

ТАВАРЫІСТВА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
ІМЯ ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ

Мікола
Шчакаціхін

НАРЫСЫ
З ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАГА
МАСТАЦТВА

Мінск
«Навука і тэхніка»
1993

**ІНСТЫТУТ БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ
АДЗЕЛ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК**

**ДОСЬЛЕДЫ і МАТАР'ЯЛЫ ДЛЯ
ВЫВУЧЭНЬНЯ МАСТАЦТВА**

КНІГА 1

МЕНСК-1928

**ДАСЬЛЕДЧЫ ІНСТУТУТ ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ МАСТАЦТВА
КАМІСІЯ ГІСТОРЫІ МАСТАЦТВА.**

МІКОЛА ШЧАКАЦІХІН

доцэнт Беларускага дзяржаўнага
універсытэту.

НАРЫСЫ З ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА МАСТАЦТВА

Т О М П Е Р Ш Ы

Курганныя старажытнасьці Беларусі. Царкоўная
архітэктура XI-XII стагодзьдзяў. Замковае і ваеннае
будаваньства Заходняе Беларусі ў XII-XVI стагодзь-
дзях. Беларуская готыка XV-XVI стагодзьдзяў.

М Е Н С К—1928

Дазваляецца выпусьціць у свет

Неадменны сакратар Інстытуту
Беларускае Культуры *В. Ластоўскі*

А Д А Ў Т А Р А.

Асноваю гэтых нарысаў зьявіліся матар'ялы, распрацаваныя намі пры падрыхтоўцы курсу гісторыі беларускага мастацтва, працы ганага ў першы раз у 1923/1924 акадэмічным годзе ў Беларускаім Дзяржаўным Універсытэце. Разам з тым, у цяперашнім, крэху болей дапоўненым і пераробленым відзе яны наагул павінны быць першаю спробай больш-менш сыстэматычнага гістарычнага вывучэння беларускіх мастацкіх старажытнасцяў. Зразумела, аднак, што гэтая спроба ні ў якім разе ня можа прэтэндаваць ні на закончанасць ні на належную паўнату.

Гісторыя беларускага мастацтва зусім нядаўна заняла вядомае месца як у даследчай працы Інстытуту Беларускае Культуры, так і сярод дысцыплін, якія выкладаюцца з універсітэцкай катэдры ў вышэйшай навучальнай установе Беларусі. У гэтай галіне ў сучасных умовах далёка не заўсёды магчыма канчатковая апрацоўка нават сабранага ўжо матар'ялу, — паколькі часцей за ўсё самае збіранне яго яшчэ патрабуе найбольшае ўвагі. Чарговай задачай, у большасці, зьяўляюцца тут толькі папярэднія "разведкі", датычныя некаторых асноўных пытанняў, апублікаваньне помнікаў і крыніц, пастаноўка пэўных праблем, — часам бяз іх вырашэння, — бо кожная новая галіна даследвання няўхільна мае ў сабе шмат чаго спрэчнага і няяснага, і часта знаходка новага матар'ялу вымагае паўторнага перагляду тых ці іншых першапачатковых вывадаў.

Выбар распрацаванага тут у першую чаргу матар'ялу абумоўлены як усімі, значанымі вышэй, так, часткова, і хронолёгічнымі меркаваннямі. Нам здавалася найбольш мэтазгодным перш за ўсё даць хаця-б самую агульную характарыстыку курганавае эпохі ў адносінах да ўласцівых ёй стылістычных форм, паколькі формы гэтыя зьяўляліся вынікамі тых сталых суадносін і сувязяў Беларусі з іншымі краінамі, якія адыгралі са-

мую істотную ролю і ў развіцці яе ўласнага мастацтва ўжо ў пазнейшыя гістарычныя часы. Далей, пачынаючы з XII ст., галоўным прадметам увагі з'явілася эвалюцыя архітэктуры, як гэі найбольш важнай галіны нашага старадаўняга мастацтва, помнікі якой у межах з XII да XVI стагоддзя захаваліся да цяперашняга часу ў досыць значным ліку.

Зразумела, гэтыя першыя нарысы, даведзеныя — і то па абмежаваных тэмах — толькі да паловы XVI стагоддзя, далёка ня могуць лічыцца поўным вырашэннем пастаўленай намі сабе задачы, нават у абхвце папярэдняга даследавання: беспасрэдным працягам іх павінен быць шэраг далейшых студый, прысвечаных помнікам барочнай архітэктуры XVII–XVIII стагоддзяў, архітэктурным формам драўлянага будаўніцтва, помнікам малярства, разьбярства, гравюры, нарэшце, рознага роду ўжытковых мастацтваў, пачынаючы з старадаўніх ювэлірных вырабаў, разьбы, гафгавання, тканіны і канчаючы сучаснай народнай орнаментыкай. Па нашым пляне ўся гэтая праца разлічана, прыблізна, на пяць тамоў, наколькі можна судзіць па характары і памерах як ужо сабранага намі, так і намечанага для чарговага вывучэння матар'ялу.

Друкаванне гэтага першага тому, скончанага ў асноўных рысах сваіх яшчэ чатыры гады назад, затрымалася да цяперашняга часу з шэрагу тэхнічных прычын. Гэта даю магчымасць, аднак, яшчэ дапоўніць яго некаторымі вынікамі нашых пазнейшых даследаў, а таксама грунтоўна перарабіць увесь першапачатковы тэкст у зусім новай рэдакцыі. Далейшая падрыхтоўка матар'ялаў да друку і выданне іх па намечаным намі пляне пойдзе, мы спадзяемся, болей сыстэматычна ў выніках канцэнтрацыі ўсяе даследчае працы ў данай галіне ў Інстытуце Беларускае Культуры, што забяспечвае ёй цяпер магчымасць належнае пляновае пастаноўкі і правядзення.

М. Шчакаціхін.

Менск, чэрвень 1927 г

У с т у п .

Агляд асноўнае літаратуры; пастаноўка праблемы; шляхі і мэты папярэдніх дасьледзін.

Беларускае мастацтва яшчэ чакае свайго гісторыка, і нельга спадзявацца, каб гэтая тэма магла быць канчаткова распрацавана ня толькі ў сучасны момант, але нават і ў бліжэйшай будучыне. Перш за ўсё, тут патрэбна вялізарная і доўгая праца: уважлівае зьбіраньне і дакладнае вывучэньне багатага сырога матар'ялу, які ў большай частцы сваёй зусім яшчэ ня прыведзены ў сыстэму і яшчэ ніколі ня быў прадметам больш-менш сталых навуковых досьледаў. Праўда, у расійскай гістарычнай і архэалёгічнай літаратуры мы сустрэаем цэлы шэраг прац, прысьвечаных помнікам беларускае старасьветчыны; але гэтыя працы як самым выбарам матар'ялу, гэтак і мэтодам яго вывучэньня ў цяперашні час ужо ня могуць нас задаволіць, — тым болей, пры гэтым, што для нашай задачы нават і тая нязначная частка адпаведнага матар'ялу, якая ў іх закранаецца, яшчэ патрабуе перагляду ў спэцыяльным асьвятленьні. Амаль што ўся праца павінна быць, такім чынам, зроблена ледзь не нанова, што патрабуе і часу, і сродкаў, і цэлага шэрагу іншых спагадных умоў. Пакуль-жа яна ня будзе праведзена, няма магчымасьці хоць колькі-небудзь наблізіцца да канчатковых вывадаў і закончаных схэм, бо нават самыя асноўныя пытаньні, звязаныя з праблемай гістарычнага разьвіцьця беларускага мастацтва, ня толькі ня вырашаны, але ў большасьці нават яшчэ і не пастаўлены.

Прычына гэтага зьяўляецца ўпоўне зразумелай, бо параўнальна яшчэ нядаўна самая пастаноўка такіх пытаньняў была - б справай зусім немагчымай. Русыфікатарская політыка расійскага ўраду ў так званых "западно - русских губернях" прад'яўляла свае запатрабаваньні таксама і на навукова-дасьледчую працу на тэрыторыі Беларусі, якая адбывалася пад нязьменным наглядам і часам амаль што пад беспасрэдным кіраўніцтвам урадовае адміністрацыі. Гэтая праца, незалежна ад матар'ялу і зместу, заўсёды зьяўлялася да вядомай ступені тэндэнцыйнай; яна павінна была заўсёды мець на ўвазе нейкія пэўныя мэты, часта павінна была сьвядома ставіць сабе апыёрную задачу: абы якім

шляхам даводзіць спрадвечны "істинно-русский" характар культуры так званага "западнаго края", каб у гэтым знайсці тэорэтычныя абасновы для практычных мерапрыемстваў ураду па "водворенію істинно-русских начал". Такого роду даследчая праца, само-сабой зразумела, ні ў якім разе не магла грунтавацца на цвёрдых падставах запраўднае навуковае аб'ектывнасці. Перш за ўсё, з самага пачатку яна вымагала аднабаковага выбару самага матар'ялу вывучэння, з прычыны чаго прадметам даследвання з'яўляліся тут амаль што выключна помнікі праваслаўнай царкоўнай старасветчыны. Падругое, і самая распрацоўка гэтага матар'ялу ў большасці выпадкаў вялася таксама аднабакова: аб выяўленні тыповых ласьне для Беларусі элементаў ня было, зразумела, і гутаркі, і ўвесь аналіз форм старадаўняй культуры нашай краіны зводзіўся выключна да спроб давесці адзінства яе з старадаўняй культурай Кіеўскай і Маскоўскай Русі; пры гэтым часта занадта пераацэньваўся бізантыцкі ўплыў, фактычна далёка не галоўны і ў кожным выпадку зусім не адзіны нават у царкоўным мастацтве Беларусі, — з другога-ж боку пакідаліся зусім бяз увагі тыя элементы заходня-эўрапейскіх мастацкіх форм, якія граюць досыць важную ролю ў шмат якіх помніках беларускае старасветчыны. Нарэшце, зусім не вызначаліся тыя самабытныя рысы, якімі характарызуюцца пэўныя нацыянальныя элементы ў старадаўняй мастацкай творчасці Беларусі. Зразумела, што навуковая вартасць такіх даследчых прац у цяперашні час здаецца нам нявысокай, і самі яны ў большай частцы маюць для нас ужо толькі гістарычны інтарэс. Характэрна, што першыя з гэтых прац з'явіліся беспасрэдна пасля паўстання 1863 году ў выніках спецыяльных даследчых экспэдыцый, якія выпраўляліся Мураўёвым і Карнілавым з спецыфічнай мэтай "розыскання в крае древне-русских памятников или, по крайней мере, следов тех из них, которые в слепой ненависти к православию и русской народности были уничтожены"¹⁾. Сабраныя гэтымі экспэдыцыямі архэалёгічныя і гістарычныя матар'ялы, амаль што выключна датычныя помнікаў праваслаўна-царкоўнай старасветчыны XII, XVI і XVII стагоддзяў, увайшлі потым у выданні Бацюшкава (Батюшков): "Замечательности Северо-Западного края" (Вільня 1868) і "Памятники русской старины в Западных губерниях" (СПБ 1874). Найбольш цікавыя матар'ялы, аднак, сабраныя мастаком Зьмітрам Струкавым у часе экспэдыцыі 1864 г.²⁾, былі, ма

1) Е.Г. Романов. Альбом художника Д. М. Струкова, как результат экспедиции по Сев. - Зап. краю в 1864 г. — "Записки. Сев.-Зап. отдела Русского Географического О-ва". Кн. 3. Вильня, 1912. Стар. 237.

2) Экспэдыцыя гэтая адбылася па маршруту: Дзвінск, Праслаў, Краслаўка, Друя, Дрыса, Полацк, Віцебск, Ворша, Магілёў, Рагачэў, Бабруйск, Мазыр, Слуцк, Несьвіж, Менск, Маладэчна, Вільня, Ібедэм, стар. 238.

быць, забракаваны з прычыны таго, што Струкаў аддаў надта многа ўвагі такім прадметам, зарысоўка якіх, як яшчэ ў 1912 годзе пісаў Е. Раманаў, "шла в разрез с самой идеей экспедиции"¹), г. зн. помнікам такога характару, дзе нават пры ўсім жаданні нельга было знайсці аніякіх "истинно - русских" элемэнтаў. Альбом яго, пад агульнай назвай "Эскизы-рисунки археологической экспедиции для исследования Северо-Западного края России, исполненные с натуры художником Дм. Струковым 1864 лета", так і застаўся нявыданым і да апошняга часу захоўваўся ў Віленскай Публічнай Бібліятэцы.

Амаль што алалёгічны характар маюць таксама і многія іншыя досьледы і нарысы, якія ў свой час выходзілі ў сьвет як асобнымі самастойнымі кніжкамі, так і ў розных пэрыядычных выданьнях, накіштальт "Вестника Западной России", "Памятных книжек" беларускіх губэрняў, "Виленского календаря" і інш. Толькі ў "Трудах Московского Археологического О-ва" і ў "Трудах IX Археологического С'езда в Вильн" мы яшчэ можам знайсці некаторыя вартыя ўвагі паведамленьні, якія маюць вядомую каштоўнасьць з прычыны багацьця далучанага да іх фотографічнага і іншага матар'ялу. Аднак, і ў гэтых выпадках, апроч вельмі рэдкіх выняткаў, як, напр., артыкул Паўлінава (А. М. Павлинов) "Древние храмы Витебска и Полоцка"²), апрацоўка гэтага матар'ялу праведзена выключна з гістарычнага альбо архэалёгічнага пункту погляду, прычым гістарычна-мастацкае значэньне помнікаў зусім не разглядаецца. Цікаўна, што гэтае пытаньне ніколі ня было пастаўлена нават у спэцыяльнай расійскай літаратуры. Адзін толькі вышэйпамянёны Паўлінаў закранае некаторыя віцебскія і полацкія помнікі царкоўнага будаўніцтва ў сваёй "Истории русской архитектуры" (М. 1894). Усе-ж іншыя працы абыходзяць яго поўным маўчаньнем, і нават капітальная многатомная "История русского искусства" пад рэдакцыяй Ігара Грабара, прысьвячаючы, напрыклад, значную частку свайго 8-га сшытку формам украінскай царкоўнай і цывільнай архітэктуры, а таксама помнікам гэбрайскага драўлянага будаўніцтва на Украіне³), у той-жа час пакідае зусім бяз увагі тэрыторыю Беларусі, як-быццам па гэтай тэрыторыі зусім няма помнікаў мастацтва, вартых навуковага вывучэньня побач з помнікамі Расіі і Украіны.

У процілегласьць расійскай навуцы, якая, як бачым, амаль што зусім ня цікавілася старадаўнім мастацтвам Беларусі, навука

1) Ibidem, стар. 239.

2) "Труды IX Археологического С'езда в Вильне". Том I. М. 1895. Стар. 1-26.

3) Артыкулы Паўлуцкага (Г. Павлуцкий): "Деревянное церковное зодчество на Украине"; "Старинные деревянные синагоги в Малороссии"; "Каменное церковное зодчество на Украине" і Грабара (Игорь Грабарь): "Деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси".

Польская значна болей зрабіла ў даным напрамку, але ня з меншаю тэндэнцыянасцю ў асноўным сваім падыходзе. Калі расійскія даследчыкі імкнуліся даводзіць упоўне расійскі характар Беларусі, дык польскія проста, як нешта, быццам, усім добра вядомае і зразумелае, цалкам разглядалі Беларусь, як частку Польшчы, як “Kresy wschodnie”; з гэтай прычыны і помнікі беларускага мастацтва, без усялякіх абмоваў, залічаліся імі да мастацтва польскага, ходзь пры гэтым ня раз ім самім прыходзілася выказаць вядомае здзіўленне з прычыны выразнага непадабенства мастацкіх здабыткаў “Вялікага Княства Літоўскага” і “Кароны”. Ня шукаючы, аднак, тлумачэння для гэтае з’явы, яны абмяжоўваліся ў большасці чыста формальнымі апісаннямі альбо апублікаваньнем матар’ялаў і крыніц, што мае бясспрэчную навуковую вартасць. У гэтым сэнсе асабліва каштоўнымі з’яўляюцца, напр., працэсныя працы Крашэўскага (I. Kraszewski), Пшэздзецкага (A. Przewdziecki), Раставецкага (E. Rastawiecki), Сакалоўскага (prof. M. Sokołowski), а таксама некаторыя нататкі і артыкулы, зьмешчаныя ў “Sprawozdaniach Komisji do badania historii sztuki w Polsce” і ў “Pracach Komisji historii sztuki”, выд. Кракаўскае Акадэміі. Але зразумела, што ўсе гэтыя матар’ялы патрабуюць уважлівага крытычнага перагляду, і ў іх няма чаго шукаць такой пастаноўкі пытаньня, якая магла б адпавядаць запатрабаваньням поўнае аб’ектыўнасці.

З тым большай увагай можна аднесьціся да тых першых спроб зусім іншага падыходу да пэўных проблем беларускага мастацтва, якія былі зроблены нямецкай навукай у часе акупацыі Беларусі нямецкімі войскамі ў 1917–1918 г. ў асобах проф. Вэбэра (Paul Weber/Jena) і д-ра Іппэля (Albert Ippel/Berlin). Першым з іх была складзена монографія Вільні¹⁾, дзе зьмешчана гісторыя віленскае архітэктуры ад самага заснаваньня места да апошняга часу і некалькі нарысаў царкоўнага малярства, скульптуры і вытворчага мастацтва, з правільным высвятленьнем уплываў і сувязей, а таксама ролі і значэння розных нацыянальных элементаў у аформленьні яе мастацкага аблічча. Другі даследчык, д-р Альбэрт Іппэль, які быў у свой час арганізатарам віленскае і менскае выставак беларускага мастацтва, з’яўляецца аўтарам двух каталёгаў да гэтых выставак²⁾, дзе можна знайсці некаторыя надзвычайна цікаўныя ўвагі, а таксама невялікага спецыяльнага артыкулу аб беларускім мастацтве, пад загалоўкам “Zur weissruthenischen”, у зборніку “Weissruthennien” (Heraus-

1) Wilna, eine vergessene Kunststätte. Von Professor Dr. Paul Weber/Jena. Wilna, 1917. Verlag der Zeitung der 10. Armee.

2) Wilna - Minsk. Altertümer - und Kunstgewerbe - Führer durch die Ausstellung der Zeitung der 10. Armee. Bearbeitet von Uffz. Dr. Ippel. Wilna, 1918. Каталог минской областной выставки древностей и изящных изделий. Составил у – оф Др Иппель. Минск Печать и издание “Газеты 10 Армии”.

gegeben von Walter Jäger. Verlag von Karl Curtius in Berlin 1919). У гэтым артыкуле¹⁾, праблема беларускага мастацтва была пастаўлена першы раз ясна і востра, як праблема вывучэння ўпоўне самастойнай мастацкай галіны, якая яшчэ ніколі ня была прадметам спецыяльнага навуковага дасьледваньня, маючы на гэта, аднак, самае бясспрэчнае права. Характэрна, што самы тэрмін “беларускае мастацтва” — “die weissruthenische Kunst”, у яго шырокім гістарычным значэньні, у першы раз быў ужыты ласьне гэтым нямецкім дасьледчыкам, таксама як і другі аналёгічны тэрмін: “беларуская школа малярства” (“die weissruthenische Malerschule”). Ня гледзячы на кароткі тэрмін сваёй дасьледчай працы, ён першы, не бяз уплыву, праўда, з боку некаторых беларускіх дзеячоў, здолеў прыкмеціць пэўныя асаблівых, самабытныя элемэнтны ў самых розных галінах мастацкае творчасьці нашае краіны, і першы выказаў некаторыя агульныя думкі адносна крыніц і сувязей старадаўняга мастацтва Беларусі.

У сваім артыкуле Іппэль малое досыць шырокія пэрспэктывы “Народнае мастацтва Беларусі, — кажа ён, — яшчэ адыграе калі-небудзь важную ролю ў гісторыі мастацтва. Краіна гэтая зьяўлялася калісьці мяжой паміж Усходняй і Заходняй Рымскай імперыяй на поўначы Эўропы. Старадаўні “вялікі дняпроўскі шлях” прынёс у гэтую зямлю апошнія сяляды бізантыскай і старадаўня-грэцкай мастацкай манеры. У некаторых гаспадарчых будовах мы тут знаходзім асноўныя формы грэцкага тэатру і храму. Таксама сустракаюцца сялянскія двары, як напр., у ваколіцах Рагачэва, распінаваньне якіх нагадвае эліністычна-рымскія вільлі. Вядомыя беларуска - літоўскія крыжы ні ў якім разе не мясцовага паходжэньня: мы пазнаем у іх формы антычнага насыценнага малярства, але формы старадаўняга паганскага культу былі тут, як гэта часта здараецца, хрысьціянізаваны. Таксама вядомыя беларускія паясы ў сваім паходжэньні ўсходзяць да грэцкае тэніі. І хіба-ж ня дзіўна, напрыклад, што яшчэ да цяперашняга часу беларуская сялянка ўжывае таўкачы для крупы тэй-жа самай формы, якую мы бачым на малюнку Полігнота ў руках траянскіх жанчын, што абараняюцца ад нападу грэкаў?”²⁾

Вызначаючы вядомую сувязь беларускіх мастацкіх форм з антычнай культурай, Іппэль выконвае, праўда, толькі частку агульнае задачы. Фактычна, справа гэтая значна болей складаная, і мала яшчэ выявіць сувязь толькі ў адным кірунку. Досыць

1) Ёсьць у двух перакладах: 1) Іппэль. Беларускае мастацтва. Пераклад з нямецкае мовы М. Байкова. “Вольны Сыяг” № 1 (3), стар. 10 – 11. 2) Д-р Іппэль. Беларускае мастацтва. Пераклад з нямецкае мовы З. Гарбаўца і М. Каспяровіча. Віцебск, 1925. Выд. Віц. Акруг. Т-ва Краязнаўства.

2) Zur weissruthenischen Kunst, 94 – 95.

уважліва падыйсці хоць-бы да вядомага ўжо нам матар'ялу каб адразу-ж адзначыць вялізарную складанасць і ў некаторых выпадках нават забытанасць тых рознастайных сувязей, якія яднаюць помнікі беларускага мастацтва з агульным ходам развіцця як эўрапейскай, гэтак і ўсходняй мастацкай культуры. Разблытаць гэтую забытанасць, асьвятліць самыя цёмныя бакі праблемы, убачыць сярод перакрываючыхся уплываў і ўзаемадзеянняў асноўную лінію развіцця і з-пад цяжару чужаземных элементаў выявіць тое асноўнае ядро, да якога ўжо ў больш сціслым, ня толькі тэрыторыяльным, але і нацыянальным сэнсе змога быць дапасаваны тэрмін “беларускае мастацтва”, — такою павінна з'явіцца канчатковая задача гістарычнага вывучэння беларускіх мастацкіх помнікаў.

Праўда, на першых кроках па шляху да яе вырашэння мы няўхільна сустракаем адну досыць значную перашкоду. “Лёс беларускае зямлі, — як правільна зазначае той-жа Іпполь, — быў заўсёды цяжкі. З самых даўніх гістарычных часоў краіна гэтая з'яўлялася амаль што нязьменнай арэнай Арэса. З тых часоў, калі нормандзкія князі ў IX і X стагоддзях заваёўвалі зямлю дрыгвічоў, з тых часоў, калі паміж Кіевам, Менскам і Полацкам ішла бязупынная барацьба, — аж да часоў Наполеона і апошнія вайны мы тут бачым заўсёды адну і тую-ж карціну: рух войск з захаду на ўсход і з усходу на захад, з усімі яго жаклівымі вынікамі, з руйнаваннем і разбурэннем. Само сабой зразумела, што ў гэтай краіне цяжка было захавацца здабыткам старасветчыны, помнікам мастацтва і культуры. Толькі нямногія месцы дазваляюць яшчэ і ў сучасны момант часткова аднавіць жывы вобраз калісьці высокай культуры гэтай зямлі. Выстаўка беларускага мастацтва ў Менску ў 1918 годзе даводзіць, аднак, што шляхам правільных адшуканняў можна яшчэ знайсці досыць многа выдатных узораў старадаўняга мясцовага мастацтва”.¹⁾ Запраўды, ня толькі поўная неапрацаванасць, але часта і дрэнная захаванасць патрэбнага матар'ялу значна перашкаджае спачатку сыстэматычнай даследчай працы. Шмат што канчаткова знішчана, іншае зруйнавана, альбо запсавана і відазменена пазнейшымі папраўкамі і пераробкамі. Але бясспрэчна, што пры ўважлівым вывучэнні можна знайсці яшчэ вельмі многа вартых увагі ўзораў у самых розных галінах мастацтва, здабыткі якіх і да цяперашняга часу хаваюць у сябе некаторыя найбольш выдатныя беларускія асяродкі.

Ужо цяпер можна з пэўнасцю паказаць на існаванне цэлага шэрагу помнікаў архітэктуры з XII стагоддзя па XVIII, сярод якіх каменныя гмакі выяўляюць некалькі незвычайную і досыць цікавую лінію стылістычнага развіцця, драўляныя-ж бо

дынкі характарызуюцца сумай выразна самабытных форм і конструкцый. Ня меншым лікам помнікаў прадстаўлена беларуская малярская школа, пераважна ў галіне царкоўнага малярства, пачынаючы з фрэскавых роспісаў XIV – XV стагоддзяў, якія рабіліся беларускімі майстрамі ў Польшчы (Люблін, Сандамір, Кракаў), і канчаючы доўгім шэрагам насыценных і паасобных кампозыцый XVII – XVIII стагоддзяў, што захаваліся ў старажытных гарадзкіх і вясковых цэрквах або сабраны ў нашых музэях. Таксама шмат помнікаў вядома нам у галіне разьбярства, як чыста скульптурнага, гэтак і дэкарацыйнага, з якіх апошняе мае асаблівы інтарэс, з прычыны пераходу яго ў XVII стагоддзі ў Маскоўшчыну, дзе яно атрымала значнае пашырэнне, вызначаючыся, паміж іншым, спецыяльным тэрмінам: “белорусская резь” у тагачасных маскоўскіх дакумэнтах¹⁾. Асобнай галіной зьяўляецца гравюра, вытворы якой у вялізнай колькасці знаходзяцца ў нашых старадруках з віленскіх, магілёўскіх і іншых друкарань XVI – XVIII стагоддзяў²⁾.

Значны лік матар’ялаў можна знайсці таксама і ў галіне ўжыткавага мастацтва XVII – XVIII ст. Ювэлірныя вырабы, гафты, тканіны, случкія паясы, урэчанскае шкло — усё гэта складае солідную групу мастацкіх вырабаў, досыць высокіх у тэхнічных адносінах і вельмі каштоўных у сэнсе выяўлення цэлага шэрагу характэрных арнаментальных форм.

Нарэшце, апошняй галіной зьяўляецца чыста народнае, вясковае мастацтва з яго цікавай арнаментыкай у разьбярстве, ткацтве і гафтаванні, разьвіццё якой цягнуцца і да нашага часу.

Ужо адзін гэты кароткі пералік выразна паказвае тую кірунку, у якіх трэба павесці далейшыя шуканні і, разам з тым, выяўляе ўсю шырыню пастаўленае праблемы, якую, зразумела, нельга вырашыць адразу. Бясспрэчна, нават самыя першыя досьледы ў даным напрамку ўжо павінны быць замкнуты ў межы якой-небудзь адной, строга вызначанай сьстэмы. Па нашай дум

1) Аб малярстве і разьбярстве гл. нашыя працы “Матар’ялы да гісторыі беларускага малярства XVIII стагоддзя” ў зборніку “Віцебшчына”, выд. Віцебскага Агр. Т-ва Краязнаўства, Віцебск, 1925; “Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра” ў часоп. “Наш Край” № 1, Менск, 1925 г. і “Каталёг аддзелу старажытнага мастацтва 1-ай Усебеларускай Мастацкай Вистаўкі”, Менск, 1926, з артыкуламі: “Беларускае малярства ў XVII і XVIII стагоддзях” і “Дэкарацыйнае і скульптурнае разьбярства XVII – XVIII ст.”

2) Аб гравюрах мы пісалі ў “Нашым Краі” № 1 (4) 1926 г.: “Дрэварыты і арнамент у выданнях Скарыны”; падрабязней на тую самую тэму: “Гравюры і кніжныя аздобы ў выданнях Францішка Скарыны” ў юбілейным зборніку ў памяць 400-лецця беларускага друку, выд. Інстытуту Беларускае Кульгуры, Менск, 1926; апроч таго, гл. “Васіль Вапчанка — магілёўскі гравёр канца XVII — нач. XVIII ст.” у навуковым зборніку Інстытуту Беларускае Кульгуры, выд. 1925 г., а таксама асобнымі адбіткамі: Менск, 1925.

цы, у першуго чаргу трэба высветліць характар найбольш старадаўняга

пэрыоду гістарычнага разьвіцьця мастацкіх форм на тэрыторыі Беларусі, каб адшукаць тыя асноўныя сувязі, у комплексе якіх зьявіліся і выявіліся першапачатковыя тыповыя рысы беларускай мастацкай манеры. На другім месцы трэба зьмясьціць вывучэньне хоць - бы самых асноўных момантаў у гісторыі архітэктуры, як тэй галіны мастацтва, якая грае найболей істотную ролю ў процэсе сфармаваньня стылю і ў той-жа час зьяўляецца найболей мунумэнтальнай. І толькі ўжо пасья гэтай асноўнай працы можна закрануць таксама і іншыя галіны мастацкае творчасьці Беларусі, дзе шмат якія дэталі магчыма належным чынам тлумачыць і разумець толькі ў сьвятле тых ці іншых пэўных, раней устаноўленых і цьвёрда пагрунтаваных першапачатковых вывадаў.

Зразумела, усё гэта вымагае сыстэматычных і доўгіх студый. Але ў сучасны момант, калі з заснаваньнем сваіх навуковых устаноў для беларускай культуры адкрыліся, нарэшце, шырокія магчымасьці ў галіне сталых навуковых досьледаў, — мы маем, бясспрэчна, усе падставы, каб спадзявацца, што працу гэтую, ня гледзячы на вялізарнасьць яе і цяжкасьць, можна будзе з цягам часу давесьці да пажаданых вынікаў.

Р а з ь д з е л І

Курганныя старажытнасьці Беларусі.

1.

**Агульны характар беларускай курганнай культуры.
Надворныя сувязі Беларусі ў кургановую эпоху і крыніцы
чужаземных уплываў. Хронолёгія беларускіх архэолёгічных
помнікаў.**

Спэцыяльны гістарычна-мастацкі разгляд архэолёгічнага матар'ялу, знойдзенага ў межах этнографічнае Беларусі, мае ў адносінах да агульнае гісторыі беларускага мастацтва значэньне хутчэй дапаможнай, ніж асноўнай дасьледчай задачы. Не зьяўляючыся, зразумела, помнікамі беларускімі ў этнографічным сэнсе, а ў лепшым выпадку толькі помнікамі старадаўніх славянскіх продкаў пазьнейшага беларускага народу, і нават, далёка не заўсёды будучы прадуктамі мясцовае вытворчасці, курганныя старажытнасьці Беларусі, абмежаваныя да таго-ж у вузкай галіне дэкарацыйнага ювэлірнага мастацтва, ня маюць беспасрэднага дачынення да тых асноўных этапаў, якімі ўжо ў пазьнейшыя часы ішло пасьлядоўнае разьвіцьцё мастацкіх форм Беларусі ў пэрыяд яе гістарычнага існаваньня. На нашу думку, аднак, гэтыя старажытнасьці нельга ўсё-ж абмінуць бяз увагі ў справе гістарычна-мастацкага вывучэньня Беларусі. Ранейшыя культурная гісторыя кожнае краіны заўсёды, бясспрэчна, кладзе свой пэўны адбітак і на далейшае культурнае яе разьвіцьцё, нават і ў тых выпадках, калі на працягу стагодзьдзяў неаднаразовыя зьмены, зьмяшэньні і чаргаваньні розных тыпаў культур зьяўляюцца вынікам адпаведных зьмен таксама і этнографічнага складу першапачатковага насельніцтва. Пры гэтых зьменах мае месца, часткова, і пэўнае злучэньне розных культурных элемэнтаў у тыя ці іншыя супольныя формы, і ў кожным выпадку ідзе паступовае аформленьне пэўных крыніц уплыву і ўтварэньне сталых надворных сувязяў, якія не пазбаўляюцца свайго значэньня і ў тыя часы, калі неаднастайная раней у сваім насельніцтве тэрыторыя адасабняецца нарэшце ў самастойную і суцэльную па сваім этнографічным складзе адзінку.

Гэтыя меркаваньні маюць асабліва істотнае значэньне ў адносінах да тэрыторыі Беларусі. Яе дагістарычнае мінулае, далёка, праўда, яшчэ ня выяўленае ва ўсіх дэталях свайго складанага аблічча, ня гледзячы на досыць грунтоўныя архэалёгічныя досьледы, болей, быць можа, як дзе-небудзь у іншай краіне, складаецца з многалікіх напластаваньняў самых розных культурных элемэнтаў, пакінутых тут рознастайнымі групамі неаднальковага ў сваім этнографічным складзе першабытнага насельніцтва. Але ў гэтым конглёмераце розных культур наглядаецца вядомая суцэльнасьць, што выдзяляе большую частку этнографічнае Беларусі (за выключэньнем паўднёвых яе раёнаў) у самастойную архэалёгічную групу, характарыстыка якой грунтуецца як на адзінстве асноўных форм пахавальнага рытуалу, так і на падабенстве асноўных тыпаў курганных знаходак¹⁾. На думку некаторых дасьледчыкаў, група гэтая можа лічыцца крывіцкай па асноўным складзе насельніцтва адпаведнае тэрыторыі, да якой павінны яшчэ быць далучаны наўгародзкая і растоўская краіны, заселеныя крывіцкімі колёнізатарамі²⁾. У такім выпадку, прадметы гэтае групы і ў сэнсе этнографічным маюць вядомую сувязь з пазьнейшым беларускім народам, у складзе якога крывічы зьявіліся вельмі значнымі элемэнтам. Але гэта, зразумела, можа лічыцца і спрэчным, дый ня мае для нашае мэты, здаецца нам, асабліва важнага значэньня.

Адносна этнографічнага складу старадаўняга насельніцтва Беларусі ў сучаснай навуцы, як вядома, яшчэ няма канчальна ўсталяваных паглядаў. Вынікі архэалёгічных і мовазнаўчых досьледаў разышліся паміж сабой у дэталях, і толькі новыя матар'ялы, пакуль што яшчэ ня знойдзеныя, маглі-б зьявіцца належнаю падставаю для канчатковага і бясспрэчнага вырашэньня гэтае праблемы. Найболей пашыранай зьяўляецца думка аб першапачатковых літоўскіх элемэнтах у насельніцтве беларускае краіны і аб пазьнейшым прыходзе славянскіх плямён з паўночнага захаду; такога погляду трываецца, напрыклад, акадэмік Карскі³⁾, у чым ён зыходзіцца з проф. Сьпіцыным, які вызначае, нават, між VI і VIII стагодзьдзямі асобны "літоўскі пэрыюд" у беларускай архэалёгіі, у цягу якога, аднак, сустракаюцца ўжо і славянскія (крывіцкія) курганы, у сувязі з чым прыход славян у Беларусь дакладна ня можа быць датаваны⁴⁾. Прыход гэты некаторыя аўтары адносілі да V – VI стагодзьдзя нашае эры;

1) А. Спицын. Расселение древне-русских племен по археологическим данным "Журнал Министерства Народного Просвещения", 1899, № 8, стар. 311–321.

2) Ibidem, стар. 317–318.

3) Е.Ф. Карский. Белорусы, т. I, стар. 63 і 75.

4) Працы першага зьезду дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі. Выд. Інстытуту Беларускае Культуры. Менск, 1926. Стар. 27–29.

Самаквасаў адсоўвае яго да II стагоддзя¹⁾. З другога боку, іншыя даследчыкі, як, напр. Шафарык, лічаць магчымым прыпусціць, што славянскія плямёны жылі тут і ў больш ранняй эпоху, а Нідэрле яшчэ больш упэўнена кажа, што яшчэ ў II тысячагоддзі да пачатку нашае эры славяны займалі тэрыторыю паміж Віслаю і Дняпром²⁾. Такія істотна розныя прыпушчэнні патрабуюць, зразумела, уважлівага перагляду і вымагаюць пагрунтавання канчатковага вываду на пэўных бясспрэчных архэалёгічных фактах, якіх пакуль што мы яшчэ ня маем.

У адносінах да архэалёгічных знаходак на беларускай тэрыторыі застаецца, аднак, ужо і ў цяперашні час бясспрэчнай як прыналежнасць іх да розных этнаграфічных груп насельніцтва, так і вядомая адналькавасць, супольнасць іх у гэтых розных групах. На думку Нідэрле, да IV – V стагоддзя нельга нават адрозніць наагул, што ўласна належыць сярод гэтых знаходак славянам, а што іншым этнаграфічным групам³⁾. У пазнейшыя часы літоўска-латыскія старажытнасці часта зліваюцца з славянскімі⁴⁾, інвэнтар смаленскіх, полацкіх і віленскіх крывіцкіх курганоў выяўляе блізкае падабенства да інвэнтару курганоў літоўскіх і да знаходак Люцынскага магільніку⁵⁾. На падставе гэтага Сыпіцын лічыць, што да пачатку X стагоддзя славяны ў Беларусі (крывічы) карысталіся прадметамі тэй-жа самай культуры, якая была ўласцівая латыскай галіне Літвы (тыпы Люцынскіх знаходак), і мела дапушчальную сувязь з уласна літоўскаю культураю VIII – IX ст.⁶⁾. Апроч таго, тут ужываліся яшчэ і рэчы рымскага паходжання⁷⁾, а з другой паловы X стагоддзя, асабліва сярод смаленскіх крывічоў (Гнёздава), прывозныя прадметы скандынаўскага і ўсходняга характару. На думку Сыпіцына, самастойнае мастацкае творчасці ў гэты час тут яшчэ ня было⁸⁾.

Усе гэтыя факты для пастаўленае намі мэты зьяўляюцца асабліва важнымі. Этнаграфічная розніца, як бачым, ня грае да пэўнага моманту значнае ролі ў адносінах да характару інвэнтару ў большасці беларускіх курганоў, з ліку якіх толькі больш познія дрыгвіцкія пахаванні паўднёвае часткі Беларусі маюць бліжэйшае дачыненне да валынскіх старажытнасцей, ады-

1) Д. Я. Самоквасов. История русского права, 2, стар. 145.

2) Dr. Lubor Niederle. Slované' starožitnosti. Oddíl I, svazek IV. V Praze. Nákladem Bursika a Kohouta. 1925. Стар. 216.

3) Ibidem, стар. 243.

4) Ibidem, стар. 268-269.

5) А. Спицын. Расселение древне-русских племён, стар. 312-313.

6) Ibidem, стар. 318.

7) Працы першага зьезду даследчыкаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі, стар. 27 (даклад А. Сыпіцына).

8) А. Спицын. Расселение, стар. 314-315 і 318.

ходзячы да іншае архэолёгічнае групы¹⁾. Большасць беларускае тэрыторыі выяўляецца, як суцэльная культурная адзінка, дзе нават розныя плямёны падлягалі аднолькавым надворным уплывам, прычым уплывы гэтыя ў розных этнографічных групам утваралі блізка падобныя формы матар'яльнае культуры. Культура гэтая, хоць і ня мае поўнае самастойнасці ў сваёй аснове, але зьяўляецца сысісла дапасаванай да пэўнае тэрыторыі, якая ў сваіх асноўных межах супадае з этнографічнай тэрыторыяй сучаснае Беларусі. Такім чынам, у чыста тэрыторыяльным сэнсе яна, бясспрэчна, можа быць выдзелена, як стара-беларуская, безадносна да этнографічнае сфэры свайго пашырэння, сфэры рознастайнай у сваім складзе, дзе, аднак, як мы бачылі, значнае месца займалі і элементы славянскія. Вырабы, характэрныя для гэтае культуры, у большасці зьяўляюцца, магчыма, прадметамі чужаземнага паходжання; але гэта не пазбаўляе іх пэўнага значэння ў справе схэматычнага высвятлення асноўных стылістычных момантаў, тыповых для дагістарычнага перыяду ў жыцці беларускае тэрыторыі. З аднаго боку і самы выбар тых альбо іншых прывозных прадметаў пры досыць шырокім гандлі, і, значыцца, пры належнай магчымасці гэтага выбару, вызначаўся, магчыма, ня толькі выпадковым прывозам чужаземнага тавару, але таксама і пэўнымі запатрабаваннямі мясцовага побыту, у дапасаванні да якога адны чужаземныя формы атрымлівалі перавагу над іншымі, і ўліваліся ў гэты побыт, маючы, пэўна, у далейшым вядомы ўплыў на развіццё свайго ўласнага стылю ў самастойным мастацтве. З другога боку, нельга, здаецца нам, катэгорычна зацвярджаць, нібыта ў гэтую эпоху тут зусім ня было ніякай мясцовай вытворчасці, так што на працягу сталеццяў усе плямёны данае тэрыторыі карысталіся выключна прывознымі вырабамі. Папершае, для такога зацвярджання няма аб'ектыўных падстаў, бо цяжка, зразумела, знайсці належны крытэрыум, каб мець магчымасць беспамылкова адрозніваць выраб прывозны ад вырабу мясцовага, у выпадку калі гэты апошні зроблены ў тым самым характары і стылі, як першы, пры адналькавай тэхнічнай апрацоўцы. Падругое, сярод беларускіх знаходак трапляюцца рэчы, у дэталях якіх можна заўважыць не літаральнае падабенства, але вядомыя модыфікацыі чужаземных тыпаў. Патрэбнае, нарэшце, вядомыя выпадкі знаходак на беларускай тэрыторыі спецыяльных каменных формавак, прызначаных для адліўкі дэжорацыйных прадметаў²⁾. Усё гэта прымушае думаць, што адначасна з ужываннем прадметаў чужаземнага па-

1) Ibidem, стар. 326–327.

2) Русские древности в памятниках искусства, издаваемые И. Толстым и Н. Кондаковым. Вып. V: Курганные древности и клады домонгольского периода. СПб. 1897. Стар. 53 і 155.

хаджэння тут існавалі таксама і мясцовыя вырабы, якія зьяўляліся часам беспасрэднымі перайманьнямі прывозных узораў, а часам пэўнаю іх пераапрацоўкаю, у аснове якой заставаліся, аднак, занесеныя з іншых краін чужаземныя стылістычныя формы. Паколькі ў абодвых выпадках ласьне гэтыя чужаземныя формы ўтваралі той грунт, з якога вынікаюць як адпаведныя асаблівасці старадаўніх стылістычных тыпаў кургановага пэрыяду, так і некаторыя пазьнешыя дэталі ў галіне самастойнае творчасці, - пастолькі, зразумела, адным з найболей важных пытаньняў зьяўляецца высвятленьне асноўных крыніц гэтых форм, разам з тэй досыць складанай сыстэмай надворных сувязяў, якою вызначаўся характар адпаведных чужаземных уплываў на тых ці іншых групы насельніцтва Беларусі на працягу кургановае эпохі. Дакладнае і дэталёвае вырашэньне гэтага пытаньня ёсць, бяспрэчна, адным з чарговых заданьняў беларускае архэалёгічнае навукі, што вымагае яшчэ, аднак, досыць доўгіх і сыстэматычных досьледаў у мэтах адшуканьня патрэбнага для таго матэрыялу ў якасця больш значнай паўнаце. У цяперашні час, на падставе ўжо вядомых архэалёгічных фактаў, можна пакуль што зрабіць толькі самыя агульныя, не дэталізаваныя вывады.

Асноўныя сувязі старадаўняе беларускае тэрыторыі з іншымі краінамі вызначаліся, перш за ўсё, тымі гандлёвымі шляхамі, якімі перасякалася гэтая тэрыторыя, далей — абхватам і характарам яе ўласных гандлёвых зносінаў і, нарэшце, шляхамі колёнізацыйнага руху славянскіх плямён пры рассяленьні іх у напрамку на ўсход і паўднёвы ўсход. Геаграфічнае становішча Беларусі, у межах якой знаходзяцца вадападзелы паміж сыстэмамі Нёмну, Заходняе Дзьвіны, Дняпра і Волгі, з даўніх часоў зрабіла яе раздарожжам водных шляхоў, месцам, дзе зыходзіліся і злучаліся вадазборы Бальтыцкага, Чорнага і Каспійскага мораў. Дзьвінская сыстэма, набліжаючыся да волскай, утварала злучальнае звяно на шляху з усходу на захад. Поперак ішоў так званы “вялікі водны шлях з варагаў у грэкі”, пераходзячы з гэтай-жа дзьвінскай сыстэмы, злучанай, апроч таго, з вадазборамі Чудзкага і Ільменскага вазёр, на сыстэму Дняпра. Больш дробныя водныя шляхі па прытоках злучалі паміж сабою асноўныя артэрыі. Усе гэтыя шляхі, досыць рана зрабіўшыся шляхамі асадніцкага руху і крыку пазней — шляхамі гандлёвых сувязяў, здаўна стварылі для беларускае тэрыторыі шырокія магчымасці сталых зносінаў з рознастайнымі краінамі і шырока раскрылі яе тым самым для розных, часта сплеченых між сабою і перакрываваўных уплываў.

Але ня ўсе яны на працягу кургановае эпохі мелі адналькава важнае значэньне ў якасці колёнізацыйных і транзітных гандлё-

вых шляхоў. Нельга, напрыклад, перавялічаць ролю “вялікага воднага шляху” (што заўважаецца часам у адпаведнай літаратуры), паколькі да X стагоддзя ўключна яна далёка не з’яўляецца значнай. Будучы спачатку ў сваёй паўночнай частцы амаль што выключна шляхам руху норманскіх (“вараскіх”) вайсковых і часткова гандлёвых дружын, шлях гэты мог занесці да нас толькі зусім абмежаваны лік, агулам кажучы, досыць бедных скандынаўскіх вырабаў¹⁾, як, напрыклад, овальных, так званых “чашачных” фібул, — і значна большую ролю ён адыграў, магчыма, у адваротным кірунку, г. зн. пры пераносе заходняеўрапейскіх і ўсходніх прадметаў транзітам праз Беларусь у Скандынавію. Развіццё нормандзкага гандлю, якое пасілілася ў пазнейшую эпоху, каля X стагоддзя, у сэнсе ўплываў на беларускую тэрыторыю мела, відаць, крыху большае значэнне сваімі сувязямі па іншых сыстэмах, часткова дняпроўска-волскай. Што-ж датычыць паўднёвае часткі гэтага шляху, праз якую адбываліся зносіны з узбярэжжам Чорнага мора і з Бізантыяй, дык на падставе архэалёгічных знаходак можна лічыць, што аж да XI стагоддзя бізантыцкія вырабы і бізантыцкія стылістычныя формы даходзілі па сыстэме Дняпра ня далей, як да Кіеўшчыны і Чарнігаўшчыны, і толькі з гэтага часу пачалі паступова прасочвацца таксама і ў Беларусь²⁾. У кургановых знаходках Беларусі прадметаў бізантыцкага характару зусім няма; у скарбах — можна вызначыць толькі некаторыя рэдкія формы бранзалетаў. Большая частка беларускіх старажытнасцей, у тым ліку, нават, і тыя, якім некаторыя аўтары імкнуліся прыпісаць бізантыцкае паходжэнне³⁾, у тых сваіх выяўляючых залежнасць ад іншых культур і ў большасці выпадкаў сведчаць аб беспасрэднай сувязі з Усходам, без жадных сьлядоў бізантыцкае пераапрацоўкі ўсходніх першаўзораў, што выключае магчымасць тлумачыць з’яўленне іх у Беларусі праз пасярэдніцтва Бізантыі. Нават у тых паасобных выпадках, калі мы сустракаем рэчы, уласцівыя таксама і бізантыцкім старажытнасцям, — прадметы, знойдзеныя на беларускай тэрыторыі, па формах сваіх і дэталях значна бліжэй да ўсходніх знаходак, часткова, між іншым, да некаторых прадметаў з прыволскіх і тамбоўскіх магілёўнікаў, ніж да складаных бізан-

1) Пар., напр., Материалы по археологии России, № 28. В.И. Сизов. Курганы Смоленской губернии. Вып. I. Гнездовский могильник близ Смоленск СПб 1902. Стар., 119, 125. Таксама: Кондаков и Толстой. Русские древности в памятниках искусства вып. V, стар. 5.

2) Пар., напр., зацверджанні Niederle, які, аднак, памылкова, на нашу думку, да гэтага самага часу адсоўвае і пачатак усходняга ўплыву. Slovanské starožitnosti, I, sv. IV, стар. 252

3) Напрыклад, Кондаков і Толстой у адносінах да грыўняў і некаторых галаўных аздаб. — Русские древности в памятниках искусства, V, стар. 50 і інш.

тычкіх аздоб, якія паходзячы, гэўна, ад аналёгічных усходніх узораў, звычайна выяўляюць, аднак, грунтоўныя ўхіленьні ад першапачатковых сваіх арыгіналаў. Гэта дазваляе лічыць магчымым, што нават пры гэўнай супольнасці асноўных першаўзораў як для Бізантыі, гэтак і для некаторых славянскіх краін (у тым ліку для Беларусі), існавалі розныя шляхі пашырэння і ўплыву гэтых першаўзораў, прычым, калі першапачатковую крыніцу іх трэба шукаць або ў Пэрсіі або нават яшчэ далей, сярод вандроўных народаў Сярэдняе Азіі, — дык першы шлях намячаецца праз Пэрсію і Сірыю ў Бізантыю, другі-ж, таксама праз Пэрсію, — на поўнач, на ўзбярэжжа Каспійскага (а часам і Чорнага) мора, на Каўказ і ў Прывалоскія краіны, і ўжо адсюль, праз краіны, заселеныя фінскімі плямёнамі, у славянскія землі. Для Беларусі ў гэтых адносінах зьяўляліся, відаць, асабліва важнымі сувязі яе з Прываложкам і з Донам, з дзяржавамі Хазар і прывалоскіх балгар.

Гэтыя сувязі, пераважна, маглі быць завязаны па вызначаным намі вышэй заходня-ўсходнім водным шляху, з дапамогаю волакаў, якія злучалі сістэму Заходняе Дзвьіны і, часткова, Дняпра з сыстэмаю Волгі. Ласьне па гэтым шляху адбывалася славянская (галоўным чынам, крывіцкая) колёнізацыя ў напрамках на ўсход і паўднёвы ўсход, і гэтым-жа шляхам вяліся пазней гандлёвыя зносіны з багатымі прывалоскімі землямі, і праз пасярэдніцтва іх з узбярэжжам Каспійскага мора, далей праз Каўказ і Пэрсію — з Сярэдняй Азіяй, і нават з дальня-ўсходнімі краінамі, аж да Кітаю¹⁾. Пачатак гэтых зносін трэба, мабыць, аднесці да VI–VII стагоддзя. У кожным выпадку, паводле вестак Ібн-Хордадэ ў “Кнізе шляхоў і дзяржаў”, у другой палове IX стагоддзя славяны вялі ўжо сыстэматычны і надзвычайна інтэнсіўны гандаль з усходнімі краінамі, пераважна з Ітылем, сталіцаю Хазарскае дзяржавы, а таксама з Дамаскам і Багдадам. Ёсць падставы лічыць пры гэтым, што памяншэння ім гандляры паходзілі з наўгародзкіх славян ці наагул з славян крывічоў; аб'ездзіўшы бліжэйшыя славянскія землі і назапасіўшы тут належныя тавары — пераважна футры, а таксама некаторыя вырабы, магчыма, заходня — эўрапейскага паходжання — яны выпраўляліся ў далёкае падарожжа на ўсход, адкуль, у сваю чаргу, вывозілі прадметы раскошы: ароматы, кашгоўныя каменны, шаўковыя тканіны, нарочце залатыя і сярэбраныя ювэлірныя вырабы²⁾. Разам з славянскімі гандлярамі ў гэтым гандлі прымалі, напэўна, удзел таксама і норманы.

1) Пар. В.Н. Сизов Гнездовский могильник, стар. 94. Таксама: В.И.Завитневич. Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье. Киев, 1891. Стар. 62.

2) Русские древности в памятниках искусства, V, 22–24.

З разьвіцьцём усходняга гандлю ў абодвых кірунках па яго асноўным шляху, г. зп. і з захаду па ўсход, і з усходу на захад распачаўся сыстэматычны рух рознастайных прадметаў дэкарацыйнага мастацтва і разам з тым пераход адпаведных орнамэнтальных форм. Ва ўсходнім напрамку шляхам гандлю, а яшчэ раней, можа, шляхам колэнізацыі, славяны заносілі ў фінскія краіны прадметы заходняга вырабу, а часам, магчыма, і свае ўласныя іх варыянты, на што паказвае, напрыклад, амаль што поўная тоесамасьць некаторых знаходак у беларускіх і так званых “мяранскіх” магільніках. Уліваючыся ў шэраг мясцовых фінскіх вырабаў самастойнага, досыць грубога стылю, прадметы гэтыя рабіліся сярод іх узорамі болей складанай, тонкай і багатай дэкарацыймі формамі ювельнае орнаментыкі, выклікаючы частыя перайманьні ў больш прастай тэхніцы і ў болей грубым матэрыяле. Так, напрыклад, сярод знаходак Мурамскага павету Уладзімерскае губ. мы сустракаем цэлы шэраг прадметаў, аналёгічных люцынскім і іншым беларускім знаходкам: падковападобныя фібулы з эмальлю, заходняга тыпу, овальныя чашачныя фібулы скандынаўскага пахаджэньня, нагрудныя ланцугі з прарэзнымі пласьцінкамі, аналёгічныя некаторым знаходкам паўночна-заходняе Беларусі (каля Дзьвінску). Адна з мяранскіх падвесак, грубая па тэхніцы, у выглядзе пяці сканых кружкоў у перайманьне ячэйка для пэрлаў¹⁾, пры параўнаньні яе да падобнага-ж, але значна болей тонкага экзэмпляру з м. Рэбрыны ў Вэнгрыі²⁾ можа да вядомай ступені служыць, як паказьнік аднаго з магчымых шляхоў пераходу пэўнага дэкарацыйнага тыпу ў мяранскія старажытнасьці. У пазьнейшы час, каля X стагодзьдзя, таксама наглядаецца блізкае падабенства, напрыклад, паміж беларускімі і мяранскімі штампаванымі ці літымі круглымі падвескамі; характэрны орнамент мяранскіх падвесак, які складаецца з рознага тыпу розэтак, разводаў, пляценьня і, найболей часта, з падвойных віткоў³⁾, выяўляе амаль што поўную аналёгію да орнаменту некаторых прадметаў з Гнёздава⁴⁾; таксама мяранскія стылізаваныя фігуры арла⁵⁾ паўтараюць аналёгічныя фігуры з Гнёздава⁶⁾ і з Барысаўшчыны⁷⁾. Частка мяранскіх прадметаў, пры гэтым, можа быць беспасрэдна смаленскага ці наагул прыдняпроўскага пахаджэньня, будучы перанесена шляхам гандлю ў басэйн Акі; другая-ж, як сьведчыць меней дакладная тэхніка выкананьня і ўжываньне ў якасьці

1) Ibidem, V, 91, мал. 113.

2) Ibidem, III, 148, мал. 176.

3) Ibidem, V, мал. 92–99, 214–17, 225.

4) Ibidem, мал. 48, 51, 55.

5) Ibidem, мал. 100.

6) Ibidem, мал. 59.

7) Ibidem, стар. 155.

матар'ялу нізкапробнага серабра ці нават бронзы, зьяўляецца ўжо мясцовым перайманнем занесеных з захаду форм.

Зразумела, усе гэтыя суадносіны беларускае тэрыторыі з мяранскімі краінамі ня гралі асабліва важнае ролі ў процэсе аформленьня яе ўласнага культурнага аблічча, паколькі пераход як самых вырабаў, так і адпаведных тыпаў, адбываўся да пэўнага часу ў бок меней развітае культуры, г. зн. з захаду на ўсход. Для Беларусі шлях гэты набыў значэньне моцнае крыніцы ўплыву толькі тады, калі пашырэньне і ўзмацненьне гандлю зрабіла яго шляхам зносін ня толькі з фінскімі, але таксама і з болей далёкімі ўсходнімі краінамі, у якіх славяны знайшлі значна болей высокія формы матар'яльнае наагул і мастацкае ў прыватнасьці культуры, ніж тыя формы, якімі яны ўладалі да гэтага часу. Тады па гэтым шляху, ужо ў адваротным кірунку, з усходу на захад, разам з вышэйпамянутым намі масавым вывазам прадметаў раскошы, пачаў сыстэматычна цячы магутны струмень усходніх ювэлірных вырабаў. У масе агульна-ўсходніх прадметаў у пэўны момант, праз пасярэдніцтва Пэрсіі, адно з выдатных месц, між іншым, тут занялі арабска-сірыйскія тыпы аздоб, якія мы можам адзначыць, напрыклад, у шмат якіх прадметах з Гнёздаўскага магільніку; там-жа, мабыць, трэба шукаць крыніцу ўсяго таго багагата ў сваёй дэкарацыйнай складанасьці сканнага і філіграннага стылю, які спачатку здаецца нам такім нечаканым у беларускіх знаходках Юхнаўскага, Нэвельскага і Гнёздаўскага скарбаў, а таксама ў залатых прадметах, знойдзеных у пахаваньні каля вёскі Піліпкі на Горадзеншчыне¹⁾. Але тут не заўсёды, бясспрэчна, меў месца прывоз прадметаў ці літаральнае перайманьне іх у вырабах дапушчальнае мясцовае вытворчасці. Цікаўным узорам пэўнае відазьмены ўсходніх дэкарацыйных форм у процэсе іх пераходу на тэрыторыю Беларусі зьяўляецца, напрыклад, гнёздаўская капторга²⁾, аздобленая трыма рэльефнымі галоўкамі быкоў, замест тых конскіх галовак, што сустракаюцца, звычайна, ва ўсходніх капторгах; узор гэты досыць тыповы для славянскага варьянту ўсходняга стылю, дзе прыныцып “зьявярынага орнаменту” захаваны, але самым орнаментальным мотывам наданы новы змест, адпаведна тэй розьніцы агульных грамадзка-экономічных форм жыцця, якая існавала паміж усходнімі вандроўнікамі і стала асэлымі ўжо ў той час, занятымі земляробствам і жывёлагадоўляй славянскімі плямёнамі.

Трэба, аднак, зазначыць, што шлях гандлёвых зносін з усходам злучаў з ім, пераважна, усходнюю частку беларускае тэры-

1) З раскопак С. Дубінскага 1914 году.

2) Эрмітаж, адз. XIV, шафа I, табл. 4. Здымак у Н. Кондакова. Указатель отделения Средних Веков и Эпохи Возрождения. СПб. 1891. Стар. 254, мал. 37.

торыі, і, мабыць, ласьне Гнёздава зьяўлялася цэнтральным пунктам усходняга гандлю, таксама як і некаторых іншых гандлёвых опэрацый у зносінах з Скандынавіяй¹⁾, а таксама, магчыма, з Вальнінню, на што паказваюць некаторыя формы гнёздаўскіх завушніц і філігранных падвесак у выглядзе поўмесяца²⁾. У іншых мясцовасцях Беларусі, і асабліва ў старажытнасцях болей ранніх часоў, сувязь з Усходам ня так прыкметна. Апроч таго, у кожным паасобным выпадку часам бывае цяжка дакладна вызначыць тыя шляхі, праз якія беларуская тэрыторыя атрымала той ці іншы тып прадмета ці даную орнамэнтальную форму, бо яна мела, магчыма, і некаторыя іншыя сувязі, з дапамогаю якіх нават усходнія ў сваёй аснове формы маглі заносіцца ў Беларусь не беспасрэдна з усходу і нават задоўга яшчэ да пачатку правільных гандлёвых зносінаў з усходнімі краінамі. Галоўную ролю сярод іх гралі сувязі ў заходніх напрамках. Часткова яны адчуваюцца таксама і ў знаходках ўсходзяч Беларусі, дзе, — напрыклад, шматлічнасць перакрываючых у тым-жа Гнёздаве гандлёвых шляхоў стварала досыць складаную сыстэму рознастайных уплываў; як узор, тут можна зазначыць, напрыклад, некаторыя тыпы пражак; далей - плечавыя фібулы з падвеснымі ланцужкамі³⁾, блізкія па форме да апалёгічных прадметаў Люцынскага магільніку і звязаныя, магчыма, у сваім паходжанні з некаторымі тыпамі старажытнасцый Вэнгрыі (напрыклад, скарб з Апагіды) і праз іх ужо — з антычнымі рымскімі формамі; нарэшце, адну з шматлікіх гнёздаўскіх падвесак, якая рысункам сваім нагадвае антычную маску⁴⁾. У іншых мясцох сярод беларускіх старажытнасцый можна наогул вызначыць пэраг рымскіх прадметаў і форм⁵⁾: да ліку іх належаць, напрыклад, так званыя “арбалетныя” фібулы, спіральныя бранзалеты-налюкатнікі, а таксама некаторыя тыпы пярсцёнкаў і, магчыма, эмалевых падвесак. Шляхі, якімі заходзілі ўсе гэтыя тыпы ў Беларусь, можа, і немагчыма пакуль што вызначыць зусім дакладна; маглі тут граць ролю і заходнія гандлёвыя зносіны, — зразумела не беспасрэдна з Рымам, але з тымі ці іншымі з ліку яго эўрапейскіх правінцый, — або вандроўкі насельнікаў рымскае культуры — гэтак званых “барбарскіх” пляменьняў — па абшарах Цэнтральнае і Усходняе Эўропы. Магчыма, у залежнасці ад апошняга некаторыя знойдзеныя ў Беларусі тыпы набліжаюцца

1) Пар. В.И. Сизов. Гнездовский могильник, стр. 116–118. А.Спицин. Гнездовские курганы в раскопках Сергеева. “Известия Имп. Археологической Комиссии”, № 15, стр. 7–8. Е. Клетнова. Великий Гнездовский могильник. “Niederlův Sbornik”. Praha, 1925. Стр. 314–316.

2) Русские древности в памятниках искусства, V, мал. 54, 56–58.

3) Ibidem, мал. 63.

4) Ibidem, мал. 62.

5) Пар. зацверджаньне А.Спицына: “Працы першага зьезду дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі”, стр. 27.

якраз да цэнтральна — эўропейскіх старажытнасцяў, паказваючы або на чыста заходні напрамак сувязі, або праз Заходнюю Дзвіну, з пасярэдніцтвам прыбалтыцкіх краін; другі шлях мог ісці праз Венгрыю і Прыдунайскія землі, старажытнасці якіх, хоць параўнальна яшчэ мала вядомыя, усё-ж у некаторых выпадках выяўляюць пэўнае падабенства да старажытнасцяў Беларусі.

Тыя самыя шляхі, у асобных выпадках, побач з чыста заходнімі тыпамі прадметаў, часткова рымскага паходжання, маглі занесіць на тэрыторыю Беларусі, яшчэ да пачатку яе самастойных гандлёвых зносін з усходам, тыя з ліку ўсходніх орнамэнтальных форм (зразумела, ня самых прадметаў), якія з даўніх яшчэ часоў былі запазычаны з Усходу ў рымскім ювэлірным мастацтве і праз яго пашырыліся па ўсіх яго эўропейскіх правінцыях; сярод іх можна паказаць, напрыклад, на ўсходнія орнамэнтальныя, так званыя “пэрскія” крыжы, якія сустракаюцца ў эмалевых вырабах, знойдзеных у Беларусі, а таксама на частую форму падвесак у выглядзе поўмесяцаў з апущанымі да долу рагамі (паводле расійскай архэалёгічнай тэрміналогіі — “лунніцы”). На гэтым шляху таксама былі магчымы, праўда ўскосныя ўжы, уплывы з боку арабска — сірыйскага орнамэнтальнага стылю, паколькі і Заход у сваёй ювэлірнай вытворчасці да пэўнай ступені зьяўляўся ад яго залежным, што рабіла магчымым для беларускае тэрыторыі атрымліваць сірыйскія формы ня толькі беспасрэдна з усходу, але таксама і з захаду ці з паўднёвага захаду. Некаторыя тыпы аздоб, напрыклад, — асабліва шклянныя пацеркі і бранзалеты або характэрныя сірыйскія завушніцы ў выглядзе драцянога абручыка з нанізанымі на яго пацёркамі, — часткова дазваляюць прасачыць шляхі такога падвойнага сірыйскага ўплыву як у бок Рыму, так і праз Пэрсію, Каўказ і Прывалоскія краіны, хоць, зразумела, у асобных выпадках нельга вызначыць пэўна, якім уласна напрамкам тая ці іншая форма дасягала беларускіх абшараў. Так, напрыклад, памянёныя тыпы сірыйскіх завушніц сустракаюцца, як вядома, нават у Гішпаніі і ў іншых рымскіх правінцыях; з другога боку, аналёгічныя тыпы ўласцівы таксама каўказскім і прывалоскім старажытнасцям; адзначаючы існаванне падобнага тыпу таксама і ў архэалёгічных знаходках на тэрыторыі Беларусі, мы, зразумела, ня можам устанавіць, якім ласье шляхам ён быў занесены ў беларускія межы; абодва шляхі тут адналькова магчымы, — магчыма таксама і адначаснае пашырэнне аналёгічнага тыпу па двух паказаных напрамках. Для пэўнага часу наагул пераход прадметаў і форм сірыйскага паходжання можа быць схэматычна прадстаўлены ў выглядзе нейкага сталага руху ў пэўным каліцы гандлёвых шляхоў, якія разыходзіліся з Сірыі

ў процілеглых напрамках: на захад і паўночны захад — у Рым і Рымскія правінцыі, і ў той-жа час на ўсход і паўночны ўсход — праз Пэрсію і Каўказ да хазар і балгар, прычым гандлёвыя сувязі Беларусі як з захадам, так і з усходам, уводзілі яе ў гэтае кальцо, як адно з ліку злучальных звеньняў. Схэма гэтая, аднак, зьяўляецца, зразумела, правільнай толькі для пэўнага моманту, а не для ўсяго працягу курганавае эпохі ў Беларусі, дзе ў розныя часы пераважалі, напэўна, розныя напрамкі гандлю і дзе, апроч таго, як мы ўжо зазначалі, гралі вядому ролю таксама і іншыя гандлёвыя шляхі.

Асаблівая перавага ласьне сьпірыіскіх форм у беларускіх архэалёгічных знаходках прыпадае на Х стагодзьдзе (эпоха Гнёздава), якое, між іншым, адно і зьяўляецца дакладна датаваным момантам пэўнае стылістычнае зьявы ў беларускай дагісторыі. Датоўка іншых момантаў — спрэчна і не дазваляе ў належнай сыстэматычнасьці вызначыць пасьлядоўнасьць нават асноўных стылістычных зьмен. Можна прыняць асыярожнае хроналёгію Нідэрле, які нават і наагул для ўсіх усходня-славянскіх старажытнасьцяў прапануе падзел на да-гнёздаўскую і пасьлягнёздаўскую эпоху¹⁾, выходзячы якраз з гэтага хроналёгічна азначанага тыпу культуры. Але такі падзел зьяўляецца, зразумела, занадта агульным і схэматычным; для болей-жа поўных і падрабязных хроналёгічных схэм, нават пры датаваньні курганоў, ня кажучы аб скарбах і выпадковых знаходках, у большасьці ўжо зусім няма дакладных крытэрыяў. Розьніца тыпаў пахаваньня, якая раней лічылася бясспрэчнай хроналёгічнай адзнакай, у цяперашні час амаль што цалкам страціла сваё значэньне²⁾, паколькі пазьнейшыя досьледы выявілі, што досьць часта ў адным і тым-жа магілііку, які належаў цалкам да пэўнай эпохі, можна знайсці самыя рознастайныя пахаваньні ад пэўнага трупаспаленьня і да звычайнага трупаспаленьня³⁾. Болей падстаў для хроналягічнага азначэньня дае, часам, самы курганны інвэнтар; але для беларускіх курганоў, нават пры азначэньні іх паводле вышэйпамянёнае схэмы Нідэрле, у паасобных выпадках пытаньне ўскладняецца тым, што самы працяг так званага курганавага пэрыяду ў Беларусі нельга вызначыць упэўна дакладна. Умоўна ён можа лічыцца скончаным з надыходам хрысьціянізацыі; але фактычна з прыняцьцем хрысьціянства звычай курганнага пахаваньня яшчэ ня знішчыўся канчаткова, і некаторыя курганы, бясспрэчна, належаць да болей позьняе, ужо хрысь-

1) Niederle, op. cit., стар. 243.

2) Пар. ibidem, стар. 241—242.

3) Напрыклад, у раскопках Рэчыцкай акругі між вусьцяў Прыпяці і Бярозы. Гл. Русские древности в памятниках искусства, V, 68; таксама В. Завітневич, op. cit. стар. 15, 24—25, 45.

ціянскае эпохі. У сувязі з гэтым, пры датаваньні беларускіх курганоў зусім немагчыма карыстацца ў якасці хронолёгічнага крытэрыю фактам прысутнасці ці адсутнасці ў курганным інвэнтары прадметаў, датычных хрысціянскага культу; пры першапачатковай павярхоўнасці і абмежаванасці хрысціянізацыі насельніцтва, у некаторых выпадках прадметаў гэтых можа і ня быць нават у позніх пахаваннях ужо хрысціянскага часу; з другога боку, прысутнасць іх таксама яшчэ не дае падстаў, каб пэўна адносіць даны курган да хрысціянскай (пасля-гнёздаўскай) эпохі, бо яшчэ і ў ранейшыя часы выпадкова занесеныя з захаду рэчы хрысціянскага культу маглі ўжывацца, побач з іншымі аздобамі, проста з дэкарацыйнымі мэтамі ў агульнай масе рознастайных падвесак; такое з'явішча мы знаходзім, напрыклад, сярод мяранскіх старажытнасцей¹⁾; у Беларусі-ж якраз так павінны, мабыць, тлумачыцца некаторыя знаходкі рагачэўскага раёну, шматлічныя крыжыкі, знойдзеныя ў Драгічыне на Горадзеншчыне²⁾, і іншыя прадметы.

Найболей важнай хронолёгічнай адзнакай з'яўляюцца, бясспрэчна, монэты, знойдзеныя ў курганох ці ў скарбах, калі разам з імі мы маем тыя ці іншыя рэчы. У Беларусі найболей часта сустракаюцца монэты ўсходнія, як вынік асаблівае інтэнсіўнасці ласьне ўсходняга гандлю; сярод іх можна вызначыць сасанідскія, саманідскія і куфічныя монэты за час з 823 па 1023 год, тыя-ж монэты ў Гнёздаўскім магільніку з 532 па 953 г.; у скарбах вядомы знаходкі антычных, грэцкіх і рымскіх монэт, а таксама хазарскіх VI стагоддзя. Радзей трапляюцца монэты заходнія: нямецкія (да канца X стагоддзя) і ангельска-саксонскія (да пачатку XI стагоддзя). Найболей рэдкімі з'яўляюцца монэты кіеўскія і бізантыйскія, знаходкі якіх налічваюцца толькі адзінкамі. Усе гэтыя даныя, аднак, у кожным асобным выпадку даюць толькі *terminus post quem*, не вырашаючы пытаньня аб упоўне дакладным датаваньні тых ці іншых прадметаў, і толькі прыблізна вызначаючы тую хронолёгічную мяжу, не раней якой прадметы гэтыя могуць быць намі аднесены.

Для нашай мэты, — г. зн. пры гістарычна-мастацкім разглядзе курганных старажытнасцей Беларусі, — няпэўнасць хронолёгічных дат у адносінах да паасобных прадметаў ці тыпаў, звужае, зразумела, рамкі тых спецыяльных задач, якія можна пры гэтым разглядзе паставіць. Аналізуючы паасобныя формы прадметаў, мы рэдка тут маем магчымасць вызначыць іх генэтычную сувязь паміж сабой, і ў кожным разе, адносна большасці з іх прымушаны адмаўляцца ад думкі аб іх разглядзе ў чыста

1) Русские древности, V, 187.

2) Материалы по археологии России, издаваемые Археологической Комиссией. № 4. Древности Северо-Западного края. СПб. 1890. Стар. 10–13; табл. II, мал. 10–16.

гістарычным разрэзе, г. зн. у якасці асобных этапаў пэўнае стылістычнае эвалюцыі, нават калі разумець гэтую эвалюцыю ня толькі як развіццё самастойнай вытворчасці ў тым ці іншым формальным напрамку, але таксама як паслядоўную змену асобных стылістычных тыпаў у працэсе з'яўлення іх з іншых краін на тэрыторыю Беларусі. Ласьне немагчыма сцвярджаць высвистліць бяспрэчную паслядоўнасць гэтых змен пазбаўляе нашыя паасобныя назіранні сьцёсла гістарычнага значэння, асабліва ў адносінах да дэталей гэтага працэсу, часта вельмі складаных з прычыны шырокае рознастайнасці пабочных сувязяў і ўплываў. Праўда, тут можна зрабіць некаторыя агульныя заўвагі. Адносна орнамэнту, напрыклад, у некаторых выпадках можна зазначыць шляхі пераходу яго ад старадаўніх геаметрычных рысункаў да больш позніх арганічных мотываў у сувязі з пашырэннем усходніх уплываў і абумоўленым імі з'яўленнем больш тонкіх у матар'яле і тэхніцы і больш дасканалых па вырабу ювэлірных прадметаў¹⁾. Але гэта не падмяняе, зразумела, поўнай гісторыі мастацкіх (дэкарацыйных наагул) форм данай эпохі, для пабудовы якой сучаснае становаішча архэалёгічных досьледаў Беларусі, асабліва, як мы зазначылі, ў пытанні хроналёгіі помнікаў, яшчэ не дае належных падстаў. Рэальна магчымым у цяперашні час з'яўляецца толькі зрабіць некаторую сістэматызацыю вядомага нам архэалёгічнага матар'ялу і пэўную класіфікацыю яго па формальных і стылістычных адзнаках у межах кожнае асобнае групы прадметаў. Такую спробу мы і падаем у далейшым.

2.

Орнаментыка нэалітычнае эпохі.

Першыя сьляды хоць яшчэ вельмі няўмелае і грубое, але ўсё-ж прымітыўна мастацкае апрацоўкі матар'ялу мы сустракаем у старажытнасцях Беларусі (як і ў старажытнасцях іншых краін) у канцы нэалітычнае эпохі. Узоры досыць аднастайнае орнаментыкі мы знаходзім у некаторых экзэмплярах неалітыч-

1) Цікаўна зазначыць, што першая спроба ў гэтым напрамку, разам з першаю наагул і пакуль што ледзь не адзіною спробаю гістарычна-мастацкага тлумачэння архэалёгічных помнікаў Польшчы, Літвы і Беларусі, зроблена была яшчэ ў 1858 годзе Крашэўскім (I. Kraszewski. Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. Wilno, 1858). Але яна з'явілася, зразумела, мала дакладнай з прычыны адсутнасці і нераспрацаванасці матар'ялу. Захоплены новаю тэмай, аўтар хацеў убачыць у помніках курганавай эпохі "цэлы закончаны і поўны цыкл гісторыі мастацтва" (Op. cit., стар. 65–66), на што фактычна няма ніякіх падстаў, асабліва рымаючы пад увагу чужаземнае паходжэнне значнае большасці курганавых знаходак, што Крашэўскаму, пэўна, было нявядома. Яго назіранні ў галіне старадаўняга орнамэнту, аднак, у агульных рысах правільны і супадаюць з нашымі вывадамі.

ных рагавых і каменных сякер. Вялікая сякера з ласінага рогу, якая была знойдзена ў мсыцслаўскім гарадзішчы і знаходзіцца цяпер у Віленскім музэі, апроч сваёй крыху нязвычайнай формы з вузкім закругленым абухом і шырокім, сымэтрычна адцятым з абодвых бакоў лязом, вызначаецца лінейнай орнамэнткай ляза, якая складаецца з трох размешчаных адзін над адным правільных шэрагаў ламанае лініі, з частковым пераходам у крыжовы рысунак. Іншы тып орнамэнткі, пры аналёгічнай форме, выяўляюць, часам, сярод каменных сякер так званыя “менскія кліны”, якізі сустракаюцца пераважна на Меншчыне, адкуль, на думку Уварова, яны пашыраліся ў свой час па ўсёй Усходняй Эўропе¹⁾; падобна да вышэйпамянёнай мсыцслаўскай рагавой сякеры, у кожным з іх адрозніваюцца дзьве неаднальковыя па форме і апрацоўцы часткі; адна з іх, утвараючы самае лязо, па форме сваёй заўсёды набліжаецца да овальнай і добра адшліфавана; другая, пры дапамозе якой сякера прымацоўвалася да драўлянае альбо рагавое ручкі, мае амаль што цыліндрычную форму, з меней дакладнаю апрацоўкаю; на некаторых экзэмплярах, пры гэтым, на лязох каля самага перахвату знаходзяцца рэльефныя орнамэнтальныя паяскі²⁾. Далейшаю ступенню разьвіцьця таго-ж самага тыпу можна лічыць прыгожа адшліфаваныя і орнамэнтаваныя каменныя сякеры з сяла Бачэйкава на Лепельшчыне³⁾; орнамент складаецца тут з двух плоскіх абручкаў навакол абуха і дзіркі, і рэльефнага ўздоўжнага паяску, які з аднаго боку праходзіць па сярэдзіне ўсёй сякеры. Варта таксама ўвагі віленская нэолітычная сякера з нэфрыту⁴⁾, орнамэнтаваная ва ўсю даўжыню суразмерна пашыранымі ў шырокіх частках прадмету і звужанымі па канцох жалабкамi, паміж якіх застаюцца рэльефныя паяскі.

Больш рознастайнасьці форм дае орнамэнтка ў выбарах нэолітычнае керамікі. Прымітыўная па тэхніцы, у выглядзе ўціснутага ў паверхню гліны, часта няправільнага рысунку па краёх начыньня, яна выяўляе, аднак, цэлы шэраг варыянтаў, якія па характары орнамэнту можна падзяліць на тры асноўныя групы. Першую з іх складаюць рысункі, скомпанаваныя з прасталінейных элемэнтаў; прасцейшы ўзор іх — гэта дзьве роўналежныя лініі, якімі абведзены край начыньня; той самы тып у больш складанай форме дае ламаныя лініі, у выглядзе шэрагу аднальковага памеру куткоў; далей ідуць рысункі, складзеныя з параўнальна кароткіх простых ліній ці нават зусім ужо

1) Уваров. Археология России, т. I. М. 1881. Стар. 386.

2) Напрыклад, у экзэмпляры Віленскага музэю: аддз. Л, № 293. Гл. таксама Ф. В. Покровский. Виленский Музей Древностей. Вильня, 1892. Табл. 1, № 9.

3) Віленскі музэй, аддз. Л, №№ 181, 183–185, 190 і інш.

4) Віленскі музэй, аддз. Л, № 191.

кароткіх рысак: найболей пашыраны орнамент з шэрагу ўскосных, даўжынёй у 1–1,5 сант. ліній, нахіленых пад вуглом 50–60°; да гэтага орнаменту, у якасці другой роўналежнай крайкі, далучаюцца часам касыя крыжыкі, як у мсьціслаўскай сякеры; у некаторых варыянтах ускосныя лініі злучаюцца з вэртыкальнымі: рысункі з кароткіх рысак утвараюць завернутыя вяршынамі ўбок вуглы (орнамент, аналёгічны рысунку сучасных сялянскіх паяскоў, вядомаму пад назвай “капыдкі”), ордынарныя альбо падвойныя, у апошнім выпадку па схэме зігзагападобнай лініі; цікаўным варыянтам зьяўляецца рысунак з вэртыкальных рысак, размешчаных асобнымі групамі, па 10–12 у кожнай, у тры шэрагі. Другая група мае ў сабе орнаменты з просталінейных геомэтрычных фігур; па колькасці рысункаў яна далёка меней значная; з іх ліку можна паказаць аздобы з трыкутнікаў, ускосных ромбаў розных памераў і простакутнікаў у гарызонтальным палажэньні; найчасцей фігуры гэтыя, ідучы адна за адной, робяць крайкі, складзеныя з трох шэрагаў; у асобных выпадках асабліва выцягнутыя ромбы размяшчаюцца ў адзін шэраг, аналёгічна орнаменту з ускосных ліній. Нарэшце, апошнюю групу складаюць крывалінейныя рыскункі; орнаментыка гэтага тыпу, найболей рэдкая, заўважана намі ў выглядзе хваляпадобнае лініі, у формах кружкоў, ці нават маленькіх круглых кропак, якія часам злучаюцца па тры, зыходзячыся сваімі краямі і размяшчаючыся па адной простае нахіленай лініі, далей у выглядзе выцягнутых з заостранымі канцамі эліпсаў і, урэшце, у форме сярпоў ці поўмесяцаў¹⁾.

Варта ўвагі, што ўсе гэтыя формы беларускага нэалітычнага орнаменту, які пераважна, як бачым, мае просталінейны характар, знаходзяць сабе досыць блізкія аналогіі ў помніках скандынаўскага нэоліту і ў прыбалтыйскіх старажытнасцях ужо пазьнейшае архэалёгічнае эпохі²⁾, — у той час як у болей позьніх знаходках на тэрыторыі Беларусі пераважаюць акруглыя орнаментальныя формы, крывалінейныя мотывы і віткі. Таксама аналёгічныя паказаным намі вышэй тыпы сякер сустракаюцца сярод нэалітычных знаходак Фінляндыі і ў швэдзкіх старажытнасцях першага пэрыяду бронзавае эпохі³⁾. Факты гэтыя магчыма, дазваляюць зрабіць дапушчэньне, што ў гэты час ужо існавала нейкая сувязь паміж тэрыторыяй Беларусі і Скандынавіяй, хутчэй за ўсё праз пасрэдніцтва Прыбалтыйскіх краін.

1) Для характарыстыкі нэалітычнае орнаментыкі намі, галоўным чынам, скарыстаны зборы Беларускага Дзяржаўнага Музея ў Менску.

2) O. Montelius. Antiquites suedoises. Stockholm, 1873. №№ 111 а, 123, 391 і інш.

3) I. K. Aspelin. Antiquités du Nord Finno-Ougrien. Helsingfors, 1877, №№ 64–65, 96–97. Montelius, op. cit., № 96.

3.

Эмалёвыя вырабы VI—VIII стагоддзяў.

Сярод пазнейшых курганных знаходак Беларусі ў першую чаргу трэба выдзеліць у паасобную групу тыя найбольш старадаўнія бронзавыя прадметы, аздобленыя выемчатай эмальлю, якія на думку А. Сыпіцына належаць да ліку прадметаў літоўскае культуры і, значыцца, павінны быць датаваны VI—VIII стагоддзем¹⁾. Прадметы гэтыя ў досыць значнай колькасці трапляюцца па Прыпяці і Нёмну, таксама на Віленшчыне і Барысаўшчыне і характарызуюцца сваім уласным, асаблівым стылем, які не знаходзіць сабе аналёгіі ў іншых беларускіх старажытнасцях.

З іх ліку аднымі з найболей цікаўных зьяўляюцца падвескі, знойдзеныя ў курганах каля вёскі Мяжаны Сьвянцянскага павету на Віленшчыне²⁾. Адна з іх складаецца з поўкруглага бронзавага сэгмэнту, па хордзе якога, па канцох і ў сярэдзіне размешчаны невялічкія кружкі; да гэтых кружкоў прыстаўлены тры роўнабочныя трыкутнікі з злітымі разам вугламі; паміж кружкоў праходзяць бронзавыя стрыжні ламае формы, а ніжэй іх — два трыкутнікі з увагнутымі бакамі; аналёгічны ламаны стрыжань ідзе пасярод сэгмэнту да асяродкавага кружка, самы-ж сэгмэнт, у сваю чаргу, запаўняюць два няправільныя трыкутнікі; пасярод дугі сэгмэнту знаходзіцца маленькае вушка. Усе тры кружкі, а таксама чатыры нутраныя трыкутнікі маюць аздобы з выемчатай эмалі чырвонага колеру; апроч таго, асяродкі кружкоў адзначаны кропкамі з белай эмалі, прычым апошнія змяшчаюцца не ў самастойных гнёздах, але проста ў паглыбленьнях, выціснутых у чырвонай эмалі.

Другая падвеска агульнай формай падобна да першай, але адрозніваецца ад яе ў дэталях. Асновай яе зьяўляецца таксама сэгмэнт, толькі не праразны, а ўсыяжны, цалком заліты эмальлю чырвонага колеру ў аднэй палове і зылёнага — у другой; у дольнай частцы гэты сэгмэнт пераходзіць у тры пастаўленыя побач крыжы з пашыранымі канцамі, у форме звычайных так званых “пэрскіх” орнаментальных крыжоў, якія, на нашу думку, лепей, можа, зваць проста “ўсходнімі”; сваімі дольнымі канцамі крыжы гэтыя зліваюцца ў адну вузкую пласцінку; асяродкі-ж іх маюць невялічкія чатырохкутныя паглыбленьні, якія першапачаткова былі запоўнены эмальлю.

Трэцяя мяжанская падвеска па форме сваёй значна прасцей

1) Працы першага зьезду дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі і архэографіі. Коштам Інстытуту Беларускае Культуры. У Менску, 1926. Стар. 28.

2) Ф. В. Покровский. К исследованию курганов и городищ, на восточной окраине современной Литвы. “Труды IX Археологического Съезда в Вильне”. Т. II. М., 1897. Стар. 169–170. Табл. XI, малюнкi 18, 19, 20 і 20а.

за дзьве першыя; яна складаецца з двух “усходніх” крыжоў, злучаных трыкутнай пласцінкай, якая пераходзіць у вушка, прычым асяродкавыя акружыны крыжоў заліты зялёнай і чырвонай эмальлю. Нарэшце, чацьвертая падвеска, хоць і зусім ня мае эмалі, але таксама можа быць аднесена да тае-ж стылістычнае катэгорыі: яна мае форму ажурнага крыжа аналёгічнае да папярэдніх формы, з вушкам замест аднаго з канцоў і рэльефнымі орнамэнтальнымі галачкамі па асяродкавай акружыне.

Апроч мяжанскіх знаходак, значны лік эмалёвых вырабаў вядомы нам па зборах Віленскага Музэю, куды яны трапілі з розных мясцовасьцяў Беларусі, часткова з м. Чырвоны Бор Барысаўскае акругі¹⁾. З ліку паасобных абломкаў асаблівае ўвагі варты тут аздобленыя эмальлю ажурныя бронзавыя кружкі, якія служылі ў якасьці пражак, прызначаных для злучэньня вузенькіх сярэбраных абручоў, а часам і болей шырокіх, аздобленых выціснутым (“пуклёным”) орнамэнтам блях, як гэта мы бачым, напрыклад, у знойдзеных К. Тышкевічам невядомага прызначэньня прадметах²⁾. Кружкі гэтыя, простага, але прыгожага рысунку, блізка нагадваюць як па формах сваіх, гэтак і па выкананьні, некаторыя з мяжанскіх падвесак. Так, напрыклад, адзін з іх аздоблены такімі самымі ламанымі стрыжнямі і невялічкімі эмалёвымі кружкамі, як першая адзначаная нам падвеска; два стрыжні і пяць кружоў разьмешчаны тут накрыв сярэд асноўнага вялікага кружка, прычым тры з іх, таксама як і ў мяжанскай падвесцы, залічаны чырвонай эмальлю з белымі кропкамі ў асяродках, а два астатнія — эмальлю блакітнага колеру з чырвонымі кропкамі; тэхніка выкананьня зусім адналькавая. У іншых выпадках такія-ж кружкі маюць у сярэдзінах эмалёвыя орнамэнтальныя крыжы чырвонага колеру; у некаторых экзэмплярах канцы гэтых крыжоў пашыраны і зліты, так што пасярод вялікага кружка як-быццам утвараецца другі, канцэнтрычны першаму меншы кружок з чатырма акруглымі дзюркамі.

1) Каталог предметов Музея Древностей, состоящего при Виленской Публичной Библиотеке. 1885. Аддзел Б, №№ 481-482, 560–563, 855–900. На аддзелы і №№ гэтага каталогу мы пасылаемся ўсюды ў далейшым, гаворачы аб прадметах з Віленскага Музэю.

2) Аддз. Б, № 560–563. Прадметы гэтыя вядомы назваю “дзядэмы”, што зусім не адпавядае рэчаістасьці. Думкі аб іх прызначэньні, аднак, разыходзяцца: Кондаков і Толстой бачаць у іх часткі конскае збруі, хутчэй за ўсё — сядзельныя падпругі (“Русские древности”, III, 152–153); Ф. В. Покровский лічыць іх за асабовыя паясы, хоць і не адмаўляе магчымасьці ўжываньня іх таксама і для іншых мэт (“Виленский Музей Древностей”. Вильна, 1892. Табл. XII); асыярожней за ўсіх Л. Спицын, які вызначае іх, як рэчы невядомага прызначэньня (“Предметы с выемчатою эмалью”. — Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского Археологического Общества. Т. V, вып. 1. СПб, 1903. Стр. 164).

Падобныя-ж формы ажурных кружкоў, разам з адасобненымі орнаментальнымі крыжамі, а таксам з іншымі мотывамі, мы сустракаем у вялікіх невядомага прызначэння ланцугох, узоры якіх знаходзяцца ў Віленскім¹⁾ і Магілёўскім музэях, прычым першы з іх быў ужо не адзін раз апісаны і шырока вядомы ў архэалёгічнай літаратуры пад спрэчнаю назваю “віленскае аброці”²⁾. Адзін з гэтых ланцугоў мае ў складзе сваім шэраг масыўных бронзавых звяненняў у форме праразных кружкоў, даўгіх стрыжняў з насаджанымі на іх кружамі і орнаментальных крыжоў з вушкамі, багата запоўненых чырвонай эмальлю, прычым з аднаго канца да яго далучаны дзве шырокія пласынчатыя падвескі з ліставое бронзы, аздобленыя “пуклёным” орнаментам з сфэрычных сэгментаў, кружкоў і простых ліній у розных геаметрычных фігурах. У другім ланцугу (які, магчыма, не зьяўляецца асобным прадметам, а толькі часткаю першага) уся сярэдзіна складаецца з шэрагу масыўных эмалёвых крыжоў, да якіх далучаны лёгкія, часткова таксама аздобленыя эмальлю падвескі ў выглядзе поўмесяцаў з маленькімі драцінымі падвойнымі спіралямі па канцох.

Усе гэтыя прадметы, да ліку якіх можна далучыць яшчэ і некалькі бронзавых пражкападобных фібул з аздобленымі эмалямі асяродкамі і канцамі³⁾, ствараючы ў курганавых старажытнасцях Беларусі зусім адасобненую ў тэхнічным і стылістычным сэнсе групу, зьяўляюцца ў той-жа час узорамі досыць значна пашыраных ва ўсходня-славянскіх і некаторых усходніх краінах вырабаў з выемчатай эмальлю таго асобнага тыпу, які сустракаецца ў шырокім раёне паміж Бальтыцкім узбярэжжам, Волгай, Каўказам, узбярэжжам Чорнага мора і нізавінамі Віслы. Тып гэты Сыціцын умоўна вызначае назваю “аланскія эмалі”, ставячы яго ў залежнасць ад эмалей рымскіх, як вынік пэўнае пераапрацоўкі рымскіх форм з утварэннем сваіх уласных стылістычных прыёмаў; але і сам ён зазначае, што тэрмін гэты зьяўляецца чыста выпадковым і прапануецца толькі дзеля пэўнай выгоды, паколькі вырабы гэтага тыпу ў аднолькавай меры сустракаюцца і сярод старажытнасцый прыдняпроўскіх славян, і ў курганох наднёманскіх літоўцаў і прыюкскіх фінаў, у той-жа час, хутчэй за ўсё, не належачы ані да воднага з гэтых народаў⁴⁾. Што-ж датычыць пытання аб беспасрэдным паходжоны і гэтага тыпу, дый самых вырабаў, — дык да сучаснага

1) Адзел Б, №№ 481–482.

2) Ф. Покровский. Виленский Музей Древностей, табл. XIII. Кондаков и Толстой. Русские древности в памятниках искусства, вып. III, стар. 152. Л. С(пицын). Предметы с выемчатой эмалью. “Записки Отд. Слав. и рус. арх. Имп. Рус. Арх. О-ва”, т. V, вып. 1, стар. 162–164.

3) Віленскі музэй, адзел Б, №№ 20, 53–61.

4) Предметы с выемчатой эмалью, стар. 160–161, 190–192.

моманту яно зьяўляецца нявысвятленым і спрэчным. У архэалёгічнай літаратуры па гэтым пытанні існуюць розныя пагляды, пакуль што між сабою ня ўзгодненыя. Так, напрыклад, Сьпіцын, не настойваючы на абавязкова аланскім іх пахаджэнні, зазначаў спачатку, што даны тып выемчатае эмалі невядомы ў Заходняй Эўропе, за выключэннем Усходняе Прусіі, і што ён зьяўляецца прадуктам мясцовае выпворчасці ў межах вызначанага ім, праўда, даволі шырокага раёну¹⁾; у апошнія часы, аднак, ён, відаць, ужо крыху змяніў свой пункт гледжання і дапушчае магчымасць заходняга пахаджэння эмалёвых вырабаў гэтага тыпу²⁾, прычым ён ужо не адрознівае яго ад гэтак званых “барбарскіх” эмалей з Прыбалтыцкіх краін, якія раней ён лічыў быццам пераходнымі ад рымскіх да аланскіх³⁾, і, апроч таго, далучае эмалевыя знаходкі Беларусі да ліку прадметаў літоўскае культуры.

Іншых паглядаў трымаецца Aspelin; на яго думку, вырабы з выемчатай эмаллю ў славянскіх, літоўскіх і фінскіх краінах зьяўляюцца вьнікам пэўнага ўплыву з боку гоцкае індустрыі, і з гэтай прычыны яны датуюцца ім крыху болей раннім часам, ніж гэта робіць Сьпіцын, а ласьне III–IV стагоддзем, г. зн. эпохай, калі готы яшчэ ня былі адсунуты на захад прыкодам славянскіх плямён⁴⁾.

Меней упэўнена і значна болей асыярожна выказваюцца па гэтым пытанні Кандакоў і Талстой, пакідаючы яго без канчатковага вырашэння: у самай тэхніцы выемчатае эмалі яны хацелі-б бачыць нейкі паўночны адменьнік паўднёва-эўрапейскага, г. зн. у аснове сваёй бізантыцкага эмалёвага майстэрства⁵⁾; але цэлы шэраг стылістычных асаблівасцяў прымушае іх некалькі няясна пасылацца на пэўны ўсходні ўплыў, з зазначэннем, аднак, што калі ўсходняе нахаджэнне падвесаў у форме поўмесяцаў і арнаментальнае формы крыжоў і зусім бясспрэчна, дык усё-ж пытанне аб пераходзе гэтых форм з Азіі ў Эўропу складае спецыяльную і вельмі складаную архэалёгічную тэму⁶⁾. Гэтую тэорыю аб усходнім пахаджэнні арнаментальных мотываў нашых эмалей часткова падтрымлівае таксама Пакроўскі⁷⁾, падмацоўваючы яе досыць няўдалымі пасылкамі на старадаўнія малюнкi коньнікаў на сасанідзкіх сярэбраных блюдах⁸⁾. Апроч

1) Предметы с выемчатою эмалью, стар. 160, 170, 190.

2) Працы першага зvezду дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі і архэаграфіі, стар. 28.

3) Предметы с выемчатою эмалью, стар. 156.

4) Antiquités du Nord Finno-Ougrien, 325 і далей.

5) Русские древности в памятниках искусства, III, 150–152.

6) Ibidem, 152.

7) Віленский Музей Древностей, XIII.

8) Пар. эрмітажныя экзэмпляры ў “Русских древностях”, III, 83–84.

таго, аднак, аўтары “Русских древностей” звярочваюць таксама асаблівую ўвагу і на тое, што месцам масавых знаходак гэтых эмалей зьяўляецца, галоўным чынам, Віленшчына, а часткова — старадаўняя Полацкая зямля, і зазначаюць, што, разам з вядомай орыгінальнасцю і нязвычайнасцю самых форм, гэта можа да пэўнай ступені быць паказаннем на нейкае, магчыма і “самабытнае зьявішча ранняй усходня-славянскай культуры”, прычым самы “факт ужывання эмалі ў вырабах гэтай культуры ў самым корані мяняе ранейшыя пагляды на паходжэнне, разьвіццё і асноўнае значэнне самых важных тыпаў старадаўняга народнага, або так званага барбарскага мастацтва Эўропы”¹⁾.

Зразумела, што і пры такой пастаноўцы пытання яго зусім нельга лічыць бясспрэчна разьвязаным, бо як ва ўсіх іншых тэорыях, гэтак сама і тут, у вырашэнні яго, за адсутнасцю аб'ектыўных падстаў, няўхільна застаецца значная доля гіпотэтычнасці. З свайго боку, аднак, мы хацелі-б зрабіць наступныя ўвагі. Найменей пагрунтаваным, на нашу думку, зьяўляецца пагляд Асреліна; папершае, калі прымаць пад увагу характар усіх тых прадметаў, якія трапляюцца ў архэалёгічных знаходках адначасна з эмалёвымі вырабамі, дык вельмі цяжка дапусьціць магчымасць належнасці іх да III–IV стагоддзя; падругое, ня толькі ў тэхніцы сваёй, але таксама і ў формах, вырабы гэтыя фактычна ня маюць нічога супольнага з тыповымі гоцкімі шклянымі інкрустацыямі і не маюць з іх паходзіць, што заўважана і Сьпіцыным²⁾, асабліва, паколькі рэчы апошняга тыпу сустракаюцца пераважна ў паўднёвай Украіне і па берагах Дунаю, не заходзячы на поўнач далей Кіева і Нежына³⁾. Што датычыць “аланскай” тэорыі Сьпіцына, дык і сам ён, як мы зазначалі, прапануе яе выключна ў якасці ўмоўнае тэрмінолёгіі для азначэння пэўнага тыпу эмалёвых вырабаў, тут-жа падкрэсліваючы, што ён зусім не настойвае на гэтай тэорыі і з ахвотай адмовіцца ад яе на карысць іншага, болей праўдападобнага дапушчэння⁴⁾. Пры гэтым, нават, і той фактычны матэрыял, які апублікаваў сам Сьпіцын, ужо супярэчыць яго паглядам; ён сам зазначае, што калі даны тып выемчатае эмалі запраўды належыць аланам, дык ён павінен у значнай колькасці ўзораў сустракацца на паўночным Каўказе, як у адным з галоўных аланскіх асяродкаў, дзе ў тыя часы яшчэ захоўвалася, нават, палітычная самастойнасць гэтага народу; на справе-ж, аднак, знаходкі эмалей “аланскага” тыпу на Каўказе зьяўляюцца далёка ня

1) Русские древности, III, 152.

2) Предметы с выемчатою эмалью, стар. 192.

3) Пар. Русские древности, III, 1 47–148.

4) Предметы с выемчатою эмалью, стар. 160.

Значнымі¹⁾, і перавага застаецца за басэйнамі Нёмну і Акі. Такім чынам, якое-б ні было пахаджэнне форм, але выраб самых прадметаў або трэба аднесці ласьне да гэтых прынёманскіх і прыокскіх мясцовасцяў, або да якіх-небудзь іншых, ужо не аланскіх краін; згодна навейшых паглядаў таго-ж Сьпіцына — да Заходняй Эўропы, часткова Вэнэцыі²⁾. На нашу думку, болей грунту мае першае дапушчэнне, хаця ў самых формах тут мог адбіцца і заходня-эўрапейскі ўплыў з боку так званых “барбарскіх” пераапрацовак рымскіх ювэлірных вырабаў. У апошнім можна згадзіцца з Кандаковым і Талстым, ня прымаючы, аднак, іх набліжэнняў да бізантыцкіх эмалёвых вырабаў, з якімі нашыя выемчатыя эмалі ня маюць нічога супольнага, і ня лічачы асабліва складаным пытаньне аб пахаджэнні ўсходніх орнамэнтальных мотываў — поўмесяцаў і орнамэнтальных крыжоў. Мотывы гэтыя, здаўна значна пашыраныя, маглі зьявіцца ў нашых эмалях у выніках і не беспасрэднага ўсходняга ўплыву, а з тых-жа заходніх крыніц. З другога боку, некаторыя іншыя формы, як напрыклад, ажурныя кружкі Віленскага Музею або сэгмэнтападобныя абрысы мяжанскіх падвесак, цяжка ўжо вытлумачыць як-небудзь інакш, як толькі заходнім уплывам; для прыкладу можна зазначыць, што першыя досьці блізка нагадваюць некаторыя ажурныя бронзы V–VI ст. з Рэйнскае даліны³⁾, у якіх, між іншым, рысунак складанае свастыкі, упісанае ў круг, выразна набліжаецца да рысунку крыжа з вілападобна падзеленымі канцамі, які мы бачым у беларускіх знаходках; мяжанскія-ж падвескі па формах сваіх маюць шмат супольнага з падвескамі III–IV стагоддзя з Somme – Bionne (Mame, Францыя), дзе досьці часта сустракаецца мотыў поўкруглае бронзавае пласцінкі, якая пераходзіць на доле ў тры аднальковыя адасобныя дадаткі⁴⁾.

Што датычыць пытаньня аб месцы вырабу самых прадметаў данага тыпу, дык пэўныя падставы для больш-менш праўдападобных гіпотэз тут можа даць разгляд вядомага архэалёгічнага матар’ялу па паасобных раёнах. Сьпіцын вызначае восем такіх раёнаў: прыбальтыцкі, нёманскі, прускі, дняпроўскі, окскі, данскі, каўкаскі і раён чорнаморскага ўзбярэжжа⁵⁾; лік знаходак, аднак, ва ўсіх гэтых раёнах далёка не аднолькавы: сыстэматычна і ў значным ліку эмалёвыя вырабы трапляюцца толькі ў трох з іх — нёманскім, окскім і дняпроўскім — у той час як у індых раёнах знаходкі выемчатых эмалей маюць больш выпадковы і

1) Ibidem, стар. 186–189.

2) Працы першага зьезду дасьледчыкаў беларускае архэалёгіі архэаграфіі, стар. 28.

3) Lindenschmit. Handbuch der Archeologie, XXVII, 8–9.

4) Morel. Champagne souterraine, X, 10.

5) Предметы с выемчатою эмалью, стар. 161.

адзінкавы характар. Нёманскі раён па колькасці і рознастайнасці эмалёвых вырабаў зьяўляецца найболей багатым і цікаўным, прычым ён ахапляе досыць шырокую краіну паміж Нёмнам і Заходняй Дзвіной; нязначны лік знаходак паходзіць тут з літоўскае тэрыторыі, большасць жа — з курганоў пахаванняў Віленшчыны, Віцебшчыны і Меншчыны¹⁾. У раёне Акі значная большасць эмалёвых вырабаў знойдзена сярод прадметаў Машчынскага гарадзішча ў Масальскім павеце Калускае губерні²⁾, г. зн. на самай мяжы сучаснае этнографічнае Беларусі, прычым у іншых частках раёну трапляюцца толькі адзінкі, магчыма, занесеныя з гэтага асяродку. Нарэшце, дняпроўскі раён мае найлепшыя выемчатыя эмалі сярод прадметаў мяжыгорскага скарбу і наагул з Кіеўскае акругі³⁾.

На нашу думку, пералічаныя тры раёны адны толькі і павінны лічыцца месцамі пераважнага вырабу такіх прадметаў, прычым, аднак, варта ўвагі, што кожны з іх мае свае ўласцівасці і асаблівасці ў самых іх формах. Нёманскі раён, г. зн. амаль што выключна рэчы з беларускіх знаходак, дае найбольшую рознастайнасць тыпаў і часта найлепшыя па тэхніцы вырабы; толькі тут, між іншым, сустракаюцца розныя ўзоры ажурных кружкоў, а таксама формы, характэрныя для мяжанскіх падвесак, якія ў іншых раёнах значна меней дакладны і робяць уражанне досыць грубых перайманняў. Знаходкі Машчынскага гарадзішча ў некаторых выпадках звязаны з нёманскімі тыпамі, але, апроч таго, для іх характэрны трыкутныя ажурныя фібулы, магчыма — позыя-гоцкага тыпу, якія сустракаюцца таксама і ў раёне дняпроўскім. Супольнымі для ўсіх трох раёнаў, пры найбольшай, аднак, пашыранасці толькі ў двух апошніх, зьяўляюцца маленькія падвескі ў выглядзе трыкутных пласцінак з крыжыкамі па канцох, прадстаўленыя ў нёманскім раёне адной з мяжанскіх знаходак. Апошняя форма знаходзіць сабе некаторыя аналогіі сярод каўкаскіх прадметаў⁴⁾ і мае, магчыма, усходняе паходжэнне, чым і тлумачыцца большая пашыранасць яе ў раёнах дняпроўскім і окскім, ніж у нёманскім. Што-ж датычыць іншых, паказаных намі вышэй, арнаментальных тыпаў, аналогіі да якіх мы знаходзілі ў старажытнасцях Сярэдняе Эўропы, дык гэтыя тыпы, наадварот, хутчэй за ўсё маглі ісці з Захаду і ў першую чаргу зьяўляцца ў раёне нёманскім, г. зн. у Беларусі, адкуль шляхам далейшага пашырэння яны маглі ўжо заходзіць на верхавіны Акі, а таксама ісці на поўдзень па плыні Дняпра.

1) Ibidem, стар. 161 — 166.

2) Гл. De Baye: les bronzes émaillés de Mostchina. Paris, 1891. Кондаков и Толстой: Русские древности, I 11, 152, 115. Л. С(пицын): Предметы с выемчатой эмалью, 178–180.

3) Л. С.: Предметы с выемчатой эмалью, стар. 170–178.

4) Ibidem, стар. 188, мал. 298.

Нашыйныя аздобы: грыўні з падвескамі.

У процілегласць апісаным намі ў папярэднім разьдзеле эмалям, болей звязаным з сярэдня-эўрапейскімі, ніж з бліжэйшымі прыбалтыйскімі тыпамі, большая частка пазнейшых беларускіх кургановых прадметаў у шмат якіх адносінах набліжаецца да старажытнасцый Прыбалтыкі, у агульных рысах часта складаючы разам з імі нейкую адзіную архэалёгічную групу, прычым у рэчах гэтае групы характэрныя адзнакі ласьне беларускіх знаходак можна вызначыць, — і то не заўсёды, — толькі ў некаторых дробных стылістычных дэталях. Як вядома, большасьць гэтых прадметаў належыць да ліку так званых “асабовых аздоб”, г. зн. дробных прадметаў пераважна жаночага ўбору; болей значныя па сваіх памерах нашыйныя і галаўныя аздобы, з дакладнаю апрацоўкай і орнаментыкай, сустракаюцца ўжо радзей, хоць ласьне яны і найболей цікаўны з стылістычнага боку. Пры гэтым варта ўвагі, што лік звычайных жаночых аздоб сярод курганных знаходак Беларусі, агулам кажучы, усё павялічваецца ў меры набліжэньня да ўзьбярэжжа Балтыйскага мора, так што найбольшы іх лік прыпадае, галоўным чынам, на курганы і магільнікі паўночна-заходняе Віцебшчыны (г. зв. “Інфлянты”), у той час як у цэнтральных беларускіх акругах колькасць іх зьяўляецца значна болей абмежаванай.

Першае месца сярод гэтых прадметаў як па рознастайнасьці форм, так і па агульнай пашыранасьці, займаюць бронзавыя і, часткова, сярэбраныя грыўні, ужываныя ў якасьці нашыйных, галаўных і паясных аздоб. Некаторыя тыпы іх, — пэўна, найболей старыя, — у стылістычных адносінах усходзяць часамі ў апрацоўцы сваіх дэталей да эмалёвых прадметаў, з якімі іх да вядомай ступені яднае таксама і падабенства тэхнікі. Як адзін з найлепшых прыкладаў тут можна назваць бронзавы нашыйны абруч, знойдзены на самай мяжы Беларусі — у Таўрогене Ковенскае губ.¹⁾; ён складаецца з трох круглых масыўных дратоў, якія зьвіты накіштам перавясла і пераходзяць па канцох у чатырохкантовыя стрыжні, загнутыя масыўнымі кольцамі²⁾; да апошніх прымацаваны два маленькія абручкі з тонкага дроту, пры дапамозе якіх да грыўні далучаліся розныя дэкарацыйныя падвескі; дзьве з іх, якія захаваліся да цяперашняга часу толькі ў відзе абломкаў, былі падвешаны беспасрэдна да гэтых абручыкаў; другія-ж дзьве, у выглядзе ажурных зорак, знаходзяцца на асобным большых памераў абручы, сагнутым з тонкага дроту ў

1) Віленскі Музэй, аддзел Б, № 594.

2) Аб тыпе такіх абручоў наагул — гл. далей у разьдзеле 5-м

форме празрыстага поўмесяца ў дольнай сваёй частцы. Між іншым, Еўст. Тышкевіч прыводзіць малюнак гэтага самага прадмету ў яшчэ не запаваным выглядзе¹⁾, з якога відаць, што абламаная цяпер падвескі складаліся з тонкіх бронзавых пласцінак трапэзаідальнае формы і былі аздоблены пуклёным орнаментам, вельмі блізім да орнамэнту вышэйапісаных намі сярэбраных блях Віленскага Музею або падвесак віленскага і магілёўскага эмалёвых ланцугоў.

Варта ўвагі, што такая кампозыцыя нашайнае аздобы ня мае поўных аналёгіяў сярод прыбалтыйскіх і скандынаўскіх знаходак, апроч, можа, толькі зоркападобных падвесак, якія крыху нагадваюць адну з падвесак эстонскага музею, а таксама некаторыя падобныя-ж экзэмпляры з ліфляндзскіх раскопак 1875 г.²⁾ Затое, сярод знаходак ужо памянёнага намі вышэй Машчынскага гарадзішча, побач з эмалёвымі прадметамі, быў знойдзены нашыйны абруч зусім аналёгічнае формы, толькі з страчанымі падвескамі³⁾. Знаходка гэтая, магчыма, і не выпадкова ў агульнай сувязі з эмалёвымі вырабамі, паколькі зоркападобныя падвескі таўрогенскае грыўні можна наблізіць у тэхнічных адносінах да адной з мяжанскіх падвесак, таксама зробленай з тонкіх бронзавых стрыжняў, аздобленых у мясцох злучэння рэльефнымі галачкамі, — дык наагул, паколькі ёсць пэўныя падставы лічыць, што даны тып падвескі генэтычна звязаны з эмалёвымі падвескамі, на што паказвае, напрыклад, Сьпіцын⁴⁾, а таксама Пакроўскі⁵⁾. Апроч таго, можна зазначыць, што і ўвесь таўрогенскі абруч цалком — у агульнай стройнасьці замыслу, у гармонічнай роўнавазе паасобных часцаў у форме і орнамэнтыцы страчаных пуклёных пласцінак — выяўляе таксама і вядомую стылістычную сувязь з прадметамі эмалёвых аздоб, што дазваляе лічыць яго тып досыць раннім і дапушчаць магчымасць мясцовага яго паходжэння з нёманскага раёну.

Значна болей пашыраным тыпам нашыйных абручоў, — магчыма, крыху пазнейшага архэалёгічнага перыяду, — зьяўляюцца вузкія бронзавыя так званыя пласцінчатыя грыўні, аздобленыя падвескамі з ліставога мэталю. Форма гэтая ня ёсць выключнаю асаблівасцю толькі беларускіх знаходак, але сустракаецца ў досыць шырокім курганным раёне, у які ўваходзяць таксама і прыбалтыйскія курганы, утвараючы, аднак, як у Беларусі, так і ў Прыбалтыцы, нейкі асобны варыянт у параўнаньні

1) E. Tyszkiewicz. Rzut oka na źródła archeologii krajowej. Wilno, 1842. Табл. V.

2) Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft. 1876. Band VIII. Heft 3. Табл. I, 19–23.

3) De Baye. Les bronzes émaillés de Mostchina, II.

4) Предметы с выемчатою эмалью, стр. 164 (Табл. XXVIII, 3).

5) Виленский Музей Древностей, IX, 3.

да аналёгічных скандынаўскіх аздоб. Падобныя-ж грыўні сустракаюцца і далей у напрамку на ўсход, у басэйнах Дону і Волгі, але маюць у гэтых выпадках ужо зусім іншыя дэталі конструкцыі, асабліва ў падвесках, значна болей вузкіх, большых лікам і часта набліжаных да трубчатае формы¹⁾.

З ліку беларускіх прадметаў гэтага тыпу аднымі з найлепшых прыкладаў зьяўляюцца абручы з Лынтупскіх курганоў Сьвянцянскага павету на Віленшчыне. На жаль, абручы гэтыя захаваліся не цалком, запсаваўшыся ад моцнае гарачыні пры спаленьні нябожчыка, так што агульныя формы іх прыходзіцца аднаўляць на падставе асобных абломкаў²⁾. Яны былі зроблены з круглага бронзавага дроту, раскаванага па канцох у вялікія серпападобныя пласцінкі з буйным орнамэнтам у выглядзе насечаных зубчатых зігзагаў. З надворнага (дольняга) краю гэтых пласцінак былі прароблены круглыя дзюркі, у якія прадзяваліся тонкія драцяныя абручыкі. Да кожнага абручыку была падвешана драцяная пятля ў форме ліры з падвойнымі вушкамі, а да кожнага з гэтых вушкаў, у сваю чаргу, — па дзьве пласцінкі з ліставое бронзы з пуклёным рысункам. Пласцінкі гэтыя мелі форму прадоўжных эліпсаў, зрэзаных па канцох, орнамэнт-жа ў кожнай пласцінцы складаўся з рэльефнага сфэрычнага сэгмэнту ў сярэдзіне, шасьці радоў пуклёных ліній, разьмешчаных роўналежна краям па тры з кожнага боку, і двух радоў пуклёных кропак па тых-жа краёх. Уся гэтая конструкцыя лынтупскіх абручоў зьяўляецца вельмі арыгінальнай і не сустракае сабе поўных аналёгіяў у іншых аздобах таго самага тыпу; найболей характэрнай асаблівасьцю трэба лічыць тут прымацаваньне падвесак не беспасрэдна да асноўнае пласцінкі грыўні, але пры дапамозе прамежкавых зьвеньяў, а таксама двухбаковую апрацоўку падвесак, што дасягалася разьмяшчэньнем падвесных пласцінак па дзьве на адным і тым-жа абручыку з накіраваньнем орнамэнтаваных паверхняў у розныя бакі.

Найболей блізкімі да лынтупскіх варыянтамі аналёгічнага тыпу аздоб зьяўляюцца нашыйныя маністы з Вансоўскіх (на мяжы б. Віленскае і Ковенскае губ.) і Багінскіх (Дзісьненскага павету на Віленшчыне) курганоў, таксама, на жаль, вядомыя нам толькі ў асобных абломках, якія, аднак, даюць некаторую магчымасьць скласьці сабе ўяўленьне аб характары падвесак, а таксама аб спосабе іх злучэньня з асноўным стрыжнем абру-

1) Найболей цікаўныя тыпы такіх аздоб ёсьць сярод знаходак Лядзінскага і Тамнікоўскага магільнікаў Тамбоўскае губ. Гл. Русские древности в памятниках искусства, V, мал. 81–82, 86.

2) Малюнк іх і апісаньне гл. Ф. Покровский. К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы. “Труды IX Археологического Съезда”, т. II, М. 1897, стар. 143–144, табл. IX, 9.

ча¹⁾. Падвескі ў гэтых аздобах складаюцца з трапэзаідальнае формы пласцінак ліставога мэталю (бронзы і серабра), аздобленых па краёх рэльефнымі палоскамі, а ў дольнай частцы — выбіўной бахромкай. Лепш захаваныя падвескі багінскага маніста крыху адрозніваюцца адна ад адной як вялічынёю, так і дэталямі рысунку: у некаторых з іх орнамент абмяжоўваецца толькі адной рэльефнай лініяй, якая ідзе па краёх пласцінкі; у іншых экзэмплярах дольная частка пласцінкі аздоблена вэртыкальнымі палоскамі, складзенымі з выціснутых кропак; нарэшце, адна з падвесак орнамантавана ў сярэдзіне трыма рэльефнымі зоркамі. Падвескі гэтыя прымацаваны па парах пры дапамозе асобных абручкаў да досыць масыўных асноўных звеньяў, якія маюць выгляд трыкутных пласцінак з праробленымі ў іх вялікімі круглымі адтулінамі, па тры ў кожнай; бакавыя адтуліны служаць тут для прычэпкі падвесаў, сярэднія-ж пры дапамозе спецыяльных прамежкавых звеньяў злучаюцца з маленькімі трубочкамі, зробленымі з зьвітых сыпіральню дротаў. У агульнай кампозыцыі аздоб усе гэтыя трубочкі, разам з падвескамі, нанізваліся, пэўна, на звычайныя круглыя драты або на шнуркі ці вяроўкі, так што ў выніках атрымліваліся прыгожыя маністы, блізкія па агульных формах сваіх і стылі да апісаных намі вышэй лынтупскіх абручоў.

Абедзве гэтыя формы нашых аздоб па месцы свайго паходжэння належаць да паўночна-заходняй мяжы Беларусі, і ў стылістычных адносінах могуць быць пастаўлены ў вядомую сувязь з прадметамі прыбалтыцкіх архэалёгічных знаходак. Болей простыя варыянты аналёгічных тыпаў бліжэй падыходзяць да аднародных усходня-фінскіх прадметаў і значна болей пашыраны. Набліжэнне гэтае, аднак, трэба, пэўна, тлумачыць ня столькі ўзаемнымі перайманьнямі, сколькі як вынік аднальковых адносін і тых і іншых прадметаў да нейкага супольнага першаўзору. Група беларускіх знаходак і ў гэтым выпадку можа быць пашырана шляхам параўнання іх да аналёгічных аздоб з Ronneburg'a і Ascheraden'a б. Рыскага павету, Techelfer'a, Helmet'a і Fianden'a б. Фэлінскага павету, Aulenberg'a б. Вэндэнскага павету і іншых прыбалтыцкіх мясцовасьцяў²⁾. Але першаўзору іх, усё-ж, трэба шукаць хутчэй на ўсходзе, таксама, можа, як і першаўзору іншых тыпаў грыўняў наагул. Пры гэтым, аднак, нашыя знаходкі, разам з прыбалтыцкімі, ствараюць нейкія асобныя варыянты ў параўнаньні да ўсходніх прад-

1) Ф. Покровский. Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии. "Труды IX Археологического Съезда", т. I, М. 1895, стар. 200 і 214, мал. 63.

2) Пар., напр., Hartmann: Das vaterländische Museum. Doprát, 1871. II, 12; Bähr: Die Gräber der Liven. Dresden, 1885. V, 12; Kruse: Necrolivonica. Leipzig. 1859. 4, 11 і 27, 2.

метаў як у агульных формах сваіх, так і ў дэталях орнаменту. Асабліва варта ўвагі, што сярод усходніх знаходак амаль што зусім няма характэрных для нашых прадметаў падвесак з ліставога мэталю, а таксама, што там досыць часта і наагул наглядаецца тэндэнцыя да поўнага зьнішчэньня падвесак у шэрагу тыпаў больш простых, пласцінчатых, круглых або вітых абручоў.

Сярод беларускіх старажытнасьцяй лепшымі ўзорамі спрошчаных пласцінчатых грыўняй з ліставымі падвескамі зьяўляюцца экзэмпляры Віленскага Музэю з калекцыі Е. Тышкевіча, сабранае на Барысаўшчыне¹⁾, а таксама шмат якія знаходкі з Віцебшчыны, сярод якіх можна памянуць, напрыклад, бронзавы нашыйны абруч, знойдзены ў 1877 годзе ў Шкельбатах б. Люцынскага павету²⁾, аналёгічны абруч з вёскі Кручары б. Дзьвінскага павету³⁾ і некаторыя грыўні Люцынскага магільніку⁴⁾. Як адзін з найболей тыповых узораў гэтага тыпу можна разгледзець адзін з абручоў Віленскага Музэю⁵⁾, захаваны значна лепей за іншыя. Ён зроблены з тоўстага круглага бронзавага дроту, раскованага па канцох у плоскія пласціны, аналёгічна лынтупскай грыўні; абедзьве гэтыя пласціны слаба орнантаваны маленькімі насечанымі кружкам; па надворных краях пласцін прароблены круглыя дзюркі, праз якія прасунуты невялікія абручыкі з тонкага дроту, а беспасрэдна да гэтых абручыкаў прымацаваны дробныя падвескі з ліставое бронзы, трапэзаідаальнае формы і бяз усякага орнаменту. Такого роду асноўная форма застаецца нязьменнай ва ўсіх грыўнях гэтага тыпу, у паасобных-жа дэталях наглядаюцца некаторыя нязначныя варыянты: так, напрыклад, у адным з абломкаў Віленскага Музэю⁶⁾ пласцінка грыўні, замест кружкоў, аздоблена шэрагамі зігзагаў, падвескі-ж орнантаваны выбіўным рысункам у выглядзе дзьвёх роўналежных краям рэльефных ліній або двух радоў сфэрычных зігзагаў, падвескі-ж орнантаваны выбіўным рысункам у выглядзе дзьвёх роўналежных краям рэльефных ліній або двух радоў сфэрычных сэгмэнтаў: у іншых абломках⁷⁾ як шырокая частка грыўні, так і падвескі пакінуты зусім без орнаменту; часам, як, напрыклад, у грыўні з Шкельбат, форма падвесак набліжаецца да трыкутнай. Асобны варыянт мы маем у тых выпадках, калі ліставыя падвескі часткова або цалком заменены іншымі: у тэй-жа шкельбацкай грыўні, напрыклад, сярод звы-

1) Віленскі Музэй, аддзел Б, №№ 655, 657–659.

2) Матэрыялы по археологии России, издаваемые Императорскою Археологическою Комиссиею. № 4: Древности Северо-Западного Края. СПб, 1890. Т. I, вып. 1, стар. 49, табл. VIII, мал. 2.

3) Ibidem, стар. 52–53, табл. IV, мал. 10.

4) Матэрыялы по археологии России. № 14: Люцинский могильник. СПб, 1893. Табл. III, мал. 11 і стар. 25.

5) Віленскі Музэй, аддзел Б, № 655.

6) Там-жа, аддзел Б, № 657.

7) Там-жа, аддзел Б, №№ 658–659

чайных трыкутных падвесак знаходзіцца маленькі круглы бубенчык з вушкам нагары і праразною дзюркаю здолу. Прыклад далейшага развіцця таго-ж самага тыпу дае адзін з абломкаў Віленскага Музею, а таксама пласцінчатая грыўня з Люцинскага магільніку¹⁾, дзе ўсе падвескі заменены бубенчыкамі з крыжападобнымі прарэзамі і лёгкім наразным орнаментам.

На думку некаторых польскіх даследчыкаў, бубенчыкі і наагул званкі ў старадаўняй паганскай Літве зьяўляліся сымболом дзявоцкае чыстаты і былі выключнаю прыналежнасцю ласьне дзявоцкага ўбору²⁾. Думка гэтая мае падставы ў сьведчаньнях літоўскае народнае творчасці³⁾, і калі дапусьціць магчымасьць пэўнай супольнасьці паміж літоўскай і беларускай (тэрыторыяльна) культурай курганавай эпохі, або калі прыняць тэорыю Сьпіцына аб літоўскім пэрыядзе VI–VIII стагодзьдзя ў Беларусі, дык можна было-б лічыць і шкельбацкі абруч, і абломак Віленскага Музею, і іншыя аналёгічныя знаходкі за спэцыяльныя дзявоцкія аздобы. Да гэтага дапушчэньня, аднак, з нашага пункту гледжаньня трэба аднесьціся, усё-ж, з вядомаю асьцярожнасьцю, зусім ня тлумачачы яго, як прызнаньне бяспрэчнага ўплыву літоўскае культуры на беларускія старажытнасьці, і ня лічачы абавязкова Літву адзінай магчымай крыніцай паходжаньня бубянеццаў у беларускіх курганных аздобах, у тым ліку і ў пласцінчатых грыўнях. Трэба прыняць пад увагу, што значная пашыранасьць нашых аздоб з бубянеццамі далёка не абмяжоўваецца тэрыторыяй старадаўняй Літвы, у межах-жа Беларусі захапляе яе столькі прылеглыя да Літвы, столькі ўласна цэнтральныя, беларускія землі, дзе можна зазначыць цэлы шэраг знаходак бубенчыкаў, праўда ўжо ня ў грыўнях, але ў асобных нізках ці ў маністах, у курганах Меншчыны, Барысаўшчыны і Мазыршчыны⁴⁾. Далей, бубенчыкі як паасобку, так і ў злучэньні з іншымі прадметамі ў якасьці аздоб ці падвесак і наагул ў значнай колькасьці сустракаюцца сярод знаходак самага шырокага курганнага раёну — як у мардоўскіх, мяранскіх і чудзкіх магільніках⁵⁾, так, з другога боку, і ў прыбалтыйскіх

1) Матэрыялы па архэалогіі Расіі. № 14: Люцинскі могільнік, стар. 25.

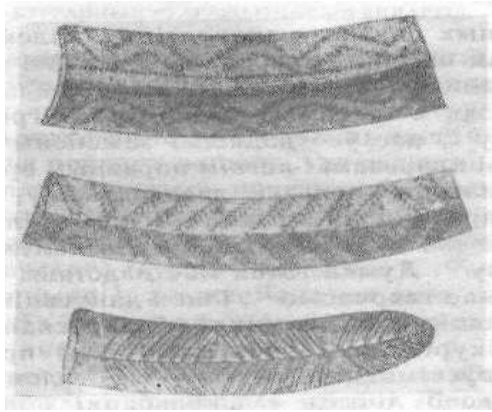
2) Пар., напр. E. Tyszkiewicz: Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuk i rzemiosł i. T. D. W dawnej Litwie i rusi Litewskiej. Wilno, 1850. Стар. 65. Таксама: Dzieje starożytności narodu Litewskiego przez Theodora Narbutta. T. I. Wilno, 1835. Стар. 335.

3) Пар. J. kraszewski: Litwa starożytna, стар. 320

4) В. Завитневич: Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье. Киев, 1891. Стар. 60. E. Tyszkiewicz: Badania archeologiczne, I, 9. K. Tyszkiewicz: O kuhanach na Litwie i Rusi Zachodniej, III. 3. В. Татур: Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии. Минск, 1892. Стар. 126–127.

5) Aspelin: Antiquités du Nord Finno-Ougrien №№ 702, 707, 787, 886, 903, 988, 993, 1127 і інш.

КУРГАННЫЯ СТАРАЖЫТНАСЬЦІ БЕЛАРУСІ.

Часткі пласцінчатых грыўняў з наразным
арнамантам (Люцынскі магільнік).

Курганох¹⁾, з тэй толькі розніцай ад беларускіх прадметаў, што ў першых яны ўваходзяць, звычайна, у досыць складаныя аздабы, не выступаючы на першы плян з ліку іншых дэкарацыйных элементаў, у другіх-жа — зьяўляюцца частай аздабай ня толькі ў жаночых, але нават і ў мужчынскіх пахаваннях. Усё гэта сьведчыць, што звычай нашэння бубенчыкаў у пэўныя часы быў пабытоваю зьявай, уласцівай цэламу шэрагу самых розных пляненняў, прычым калі ў старадаўняй Літве яны і ўжываліся ў якасці пэўнага сымболу, дык таксама і гэты звычай мог быць запазычаным або супольным з іншымі народамі. Вядома, напрыклад, што сярод шмат якіх народаў бубенчыкі і званкі знаходзілі сабе шырокае прыстасаванне ў рэлігійных абрадах, а таксама ўжываліся ў якасці талісманаў; часткова, у пазынім Рыме яны гралі значную ролю ў вясельным убранні нявесты, што, можа, мае нейкую сувязь з літоўскім звычаем; але ў Рыме, праўдападобна, звычай гэты меў усходняе паходжэнне. Прымаючы ўсё гэта пад увагу ў пытанні аб паходжэнні бубенчыкаў у памянёных намі прадметах з ліку беларускіх знаходак, нельга, зразумела, вызначыць пэўна іх беспасрэдных крыніцы і можна высунуць некалькі розных, але адналькова праўдападобных дапушчэнняў: яны маглі быць занесены і з Літвы, куды ў такім выпадку яны павінны былі, у сваю чаргу, зьявіцца з паўднёвае Эўропы; з другога боку, можна тлумачыць зьяўленне бубенчыкаў у Беларусі таксама і як вынік беспасрэдных зносін з усходам, прычым Беларусь магла быць тады як-быц-

1) Hartmann. Das vatedländische Museum, II, 15, 18, 19, 24. Bähr. Die Gräber der Liven, III, 1; VIII, 4; IX, 1 i 4; X, 4, 6, 16, 18; XI, 6; XX, 5. Kruse: Necrolivonica, табл. 10; табл. 19, 6; табл. 27, 1–3.

цам тым перадагачным пунктам, праз пасрэдніцтва якога гэтыя прадметы пашыраліся ў напрамках на захад і паўночны захад, г. зн. у Літву і ў Прыбальтыку; нарэшце, магчыма, што абодва зазначаныя шляхі пашырэння бубенчыкаў адыгрывалі сваю ролю адначасна, пашыраючы на досыць значную тэрыторыю аналёгічныя (у аснове сваёй усходнія) тыпы дэкарацыйных прадметаў. Пры гэтым, аднак, бяспрэчна, што ў Беларусі бубенчыкі сталі аднэй з аблюбёных аздоб, паколькі тут ласьне мы сустракаем іх у значным ліку на адным прадмеце адначасна.

Апроч падвесак, якія ў пласцінчатых грыўнях як бачым, сустракаюцца ў розных варыянтах, пачынаючы з складанае конструкцыі падвойных падвесак (Лынтупскія грыўні) і канчаючы болей простым тыпам трапэзападобных альбо трыкутных ліставых падвесак і нарэшце падвескамі ў відзе бубенчыкаў, — супольным дэкарацыйным элементам усіх прадметаў данага тыпу зьяўляецца арнаментыка асноўных пласцін (пашыраных частак) абруча. Некаторыя тыпы гэтага арнаменту мы ўжо адзначалі вышэй. Ён ня мае асаблівага багацця і рознастайнасці і ў большасці выпадкаў складаецца з васечанага лінейнага рысунку, які заўсёды выпрыманы ў чыстым геаметрычным характары. Але варта ўвагі, што частка гэтых рысункаў мае супольныя рысы з сучаснай народнай арнаментыкай, што, можа, і не выпадкова, але сьведчыць аб пэўнай традыцыйнай сталасці народных арнаментальных мотываў. Пашыраны тып арнаменту, размешчанага або па ўсіх пласцінах або толькі з бакоў, г. зн. па вольных канцох і ў мясцох пераходу пласцін у дрот, складаецца з простых рэзаных ліній, якія ствараюць рысунак так званых “капыцікаў”; часам трапляецца складаная форма такіх самых капыцікаў, зробленых ня з цэльх ліній, але з паасобных дробных насечак такога-ж самага рысунку як і ўвесь арнамент цалком; другі рысунак, які таксама сустракаецца досыць часта, мае выгляд двух шэрагаў зігзагавае лініі, часам складзенае як і ў папярэднім выпадку з вельмі дробных насечаных рысак¹⁾. Усе гэтыя мотывы шырака вядомы ў сучасным беларускім ткацтве, пераважна ў паяскох, дзе яны, магчыма, і зьяўляюцца вынікамі старадаўніх дэкарацыйных традыцый, корані якіх схаваны яшчэ ў глыбіні курганавае эпохі.

5.

Нашыйныя, галаўныя і паясныя аздобы: грыўні без падвесак, гладкія і вітыя.

Адыходзячы ад паўночна-заходняй, а таксама заходняй мяжы Беларусі, можна часткова заўважыць паступовае зьнікненьне

1) Материалы по археологии России. № 14: Люцинский могильник. Мал. 10–12 на стар. 25.

падвесак з нашыйных абручоў. Гэта ня значыць, аднак, нібыта ў Прыбалтыцы і ў сумежнай з ёю частцы Беларусі зусім няма простых, беспадвесачных грыўняй: наадварот, як грыўні з падвескамі, так і без падвесак трапляюцца тут адналькова часта; але ў той час як другі тып мае колькасную перавагу на ўсёй тэрыторыі Беларусі, першы, г. зн. грыўні з падвескамі, групуюцца, галоўным чынам, у паўночна-заходніх і заходніх яе частках. Пры гэтым, у той час як грыўні з падвескамі пашыраны далёка на паўночны захад да Скандынавіі ўключна, абручы без падвесак часцей сустракаюцца па гэты бок Балтыйскага мора.

Згодна класіфікацыі Аспеліна, простыя беспадвесачныя грыўні зьяўляюцца спецыяльнай прыналежнасцю латыскіх старажытнасцей¹⁾. Нам здаецца, аднак, што гэтае азначэнне занадта вузкае, асабліва калі прыняць пад увагу пашыранасць такога тыпу ня толькі на тэрыторыі латыскіх плямёняў, але і па ўсёй Беларусі, і далей на ўсходзе і паўднёвым усходзе ў фінскіх і прыбалтыйскіх старажытнасцях, а таксама знаходкі аналёгічных па тыпах, толькі болей складаных сярэбраных прадметаў у Нэвельскім і Гнёздаўскім скарбах з рысамі бясспрэчна ўсходняе, арабскае ці сірыйскае ювэлірнае орнаментыкі. Хутчэй, крыніцу паходжання як гэтага тыпу, так і наогул усіх тыпаў грыўняй, трэба, як мы ўжо зазначалі, шукаць ва ўсходнім дэкарацыйным мастацтве, узоры якога пашыраліся шляхам гандлёвых зносінаў і выклікалі, часткова, мясцовыя перайманні ў індустрыі цэлага шэрагу розных плямёняў, у тым ліку і тых народаў, якія складалі насельніцтва Беларусі ў кургановую эпоху.

Усе рознастайныя варыянты беспадвесачных грыўняй можна падзяліць на дзве асноўныя катэгорыі; да першых з іх належаць гладкія грыўні розных форм, зробленыя з звычайнага дроту або з спецыяльных кованых пруткоў, з аздобамі ў выглядзе насечак, накладнога дроту, пацерак і з рознымі, часта даволі складанымі загворамі; да другой катэгорыі можна аднесці вітыя грыўні, складзеныя з некалькіх дроткоў, скручаных накітаў вяртэлі альбо часамі сплеченых на манер касы, як гэта наглядаецца, напрыклад, у некаторых сярэбраных экзэмплярах з Гнёздава.

Пераходнаго форму ад грыўняй з падвескамі да беспадвесачных гладкіх складаюць спрошчаныя тыпы пласцінчатых грыўняй, цалкам аналёгічныя паказаным нам ў папярэднім раздзеле, але абмежаваныя адным толькі асноўным абручом з раскованымі ў пласцінцы канцамі і зусім пазбаўленыя падвесак. Падобныя грыўні вядомы нам з Люцынскага магільніку²⁾, а таксама з знаходак у вёсцы Людвікава б. Дзвінскага паве-

1) Aspelin: Antiquités du Nord Finno-Ougrien, №№ 2167, 2151, 2139.

2) Матэрыялы па археалогіі Расіі, № 14: Люцынскі могілнік. Табл. III, мал.

ГЛАДКІЯ ГРЫЎНІ.

ту¹⁾. Паверхні пласцін у гэтых выпадках орнамэнтаваны насечаным рысункам таго самага характару, што і ў аналёгічных грыўнях з падвескамі. Яшчэ бліжэй да гладкіх грыўняй падыходзіць вузкая пласцінчатая грыўня Беларускага Дзяржаўнага Музею²⁾, канцы пласцінак якой маюць спецыяльныя канічныя гузікі для зашпіляння, г. зн. затвор, якога ў грыўнях з падвескамі ня бывае. Але наогул такія тыпы мала пашыраны, — магчыма, з прычыны надмернай сваёй прастаты і ў той-жа час нямэтазгоднасці, абумоўленай недахватам конструкцыйнае абаснаванасці падобнае формы. Запраўды, раскоўванне дроту па канцох абруча ў плоскія пласцінкі мае сэнс толькі тады, калі пласцінкі гэтыя прызначаны для прымацавання падвесаў. Як месца для размяшчэння насечанага орнамэнта такія пласцінкі ня лепш як звычайны круглы альбо кантовы стрыжань, які, апроч таго, дае яшчэ і значныя выгоды для прыстасавання рознастайных сыстэм затвораў. З гэтай прычыны ў грыўнях, пазбаўленых падвесных аздоб, пласцінчатая форма, хутчэй за ўсё, магла захоўвацца толькі па традыцыі, і то, мабыць, на працягу дзесяць кароткага часу, граючы ролю нейкага прамежкавага тыпу, які вельмі хутка змяніўся іншымі формамі болей чыстых гладкіх грыўняй.

Прыкладамі найболей прымітыўнага тыпу апошніх могуць быць два нашыйныя абручы Віленскага Музею з калекцыі Е. Тышкевіча³⁾. Яны зроблены з круглага бронзавага дроту, і маюць па канцох абруча невялічкія гузікі, у адным экзэмпляры — круглае, у другім — конусападобнае формы. Пярэднія, г. зн. прылеглыя да гузікаў часткі абручоў злёгка аздоблены наразным орнамэнтам. На адным абручы ён складаецца з спіралепадобных нарэзаў наўкола патоўшчаных канцоў; другі абруч мае ў канцох пераход круглага дроту ў чатырохкантовы, орнамэнт-жа складаецца з насечак у выглядзе простых ліній па кантох. Дакладнае паходжанне гэтых прадметаў Віленскага Музею, на жаль, невядома, і ў сувязі з тым, няма падстаў для бяспрэчнага іх датавання; але магчыма, што яны зьяўляюцца ўзорамі аднаго з найболей старадаўніх варыянтаў гладкіх грыўняй, паколькі аналёгічныя прадметы Рыскага і Мітаўскага музеяў, знойдзеныя ў Ільзенбургу ў Курлянды і ў б. Расіенскім павеце Ковенскае губ.⁴⁾, звычайна датуюцца першым пэрыядам жалезнага веку. Між іншым, падобны-ж тып абручоў сустракаецца часам і ў злучэнні з падвескамі; так, напрыклад, вядома грыўня з калекцыі Падча-

1) Маггерналы по археологии России. № 4: Древности Северо-Западного края. Табл. V, мал. 5.

2) З раскопак І. Сербава ў Косэлі на Магілёўшчыне.

3) Віленскі Музей, аддзел Б. №№ 662–663.

4) Aspelin: Antiquités du Nord Finno-Ougrien, № 1875 i 1892.

шынскага ў Варшаве, знойдзеная каля м. Паставы б. Дзісьненскага павету, дзе гладкі абруч аздоблены падвескамі з бляшак¹⁾; аналёгічны абруч ёсць і ў зборах Кракаўскага Музею²⁾. Такія варыянты, аднак, сустракаюцца рэдка і, пэўна, належаць да яшчэ болей ранняга часу; у кожным выпадку, апроч памянёнае пастаўскае грыўні, на тэрыторыі Беларусі яны болей нідзе не трапляюцца, і галоўную масу знаходак складаюць далейшыя модыфікацыі тыпу віленскіх абручоў, без падвесак, толькі з болей складанымі аздобамі і затворамі.

Часты спосаб аздобы ў гладкіх грыўнях — нарэзка або насечка — на думку некаторых архэолёгаў зьяўляецца імітацыяй зьмяінае лускі ў мэтах наданьня ўсяму абручу цалком формы зьмяі, для чаго адпаведным спосабам апрацоўваюцца таксама і канцы абруча ў затворы. Магчыма, што гэта і правільна, бо запраўды ў далейшым разьвіцьці тыпу гладкіх грыўняў, аздобленых насечкамі, мы наглядаем быццам зьмеяпадобную апрацоўку як асноўнага стрыжню, так і дэталей затвору. Прыкладам тут можа быць вялікая бронзавая грыўня Віленскага Музею³⁾, якая знаходзіць сабе блізкія аналёгіі як сярод прыбалтыцкіх старажытнасьцяў, так і сярод знаходак паўночна-заходняе Беларусі, напрыклад, у Люцынскім магільніку⁴⁾. Тонкі, круглы дрот гэтае грыўні ў пярэдніх частках пераходзіць у болей тоўстыя васьмікантовыя стрыжні, аздобленыя насечкамі; затвор складаецца з вушка шчытападобнае формы, якое нагадвае зьмяіную галоўку, і складанага гапліка на супроцьлеглым канцы, зробленага з досыць тонкага дроту. Блізка падобнаго форму і орнамэнтацыю маюць грыўні з вёсак Кручары і Эглі б. Дзісьненскага павету⁵⁾, першыя з якіх самай формай сваёй нават яшчэ болей зьмеяпадобны, і мае моцна разьвіты шчыток затвору, набліжаны да трыкутнае формы. Між іншым, такія затворы наагул зьяўляюцца досыць значна пашыранымі, нават у грыўнях іншых форм, да вітых уключна⁶⁾. Што датычыць памянёных намі прадметаў, дык трэба зазначыць, што з прычыны значных сваіх памераў усе яны ўжо ня могуць тлумачыцца як нашыйныя аздобы, — хоць некаторыя аўтары і трымаюцца такога пагляду⁷⁾; хутчэй, яны павінны былі ўжывацца ў якасьці паясоў. Але магчыма, зразумела, што аналёгічныя тыпы

1) Ibidem, № 1900.

2) A. Kohn und C. Mehlis: Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa, 138.

3) Віленскі Музей, адзел Б, № 569.

4) Матэрыялы по археологии России. № 14. Таблица III, мал. 8.

5) Матэрыялы по археологии России. № 4. Стар. 52 і табл. IV, мал. 9.

6) Пар., напр., Hartmann, op. cit., II, 4, 7–8; Plater: Über alte Gräber, II, 25; Dowgird: Pamiątki z czasów przedhistorycznych na Zmudzi. Warszawa 1887, VI і VII.

7) Напрыклад, Bähr: op. cit., V, 10.

грыўняй меншых памераў ужываліся і як нашыйныя грыўні, — хаця такіх прадметаў з ліку архэалёгічных знаходак на тэрыторыі Беларусі мы ня ведаем.

Другім варыянтам гладкіх грыўняй, праўда, у старажытнасьцях Беларусі досыць рэдкім, зьяўляюцца аздобы, якія можна было-б назваць грыўнямі з пашырэньнем: гэта — нешта накшталт пласьцінчатых грыўняй, дзе пласьцінкі, невялікіх параўнальна памераў, разьмешчаны пэргядыкулярна да асноўнае роўніцы абруча. Такія грыўні маглі ўжывацца ў якасьці нашыйных аздоб, а некаторыя з іх маглі таксама служыць і для нашэньня на галаве¹⁾. У Віленскім Музеі ёсьць тры ўзоры гэтага тыпу з калекцыі Тышкевіча. Два з іх²⁾ складаюцца з масьўных бронзавых стрыжняў з вялікімі конусападобнымі гузікамі; па канцох, каля гузікаў, стрыжні маюць круглую форму ў разрэзе, далей — чатырохкантовую, у сярэдзіне-ж, нарэшце, яны раскованы ў плоскія пласьціны прадужна-эліптычнае формы. Орнамэнт мае выгляд дробных насечак, якімі аздоблены гузікі і самы абруч, апроч пашыраных частак, а таксама — болей даўгіх простых ліній, разьмеркаваных з надворнага боку асяродкавых пласьцін у розных камбінацыях з гэомэтрычных фігур, пераважна ромбаў і трыкутнікаў. Трэці абруч³⁾ зроблены з тоўстага круглага стрыжня, аздобленага глыбокімі сьпіральнымі парэзамі, які па канцох пераходзіць у дзьве невялічкія эліптычныя пласьцінкі, закончаныя масьўнымі віткамі. Пласьцінкі аздоблены рэзаным орнамэнтам накшталт бордзюра з трох роўналежных ліній з шэрагам кропак, і двух радоў такіх самых ліній, якія праходзяць пасярод пласьцінак. У даным выпадку самая форма прадмету паказвае на прызначэньне яго, хутчэй за ўсё, у якасьці галаўной аздобы, прычым пры нашэньні пласьцінкі, мабыць, прыходзіліся на лоб, віткі-ж крыху прыпадымаліся над ім, ствараючы вельмі ўдалую па лёгкасьці і закончанасьці дэкарацыйную лінію.

Трэба зазначыць, што гэтыя тры апошнія прадметы толькі з вядомымі абмоўкамі можна разглядаць сярод беларускіх старажытнасьцяў. Магчымасьць мясцовага іх паходжэньня, зразумела, не выключаецца; між іншым эліптычныя пласьцінкі галаўнога абруча маюць пэўнае стылістычнае падабенства да апісаных намі вышэй пуклёных блях у так званых віленскіх “дыядэмах”. З другога боку, аднак, тэхніка іх зусім іншая, агульныя формы — беларускім старажытнасьцям мала ўласьцівы, і не знаходзяць поўных аналяў ні ў беларускіх, ні ў прыбалтыцкіх знаходках. Першыя два з апісаных намі

1) Так, напрыклад, азначае аналёгічныя скандынаўскія прадметы Ворсо: Северные древности Копенгагенского Королевского Музея С. П. Б. 1861. Увага да табліцы VII.

2) Віленскі Музей, аддзел Б, №№ 660–661.

3) Там-жа, № 591.

абручоў толькі па форме затвораў дазваляюць зрабіць вядомыя параўнанні з некаторымі экзэмплярамі Копэнгагенскага¹⁾ і Стокгольмскага²⁾ музеяў; апошні абруч крыху больш набліжаецца да некаторых скандынаўскіх прадметаў як па агульнай форме, так і па некаторых дэталях орнамэнта³⁾, што прымушае Пахроўскага, напрыклад, прыпісваць усім гэтым прадметам скандынаўскае паходжэнне⁴⁾. Па нашай думцы, аднак, за адсутнасцю належных падстаў пытанне гэтае павінна застацца нявырашаным. У кожным выпадку, сярод беларускіх старажытнасцей усе гэтыя тыпы займаюць нейкае асобнае месца, як варыянт ня надта тыповы для нашай краіны.

Значна болей пашыраным тыпам зьяўляюцца гладкія грыўні, аздобленыя сьпіральнай абвіўкай з асобнага тонкага дроту. Абвіўка гэтая даволі рэдка ахапляе ўвесь абруч цалкам і большай часткай змяшчаецца толькі на прыкладных канцох. Найбольш прымітыўнымі ўзорамі гэтага тыпу зьяўляюцца два абручы з Мішкінёва б. Люцінскага павету⁵⁾, а таксама сярэбраная нашыйная грыўня, знойдзеная, разам з іншымі тыпамі грыўняй, каля вёскі Заборцы на Віцебшчыне⁶⁾. У абодвух гэтых прадметах асноўны тоўсты прут абруча пераходзіць па канцох у тонкі дрот, які ўтварае пятлю і кручок, а вольным канцом абвівае часткі самога абруча каля затвору кароткімі сьпіралямі ў 10–15 абаротаў. У болей складаных тыпах абвіўка зьяўляецца болей масыўнай, складаецца з большага ліку абаротаў і зроблена з асобнага накладнога дроту; затворы ў такіх выпадках таксама болей масыўныя і набліжаюцца па сваіх канструкцыях да затвораў грыўняй з насечкамі. Так, напрыклад, адзін абруч з ліку знаходак у Лынтупскіх курганах⁷⁾, зроблены з досыць тонкага, 5-міліметравага бронзавага стрыжня, мае на адным канцы шасцікантовы гузік, орнамэнтаваны простымі рэзанымі лініямі, а на другім канцы — складаную падвойную пятлю; ад гэтых канцоў пачынаецца масыўная абвіўка з трохкантовага дроту, якая праходзіць амаль што навокал усяго абруча, апроч толькі задняй яго часткі. Асобны варыянт мы знаходзім у вялікім сярэбраным абручы з Суходрэва на Аршаншчыне⁸⁾; абруч гэты падзелены на дзве часткі, з якіх адна канчаецца вялікім шчытападобным гапліком, а другая — складаная пятлёю;

1) Ворсо. Северные древности, № 222.

2) Montelius. Antiquités suédoises, № 228.

3) Ворсо, 220 і 221; Montelius, 231 і 232.

4) Виленский Музей Древностей, X, 3.

5) Материалы по археологии России. № 4. Табл. VIII, мал. 10–11, стар. 50.

6) Белорусские древности, изд. Л. М. Сементковским. Вып. 1. СПб. 1890. Мал. 46 на стар. 73.

7) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. II, стар. 144 і табл. IX, мал. 7.

8) Белорусские древности, мал. 47 на стар. 77.

супроцьлеглыя канцы кожнае часткі маюць у сваю чаргу маленькія кручкі, з дапамогай якіх абедзве часткі можна злучыць між сабою; асяродковая частка кожнае з палавінак аздоблена тугою спіральнаю абвіўкаю з тонкага сярэбранага дроту. Магчыма, што пры злучэнні палавінак абруч гэты мог ужывацца ў якасці пояса, кожная-ж палавінка ў асобку магла служыць і нашыйнаю грыўняй.

У далейшым развіцці гэтага тыпу формы абвівак застаюцца ў агульных рысах нязменнымі. Змяняецца толькі характар дроту, які бывае трохкантовым, чатырохкантовым і круглым, а таксама спосаб замацавання яго па канцох абвіўкі, прычым у большай частцы ён прылучаецца да асноўнага абруча з дапамогаю маленькіх бочкападобных кальчужак з орнамэнтальнымі паяскамі. Асабліва арыгінальную і характэрную форму набывае пры гэтым досыць часты тып затвору: з аднаго боку абруч канчаецца звычайным кручком; з другога канца знаходзіцца даволі значных памераў выцягнутая чашачка ў форме чаўна з прарэзам унізе для прадзявання кручка. Чашачка гэтая нярэдка бывае аздоблена рэзаным орнамэнтам. Грыўні такога тыпу значна пашыраны, звычайна трапляючыся, пры гэтым, побач з іншымі, болей простымі варыянтамі ў адных і тых-жа знаходках. Так, напрыклад, нам вядомы дзве грыўні падобнае формы з Мішкінёва¹⁾, аналёгічная сярэбраная грыўня з Заборцаў²⁾, нарэшце — два такія-ж самыя абручы з Мяжанскіх курганоў на Віленшчыне³⁾. Усе гэтыя прадметы адрозніваюцца адзін ад аднаго толькі орнамэнтацыяй затвораў: у адной з мяжанскіх грыўняй чашачка пакінута зусім без орнамэнту; у другой — чоўнападобны затвор орнамэнтаваны ў чатыры рады роўналежных краям бугаркоў з папярочнымі зубчыкамі, што робіць уражанне некалькіх накладзеных адна на другую чашчак; зусім таксама орнамэнтаваны затвор і ў грыўні з Заборцаў. Чашачкі мішкінёўскіх абручоў крэху прасьцей па сваім орнамэнце: здолу яны аздоблены насечанымі трыкутнікамі; згары адна з іх мае прадоўжныя жалабкі, другая-ж — мярэжыстую крайку. Такія тыпы затвораў, досыць частыя, як мы зазначылі, у Беларусі, амаль што ня маюць сабе аналёгіі сярод архэалёгічных знаходах іншых краін, з прычыны чаго іх можна лічыць за свой уласны, мясцовы вырынт. Падставаю для прыблізнага яго датавання можа быць прысутнасць яго ў Мяжанскіх курганах, якія належаць, калі судзіць па знойдзеных у іх эмалевых вырабах, да VI—VIII стагоддзяў. Але магчыма, што бронзавыя мяжанскія абручы зьяўляюцца найбольш старадаўнімі ўзорами данага тыпу,

1) Материалы по археологии России. № 4. Мал. 2 на стар. 50 і табл. VIII, мал. 1 і 3.

2) Белорусские древности., мал. 46 на стар. 73.

3) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. II, стар. 174–176, табл. XI, мал.

паколькі іншыя, сярэбраныя грыўні самым матар'ялам сваім паказваюць, хутчэй, на пазьнейшае пахаджэнне. Формы гэтай, аднак, ужо няма ані ў Люцынскім, ані ў Гнёздаўскім магільніках, г. зн. сярод прадметаў IX—X сталяцця.

У X сталяцці мы наогул знаходзім ужо зусім іншыя тыпы гладкіх грыўняй, значна больш пышныя і багатыя, але ў той-жа час меней строгія і конструкцыйныя. Сярод архэалёгічных знаходак Беларусі яны ў першы раз цалком выяўляюць шырокія стылістычныя магчымасці серабра, якое звычайна паўтарае тут толькі пэўныя формы бронзавых аздоб, трацячы пры гэтым усю ўласцівую яму бліскучую лёгкасць у традыцыйнай формальнай залежнасці ад гэтага грубога і важнага матар'ялу. У новых тыпах гэтая залежнасць, як-быццам, знікла адразу, бо мы нідзе ня бачым ніякіх пераходных форм, і ў шмат якіх прадметах з ліку Гнёздаўскіх знаходак, напрыклад, мы неяк раптоўна і нечакана знаходзім тонкую чыстату і дакладнасць складаных сярэбраных вырабаў; але ў гэтай тэхнічнай і стылістычнай змене адчуваецца нешта арганічна чужое, як-бы нейкая хваля іншай, болей высокай, можа, культуры, якая, аднак, ужо хавае ў сабе рысы пэўнага ўтончанага заняпаду; у гэтай хвалі зніклі ранейшыя тыпы простых і крыху суровых грыўняй, і месца іх занялі новыя формы стройных і багатых аздоб, з дробнай распрацоўкай дэталей, з тонкімі, прыгожымі рысункамі, з усёй тэй тэхнічнай складанасцю скані і філіграні, якая ўласцівая толькі самым лепшым узорам усходняга ювэлірнага мастацтва, і свведных, мабыць, аб беспасрэдна ўсходнім, арабскім ці сірыйскім пахаджэнні самых гэтых прадметаў.

Найболей характэрнымі ўзорамі такога тыпу аздоб у гладкіх грыўнях з'яўляюцца нашыйныя абручы з вядомага гнёздаўскага скарбу¹⁾. Адзін з іх зроблены з тонкага сярэбранага стрыжня, кованага па канцох у восем кантоў, аздобленых дробнымі насечкамі і наклікамі ў выглядзе трыкутнікаў і крыжыкаў; з кожнага боку, на пэўнай адлегласці ад канцоў абруча, на яго насаджаны па дзве кантовыя пацеркі з аналёгічным насечаным рысункам; самыя канцы абруча пераходзяць у дзве вялікія, складанае формы, кантовыя галоўкі, багата аздобленыя наклікатам і арнамантам, Затвору зусім няма, і самая форма грыўні, асабліва ў галоўках, робіць уражанне вельмі нязручнай для нашэння, хоць ёй ні ў якім разе нельга адмовіць ані ў дакладнасці выканання, ані ў бяспрэчнай дэкарацыйнасці. Між іншым, існуе зусім праўдападобнае дапушчэнне, што такога роду прадметы, аналёгічна некаторым скандынаўскім аздобам, ня ўжываліся для ста-

1) Эрмітаж, аддз. XIV, шафа I, табл. 5. Здымкі гл.: Кондаков и Толстой. Русские древности в памятниках искусства, выпуск V, мал. 48 і 52.

ГРЫЎНІ З ГНЁЗДАЎСКАГА МАГІЛЬНІКУ.

Сярэбраная грыўня з пацеркамі і булдавешкамі
і падвеска з Гнёздаўскага магільніку.

лага нашэння і зьяўляліся толькі спецыяльнай прыналежнасцю пахавальнага ўбору¹⁾. Другая гнёздаўская грыўня яшчэ багацей за першую і мае болей складаную тэхнічную апрацоўку: абруч яе зроблены з ліставога серабра, накішгалт пустога ў сярэдзіне, гладкага, сагнутага ў акружыну цыліндру з заостранымі канцамі, якія заходзяць адзін за другі; аздобы складаюцца з буйных, насаджаных на абруч, складаных пацерак у выглядзе нібыта макавых галовак з паўкруглымі кантамі і філіграннымі перахватамі, да якіх прыроблены кветкавыя падвяночкі і круглыя пласцінчатыя шчыткі, аздобленыя сканнымі рысункамі з тонкага залатога дроту; аналёгічныя крыху сплюснаныя пацеркі знаходзяцца і на заостраных канцох абруча, прымацаваныя да іх сваімі бакавымі кантамі.

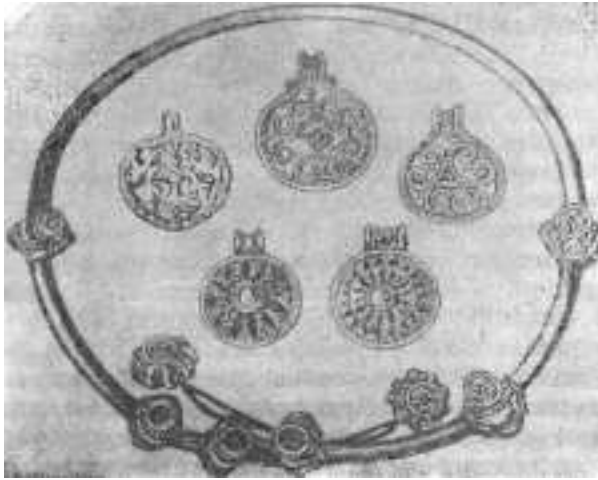
Аздаба гладкіх грыўняй кантовымі пацеркамі і галоўкамі для гэтага часу зьяўляецца наагул характэрнай. Такія рэчы вядомы нам сярод знаходак Нэвельскага скарбу, дзе ёсць, напрыклад, вялікая сярэбраная грыўня, кованая ў сярэдзіне на тры канты, а па канцох пяцікантовая, якая аздоблена наколастымі і пазалочанымі па кантах пацеркамі з выбітымі на іх розэткамі²⁾. Аналёгічныя сярэбраныя грыўні з масыўнымі нагалоўнікамі былі знойдзены ў 1885 г. ў вёсцы Даліне Юхнаўскага павету на Смаленшчыне³⁾. Гнёздаўскія грыўні даюць досыць цвёрдыя падставы для хронолёгічнага азначэння гэтага тыпу: знойдзеныя разам з імі саманідзкія монэты 908–953 гадоў⁴⁾ дазваляюць датаваць усе прадметы скарбу, у тым ліку і нашыйныя абручы, не раней, як кацом Х стагоддзя. Разам з тым, значная колькасць знойдзеных яку скар-

1) Императорский Эрмитаж. Указатель отделения Средних Веков и эпохи Возрождения. Составил Н. Кондаков. СПб., 1891. Стар. 255.

2) Русские древности в памятниках искусства, V, 60.

3) Кондаков, op. cit., стар. 269.

4) Ibidem, стар. 252.

Сярэбраная грыўня з пацеркамі і падвескі з Гнёздаўскага магільніку.

бе, так і наогул у Гнёздаўскім магільніку ўсходніх дыргемаў пры вельмі абмежаваным ліку іншых монэт¹⁾ бяспрэчна сьведчыць аб надзвычайна жывых гандлёвых зносінах з Усходам, напэўна па волскім шляху²⁾, чым, зразумела, і трэба тлумачыць адпаведныя стылістычныя асаблівасці, характэрныя для гнёздаўскіх прадметаў. Упоўне выразнай зьяўляецца сувязь гэтых прадметаў з арабскімі і сірыйскімі вырабамі, можа, нават, беспасрэдна арабскае ці сірыйскае іх паходжэньне; але самая паслядоўнасьць гэтае сувязі яшчэ павінна быць высьветлена шляхам спэцыяльных досьледаў. Яшчэ значна раней рознастайныя ўсходнія ўзоры аздоб так ці інакш прыходзілі на Беларусь, а таксама ў вядомай ступені рабілі ўплыў на магчымую мясцовую вытворчасць. Ніколі, аднак, уплыў гэты не выяўляўся ў такіх пэўных стылістычных формах як у X стагодзьдзі. Зьява гэтая, зразумела, варта асаблівае ўвагі і болей дакладнага вывучэньня ў сувязі з іншымі прадметамі, знойдзенымі ў тым-жа Гнёздаўскім магільніку.

Разглядаючы грыўні з абвіўкай, можна заўважыць, што гэты спосаб аздобы не зьяўляецца адзіным для данага стылістычнага тыпу, але як-быццам пераходнаю формай ад гладкіх грыўняў да іншай формы, а ласьне да грыўняў вітых. Абодва гэтыя тыпы ня

1) У скарбе, напрыклад, апроч усходніх монэт, ёсьць толькі адна ангельска-саксонская і адна бізантыцкая.

2) Матэрыялы по археологии России. № 28: В. И. Сизов. Гнездовский могильник близ Смоленска. СПб, 1902, Стар. 116–119.

ВІТЯ ГРЫЎНІ.

толькі ў стылістычных, але таксама ў хронолёгічных і тэрыторыяльных адносінах цесна звязаны між сабою. Грыўні вітыя пашыраны ня меней, як гладкія з абвіўкай, і вельмі часта абедзве гэтыя формы сустракаюцца адначасна ў адных і тых-жа курганох, або выпадковых знаходках. Так, напрыклад, грыўні таго і другога тыпу мы знаходзім сярод прадметаў Лынтупскіх курганоў¹⁾, у Людвікаўскіх знаходках²⁾ і ў іншых мясцох, ня толькі на тэрыторыі Беларусі, але і далей ва ўсходнім напрамку. Аднак, у той час як гладкія грыўні з драцяной абвіўкай к Х стагоддзю канчаткова зніклі, — грыўні вітыя значна болей стала захоўвалі сваю традыцыйную форму, і так дайшлі ў амаль што нязмененым, толькі крыху ўскладнёным відзе да болей позняга часу, як гэта паказваюць, напрыклад, масыўныя сярэбраныя экзэмпляры з Гнёздаўскага скарбу³⁾.

Упоўне магчыма, што аналёгічна гладкім, грыўні вітыя ўжываліся ня толькі ў якасці нашыйных аздоб; велічыня некаторых экзэмпляраў, а таксама формы затвораў, не выключаюць магчымасці іх нашэння і ў якасці паясоў; другія-ж маглі ўжывацца і як галаўныя аздобы, што пацвярджае, напрыклад, знаходка чатырох вітых абручоў на чэрапе касцяка, адкапаная ў Дзвінску ў 1862 годзе⁴⁾.

Тэхніка выканання вітых грыўняў вызначаецца асабліва прастаю: два або тры досыць тонкія бронзавыя ці сярэбраныя драгты туга скручаны разам нахвост перавясла або вяроўкі, вольныя-ж іх канцы ўтвараюць затвор або якую іншую прыладу для зашпілівання. Часам абручы складаюцца з шасці драгоў, звітых адзін раз па два, а затым ужо разам. Узорамі такога тыпу зьяўляюцца абломкі паясных грыўняў Віленскага Музею⁵⁾; у іх-жа мы знаходзім прыклады найболей прымітыўнага спосабу апрацоўкі канцоў: усе шэсць драгоў раскованы тут у тонкую лістападобную пласцінку з лёгкім пунктавым орнаментам, які ў некаторых іншых аналёгічных прадметах бывае часам і болей складаным, прымаючы выгляд рэльефных жылак, як у запраўдных лісьцяў⁶⁾.

Найболей пашыраным спосабам апрацоўкі канцоў у вітых грыўнях, — спосабам, які яшчэ не стварае затвораў у сысьлым сэнсе гэтага слова, — зьяўляецца заганчэнне іх у выглядзе абручкаў або загнутых ажда самага сярэжня кручкоў, прычым

1) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. II, стар. 144, 146, табл. IX, 2 і 7.

2) Материалы по археологии России. № 4. Стар. 53–55, табл. 4.

3) Русские древности в памятниках искусства, V, мал. 50–51.

4) Белорусские древности, 61.

5) Віленскі Музей, адзел Б, № 572.

6) Такая апрацоўка сустракаецца, напрыклад, у грыўні, знойдзенай у 1892 г. ў Тэльшаўскім павеце б. Ковенскае губэрні. Гл. “Виленский Вестник” за 1892 г., № 72.

канцы гэтыя звычайна зроблены толькі з аднаго дроту, у той час як іншыя ствараюць масыўную абвіўку каля самае іх асновы. З ліку вядомых нам прадметаў з канцамі такога тыпу можна назваць адзін з бронзавых абручоў дзвінскае знаходкі 1862 г.¹⁾, дзье двохдратовыя нашыйныя грыўні з вёскі Эглі²⁾, паясную грыўню з Люцынскага магільніку³⁾, і, нарэшце, два абручы з Шкельбат, адзін нашыйны і другі паясны⁴⁾. Апошні з іх мае канцы раскаваныя ў відзе плоскіх кручкоў, бакі якіх аздоблены орнаментам з нарэзанных кружкоў. Часам сустракаюцца выпадкі, калі канцы зроблены з усіх трох дротаў, злітых у досыць тоўстыя чатырохкантовыя ў разрэзе пласцінкі, якія сагнуты ў масыўныя цыліндрычныя петлі: прыкладам такога тыпу можа быць вігая грыўня аднаго з Мяжанскіх курганоў⁵⁾, цалком аналёгічная аднаму з абручоў Машчынскага гарадзішча, а таксама апісанаму намі вышэй таўрогенскаму абручу, ад якога яна адрозніваецца толькі адсутнасцю падвесак. Магчыма, аднак, што грыўням гэтага тыпу наогул надаваліся ў некаторых выпадках падвескі, бо для злучэння іх, з прычыны адсутнасці затвору, абавязкова патрэбна было якое-небудзь злучальнае зв'язно, куды яны і маглі прымацоўвацца, як мы гэта бачым, напрыклад, у таўрогенскім абручы. Быць можа, уласна для гэтае мэты і былі прызначаны эмалёвыя падвескі Мяжанскіх курганоў, хоць яны і былі знойдзены паасобна ад грыўняў. Аднак, болей часта знаходкі такога тыпу грыўняў без усякага сьледу ранейшай прысутнасці падвесак — сьведчаць, што звычайна грыўні гэтае формы ўжываліся зусім самастойна. Мяжанская знаходка дазваляе датаваць гэты тып VI—VIII стагоддзем; але ў гэтым выпадку магчымасць злучэння з падвескамі не выключаецца; іншыя знаходкі, дзе падвесак ужо быспрэчна няма, належаць, магчыма, да болей позняга часу.

Далейшай модыфікацыяй вітых грыўняў, дзе ніякіх падвесак, мабыць, зусім ужо быць не магло, зьяўляюцца абручы, дзе канцы ў відзе простых абручыкаў пераходзяць у болей складаныя затворы ў відзе крука і пятлі. Падобны затвор у двохдратовых грыўнях мы знаходзім у дзвінскіх галаўных абручоў⁶⁾. Адзін з дротаў загінаецца тут на адным канцы абруча плоскай пятлёю, а на другім — пятлёю выгнутаю, якая служыць замест кручка; другі дрот канчаецца каля асновы таго і другога. Крыху прасцей, але тым-жа спосабам зроблены затвор у вялікім паясным абручы з Людвікава⁷⁾.

1) Белорусские древности, мал. 34.

2) Материалы по археологии России. № 4. Табл. VIII, мал. 12–13.

3) Материалы по археологии России. № 14. Табл. III, мал. 9.

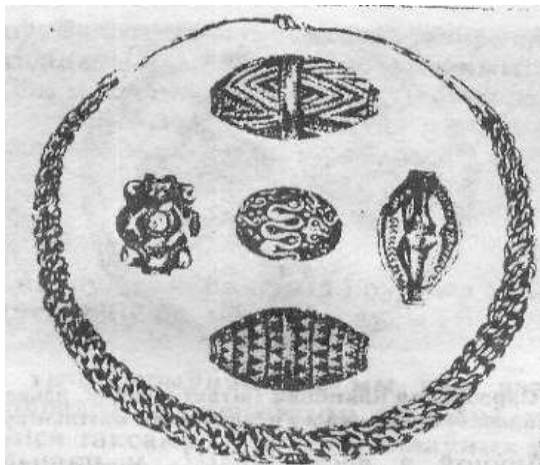
4) Ibidem, мал. 1 на стар. 49 і табл. VIII, мал. 8–9.

5) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. II, табл. XII, мал. 34.

6) Белорусские древности, мал. 33.

7) Материалы по археологии России. № 4. Табл. IV, мал. 3.

ВІТЯ ГРЫЎНІ.

Сярэбраная пляцёная (вітая) грыўня і пацеркі
з Гнёздаўскага магільніку.

Яшчэ больш складаныя тыпы затвораў можна бачыць у грыўнях, зробленых з трох драгоў. Два варыянты мы знаходзім у паясных грыўнях Віленскага Музею¹⁾: у першай з іх канцы ўсіх трох драгоў з аднаго боку проста заостраны, з другога-ж боку два драгаты канчаюцца конусападобнымі гузікамі, за якія чапляецца супроцьлеглы канец абруча; гэта тып найбольш просты; у другім абручы з аднаго канца ўсё тры драгаты маюць гузікі, а з другога боку — адзін, у той час, як два іншыя зліваюцца разам і пераходзяць у тонкія пласцінкі. Аналагічную конструкцыю затвору, але з больш правільнай конусападобнай формай гузікаў, мае адзін з абручоў Лынтупскіх курганоў²⁾. Нарэшце, адзін з найпрыгажэйшых узораў такога тыпу затвору мае вялікая сярэбраная грыўня, знойдзеная ў траўні 1927 г. каля в. Мілкавічы Старобінскага раёну Слуцкае Акругі (у Бел. Дзяржаўным Музеі). З аднаго боку драгаты канчаюцца тут высокімі, крыху звужанымі васьмікантовымі шпінкамі, з другога-ж толькі адзін дрот мае аналагічны шпінёк, а два іншыя пераходзяць у злучаныя між сабой простакутныя пласцінкі, аздобленыя насечаным орнаментам з трыкутнікаў, запоўненых кружочкамі. Крыху радзей такія-ж затворы сустракаюцца і ў грыўнях з двух драгоў; у гэтых выпадках з аднаго канца або два драгаты канчаюцца гузікамі, з другога — лёгка выгнутымі, злучанымі між сабой або паасобнымі пласцінкамі, памяжках таксама прымацаваны гузік, што служыць замест кручка. Такі тып вядомы нам

1) Віленскі Музей, адзел Б, №№ 570–571.

2) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. II, табл. IX, мал. 2.

КУРГАННЫЯ СТАРАЖЫТНАСЦІ БЕЛАРУСІ.

Сярэбраная пляцёная (вітая) грыўня, дзье
падвескі і пацёрка з Гнёздаўскага магільніку.

у адным з абручоў з вёскі Эглі¹⁾, у нашыйнай грыўні з Віцебшчыны, што захоўваецца ў Эрмітажы²⁾, а таксама ў аднэй грыўні з Люцынскага магільніку³⁾. Формы гузікаў не заўсёды бываюць аднолькавыя; конусападобная форма зьяўляецца найболей частай, але сустракаюцца таксама і круглыя гузікі, а ў аднэй грыўні са збораў Беларускага Дзяржаўнага Музею ў Менску⁴⁾ нам вядомы прыклад гузікаў чатырохкантовых.

Усе пералічаныя тыпы вітых грыўняў, а таксама сыстэмы затвораў, знаходзяць сабе вядомыя аналогіі ў прыбалтыцкіх старажытнасцях⁵⁾, — але ў Скандынавіі яны трапляюцца рэдка, хутчэй як выключэнне. Шлях пашырэння іх, як і іншых тыпаў, пэўна таксама ідзе з усходу, хоць вызначыць яго дакладна і досыць цяжка. У кожным выпадку, тыпы гэтых зьяўляюцца вельмі частымі ў курганоўных знаходках Беларусі, дзе яны трымаліся, мабыць, у цягу досыць доўгага часу, амаль што праз усю кургановую эпоху.

У старажытнасцях X стагоддзя, аднак, мы ўжо знаходзім тып гэты ў значна болей складаных формах, — магчыма прывознага паходжання. Самая тэхніка тут многа болей рознастайная, у кампозыцыю ўведзены большы лік драгоў, рысункі пляцення болей заблытаны, прычым, замест ранейшае бронзы, абручы зроблены з лёгкага сярэбра. Грыўні гэтага часу трацяць сваю масыўнасць і строгасць, набываюць выгляд прыгожых ланцугоў або перавяслаў, больш тоўстых у сярэдзінах і стончаных па канцох, дзе яны пераходзяць у простыя стрыжні з затворамі ў відзе звы-

1) Материалы по археологии России. № 4. Мал. 3, стар. 51.

2) Ibidem, мал. 5.

3) Материалы по археологии России. № 14. Табл. IX, мал. 12.

4) З раскопак І. Сербавы ў Косэлі на Магілёўшчыне.

5) Пар., напр., Plater, II, 26, 27; Kruse, XXVII, g; Bähr, XIV, a, b; Aspelin, № 2167.

чайных кручкоў. Такі тып мы сустракаем, напрыклад, у Гнёздаве¹⁾, дзе разам з апісанымі намі вышэй, аздобленымі пацэркамі гладкімі грыўнямі ён, магчыма, зьяўляецца ўзорам занесеных шляхам гандлю арабска-сірыйскіх вырабаў, — хаця і болей блізім у стылістычных адносінах да папярэдніх дэкарацыйных традыцый.

6.

Галаўныя, нагрудныя, паясныя і ручныя аздобы: павязкі, ланцугі, фібулы, пражкі, паясы і бранзалеты.

Некаторыя тыпы грыўняў, як мы ужо зазначалі вышэй, зьяўляючыся пераважна нашымі аздобамі, у паасобных выпадках ужываліся таксама і ў якасці галаўных убораў. Выпадкі гэтыя, аднак, зарэгістраваны параўнальна рэдка, і нельга думаць, каб ужываньне грыўняў як галаўных аздоб было асабліва пашырэнным: хутчэй, галаўныя грыўні маглі граць ролю ня сталага, але выключна пахавальнага ўбору, — і то як пэўнае выключэнне.

Спецыяльныя галаўныя аздобы, якія маглі быць прызначаны таксама і для штодзённага ўжытку, займаюць сярод беларускіх курганавых старажытнасцей адносна нязначнае месца, прытым, далёка не выяўляючы ўласцівай іншым аздобам рознастайнасці форм. Сярод іх так званыя “вісочныя кольцы” і завушніцы з стылістычнага боку ня маюць асаблівае цікаўнасці, будучы, звычайна, досыць прымітыўнымі камбінацыямі з дражных абручоў і пацэрак, у большасці выпадкаў — чужаземнага, прывознага паходжання. Асобную групу ствараюць толькі галаўныя павязкі, праўда досыць аднастайных тыпаў, якія сустракаюцца пераважна на Віцебшчыне і часткова на Меншчыне, і можа быць зьяўляюцца прадметамі латыскіх старажытнасцей, паколькі падобныя формы аздоб яшчэ да нядаўняга часу захоўваліся ў латыскай народнай вопратцы.

Знаходкі такіх павязак мелі месца, напрыклад, у Людзвікаве²⁾ — але галоўную масу іх, і ў розных варыянтах, дае толькі Люцынскі магільнік, дзе агульны лік іх знаходак дасягае 153, г. зн. прыпадае болей як на палову ўсіх пахаванняў³⁾. Згодна тэрміналогіі, прынятай Археалёгічнай камісіяй у “Матэрыялах по археологии России”, яны падзяляюцца на два асноўныя тыпы: “жгуты”⁴⁾ і “вянкі”⁵⁾. Першыя з іх зроблены з ваўняных шнуроў ці вяровак, скручаных у досыць тоўстыя замкнутыя пучкі,

1) Русские древности в памятниках искусства, V, мал. 50–51.

2) Материалы по археологии России. № 4. Табл. V, мал. 2.

3) Материалы по археологии России. № 14. Стар. 21.

4) Ibidem, I, 10, 11; II, 8.

5) Ibidem, VIII, 18.

унізаныя шырокімі драцянымі сыпіралямі; у некаторых выпадках на пярэдніх частках пучка знаходзяцца спецыяльныя дэкарацыйныя пражкі¹⁾. У большасці выпадкаў “жгуты” сустракаюцца з аднаго пучка, і толькі як выключэнне — з двух ці з трох. Часцей за ўсё да гэтага пучка далучаны асобныя даўгія прывескі ў выглядзе абвітага драцянымі сыпіралямі аналёгічнага шнура, які паступова падзяляецца на некалькі канцоў, аздобленых падвескамі. Найболей пашыраны падвескі з ліставога мэталю, трапэзаідальнае формы, не орнаментаваныя, — такія-ж самыя, што ўжываліся ў пласцінчатых грыўнях; у некаторых выпадках у якасці падвесак сустракаюцца бубенчыкі²⁾, а яшчэ радзей канцы шнураў закончаны толькі абручкамі або простымі вузламі. Для прымацавання падвесак служаць спецыяльныя прамежкавыя звяньні: часам яны маюць форму звычайных драцаных абручкаў, але ў іншых выпадках зроблены як болей складаныя і часта вельмі прыгожыя петлі з падвойнымі сымэтрычнымі віткамі³⁾; у асобных выпадках падвескі бываюць далучаны да невялічкіх каўпачкоў або пласцінак⁴⁾; у адной з знаходак такая пласцінка мае надзвычайна цікаўную форму нейкай зробленай сілуэта, у профіль, жывёлы (сабакі?), Зыкручаны на сьпіну хвост якой стварае верхнюю пятлю, ногі-ж пры дапамозе круглых драцаных абручкаў падтрымліваюць два бубенчыкі⁵⁾.

“Вянкі” зьяўляюцца болей складанай формай таго-ж самага, фактычна, тыпу аздобы. Яны складаюцца з некалькіх радоў аналёгічных, нанізанных на выроўкі, шнуркі ці нават рамяні, драцаных сыпіраляй, злучаных у больш-менш шырокую паласу — павязку; у вялікіх экзэмплярах такая павязка мае звычайна некалькі злучальных орнаментаваных перахватаў з бронзавых пласцінак, і ў гэтых выпадках яна замыкаецца пры дапамозе спецыяльнага банту, зробленага з такіх-жа як і ўся павязка сыпіраляй. Аздобы гэтага тыпу ўжо радзей за “жгуты” маюць дадатковыя прывескі; але там, дзе яны ёсць, яны маюць той-жа характар, што і ў “жгутох”, з падвескамі ў відзе сыпіраляй альбо бубенчыкаў. Цікаўна пры гэтым, што ў “вянках” прывескі бываюць часцей у мужчынскіх пахаваннях, прычым і самыя гэтыя аздобы сустракаюцца пераважна ў мужчынскім ўборы, у той час як “жгуты” зьяўляюцца выключна жаночымі прадметамі.

Значны лік знаходак галаўных “жгутоў” і павязак уласна ў Люцынскім магільніку, пры гэтай выпадковасці і абмежаванасці іх у іншых мясцох, дазваляе аднесці гэтыя прадметы да параўнальна позняе эпохі, каля IX стагоддзя. Пры гэтым, аднак, пахаджэнне іх застаецца ня зусім ясным. Аўтары справаз-

1) Ibidem, VIII, 5.

2) Ibidem, I, 1–5; II, 8.

3) Ibidem, I, 1, 2, 5, 11; II, 8.

4) Ibidem, VIII, 7, 9–11.

5) Ibidem, I, 4.

дач аб раскопках у Люцыне высунулі асыярожнае прыпушчэнне, што гэты тып галаўных аздоб мог паступова разьвіцца з прыёму аздабленьня мэталёвымі абручыкамі запраўдных жаночых кос, што наглядаецца, напрыклад, у каўкаскіх і мардоўскіх старажытнасьцях¹⁾. Зусім іншага погляду трымаюцца Кандакю і Талстой: пасылаючыся на знойдзеныя ў тым-жа Люцынскім магільніку рэшткі зусім нятыповага для Люцыну галаўнога пакрыцця з бахрамою, якое, на думку іх, крыху нагадвае бізантыцкі мафорыум, яны дапушчаюць магчымасьць, што і апісаньня намі павязкі маюць аналёгічныя бізантыцкія крыніцы, зьяўляючыся нібыта перайманьнем рымска-бізантыцкіх зачосак, дзе каса ўкладалася навакол галавы, перапляталася пэрлавымі нізкамі, а потым падзялялася на некалькі вольных канцоў²⁾. Апошнююдумку, з нашага пагляду, трэба рашуча адхіліць, як зусім беспадстаўную. Папершае, як наагул у Беларусі ў даную эпоху, так, часткова, і ў Люцынскім магільніку, дзе галаўныя павязкі сустракаюцца масамі, — ніякіх сьлядоў бізантыцкага ўплыву не наглядаецца; наадварот, большая частка прадметаў выразна належыць да іншых тыпаў: побач з галаўнымі павязкамі трапляюцца вітэя і пласцінчатэя грыўні, якія сьведчаць аб сувязі з усходам, а таксама некаторыя формы фібул і бранзалетаў заходняга паходжэньня, пры поўнай адсутнасьці форм бізантыцкага альбо блізкага да іх характару. Далей, сярод знаходак Ніжняга Падняпроўя падобных галаўных павязак зусім няма, у той час як яны бясспрэчна павінны былі-б сустракацца і там у выпадку, калі-б гэтыя аздобы (або хоць тып іх) запраўды ішлі ў Беларусь з Бізантыі дняпроўскім шляхам; фактычна-ж, аднак, сярод украінскіх старажытнасьцяў іх месца займаюць іншыя галаўныя аздобы, бязумоўна, бізантыцкага паходжэньня. Нарэшце, варта ўвагі, што вядомы знаходкі аналёгічных люцынскім, крыху толькі болей прымітыўных павязак у Мурамскім павеце Ўладзімсрскае губэрні, а таксама ў Тамбоўскіх магільніках — Лядзінскім і Тамнікоўскім³⁾; знаходкі гэтыя, часткова, могуць служыць для вызначэньня гэтых этапаў у руху падобных галаўных аздоб ці тыпаў іх з усходу на паўночны захад, разам з рознымі тыпамі грыўняй. На нашу думку, найболей праўдападобна, што іх належыць аднесьці да ліку ўсходніх форм, хоць і бясспрэчна, што найболей поўнага і шырокага свайго разьвіцця яны дасягаюць толькі ў апісаных намі беларуска-латыскіх тыпах, часткова ў Люцыне. Цікаўна, пры гэтым, што ўласна тут такі тып галаўной аздобы ўтрымаўся найболей доўга: мы ўжо зазначалі, што вельмі блізка да іх формы аздоб параўнальна нядаўна вышлі з ужытку ў латыскім народным уборы, у Віцебшчыне яны называліся “вайнікімі”, і мелі формы зробле-

1) Ibidem, стар. 20–21.

2) Русские древности в памятниках искусства, V, 50.

3) Русские древности в памятниках искусства, V, 77, мал. 79.

ных з картону дыядэм, якія абшываліся тканінай і аздабляліся роўнымі шэрагамі нашытых на тканіну пацерак, прычым ззаду, аналёгічна прывескам старадаўніх “жгутоў” і “вянкоў”, да іх прымацоўваліся звязаныя бангам істужкі з канцамі, распушчанымі па сыпне. Такія аздабы, як сьведчыць Крузэ, надзяваліся на галаву маладой пры вянцы, і ў іх-жа хавалі памерлых дзяўчат, у сувязі з чым яны нярэдка памінаюцца ў латыскіх народных песнях¹⁾. Агульныя формы іх, як бачым, маюць шмат супольных рыс з люцынскімі павязкамі, якія маглі быць першаўзорамі для гэтых пазнейшых, традыцыйна захаваных у народным гарнітуры аздаб.

Апроч павязак, якія былі спецыяльнымі выключна галаўнымі аздабамі, частковае значэнне галаўных убораў маглі мець таксама і некаторыя тыпы ланцугоў, хоць у асобных выпадках бывае часам цяжка азначыць дакладнае прызначэнне падобных прадметаў, якія зьяўляліся наагул досыць значна пашыранымі аздабамі і ў большасці выпадкаў, бясспрэчна, ужываліся як убory нашыйныя або нагрудныя ў злучэнні з рознымі пражкамі і фібуламі. Па сваёй конструкцыі аздабы з ланцугоў можна падзяліць на некалькі катэгорый. Да першай з іх належаць досыць даўгія ланцугі, асноваю для прымацавання якіх зьяўляюцца масыўныя бронзавыя шпількі больш-менш значных памераў. Прыкладам тут можа быць адзін з прадметаў Віленскага Музею²⁾; шпілька яго мае галоўку ў выглядзе трох кружкоў і маленькае вушка каля галоўкі, да якога на кароткім ланцужку прымацавана месяцападобная падвеска з наразным орнаментам; ад гэтай падвескі звясаюць далей асноўныя тры ланцугі, у сваю чаргу закопчаныя падвескамі ў відзе паўмесяцаў (у віленскім экзэмпляры з іх захавалася толькі адна). На думку Еўст. Тышкевіча³⁾ і Кіркора⁴⁾, пры нашэнні такога прадмету шпілька замацоўвалася ў валасох, а ланцугі спускаліся з боку на рамяны і грудзі. Гэта, зразумела, магчыма; але падобныя прадметы маглі ўжывацца таксама і ў якасці нагрудных або плечавых ланцугоў у выпадку, калі шпількі замест валос прычапляліся да адзежы. Формы шпілек у ланцугох гэтага тыпу, а таксама ў знойдзёных паасобку, але, тэўна, таго-ж самага прызначэння экзэмплярах, даюць цэлы шэраг варыянтаў галовак: так, сярод адных толькі знаходак на Меншчыне можна вызначыць круглыя, конусападобныя і чатырохкантовыя галоўкі, а таксама плоскія, у відзе абручкаў, кружкоў або падвойных віткоў. Як выключэнне, і можа быць — выпадковае, вялікая бронзавая шпілька з

1) Материалы по археологии России. № 4. Стар. 57.

2) Віленскі Музей, аддзел Б, № 485.

3) *Badania archeologiczne*, I, 6.

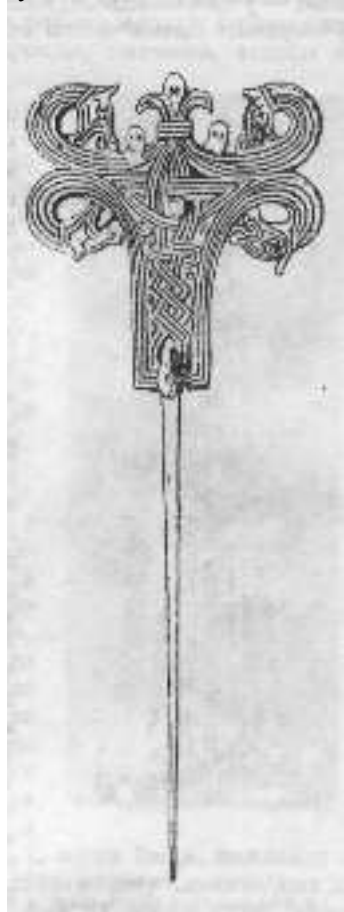
4) Каталог предметов Музея древностей, состоящего при Виленской Публичной Библиотеке, № 877.

НАГРУДНЫЯ І ПЛЕЧАВЫЯ ЛАНЦУГІ.

Люцынскага магільніку¹⁾ мае галоўку ў відзе пласцінкі з пляценьнем, маленькаю пальмэнтаю ў асяродку і чатырма стылізаванымі конскімі галоўкамі па баках, бясспрэчна, усходняга тыпу.

Другая катэгорыя ланцугоў, хутчэй за ўсё, мела адзінае прызначэньне ў якасьці нагрудных аздоб. Ланцугі гэтага тыпу, вядомыя нам пераважна па знаходках у Люцыне²⁾, прымацаваны ў досыць значным ліку да двух бакоў спецыяльных выгнутых пласцінак, якія надзяваліся, пэўна, ззаду на шыю, прычым ланцугі зьвісалі на грудзі, падобна да маніста. У мясцох прычэпленьня такіх ланцугоў да пласцінак часам падвешаны дадатковыя кароткія, а ў некаторых выпадках і даўжэйшыя ланцужкі з дэкарацыйнымі пласцінкамі, бубенчыкамі і г. д. Асноўныя нашыяныя пласцінкі досыць рознастайны па формах, маюць фігурныя петлі з віткамі або аздоблены тонкім геаметрычным орнамэнтам³⁾. Нагул сярод ланцугоў тып гэты найболей багаты і пышны, прычым сустракаецца ён параўнальна рэдка.

Нарэшце, трэцяя катэгорыя складаецца з ланцугоў, падвешаных у ліку ад аднаго да дзесяці да маленькіх абручкаў або спецыяльных пласцінак і скончаных на сваіх вольных канцох рознастайнымі падвескамі. Такія ланцугі сустракаюцца рознае даўжыні, прычым карацейшыя з іх звычайна лічацца плечавымі аздобамі, якія прышпіляліся да адзежы з дапамогаю пражак ці фібул; але, на нашу думку, ня выключана магчымасьць частковага іх ужываньня таксама і ў якасьці галаўных аздоб з прымацаваньнем, напрыклад, да “вянкоў” альбо наагул да галаўных павязак, замест тых прывесак, што існуюць у “жгутых”. Ланцугі гэ-

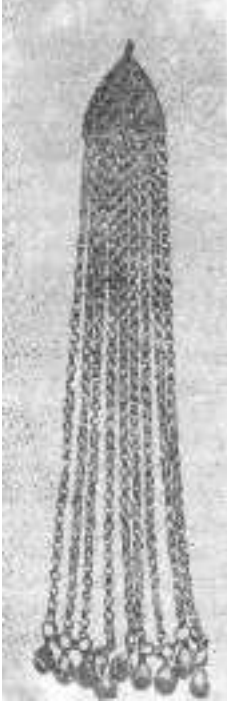

1) Материалы по археологии России. № 14. Мал. 36 па стар. 47.

2) Ibidem, IV, 2, 7; V, 10.

3) Ibidem, V, 10; VII, 11–13.

тага тыпу найболей пашыраны, асабліва ў Люцыне, і ў той-жа час найболей рознастайны па ліку асобных ланцужкоў, а таксама па характары асноў і падвесак. Прасцейшыя іх асновы, як мы ўжо зазначылі, маюць выгляд звычайных абручкаў; але часцей, — у тых выпадках, калі асновы гэтыя

Плечавыя ланцужкі з
Люцынскага магільніку.

зроблены з дроту, — яны ўтвараюць больш-менш складаныя петлі¹⁾; іншыя маюць выгляд пераважна трыкутных і месяцападобных пласцінак з вушкамі на версе і аздобамі з насечанага геаметрычнага орнаменту; у асобных выпадках орнамент зроблены з дапамогай ажурных прарэзаў²⁾, нарэшце, як досыць рэдкія формы, можна паказаць пласцінкі з гравіраваным контурам нейкае жывёлы³⁾ і з выразанымі конскімі галюўкамі⁴⁾. Апроч знаходак Люцынскага магільніку, цікаўны ўзор падобнае аздобы вядомы сярод прадметаў гнёздаўскага скарбу⁵⁾: асноваю для ланцужкоў зьяўляецца тут круглая сярэбраная бляха з дакладнай разьбярай аздобай у выглядзе складанага пляцення з галюўкамі птушак і аленьяў; здолу да гэтае бляхі прыроблены абручкі, да якога падвешаны тры ланцужкі, сплеченыя з складаных падвойных звеньяў, а па канцох ланцужкоў на тонкіх абручках прымацаваны лёгкія, прыгожа орнаментаваныя сканьню падвескі. У даным выпадку, характар падвесак зьяўляецца мала звычайным, асабліва сканная тэхніка, якая характэрна амаль што выключна для Гнёздава. Наогул-жа падвескі ў ланцугах гэтага тыпу сустракаюцца тыя-ж самыя, што ў галаўных “жутах” і часткова грыўнях, г. зн. пераважна ў выглядзе тонкіх орнаментаваных альбо гладкіх

пласцінак трапэзаідальнае формы, рознастайных бубенчыкаў і, часам, каўпачкоў; адзінай асаблівай формай зьяўляюцца толькі круг-

1. Ibidem, IV, i, 5; V, 4.

2. Ibidem, IV, 4; V, 3; VII, 1, 4, 5.

3. Ibidem, V, 2.

4. Ibidem, V, 5.

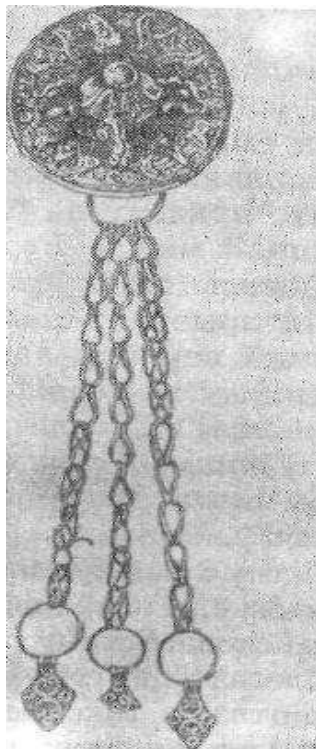
5. Эрмітаж, адзел XIV, шафа I, табліца 3. Малюнак у “Русских древностях”, V, 63 на стар. 66.

ПЛЕЧАВЫЯ ЛАНЦУГІ.

лыя пласцінчатыя падвескі з выемкамі і бакавымі прарэзамі, падобныя да маленкіх, прымітыўна апрацаваных грабянцоў.

У процілегласць іншым катэгорыям ланцугоў, апошні з апісаных намі тыпаў, бясспрэчна, звязаны ў стылістычных адносінах з цэлым шэрагам аналёгічных знаходак з самых розных месцаў. Адным з найболей даўніх іх першаўзораў зьяўляюцца магчыма, аздобы накіталт ланцужкоў з падвеснымі званочкамі з Апагіды ў Вэнгрыі²⁾ якія належаць да эпохі перасялення народаў. З другога боку, аналёгічныя, але значна болей познія аздобы ўжо з хрысціянскіх часоў вядомы сярод разанскіх і кіеўскіх знаходак³⁾. Такім чынам, у хронолёгічным сэнсе знаходкі на беларускай тэрыторыі займаюць быццам сярэдняе між тымі і іншымі месца. Магчыма, што ў сваім паходжэнні тып гэты ўсходзіць да познярымскіх плечавых фібул, прычым як і ў некаторых іншых выпадках шлях пашырэння рымскіх форм у славянскія краіны мог тут ісці праз вэнгерскую тэрыторыю, адкуль Беларусь атрымала іх раней, а Украіна і Расія — ужо ў пазнейшую эпоху і ў змененым відзе. Праўда, сярод знаходак Гнёздаўскага магільніку можна вызначыць адзін не памянуты намі раней варыянт, дзе ланцужкі з падвескамі прымацаваны да досыць даўгіх і вялікіх ажурных пласцінак⁴⁾; конструкцыя гэтая блізка нагадвае некаторыя аздобы з мяранскіх і тамбоўскіх магільнікаў, і, можа быць, паказвае на ўсходняе паходжэнне калі не ўсяго гэтага тыпу цалкам, дык хаця-б некаторых яго адменьнікаў. Але варыянт гэты, апроч Гнёздава, болей нідзе ў Беларусі невядомы і мала тыповы.

Калі плечавыя ланцугі часткова звязаны з фібуламі ў сваім па-

Плечавыя ланцужкі з Гнёздаўскага магільніку.

1) Материалы по археологии России. № 4. Табл. VIII, мал. 7. Материалы по археологии России. № 14. Табл. IV, 3, 7; V, 8.

2) Max Creutz. Kunstgeschichte der edlen Metalle. Stuttgart, 1909. Мал. 45, стар. 48.

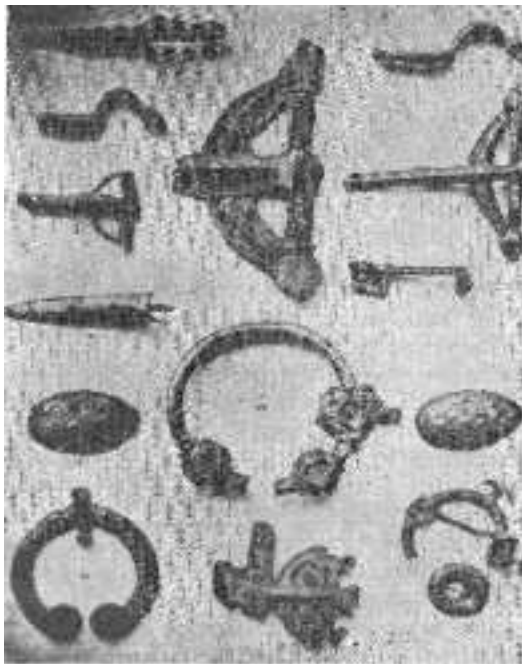
3) Русские древности в памятниках искусства, V, мал. 162 і 179.

4) Материалы по археологии России. № 28. Мал. 26, а, б і в.

хаджэньні, дык яшчэ больш яны звязаны з імі ў самым спосабе ўжывання, паколькі прымацаваныя іх да адзежы ў большасці патрабавала якой-небудзь асобнай прылады, якімі, напрыклад, у Люцынскім магільніку і зьяўляліся пераважна фібулы, а таксама пражкі. Але, апроч таго, фібулы вядомы ў беларускіх старажытнасцях і як самастойныя аздабы ў досыць значным ліку знаходак. Праўда, яны тут ня граюць асабліва выдатнае ролі і не займаюць таго пераважнага месца, якое належыць ім сярод заходня-эўрапейскіх старажытнасцях, — але ў параўнанні на іншых усходня-славянскіх краін, часткова да сярэдняе і паўночнае Расіі, фібулы сустракаюцца ў Беларусі значна часцей і ў большай рознастайнасці форм. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што фібулы наагул ёсць рэчы, мала ўласцівыя як чыстаславянскай культуры, так і таму славяна-фінскаму побыту, што панаваў на ўсход ад сучаснай беларуска-расійскай этнографічнай мяжы. Асобныя тыпы вопраткі не дапушчалі ў гэтых мясцовасцях магчымасці ўжывання фібул у першапачатковым іх прызначэнні, гэта значыць у якасці плечавога гапліка ў лёгкай верхняй адзежы накішталт плашча, што мела месца ў клясычных іх першаўзорах. Выпадкова занесеныя на гэтыя абшары экзэмпляры прывозных заходніх фібул — звычайна выкарыстоўваліся тут для іншых мэт, да паясных пражак уключна, а потым вырадзіліся ў аздабы чыста дэкарацыйнага прызначэння ў характары сучасных брошак або ўжываліся як нейкія ганаровыя адзнакі, — магчыма, адпаведна аднаму з тых прызначэнняў, якія фібулы мелі і ў Рыме, дзе разам з плашчом яны зьяўляліся ў познія часы абавязковым гарнітурам людзей вайсковага стану і часам служылі знакамі вайсковае ўзнагароды. У процілегласць гэтаму ў Беларусі іншы этнографічны склад насельніцтва, а таксама бліжэйшае географічнае яе становішча ў адносінах да Заходняе Эўропы, разам з значнаю доляй больш-менш сталых і беспасрэдных з ёю сувязяй, — маглі ўтварыць многа болей спагадных ўмовы для пашырэння і ўжывання фібул. Спачатку ў чужаземных, прывозных тыпах яны маглі з'явіцца ў некаторых найболей значных — магчыма, і неславянскіх — пунктах, а потым ужо перайсці і да славян, якія ў Беларусі тыпам сваёй адзежы, дзякуючы тым-жа заходнім уплывам, маглі адрознівацца ад іншых усходня-славянскіх плямён. У кожным выпадку, зьяўляецца бяспрэчным фактам, што ў архэалёгічных знаходках на тэрыторыі Беларусі фібулы сустракаюцца ў досыць чыстым відзе, і нават тыя з іх ліку, якія можна аднесці да мясцовых вырабаў, выяўляюць досыць грунтоўнае знаёмства з заходнімі ўзорамі і значна набліжаюцца да іх па сваіх формах.

Шлях пашырэння фібул у іх найболей старадаўніх тыпах, магчыма, той самы, які мы дапушчальна вызначалі для плечавых ланцугоў, г. зн. праз Вэнгрыю, разам з некаторымі іншымі тыпамі рымскіх аздаб. Думка гэтая, між іншым, ужо выказвалася ў літаратуры адносна так

ФІБУЛЫ.

Фібулы Віленскага Музэю. 1–3, 5–7 — арбалетныя фібулы (Б. 855–900); 4, 8–9 — адломкі бронзавых фібул (Б. 786–796); 10–11 — чашачныя фібулы з рэльефнымі афармленнямі; 12 — бронзавая фібула з серабром і рэльефнымі залатымі кропкамі з кургана каля н. Гарадзілава (Б. 154); 13 — бронзавая фібула з чырвонай эмалью, знойдзеная каля Вілыні (Б. 20); 14 — адломак фібулы з ваколіц Дзьвінску (Б. 53–61); 15 — акруглая пласцінчатая фібула.

званых арбалетных фібул¹⁾, якія на тэрыторыі Беларусі сустракаюцца вельмі часта, — таксама, праўда, як у Прыбалтыцы і Скандынавіі²⁾. Тып гэты ў старажытнасцях Беларусі трапляецца ў цэлым шэрагу варыянтаў, больш-менш блізкіх, аднак, да свайгорымскага першаўзору. Тут можна зазначыць досыць вялікую

1) Русские древности в памятниках искусства, V, стар. 12.

2) Сярод прыбалтыйскіх фібул гэтага тыпу можна паказаць знаходкі ў Kapsehden'e (Hartmann, VIII, 9, 11; Bahr, УШ, 2, 3; Kruse, табл. 33), Ascheraden'e (Kruse, 19, 8) і Grobin'e (Ibidem, 35, e); з ліку скандынаўскіх знаходак вядомы экзэмпляры з Döbby I Fridhem'a (Montelius № 314), а таксама некаторыя прадметы Копэнгагенскага музэю (Ворсо, №№ 391 і 426).

колькасыць знаходак на Віленшчыне¹⁾ і Меншчыне²⁾, а таксама найболей, можа, познія хроналёгічна экзэмпляры гэтага тыпу сярод прадметаў Люцынскага магільніку³⁾; пры гэтым, беспасрэдна заходняе паходжэнне яго, бясспрэчна, пацвярджаецца адсутнасцю яго ў знаходках Усходняе Беларусі. Па формах сваіх арбалетныя фібулы рэзка адрозніваюцца ад усіх іншых: аснова іх зьяўляюцца бронзавыя дугападобныя пласцінкі або сагнутыя ў дугу драцяныя стрыжні, умацаваныя ўдоўж па хордзе другімі масыўнымі стрыжнямі з спіральнымі пружынамі; да гэтых спіраляй прыроблены крыху выгнутыя даўгія язычкі, звычайна — трохкантовыя або паўкруглыя ў разрэзе, якія прыціскаюцца ў спецыяльныя паглыбленні, зробленыя ў пашыраных асяродках асноўных дуг. Канцы гэтых дуг, а таксама язычкоў, у большасці выпадкаў бываюць апрацаваныя ў выглядзе овальных пласцінак або круглых точаных галолак; радзей яны сустракаюцца зусім без апрацоўкі, як, напрыклад, у вадным з экзэмпляраў Віленскага Музею⁴⁾. Як пласцінкі, так і язычкі, вельмі часта бываюць аздоблены насечкаю або нарэзаным орнаментам; у большасці экзэмпляраў орнамент гэты надзвычайна прымітыўны, і толькі ў адной, болей позняй за іншыя фібуле з Люцына ён зьяўляецца крыху болей складаным, утвараючы крыжыкі і пляцёнку. Асобны варыянт арбалетнага тыпу дае нам фібула з Мяжанскіх знаходак⁵⁾: яна зусім ня мае дугі і складаецца толькі з моцна выгнутага язычка, орнаментаванага накладнымі абручыкамі, і падвойнай спіральнай пружыны, прымацаванай да тонкага стрыжня.

Другі тып фібул, таксама цалком чужаземны па сваім характары, але меней пашыраны і толькі ў пэўных мясцох, — гэта вялікія овальныя, так званыя чашачныя фібулы, якія можна аднесці да групы параўнальна зусім нямногалічных у старажытнасцях Беларусі скандынаўскіх форм. Падобныя фібулы нярэдка трапляюцца ў Прыладажжы, у Фінляндыі і ў Прыбальтыцкіх краінах, у Беларусі-ж, аднак, мы сустракаем іх, і то больш-менш выпадкова, толькі ў некаторых пунктах на шляху “норманскага” гандлю, галоўным чынам у Гнёздаве⁶⁾; знаходкі ў іншых мясцох, як, напрыклад, каля Дзвінску⁷⁾, маюць зусім выключны характар; у апошнім выпадку занос іх мог адбыцца праз Прыбальтыку, таксама як і двух аналягічных фібул Віленскага Му-

1) “Виленский Вестник” за 1889 г., № 168 і за 1891 г. № 242. Виленский Музей Древностей, IV, 1–7.

2) Татур, *op. cit.*, стар. 131.

3) Материалы по археологии России. № 14. Табл. VI, мал. 18 і стар. 31.

4) Виленский Музей Древностей, IV, 3.

5) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. II, табл. XI, мал. 19 а.

6) Материалы по археологии России. № 28. Табл. I, 1-2; V, 20; XII, 3.

7) Белорусские древности, мал. 37–38.

зэю¹⁾, якія нават ужо і не належаць да ліку беларускіх знаходак, але паходзяць з нейкага, дакладна невядомага месца з Жамойці²⁾. Сувязь гэтых прадметаў з паўночнымі і часткова скандынаўскімі вырабамі зьяўляецца бяспрэчнай як у агульнай форме, так і ў характары орнамэнтныкі; але ў некаторых выпадках, як напрыклад адносна гнёздаўскіх экзэмпляраў, ёсць падставы лічыць, што яны могуць быць вырабамі мясцовае вытворчасці, паколькі ў орнамэнтцы тут можна бачыць рысы пэўнае забытанасці і нявыразнасці ў параўнаньні да скандынаўскіх узораў³⁾. Гнёздаўскія чашачныя фібулы маюць выгляд вялікага, выпуклага, овальнага шчыпка, па краёх якога праходзіць насечаны орнамэнт у характары грубаватае пляцёнкі; на гэтую аснову прымацавана нарэзаная, але часцей — ажурная накладка з сымэтрычна разьмеркаванымі, таксама ажурнымі шыпамі, злучанымі між сабою рубчатымі “дарожкамі”, якія звычайна ствараюць на паверхні фібулы геамэтрычную фігуру з двух ромбаў; прамежкі запоўнены пляценьнем, часам з зьвярынымі мотывамі, але ў няяснай і нядбалай трактоўцы. З адваротнага боку знаходзяцца шпількі для прымацаваньня фібулы да адзежы, а ў некаторых экзэмплярах па краёх прароблены невялікія дзюркі, што сьведчыць, магчыма, аб ужываньні такога тыпу фібул разам з плечавымі ці нагруднымі ланцугамі; гэтую думку часткова пацвярджае знаходка ў Дзьвінску, а таксама некаторыя прыбальтыцкія знаходкі⁴⁾.

Апроч чашачных фібул, пэўную сувязь ці з скандынаўскімі ці наагул з паўночна-заходнімі, напрыклад, з ірляндскімі вырабамі маюць, магчыма, зусім рэдкія ў беларускіх старажытнасьцях, параўнальна маленькія фібулы ў выглядзе плоскіх абручыкаў з пляценьнем, зьвярынымі галоўкамі і даўгімі шпількамі на шарнірах з орнамэнтаванымі дадаткамі. З беларускіх знаходак нам вядомы толькі тры экзэмпляры фібул гэтага тыпу, адзін з Люцынскага⁵⁾ і два з Гнёздаўскага магільніку⁶⁾. Асабліва добры гнёздаўскі экзэмпляр мае складаную пляцёнку з паўгораным два разы мотывам аленяй галавы з удаля стылізаванымі шырокімі рагамі. Да гэтых прадметаў у стылістычных адносінах, незалежна ад агульнае формы, набліжаюцца і яшчэ некаторыя фібулы і фрагмэнты іх з Гнёздава, таксама злучаныя з пляценьнем,

1) Віленскі Музэй, аддзел Б, №№ 855 і 900.

2) E. Tyszkiewicz: Rzut oka na źródła archeologii krajowej, II, 34.

3) Пар. думку В. Сизова: Материалы по археологии России. № 28. Стар. 35–36.

4) Напрыклад, з Ашэраднскіх курганоў: В Bähr, I, II, III: Knuse, I, a, b, c, d; 2 AB, 15 і інш. Aspelin, 380.

5) Материалы по археологии России. № 14. Табл. VI, мал. 15.

6) Материалы по археологии России. № 28. Табл. I, мал. 5 і мал. 36 на стар. 87.

часам з мотывамі зьвярынага орнаменту¹⁾; але ўсе яны адносна рэдкі і мала тыповы, зьяўляючыся разам з усімі іншымі прадметамі скандынаўскага характару як-быццам нечым наносным у культуры Гнёздаўскага магільніку, аздобамі нейкіх арыстакратычных верхавін старадаўняга гнёздаўскага насельніцтва, якія складаліся або з прыежджых “норманскіх” гандляроў або з мясцовых жыхароў, зьвязаных з імі бліжэйшымі беспасрэднымі зносінамі²⁾; у кожным выпадку, для агульнай характарыстыкі гнёздаўскага інвэнтару яны ня маюць асабліва важнага значэньня.

Што датычыць іншых тыпаў фібул у сысьлівым сэнсе гэтага слова, — дык у беларускіх архэалёгічных знаходках іх можна лічыць адзінкамі. Сярод іх у першую чаргу можна назваць надзвычайна орыгінальную фібулу з Гнёздава, якая мае выгляд прымітыўнае чалавечае маскі ў злучэньні з прыгожай фігурай зьмея з умоўна трактаванай галавой, пераплеценага пасярэдзіне сымэтрычным вузлом; на думку Сізова, фібула гэтая належыць да гоцкага стылю з клясычна-рымскай асновай, і паходзіць з эпохі, папярэдний развою скандынаўскага плячэньня, якое, аднак, ужо намячаецца тут у верхняй частцы маскі³⁾. Далей, можна адзначыць дзьве цікаўныя формы фібул з Люцынскага магільніку: адна з іх⁴⁾ мае форму, агулам набліжаную да арбалетнай, але ўздоўжны стрыжань яе пашыраны па два орнамэнтаваныя канцы, а на перакрывае ўздоўжнага і папярочнага стрыжняў знаходзіцца круглая сярэбраная накладка з прарэзамі, аздобленая дробнымі рэльефнымі кропкамі накішталт філіграні; другая люцынская фібула⁵⁾ мае плоскую форму дзвёх злучаных між сабою паралельных пласьцінак, да якіх у горняй частцы далучаны такія-ж плоскі паўкруг, перакрываючы ўздоўж і поперак вузкімі пласьцінкамі; уся фібула пакрыта шэрагамі такіх самых як у папярэднім выпадку кропак і пасярэбрана; аналёгічная форма сустрэлася ў Люцыне і яшчэ адзін раз⁶⁾, толькі ў болей просталянейных абрысах, у выглядзе пасярэбранай пласьцінкі з прарэзамі і зусім без орнаменту.

Пэралічаныя намі тыпы вычэрпваюць чыстыя формы фібул, якія сустракаюцца на беларускай тэрыторыі. Але, апроч іх, у надзвычайна значным ліку ва ўсіх мясцовасьцях Беларусі трапляюцца рэчы, якія некаторыя аўтары таксама лічаць за фібулы, вызначаючы іх назваю ладковападобных фібул, і якія, на нашу думку, хутчэй зьяўляюцца круглымі пражкамі, ня толькі ўлас-

1) Ibidem, I, 3, 6; V, 16 і некаторыя іншыя.

2) Пар. зацьверджаньні В. Сізова: Ibidem, стар. 118–119.

3) Ibidem, V, 17 і стар. 42–43.

4) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. VI, мал. 17.

5) Ibidem, мал. 13 па стар. 31.

6) Ibidem, табл. VI, мал. 16.

цівага запраўдным фібулам нагруднага ці плечавога, але таксама і самага рознастайнага прызначэння для ўсялякага зашпіляння ў адзежы. Пражкі гэтыя нязьменна маюць агульнае форму нязамкнутага круглага абруча, зробленага з тоўстага дроту альбо з спецыяльнага стрыжня, на якім, у большасці выпадкаў свабодна, прымацавана больш-менш масыўная шпілька. Форма гэтая ў некаторых; мясцовасях трымалася надвычайна доўга, так што ў латыскай народнай адзежы, напрыклад, ледзь не да нашых часоў яшчэ ўжываюцца аналёгічныя пражкі, вядомыя пад назваю “сакстаў”¹⁾. Аднак, у адносінах да кургановых прадметаў гэтага тыпу нельга, здаецца нам, зацвярджаць абавязковую іх прыналежнасць да якога-небудзь аднаго народу; пры агульнай заходняй аснове гэтага тыпу, ён сустракаецца па ўсёй Беларусі на працягу ўсяго кургановага перыяду, і, пэўна, быў прадметам шырокага ўжытку сярод самых розных этнографічных груп; знаходкі яго зарэгістраваны ў цэлым шэрагу курганоў, пачынаючы з Віцебшчыны (разам з Люцынскім магільнікам²⁾ і Полаччыны³⁾, дзе насельніцтва і ў тых часы магло быць хаця-б часткова латыскім, — і канчаючы Меншчынай⁴⁾, Віленшчынай⁵⁾, Магілёўшчынай⁶⁾, Горадзеншчынай⁷⁾, Слуцшынай⁸⁾, Барысаўшчынай⁹⁾, Мазыршчынай¹⁰⁾ і, нарэшце, Смаленшчынай¹¹⁾, дзе, зразумела, на працягу кургановага перыяду жылі самыя розныя плямёны як славянскага, так і літоўскага паходжання.

Пры сталасці сваёй асноўнай формы і конструкцыі, тып гэты дае цэлы шэраг самых рознастайных варыянтаў у дэталіх. Прасцейшы варыянт — гэта зусім не аформлена абручык з дроту, з віткамі па канцох і грубай тоўстай шпількай, або такая-ж самая пражка, зробленая нібыта з плоскай пласціначкі; такая форма сустракаецца толькі ў самых маленькіх экзэмплярах. Далейшая відазмена яе дае асноўны абручык з болей тоўстага круглага дроту з спіральнай нарэзкай, або пры-

1) Материалы по археологии России. № 4. Стар. 54, увага 7.

2) Ibidem V, 1 і 6; VI, 1, 5–7, 27; VII, 2. Материалы по археологии России. № 14. Табл. V, 4, 7, 8; VI, 1–14; VIII, 14; X, 18.

3) Белорусские древности, мал. 3.

4) Татур, 130–131. Таксама экзэмпляры Беларускага Дзяржаўнага Музею з раскопак у Заслаўі.

5) Виленский Музей Древностей, IV, 13.

6) Экзэмпляры Беларускага Дзяржаўнага Музею з раскопак у Горках.

7) Материалы по археологии России. № 4. Стар. 11, мал. 8 і табл. II, мал. 29, 32.

8) Виленский Музей Древностей, V, 6.

9) K. Tyszkiewicz O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej, IX, 8.

10) В. Завитневич: Вторая археологическая экскурсия в Припетское Полесье, стар. 57–58.

11) Материалы по археологии России. № 28. Табл. I, мал. 17–21; XIII, 4–5.

гожую форму вітага з некалькіх дратоў абручыка, прыным у адным экзэмпляры з Люцынскага магільніку¹⁾ канцы яго апрацаваны ня віткамі, а ў відзе зьмяіных галовак. Болей значныя па велічыні экзэмпляры зроблены ўжо ня з дроту, а з спецыяльных стрыжняў, звычайна овальных або кантовых у разрэзе; стрыжні гэтыя маюць або навакол усёй пражкі або толькі ў задняй яе частцы тую ці іншую орнамэнтацыю з наколак, насечак ці пляцёнка; канцы іх маюць самую рознастайную апрацоўку: тут сустракаюцца галачкі з паглыбленьнямі, многасьценьнікі з орнамэнтаванымі наколакамі гранямі, і найболей часта — плоскія ромбікі, квадрацікі або зорачкі, аздобленыя пляцёнкай ці якім-небудзь іншым рысункам; адна з пражак Люцынскага магільніку мае арыгінальныя канцы ў выглядзе маленькіх жбанкоў²⁾. Крыху радзей сустракаюцца экзэмпляры, дзе галачкі, многасьценьнікі або квадрацікі знаходзяцца ня толькі па канцох абруча, але таксама і пасярэдзіне яго, або дзе орнамэнтка, апроч абруча, заходзіць таксама і на шпілку. Нарэшце, зусім асобным варыянтам зьяўляюцца маленькія пражкі ў выглядзе шматпраменных зорак, вядомыя па ўзорах з Загорскіх курганоў на Віленшчыне³⁾ і з Люцынскага магільніку⁴⁾. Усе пералічаныя формы знаходзяць свае агульныя аналёгіі ў прыбалтыцкіх⁵⁾ і некаторых заходняэўрапейскіх⁶⁾ знаходках, але ў параўнаньні да апошніх яны многа ніжэй па дакладнасьці выкананьня і тонкасьці орнамэнткі, паказваючы на мясцовую перапрацоўку заходніх тыпаў. Адносна некаторых з іх пэўнае ўпрошчаньне зразумела, паколькі, як мы зазначалі, яны маглі мець у адзежы не самастойны, але толькі службовы характар. Лепшыя экзэмпляры, аднак, ужываліся і ў якасьці самастойных аздоб, часта ў злучэньні з плечавымі і нагруднымі ланцугамі, як, напрыклад, у знаходках Люцынскага магільніку.

Іншыя, вядомыя нам формы пражак ужо зусім ня маюць такога хця-б часткова самастойнага значэньня і сустракаюцца толькі як прылады для зашпіляньня раменных паясоў у агульным спалучэньні з шэрагамі орнамэнтаваных бляшак, якімі аздоблена раменная аснова прадмету. Падобныя пражкі, разам з самымі паясамі, вядомы нам пераважна з Люцынскага⁷⁾ і Гнёз-

1) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. VI, 1 і мал. 20 на стар. 34.

2) Ibidem, мал. 18 на стар. 33.

3) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. I, мал. 53, стар. 70.

4) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. VI, мал. 3.

5) Par. Bähr, II, 2; VI, III, 4; УШ, 8, 14; Hartmann, VII, 9; Kruse, 3, 6; 12, 2 і інш.

6) Max Creutz: op. cit., стар. 83, мал. 72.

7) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. XII, 6, 7, 8; XIII, 1–4, 13.

даўскага¹⁾ магільнікаў. У першым з іх яны маюць у большасці таксама заходні характар, злучаны з бляшкамі, аздобленымі скандынаўскім пляценьнем, прасталінейны па сваіх абрысах і звычайна самі зусім не орнамэнтаваны. Паясы складаюцца тут з даўгіх раменных палос, густа абручымі для прывесак. Хутчэй як выключэньне тут сустракаюцца бляшкі з усходнім сэрцападобным рысункам, з якімі злучаны гладкія овальныя пражкі, а таксама рэдкія зьвярыныя мотывы і ў бляшках і ў прывесках²⁾. Гнёздаўскія паясы пры аналёгічнай агульнай форме крыху рознастайней і багацей характарам сваіх аздоб. Тут сустракаюцца прасталінейныя і крыху выгнутыя чатырохкутныя пражкі позьнярымскага тыпу, квадратова з пашырэньнямі па рагох, якія набліжаюцца да гоцкіх форм, і нарэшце надзвычайна цікаўныя овальныя, орнамэнтаваныя рубчыкамі пражкі з дадаткамі ў характары птушачых вачэй і дзюбак — усходняга, часткова каўкаскага тыпу, магчыма, таксама зьвязаныя з крыніцамі гоцкіх дэкарацыйных форм³⁾. Ня меней рознастайны і гнёздаўскія паясныя бляшкі: тут мы знаходзім і паўночныя, скандынаўскія ўзоры пляцёнага орнамэнта, і болей старадаўнія тыпы рысункаў з фігурамі жывёл і драконаў, якія паказваюць хутчэй на ўсходняе паходжэньне; далей — бясспрэчна ўсходнія тыпы орнамэнткі, часткова з расьліннымі мотывамі і надзвычайна частым сэрцападобным рысункам, нарэшце — вельмі цікаўныя сярэбруныя бляшкі, орнамэнтаваныя аздобамі з чэрні таксама ўсходніх геомэтрычных рысункаў. Да ўсіх гэтых тыпаў блізка падыходзяць ужо не паясныя, а паасобныя гнёздаўскія бляшкі, прывескі і мэдалёны, дзе мы знаходзім тую-ж рознастайнасьць стылістычных адценьняў з агульнаю перавагай усходніх дэкарацыйных мотываў, якія найболей яскрава выяўляюцца ў вялікіх, напэўна прывозных падвесках паўмесячнае формы і бясспрэчнага арабскага характару⁴⁾, і ў той самы час маюць сталы ўплыў і на ўласную орнамэнтку ў вырабах мясцовае гнёздаўскае індустрыі. Усе гэтыя прадметы, як бачым, падобна большасці іншых аздоб, выяўляюць тыя-ж падвойныя адносіны да заходніх і ўсходніх узораў, якія наогул зьяўляюцца характэрнымі для старажытнасьцяй Беларусі і лёгка знаходзяць сабе тлумачэньне ў географічным становішчы гэтае краіны як пэўнага вузлавога пункту ў сыстэме тагочасных гандлёвых шляхоў.

1) Матэрыялы по археологии России. № 28. Табл. II, 10–26; III, 1–51; V, 1–11; XI, 3–21; XII, 1. XIII, 7–9.

2) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. XII, 2, 4, 12.

3) Матэрыялы по археологии России. № 28. Стар. 40.

4) Эрмітаж, аддзел XIV, Шафа I, табл. 2–3. Малюнкi ў “Русских древностях”, V, №№ 54, 56–58.

У сэнсе выяўленьня такіх суадносін ня робіць вынятку і яшчэ адна катэгорыя курганных аздоб, якую, зразумела, нельга абмінуць для паўнаты нашага агульнага агляду; гэта — ручныя аздобы, колькасная роля якіх у беларускіх кургановых знаходках зьяўляецца досыць значнай. Да ліку іх належаць абручкі, пярсыцёнкі, бранзалеты і налокатнікі, якія сустракаюцца як адна з найболей частых аздоб адналькава ў мужчынскіх і жаночых пахаваньнях, у некаторых выпадках, нават па некалькі штук пры кожным нябожчыку, — апроч толькі пахаваньняў Гнёздаўскага магільніку, дзе наагул ручныя аздобы трапляюцца як рэдкае выключэньне¹⁾. Формы гэтых аздоб выяўляюць значную рознастайнасьць, ня толькі ў знаходках з розных часоў, але і ў адных і тых-жа пахаваньнях: Люцынскі магільнік, напрыклад, мае да дванаццаці асобных іх тыпаў, ня лічачы варыянтаў²⁾. Гэтыя формы, аднак, не заўсёды маюць значэньне стылістычных тыпаў, і не заўсёды належаць да ліку ювэлірных аздоб у сьціслым сэнсе гэтага слова. У некаторых пахаваньнях ручныя аздобы, асабліва бранзалеты, сустракаюцца ў такой надмернай колькасьці, што цяжка дапусьціць магчымасьць ужываньня ўсіх іх у штодзённым жыцьці з звычайнымі, чыста дэкарацыйнымі мэтамі; далей — частка іх зьяўляецца занадта прастай па форме і зусім не арантавана; нарэшце, досыць часта сустракаюцца бранзалеты ў выглядзе замкнутых абручоў такога малага дыямэтру, што ўжываньне іх дарослым чалавекам зьяўляецца мала магчымым. Для тлумачэньня апошняе зьявы высунута была, між іншым, тэорыя, згодна якой бранзалеты такога тыпу надзяваліся на руку яшчэ ў дзяцінстве і так заставаліся на ўсё жыцьцё³⁾; болей праўдападобна, аднак, іншая думка, а ўласна, што гэтыя бранзалеты надзяваліся толькі ўжо на нябожчыкаў⁴⁾, і часта пры гэтым, ня ў якасьці аздоб, але як рэчы, што маюць пэўную матар'яльную каштоўнасьць, аналёгічна таму як гэта сустракаецца часам сярод скандынаўскіх⁵⁾ і каўкаскіх старажытнасьцяў⁶⁾. Пры такім тлумачэньні робіцца зразумелым як надмерны лік ручных аздоб у некаторых найболей багатых пахаваньнях, так і поўная неаздобленасьць некаторых тыпаў, якім надавалася толькі практычнае значэньне больш-менш каштоўнага кавалка мэталю. Ясна, аднак, што такое значэньне ня мела агульнага характару, і што ў другіх выпадках мы знаходзім ручныя аздобы, прысаваняныя для звычайных дэкарацыйных

1) Матэрыялы по археологии России. № 28. Стар. 51–52.

2) Матэрыялы по археологии России. № 14. Стар. 39–43.

3) K. Tyszkiewicz: O kurhanach..., стар. 51.

4) Виленский Музей Древностей, VI, 13.

5) Ворсо, op. cit., № 459.

6) Les necropoles prehistoriques de l'Arménie Russe. "Revue Archéologique" 1890, XV, 187.

мэт, г. зн. для сталага нашэння, пераважна ў жаночым уборы, адкуль яны і перайшлі ў адпаведныя пахаванні; у такіх выпадках формы іх маюць і стылістычную цікаўнасць, зьяўляючыся вартымі спецыяльнага разгляду.

Найменшую рознастайнасць форм і аздоб мы знаходзім у абручыках і пярсцёнках, — найбольшую — у бранзалетах, хаця як тыя, так і іншыя зьяўляюцца прадметамі адналькава частымі. Абручыкі можна зьвесці да двух асноўных тыпаў: вузкіх, зробленых з аднаго ці з нямногіх кавалкаў мэталю, і шырокіх сыпральных у некалькі абаротаў. Пярэццейшым відам першага тыпу зьяўляюцца драцяныя або пласцінчатыя абручыкі з нязлучанымі канцамі, якія заходзяць за адзін, — звычайна зусім не орнаментаваныя; болей складаныя тыпы або маюць драцяную абвіўку навакол асноўнага таксама драцянага стрыжня, — або зроблены вітымі, з двух ці з трох дротаў. Шырокія абручыкі маюць від больш-менш шырокіх сыпральных цыліндраў у 4 – 10 абаротаў, зробленых з дроту рознага гатунку: круглага, рубчатага, перавітага, стужкападобнага і г. д. Некаторыя найболей цікаўныя экзэмпляры гэтага тыпу аздоблены падвескамі з ліставых пласцінак ці з дроту¹⁾. Ад гэтых прадметаў можна адрозніць пярсцёнкі, г. зн. абручыкі, якія маюць тое ці іншае дэкарацыйнае пашырэнне з аднаго боку. З ліку іх можна выдзеліць таксама два асноўныя тыпы: першы з іх мае вітае пашырэнне з дадатковай перавіўкай; другі мае форму сыпралі, скручанай з пашыранай у сярэдзіне пласцінкі, прычым пласцінка гэтая звычайна бывае аздоблена зубчыкамі, рубчыкамі або палоскамі²⁾.

Сярод бранзалетаў у першую чаргу трэба вызначыць найболей арыгінальны тып, — гэта так званыя шчытавідныя бранзалеты, якія часткова сустракаюцца ў Заходняй Эўропе, асабліва ў Нямеччыне, але найболей пашыраны ў Прыбалтыцкіх краінах³⁾, а таксама ў паўночна-заходняй частцы Беларусі, дзе знаходкі іх мелі месца ў акаліцах Дзвінску⁴⁾, у Людвікаве⁵⁾ і ў Люцынскім магільніку⁶⁾, выключна ў мужчынскіх пахаваннях. Бранзалеты гэтыя маюць форму масыўных плоскіх бронзавых кругоў, зробленых з тоўстых пласцінак з нязлучанымі канцамі, паміж якіх застаецца вузкі прарэз. Загіб пласцінкі пакадае ў сярэдзіне овальную адтуліну, форма якой абумоўлена тым, што асноўная пласцінка мае неадналькавую шырыню: найбольшае шы-

1) Материалы по археологии России. № 14. Табл. X, 2–10; XI, 11–12; XII, 11.

2) Ibidem X, 1; XI, 7–10.

3) Kruse, XIX, 7; Bähr, XIII, 14–16; Hartmann, X, 43.

4) Віленскі Музей, аддзел Б, №№ 13–20.

5) Материалы по археологии России. № 4. Табл. VI, 28; VII, 15.

6) Материалы по археологии России. № 14. Табл. IX, 1–2, 11; X, 20.

рыні яна дасягае па канцох, каля прарэзу, і найменшае з супроцьлеглага боку, дзе загіб яе ўхіляецца, апроч таго, ад правільнае акружыны і крыху прагібаецца ў напрамку да асяродку. Разрэзы пласцінак зьяўляюцца неаднальковымі па сваіх формах, але заўсёды яны таўсьцей па краёх ніж у сярэдзіне, так што ў большасьці выпадак, асабліва з надворнага боку навакол бранзалета ідзе нявысокая закраінка. Пашыраныя часткі пласцінак у большасьці орнамэнтаваны дакладным нарэзаным рысункам з геомэтрычных фігур, часцей за ўсё — ромбаў і зубчыкаў.

Ня ўсе аўтары згаджаліся, між іншым, з тым, што гэтыя прадметы належыць аднесці да ліку ручных аздоб, і адносна іх прызначэння ў архэалёгічнай літаратуры ішлі пэўныя спрэчкі. Як бранзалеты вызначаў іх Bähr, лічачы, што яны насіліся мужчынамі на правых руках ня толькі ў якасьці аздоб, але і як шчыты, прызначаныя для захавання рукі ад удараў, падмяняючы, такім чынам, эфэсы, якія сустракаюцца рэдка ў прыбальтыцкай курганнай зброі. Kruse, аднак, называе іх “Bogenspanner”, г. зн. прыладамі для нацягвання лукаў¹⁾. Hartmann выказаў дапушчэнне аб прызначэнні іх у якасьці ватыўных абручоў з пэўным сымбальным значэннем, з чым часткова згаджаўся Пакроўскі, які, аднак, высунуў, апроч таго, і яшчэ адно, зусім ужо мала пагрунтаванае дапушчэнне аб ужыванні гэтых прадметаў у якасьці налучных абручоў, якія нібыта надзяваліся на сярэдзіну луку, каб быць абапораю для стралы пры яго нацягванні²⁾. Знаходкі Люцынскага магільніку згладзілі вострасьць гэтых спрэчак і канчаткова, здаецца, дазволілі вырашыць пытанне: з ліку 56 прадметаў гэтага тыпу — 40 знойдзены былі на мясцох, г. зн. на руках касцякоў, 29 на левых і 11 на правых³⁾, — бяспрэчна, значыцца, у якасьці ручных аздоб і не таго прызначэння, якое надаваў ім Bähr. Застаецца толькі нявысветленым дакладна, папершае, самае пахаджэнне гэтага тыпу бранзалетаў, — падругое, магчымасць якога-небудзь іншага прызначэння гэтых прадметаў, апроч асноўнага, як, напрыклад, у тых выпадках, праўда рэдкіх, калі ў тым-жа Люцыне яны былі знойдзены не на руках, але ў іншых нявыразных палажэннях адносна касцяку нябожчыка⁴⁾.

Другою, ня меней пашыранаю формаю ручных аздоб зьяўляюцца масыўныя літыя бранзалеты падковападобнае формы, з нутранага боку плоскія, а з надворнага — паўкруглыя, з нязам-

1) Necrolivonica, стар. 24.

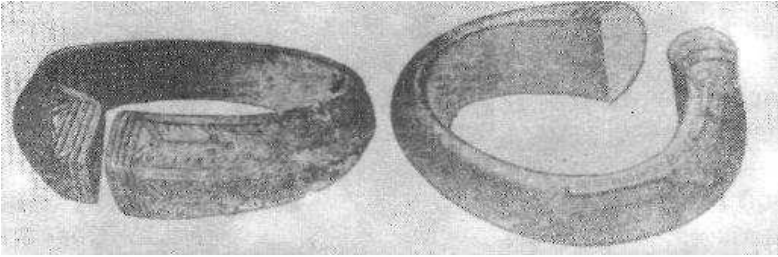
2) Виленский Музей Древностей, V, 1—4.

3) Материалы по археологии России. № 14. Стар. 39.

4) Усяго было 12 такіх знаходак, і апроч таго яшчэ некалькі дзіцячых бранзалетаў гэтага тыпу.

ЛІТЫЯ І ПЛАСЬЦІНЧАТЫЯ БРАНЗАЛЕТЫ.

кнутымі, звычайна пашыранамі або патоўшчанымі канцамі. Прыкладамі гэтага тыпу могуць быць тры экзэмпляры Віленскага Музэю¹⁾, а таксама шмат якія знаходкі з Люцыну²⁾. У гэтых аздобах варты ўвагі моцна разьвіты, часта вельмі багаты нарэзаны орнамент строга геомэтрычнага характару, асноўнымі мотывамі якога зьяўляюцца ламаныя лініі, зубцы, уздоўжныя рубчыкі, ромбічныя лускі і ў некаторых рэдкіх выпадках — пля-

Бронзавыя бранзалеты з нарэзаным орнаментам. (Люцынскі магільнік).

ценне. Характар гэтых аздоб у большасьці набліжаецца да ўсходніх узораў.

Аналёгічны орнамент маюць часам пласцінчатыя вузкія бранзалеты, яшчэ болей пашыраныя сярод беларускіх старажытнасьцяў, і зьвязаныя, пэўна з усходнімі тыпамі ня толькі рысункамі сваіх дэкарацыйных аздоб, а таксама і агульнай формай³⁾. Сярод усходніх старажытнасьцяў бранзалеты такога тыпу нярэдка канчаюцца зьвярынымі галоўкамі; аналёгічны прыём мы знаходзім часам і ў беларускіх знаходках, дзе канцы выяўляюць сабою модыфікацыі зьмяіных галовак, то болей грубыя як мы гэта бачым у адпаведных прадметах Віленскага Музэю⁴⁾, — то болей дакаднае апрацоўкі, — галоўным чынам у асобных знаходках паўночна-заходняе Беларусі⁵⁾ і ў Люцынскім магільніку⁶⁾. У гэтых выпадках геомэтрычныя орнаментыка самых бранзалетаў таксама мае тэндэнцыю пераймаць да вядомага ступені характар рысунку зьмяінае лускі; так, напрыклад, адзін з людвікаўскіх бранзалетаў аздоблены падвойным шэрагам кропак, трыкутнікаў і крыжыкаў; у другім орнамент мае выгляд лускаватае сеткі, у пераплётах якой знаходзяцца паглыбленыя ромбікі з кропкамі па сярэдзінах.

На думку некаторых архэолёгаў, апрацоўка канцоў у выгляд-

1) Віленскі Музэй, аддзел Б, №№ 134, 135, 141.

2) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. IX, 3–5 і мал. 23, 28.

3) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. IX, 6–7 і мал. 29, 30, 35 і інш.

4) Віленскі Музэй, аддзел Б, №№ 119, 130–131.

5) Матэрыялы по археологии России. № 4. Табл. VII, 5, 7, 12–14, 16.

6) Матэрыялы по археологии России. № 14. Табл. I, 7; III, 1, 4–5; мал. 31–33 на стар. 43.

зе зьмяіных галовак сустракаецца ў беларускіх старажытнасцях і ў некаторых вітах бранзалетах з нязлучанымі канцамі. Падобны экзэмпляр ёсць, напрыклад, у Віленскім Музэй¹⁾; другі быў знойдзены ў Шкельбатах²⁾. Апрацоўка канцоў, аднак, тут болей грубая, і нам здаецца, што цяжка сказаць ці ў гэтых выпадках мы запраўды маем справу з зьмяінымі галоўкамі, ці, можа, гэта хутчэй прымітыўныя конскія галоўкі ўсходняга харак-

Налокатнік з Люцынскага магільніку.

тару. Апроч таго, для вітых бранзалетаў такая апрацоўка канцоў зьяўляецца наагул не асабліва характэрнай. Значна часцей вгтыя бранзалеты ўтвараюць зусім замкнутыя абручы з затворамі або завязкамі пры дапамозе тонкага дроту. Форма гэтай вельмі пашырана і не адзін раз сустракалася ў архэалёгічных знаходках на Віленшчыне³⁾, Барысаўшчыне⁴⁾, Мазыршчыне⁵⁾ у Люцынскім магільніку⁶⁾ і ў іншых мясцох; два экзэмпляры гэтага тыпу ёсць у Віленскім Музэй⁷⁾. Паходжэньне яго, напэўна, таксама ўсходняе, прычым, на думку некаторых аўтараў, ён зьяўляецца вынікам перайманьня сьцірых шкляных бранзалетаў⁸⁾; з нашага ўласнага пагляду, аднак, ён хутчэй мог узьнікнуць незалежна ад гэтых прадметаў, разам з аналёгічнымі па тэхніцы вітымі грыўнямі. З другога боку, не пазбаўлена, можа, падставы і думка Е. Тышкевіча, згодна якой гэтага тыпу аздобы зьяўляюцца ня толькі бранзалетамі, але таксама і асобным варыянтам фібул (*fibulae alcidia*), якія служылі для злучэньня вольных канцоў шырокае верхняе адзежы, што прадзяваліся праз

- 1) Віленскі Музэй, аддзел Б, № 25.
- 2) Матэрыялы па архэалёгіі Расіі. № 4. Табл. VIII, 4.
- 3) “Віленскі Вестнік” з.І 1845 г., № 92.
- 4) K. Tyszkiewicz: O kurhanach..., VI, 4. E. Tyszkiewicz: Badania archeologiczne, I, 5.
- 5) Завитневич: Вторая археологическая экскурсия..., стар. 60.
- 6) Матэрыялы па архэалёгіі Расіі. № 14. Табл. 111, 2.
- 7) Віленскі Музэй, аддзел Б, № 149–150.
- 8) Русские древности в памятниках искусства, V, 157.

замкнуты абруч; думку сваю Тышкевіч падвярджае пасылкай на тое, што такія прадметы часам знаходзіліся з левага боку грудзей нябожчыка, у адным-жа выпадку сярод абломкаў падобнага абруча былі знойдзены рэшткі напалову струхлелае тканіны¹⁾. Але, калі Тышкевіч і мае рацыю, — дык гэта сьведчыць толькі аб магчымасці падвойнага прызначэння такіх прадметаў, бо ў другім выпадку знаходка аналёгічнага абруча на лакцявых касцях правае рукі ў адным з Загорскіх курганоў на Віленшчыне²⁾ робіць бяспрэчным ужываньне іх таксама і ў якасці ручных аздоб.

Усе пералічаныя намі вышэй варыянты бранзалетаў у формах сваіх і ў орнаментыцы звязаны пераважна з Усходам, прычым да гэтае катэгорыі можна далучыць яшчэ і параўнальна рэдкія бранзалеты з ліставага мэталю, вядомыя нам па знаходках на Меншчыне³⁾ і Барысаўшчыне⁴⁾, і аналёгічныя па характары сваіх аздоб да бранзалетаў літых і пласцінчатых. Апроч іх, сярод беларускіх старажытнасцей можна вызначыць і некаторыя заходнія тыпы, часткова, рымскага паходжання. Да ліку іх належаць досьць рэдкія сыпіральныя бранзалеты з масьёнага стрыжня ў 3-4 абароты⁵⁾ і значна пашыраныя ў пахаваньнях паўднёва-заходняе Беларусі, напрыклад, у Люцынскім магільніку, таксама сыпіральныя шырокія наручнікі або налокатнікі з мядзяных істужак у 10 – 13 абаротаў⁶⁾. Апошнія звычайна маюць насечаны орнамент у відзе перакрываючых зубчатых ліній, елачак, кропак ці "ланцужка", часам у характары змяняе лускі, — у такіх выпадках пры аналёгічнай, праўда прымітыўнай апрацоўцы канцоў у тыпе зьмяіных галолак. Орнамент гэты ў большасці аздабляе толькі бліжэйшыя да канцоў 2-3 абароты сыпіралі, сярэднія-ж абароты маюць звычайна тоякі ўздоўжны рэльефны рубчык з лёгкімі насечкамі з абодвух яго бакоў. У Люцынскім магільніку такія прадметы належаць пераважна, і нават амаль што выключна, да ліку жаночых аздоб, у чым, між іншым, яны адрозніваюцца ад сваіх магчымых рымскіх першаўзораў, якія часцей былі часткаю мужчынскага вайсковага ўбрання.

Сярод беларускіх старажытнасцей ручныя аздобы найболей пашыраны ў дагнэздаўскую эпоху. У пазнейшыя часы лік іх значна змяншаецца, так што ў самым Гнэздаве, напрыклад, знойдзена ўсяго некалькі экзэмпляраў: два ў вядомым гнэздаўскім скарбе, у відзе тонкіх сярэбраных абручыкаў з нанізанымі на іх шклянымі пацеркамі⁷⁾, і таксама два пры раскопках магільніку — адзін зроблены з тоўстага бронзавага дроту з надзетымі на яго жалез-

1) Badania archeologiczne, стар. 63.

2) Труды IX Археологического Съезда в Вильне, т. I, мал. 49.

3) Віленскі Музей, аддзел Б, № 171.

4) K. Tyszkiewicz: O kurhanach..., VI, 5.

5) Материалы по археологии России. № 14. Табл. II, 3.

6) Ibidem, II, 7; IX, 9 і рыс. 24—26 на стар. 40.

7) Русские древности в памятниках искусства, V, 62.

нымі абручыкамі¹⁾, і другі, пласыцінчаты з прасталінейным ромбаідальным рысункам, блізкім да мотываў народнага гафтавальнага або тканіннага орнамэнту²⁾. Усе яны мала характэрны і маюць выпадковае значэнне. Таксама больш-менш выпадковым можна лічыць і іншы, раней невядомы тып бранзалетаў, які з'яўляецца ў Беларусі ўжо ў паслягнёздаўскі перыод: гэта шырокія падвойныя створчатыя бранзалеты з ліставога серабра з выбіўнымі або гравіраванымі фігурамі птушак і жывёл, якія змяшчаюцца ў маленькіх арачках, падзеленых адна ад адной арнаментальнымі прамежкамі з трылісьнікаў, лісьняў аканта або пагройных вузлоў. У Беларусі такія бранзалеты былі знойдзены толькі ў адным месцы на Магілёўшчыне³⁾, і болей вядомы яны па знаходках у кіеўскіх, чарнігаўскіх і арлоўскіх скарбах, якія, магчыма, вызначаюць шлях выпадковага іх заносу ў Беларусь. Агульная форма іх, — хутчэй нарукаўнікаў, а не бранзалетаў у сыцільным сэнсе гэтага слова, — а таксама характар орнамэнту — паказваюць на бізантыцкую крыніцу іх паходжання. Але гэта адзін з нямногіх прыкладаў бізантыцкае формы ў беларускіх старажытнасцях, які на нашу думку можа быць датаваны ўжо не раней як толькі XI стагоддзем.

Важнейшыя матар'ялы.

1. Материалы по археологии России, издаваемые Императорскою Археологическою Комиссией, № 4. Древности Северо-Западного края. Т. I, вып. 1. СПб. 1890.
2. Материалы по археологии России. № 14. Древности Северо-Западного края. Т. I, вып. 2. Люцинский могильник. СПб. 1893.
3. Материалы по археологии России. № 28. В. И. Сизов: Курганы Смоленской губернии. Вып. 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. СПб. 1902.
4. Труды IX Археологического Съезда в Вильне. Т. 1. М. 1895. (Ф. В. Покровский: Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии. Стар. 166–220).
5. Труды IX Археологического Съезда в Вильне. Т. II. М. 1897. (Ф. В. Покровский: К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы. Стар. 138–196).
6. Белорусские древности, изданные А. М. Сементковским. Вып. I. СПб. 1890.
7. Ф. В. Покровский: Виленский Музей Древностей. Вильня, 1892.
8. Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом Н. Толстым и Н. Кондаковым. Выпуск V. Курганные древности и клады домонгольского периода. СПб. 1897.
9. Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского Русского Археологического Общества. Т. V, вып. 1. СПб. 1903. (А. Спицын: предметы съёмчатого эмалю).
10. E. Tyszkiewicz: Rzut oka na źródła archeologii krajowej. Wilno, 1842.
11. E. Tyszkiewicz: Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuk i rzemiosł i t. d. w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej. Wilno, 1850.

- 1) Материалы по археологии России. № 28. Табл. IV, 14.
- 2) Ibidem, V, 16.
- 3) Русские древности, V, мал. 219 на стар. 158.

Разьдзел II.

Царкоўная архітэктура XI-XII сталеццяў.

1.

Пахаджэньне беларускіх архітэктурных помнікаў XI-XII ст. і месца іх сярод помнікаў усходня-славянскага будаўніцтва.

З канца XI стагоддзя палітычныя і гандлёвыя сувязі беларускае тэрыторыі на пэўны час уцягнулі яе ў сферу бізантыцкага культурнага ўплыву, што пашыраўся часткова праз Кіеў, часткова-ж праз тэя, здаўна звязаныя з сё ў гандлёвых адносінах усходнія землі (Малая Азія, Сірыя, Каўказ), якія ў большай ці меншай ступені зрабіліся к гэтаму часу правінцыямі Бізантыі альбо ў кожным выпадку блізка залежнымі ад яе ў культурным сэнсе краінамі. У галіне артыстычнае творчасці гэта выявілася ў першую чаргу (калі ня лічыць прывозу некаторых дробных бізантыцкіх аздоб, што з гэтага часу трапляюцца ў курганах) у перайманьні пэўных форм царкоўнае архітэктуры, дый наагул у самым факце зьяўленьня тут гэтага невядомага раней мастацтва, чаму асабліва спрыялі і тэя новыя соцыяльна-эканамічныя ўмовы, якія ў гэты час утварыліся на Беларусі. Паступовае разьвіцьцё і ўзмацненьне гандлёвых зносінаў у розных напрамках, пераважна па водных шляхах, у сувязі, часткова, з эканамічным аслабленьнем і заняпадам Кіеву, яшчэ ў папярэдняю эпоху выклікала ў найболей важных пунктах гэтых шляхоў, галоўным чынам па верхняй плыні Дняпра і ў вадазборы Заходняе Дзвіны сфармаваньне цэлагу шэрагу значных гандлёвых, а пазней і палітычных асяродкаў. Адначасна з узмацненьнем княжой улады гэтыя асяродкі рабіліся таксама і культавымі цэнтрамі, якія ў процэсе дыфэрэнцыяцыі першапачатковага насельніцтва краіны служылі пэўнаю абапораю як для саміх князёў, так і для пануючай клясы іх прыбліжоньх.

Яшчэ ў X сталецыі ў Тураве і Полацку былі ўтвораны біскупскія катэдры; у 1137 годзе самастойнае біскупства ўтварылася і ў Смаленску. Дзякуючы гандлёвым апэрацыям у руках беларускіх князёў сабіраліся значныя матар'яльныя сродкі, што даю ім, між іншым, магчымасць усяляка падтрымліваць царкоўныя справы, — у тым ліку будаваць спецыяльныя каменныя гмахі для цэркваў, якія часткова захаваліся і да цяперашняга часу, тады як усе іншыя, мабыць, выключна драўляныя будовы гэтай эпохі бяспследна зруйнаваліся і зніклі з паверхні зямлі.

Але ў гэтых першых кроках па шляху развіцця першапачатковае архітэктурны на Беларусі шырокія колы жыхарства прымалі, мабыць, параўнальна мала ўдзелу. Вядома, што хрысціянізацыя Беларусі спачатку насіла вельмі павярхоўны характар; у шырокіх колах насельніцтва на працягу доўгага часу яшчэ моцна трымаліся старыя паганскія вераванні і звычаі, хрысціянства-ж было рэлігіяй пераважна пануючых клас. Будаваньне цэркваў, як сродак, часткова прызначаны для падтрымання і ўзмацнення тагочаснай сыстэмы сацыяльнага і дзяржаўнага ладу, знаходзілася таксама ў большасці ў руках гэтых клас, і разам з тым з'яўлялася прадметам асаблівай ўвагі з боку саміх князёў, з прычыны чаго ў першапачатковым беларускім будаўніцтве мала адбіваліся рысы народнае артыстычнае творчасці, і формы яго спачатку былі ў аснове сваёй чужаземнымі, цесна звязанымі з тымі краінамі, з якімі адбываліся гандлёвыя зносіны, і якія з'яўляліся для новаўтвораных гарадзкіх асяродкаў Беларусі крыніцамі іх эканамічнага дабрабыту, а разам з тым, да вядомай ступені, політычнай і культурнай залежнасці. Для розных частак Беларусі гэтыя крыніцы маглі быць таксама рознымі. Так, напрыклад, Смаленскае княства арыентавалася пераважна на Кіеў, і, мабыць, ужо з X-га сталецыя знаходзілася пад значным яго ўплывам. Полацкая краіна болей падтрымлівала, мусіць, старадаўнія ўсходнія сувязі. Але і тое і другое ў стылістычных адносінах у першапачатковым царкоўным будаўніцтве Беларусі, зразумела, павінна было адразу-ж абумовіць сабой пэўны бізантыцкі яго характар, у тэй правінцыяльнай пераапрацоўцы асноўных бізантыцкіх форм, якая ў гэты час пашыралася ня толькі на Беларусь, але таксама і ў іншыя ўсходня-славянскія краіны, галоўным чынам у Суздаль, Валадзімер, Ноўгарад і Пскоў. Для Беларусі, пры гэтым, спачатку мелі асаблівае значэнне архітэктурныя ўзаемаадносіны з Кіевам і з двума апошнімі гарадамі.

Прыход бізантыцкіх архітэктурных форм у Ноўгарад і Пскоў адбываўся, зразумела, не адразу, — нават калі лічыць, як звычайна, што тут асабліваю ролю граў Кіеў, з чым мы ня зусім згаджаемся. Першыя кіеўскія каменныя цэрквы бізантыцкага тыпу —

Дзесяцінная і Спаса ў Бераставе — як вядома, належаць да канца X стагоддзя, у той час як першая наўгародская пабудова — Сафійскі сабор — была закончана ў 1045 годзе¹⁾; эпоха-ж найболей напружанага будаўніцтва ў Ноўгарадзе пачалася толькі з Мікольскага сабору на Яраслававым Дворышчы, які належыць да 1113 году²⁾. У гэтую эпоху, праўда, у Ноўгарадзе ўжо адбывалася больш-менш самастойнае развіццё архітэктурнага стылю з удзелам мясцовых сіл; так, напрыклад, калі Сафійскі сабор быў пабудаваны пасланымі, магчыма, і з Кіеву грэцкімі майстрамі³⁾, — дык ужо ў пачатку XII стагоддзя царква ў Юраўскім манастыры з'яўлялася, як гэта сьведчыць летапіс, творам мясцовага наўгародскага архітэктара. У гісторыі гэтага развіцця, аднак, адыгралі значную ролю тыя прамежныя пункты, праз якія яшчэ і ў пазнейшы час адбывалася перадача часткова ўжо пераробленых правінцыяльных бізантыцкіх форм. Гэтымі пунктамі былі Чарнігаў, Смаленск, Віцебск і Полацак, прычым калі першы з іх настолькі цесна прылягае ў архітэктурным сэнсе да Кіеву, што помнікі яго, пачынаючы з вядомага Спасаўскага сабору⁴⁾, можна разглядаць супольна з кіеўскімі ў адной агульнай архітэктурнай групе, — дык тры апошнія варты спецыяльнае, яшчэ ня ўдзяляе ім пакуль што ўвагі, паколькі ласьне яны даюць узоры некалькіх вельмі цікавых пераходных архітэктурных тыпаў, якія часткова займаюць нейкае сярэдняе месца паміж царкоўных помнікаў Кіева і Наўгародзка-Пскоўскай краіны, часткова не уяўляюць рысы іншых як заходніх, так часта і вельмі далёкіх усходніх уплываў, з перадачай гэтых уласцівасцяў наўгародзка-пскоўскаму будаўніцтву.

Праўда, смаленскія, віцебскія і ў большасці полацкія помнікі датуюцца не раней, як паловай XII стагоддзя, у той час як некаторыя наўгародскія пабудовы належаць да самага яго пачатку. З ліку апошніх можна назваць, напрыклад, вышэйпамянёны Мікольскі сабор 1113 г.⁵⁾, царкву ў імя Нараджэння ў Антонавым манастыры 1116 г.⁶⁾ і Юраўскі сабор 1119 – 1130 г.⁷⁾. Але ў той час як наўгародская архітэктура да самага канца XII стагоддзя стала захоўвала свае першапачатковыя, блізкія да кіеўскіх тыпы, — беларускія помнікі развіваліся значна шпарчэй у сэнсе пераробкі запазычаных форм, такшто яшчэ ў другой палове таго самага XII стагоддзя некаторыя

1) А. М. Павлинов. История русской архитектуры. М. 1894. Стар. 23. Н. В. Покровский. Церковная археология. П. 1916. Стар. 153. Памятники христианской архитектуры. СПб. 1910. Стар. 49.

2) М. Грабарь. История русского искусства, I, 2, стар. 172.

3) Покровский. Памятники христианской архитектуры, 49.

4) Ibidem 38–39. Павлинов, 6–14.

5) Грабарь. История русского искусства, I, 2, стар. 172.

6) Ibidem 174–176.

7) Ibidem 176–180.

з іх, як, напр., Петрапаўлаўская і Сьвірская цэрквы ў Смаленску, царква Добравешчаньня ў Віцебску і Спасаўская царква ў Полацку, — як-бы папераджалі тыя спрошчаныя формы, якія зьявіліся ў пазнейшай наўгародзкай архітэктуры XIII – XIV сталеццяў. Што-ж датычыць самых першапачатковых смаленскіх і полацкіх будоў, дык у агульных рысах тыпы іх блізкі да першых наўгародзкіх цэркваў, што, можа, тлумачыцца аднальковым іх паходжаньнем ад нейкага супольнага арыгіналу. Як тыя, так і другія маюць досыць прымітыўныя формы і набліжаюцца да чыстага тыпу кубічнае царквы з трыма альтарнымі апсідамі, у якім былі вытрыманы, напрыклад, Кірылаўская царква¹⁾, а таксама царква на Кудраўцы²⁾ у Кіеве і царква ў Елецкім манастыры ў Чарнігаве³⁾. Часткова, у смаленскай архітэктуры ў палове XII сталяця ласьне гэты тып зьявіўся найболей пашыраным, але ў чатырохслуповым варыянце. Асноваю яго для Смаленску маглі быць беспасрэдна кіеўскія і чарнігаўскія шасьціслуповыя будовы; але ў той час як у апошніх заставалася яшчэ досыць многа чыста бізантыцкае складанасьці, ня толькі ў апрацоўцы агульнага цэлага, але і ў кампозыцыі самага пляну, часамі вытрыманага ў пяцікумпаловым тыпе як, напрыклад, у чарнігаўскай Спасаўскай катэдры пачатку XI ст., — у архітэктуры смаленскай, дзе тыпы пераймаліся знадворку, але выконваліся мясцовымі сіламі і ў варунках рознастайных уплываў, асноўныя бізантыцкія формы набылі большую прастату і яснасьць, узоры чаго і былі часткова потым скарыстаны ў творчасці наўгародзкіх і пскоўскіх майстроў эпохі росквіту. Крыху пазней, з другой паловы XII сталяця, ня толькі Смаленск, але таксама Віцебск і Полацк, разам пайшлі па гэтым шляху спрашчэньня ў аснове сваёй бізантыцкіх архітэктурных форм, прычым якраз у апошніх местах утварыліся бадай што найболей арыгінальныя і закончаныя ўзоры такіх пераробленых і спрошчаных конструкцый.

Тут выяўляецца, аднак, істотная розніца паміж самым характарам гэтага працэсу з аднаго боку у Смаленскай і з другога — у Полацкай Беларусі. Смаленскае княства часцей падтрымлівала з Кіевам добрасуседзкія адносіны, і нават пасьяла канчатковага выдзяленьня са складу Кіеўскае дзяржавы мела з ёю (напрыклад у часы Расьціслава Мсьціславіча, 1125 – 1159, на якія прыпадае пэрыяд найболей інтэнсыўнага будаўніцтва ў Смаленску) блізкую і сталую эканамічную і політычную сувязь. Граючы важную ролю ў політычным жыцьці ўжо аслабелага і блзкага да заняпаду Кіева, Смаленск падлягаў у той самы час

1) *В. Січинський*: Архитектура старокнязівської доби. Прага, 1926. Рys. № 17.

2) *Ibidem* рys. № 19.

3) *Ibidem* рys. № 24

значным культурным яго ўплывам, што яшчэ палягчалася, можа у кожным выпадку ў XII стагоддзі, масавым перасяленьнем кіеўскага жыхарства ў паўднёвую частку Смаленшчыны. Пры такіх умовах зьяўляецца лёгка зразумелым першапачатковае падабенства смаленскіх архітэктурных тыпаў да бізантыцкіх помнікаў Кіеву, які мог быць беспасрэднай крыніцай узнікнення смаленскага будаўніцтва. Далей, аднак, як мы ўбачым, Смаленск ужо досыць хутка адышоў ад кіеўскіх першаўзораў, прычым у гэтым самастойным разьвіцці смаленскага архітэктурнага стылю мы можам заўважыць з аднаго боку лёгкае разьвіццё пачатковага тыпу ў пэўным напрамку, з другога — некаторыя заходнія і — меней выразныя — усходнія дэталі.

Зусім інакш разьвівалася будаўніцтва Полацкае зямлі. Бесыперарывная барацьба яе з Кіевам за прыорытэт на гандлёвых шляхах і за палітычную незалежнасць, якая цягнулася на працягу ўсяго XI стагоддзя, кароткая эпоха яе разбурэння кіеўскім войскам і потым канчатковае адасабленьне яе ў самастойную палітычную адзінку з сваімі ўласнымі сувязямі і гандлёвымі інтарэсамі, — усё гэта мала спрыяла таму, каб Кіеў мог мець тут падобны як у Смаленску ўплыў. Гэтае становішча мала зьмянілі і тыя перыяды, калі Полацк часова падлягаў смаленскім уплывам, паколькі ў напружанай атмасфэры ўсё-ж варожых узаемных адносін, не заставалася, пэўна, месца для мірнага культурнага абмену. У той самы час, аднак, Полацкая зямля, ужо падзяліўшыся, праўда, у XII стагоддзі на ўдзелы і страціўшы сваю ранейшую палітычную суцэльнасць, яшчэ магла падтрымліваць пэўныя гандлёвыя зносіны з усходнімі краінамі, якія вяліся тут праз пасярэдніцтва прывалоскіх балгар яшчэ пачынаючы з VII–VIII стагоддзя. Гэтым шляхам у Полацкую краіну і прыходзілі, мусіць, тыя ўсходня-бізантыцкія — малаазійскія і каўкаскія — архітэктурныя формы, якія, што мы пакажам у далейшым, адыгралі пераважную ролю ў яе будаўніцтве. Праўда, гандлёвыя шляхі на ўсход ішлі праз Смаленскую зямлю, так што магла-б здавацца незразумелай нязначнасьць усходніх уплываў у смаленскім будаўніцтве XII стагоддзя пры перавазе яго ў Полацку. Але магчыма, што кіеўскія і часткова заходнія ўплывы былі ў Смаленску настолькі мацнейшымі, што той ці іншы занос усходніх форм ці прыёмаў ня мог адбывацца тут настолькі-ж яскрава, як гэта было ў Полацкай зямлі, пазбаўленай пераважнага кіеўскага ўплыву; з гэтай прычыны ўсходнія элементы з цягам часу зрабіліся ў смаленскай архітэктурцы мала прыкметнымі, у той час як у Полацку і Віцебску яны адыгралі амаль што галоўную ролю.

Розьніца гэтая, аднак, ня мела істотнага значэння ў справе адносін абодвух гэтых краін да наўгародзкай зямлі, у сэнсе выразнай (але пакуль што зусім яшчэ не зазначанай у літаратуры)

архітэктурнай залежнасці апошняе як ад смаленскага, так і ад полацкага будаўніцтва. Больш-менш адналькавыя гандлёвыя сувязі і Смаленску і Полацку з Ноўгарадам, пры няўхільным пасярэдніцтве гэтых беларускіх краін пры ўсялякіх зносінах Ноўгараду, як з іншымі славянскімі землямі, так і з далёкімі асяродкамі ўсходняга гандлю, а разам з тым, магчыма, і агульная залежнасць Ноўгараду, як колёніі, ад Полацкай сваёй мэтрополіі, — усё гэта паставіла яго і ў архітэктурных адносінах у вядомую залежнасць ад тых процэсаў, якія адбываліся ў беларускім будаўніцтве XII сталяцця, і тым абумовіла як, можа, некаторы паралелізм гэтых процэсаў у Беларусі і ў Ноўгарадзе, — так і няўхільнасць такіх выпадкаў, калі наўгародзкая краіна павінна была падлягаць беспасярэдным уплывам беларускіх архітэктурных асяродкаў. Запраўды, як мы ўбачым у далейшым, можна паказаць на цэлы шэраг форм і конструкцый як смаленскага, так і полацкага пахаджэння, якія пасыла распрацоўкі на беларускай тэрыторыі зьяўляюцца крыху пазней у Ноўгарадзе. Смаленск і Полацак такім чынам, граюць адналькава важную ролю пэўнай крыніцы для некаторых (праўда, ня ўсіх) наўгародзкіх архітэктурных тыпаў, што мае, зразумела, істотнае значэнне ня толькі ў гісторыі старабеларускага, але і наагул усходня-славянскага царкоўнага будаўніцтва.

2.

Смаленскія архітэктурныя помнікі XII сталяцця.

Першыя помнікі смаленскай каменнай архітэктурны належаць да эпохі князя Расьціслава Мсціславіча, які панаваў у Смаленску з 1125 па 1159 год. Найболей ранняю вестку аб яго будаўнічай дзейнасці мы знаходзім пад 1141 годам у рукапісным зборніку Кіеўскага Міхалаўскага манастыра¹⁾, дзе зьмешчаны наступны запіс: „Лѣто 6649 (1141) Ростиславъ Мстиславичъ устро(и) градъ великій Смоленскыи церковь. со зда святого Спаса верхъСмядыни”. Наступнае паведамленьне ад 1145 году: „Въ лѣто 6653 (1145). Заложѣ церковьвѣаго Бориса и Глеба каменную на Смядынѣ въ Смоленскѣ” — паўтараецца ў цэлым шэрагу летапісаў, а імя не ў Наўгароджкіх²⁾, IV³⁾ і V⁴⁾, Ніка-

1) Чтения в О-ве Истории и Древностей Российских, 1897: II, 153; № 457/1656.

2) Полное Собрание Русских Летописей, выд. Археографічнае Камісіі, III, 10.

3) Ibidem, IV (1), 151 (а не IV, 7 гэта памылкова паказана ў рэгістры і паўторана Орловским).

4) Ibidem, IV (2), 152.

наўскім¹⁾ і Цьвярскім²⁾. Будаваньне гэтае царквы было скончана ў наступным 1146 годзе, аб чым паведамляюць тая-ж летапісы пад 6654 годам: „Того – же лѣта сдѣлаша чѣтыре церкви камены : въ Смоленскѣ святыхъ страстотерпецъ Бориса и Глѣба на Смедынѣ; а во градѣ святыхъ верховныхъ апостолъ Петра и Павла, и святаго пророка Боговидца Ильи, и святыхъ чюдотворецъ безсребряникъ. Козмы и Дамьяна”³⁾. Весткі аб трох апошніх царквах, з вызначэннем: „во градѣ”, хутчэй за ўсё маюць дачыненне да Ноўгараду, што вынікае і з самага кантэксту, асабліва ў Цьвярскім летапісу; аднак, некаторыя даследчыкі лічаць магчымым аднесці іх таксама да Смаленску⁴⁾, хаця ў апошнім Ільлінскай і Казьмадамянскай царкваў няма, Петрапаўлаўская-ж, хаця і існуе, але распалажэнне яе супярэчыць даным Наўгародзкага I летапісу, згодна якіх яна павінна была-б знаходзіцца „на Хълмѣ”, у той час як фактычна яна размешчана на больш-менш роўным месцы.

Адносна Петрапаўлаўскай царквы, такім чынам, пытанне застаецца нявырашаным. Што-ж датычыць першапачатковых царкваў на Смядыні, дык тут летапісныя даныя меней спрэчны. Пры гэтым, хаця самыя царквы цалкам і не захаваліся, але на месцы іх яшчэ і ў цяперашні час існуюць руіны, якія складаюцца з фундаментаў і частак муроў вышыняю да 2 мэтраў, што робіць магчымым прыблізную рэканструкцыю іх асноўных плянаў. Руіны гэтыя ў свой час былі раскапаны, з мэтай звольніць іх ад нанесеных зямлі і пяску. Спасаўская царква 1141 году была даследвана ў 1907–1909 г. пры ўдзеле мясцовых аматараў старасветчыны, а таксама спецыяльных камісій, якія пасылаліся ў Смаленск Маскоўскім Архэалёгічным Т-вам⁵⁾ Царква Барыса і Глеба 1145–1146 г., якая знаходзіцца ў адлегласці каля 150 мэтраў ад першай, на самым беразе дняпроўскага старарэчча пры былым вусці р. Смядыні, была адкапана ў 1909 г. па ініцыятыве Смаленскае Вучонае Архіўнае Камісіі; зробленыя раскопкі дазволілі, пры гэтым, ня толькі скласці належныя пляны, але таксама і выявіць дэсць цікаўны фрэскавы роспіс, які аздабляў царкву ў яе альтарнай частцы⁶⁾.

1) Ibidem, IX, 168

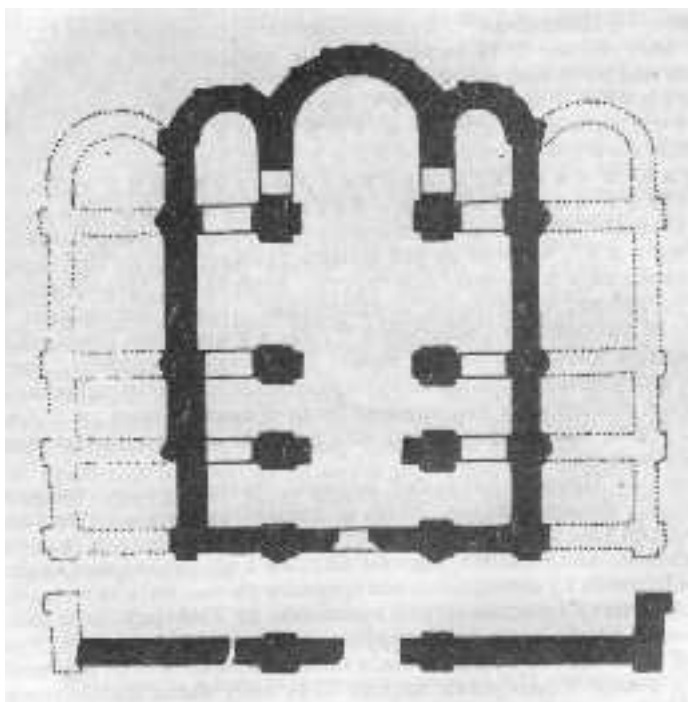
2) Ibidem, XV, 205.

3) Ніканаўскі летапіс, IX, 172; варыянты ў Наўгародскім I–III, 10 і Цьвярскім над 6655 годам — XV, 208.

4) Аб гэтым гл. у И. Орловского: Борисоглебский монастырь па Смядыні. “Смоленская старина”, вып. I. ч. I. Смоленск, 1909. Стар. 214–217.

5) Орловский, *op. cit.*, стар. 287–299.

6) Е. Клетнова. О раскопках на Смядыні, произведенных Смоленской Ученой Архивной Комиссией в сентябре 1909 г. (Месца і году выдання няма). Стар. 7–10. Таксама: “Древности” Маскоўск. Архэалёгічн. Т-ва, т. IV, стар. 288–297.

Плян руін Спасаўскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску 1141 г.
(Складзены В. А. Паповым, А. М. Гуржыенка і В. В. Шэйманам).

Плян Спасаўскае царквы 1141 г. (якую часам завуць „Вялікім Барысаглебскім храмам”) быў укладзены ў 1908 годзе надасланай Маскоўскім Археалёгічным Т-вам камісіяй у складзе архітэктароў: В. А. Папова, А. М. Гуржыенка і В. В. Шэймана¹⁾. З гэтага пляну відаць, што яна належала да чыстага кубічнага тыпу, і ў аснове сваёй мела выгляд крэху выцягнутага простакутніка з трыма паўкруглымі апсідамі з усходняга боку, з якіх асяродкавая была ў два разы шырэй за бакавыя, і значна болей высоўвалася наперад да ўсходу. Нутраны лад царквы меў шасьціслуповую канструкцыю; заходняя пара слупоў падтрымлівала, мабыць, хоры і ў кожным выпадку служыла для аддзяленьня прыгвору ад асяродкавае часткі, аб чым сьведчыць і самая форма слупоў, выцягнутых у разрэзе ў папярочным кірунку;

1) Орловский, оп. сіт., стар. 297; самы плян на стар. 300.

СПАСАЎСКАЯ ЦАРКВА НА СЬМЯДЫНІ.

іншыя слупы, зьмешчаныя па кутох асяродкавага квадрату, як звычайна, служылі, пэўна, для падтрыманьня кумпальнага пакрышцы над цэнтральнай кубічнай прасторай; апроч таго, усходняя пара аддзяляла альтарную частку, ствараючы тры ўваходы, якія вялі ў самы альтар, у афіравальнік і ў дзяканік.

Надворныя часткі муроў мелі звычайную апрацоўку згодна нутранага падзелу; паверхня іх у вэртыкальным кірунку была разьбіта пры дапамозе досыць шырокіх лапатак, адпаведна разьмеркаваньню нутраных слупоў. Бакавыя фасады мелі па пяць лапатак, прычым рагавыя былі чатырохкантовыя, плоскія сярэднія-ж мелі характар паўкруглых пілястраў. На заходнім фасадзе было толькі чатыры лапаткі, з аналёгічным чаргаваньнем паўкруглых і плоскіх. З нутранага боку муроў усе лапаткі, апроч толькі другой на паўночнай сыяне (лічачы ад паўночна-заходняга кута) былі адзначаны насупроць ступоў невялічкімі чатырохкутнымі выступамі. Такім чынам, у заходнім фасадзе быў вытрыманы трохчленны падзел, прычым сярэдняе поле, дзе знаходзіўся ўваход, адпавядала шырокаму асяродкаваму нэфу, а два іншыя — больш вузкім бакавым нэфам. У бакавых фасадах пры дапамозе лапатак і пілястраў намячаўся чатырохчленны падзел, дзе першае з усходу поле адпавядала альтарнай частцы, два наступныя — асяродкавай прасторы царквы, апошнія — прытвору і хорам. З усходняга боку альтарныя апсіды былі аздоблены знаворку вузкімі паўкруглымі пілястрамі; у асяродкавай апсідзе такіх пілястраў было чатыры, а ў бакавых па два; яны знаходзіліся, напэўна, па баках вокан, якіх цэнтральная апсіда мела тры, афіравальнік-жа і дзяканік — па адным.

Раўнаючы гэты плян да плянаў кіеўскіх і наўгародзкіх будынкаў, лёгка заўважыць, што ён бліжэй падыходзіць да першых, г. зн. да кіеўскіх, сярод якіх ён знаходзіць амаль што поўныя аналёгіі, як, напрыклад, у пляне царквы Кірылаўскага манастыра¹⁾. Аднак, у дэталях выяўляецца вядомая розьніца. У царкве Кірылаўскага манастыра фасады падзяляліся пры дапамозе плоскіх, простакутных у разрэзе лапатак; такога самага тыпу лапаткі і наагул былі найболей пашыраны ў будынках бізантыцкага тыпу, пачынаючы з солунскіх і афонскіх цэркваў, і канчаючы ўзорамі славянскіх адменьнікаў бізантыцкага архітэктурнага стылю; у большасьці кіеўскіх будоў, за малымі выняткамі, а таксама ў наўгародзкай і пскоўскай архітэктуры ўсюды для падзелу муроў ужываліся амаль што выключна плоскія лапаткі, і толькі ў некаторых валадзімера-суздальскіх тыпах яны ажыўляліся тонкімі пілястрамі. Тым часам, у сьмядінскай царкве сьляды надворнае апрацоўкі фасадаў маюць крыху іншы харак-

1) В. Січинський, *op. cit.*, стар. 17, рыс. 17 і 56.

тар: плюскія лапаткі, як мы ўжо зазначалі, змяшчаліся толькі па рагох, самыя-ж мury падзяляліся лапаткамі, у разрэзе паўкруглымі, у відзе шырокіх палавінных колюмн на маленькіх плоскіх выступах. Падобная апрацоўка муроў пры дапамозе паўкруглых лапатак, якая толькі як выключэнне сустракаецца на Украіне, можа лічыцца тыповай для смаленскай архітэктуры XII сталяцыя, і ўжываецца, апроч таго, і ў некаторых іншых беларускіх помніках, як, напр., у Спасаўскай царкве ў Полацку; пахаджэнне яе, хутчэй за ўсё, заходняе, пад уплывам романскай архітэктуры.

Другая асаблівасць сьмядынскае царквы — гэта надворная аздоба альтарных апсід пры дапамозе вузкіх пілястраў паміж вокан; аздоба гэтая ўжывалася часам у Кіеве, як, напрыклад, у Выдубецкім манастыры або Васільлеўскай царкве, у той час як у беларускіх будовах яна сустракаецца далёка не заўсёды; трэба зазначыць таксама, што ў Ноўгарадзе і Пскове аж да XIV сталяцыя пілястраў на альтарных апсідах зусім ня было¹⁾, у Валадзімеры-ж і Суздаль, наадварот, яны былі частаю зьяваю.

Нутраны лад сьмядынскае царквы ў агульных рысах быў аналёгічны кіеўскай царкве Кірылаўскага манастыра. У абодвух выпадках мы маем тры нэфы, закончаныя апсідамі і аддзеленыя адзін ад аднаго трыма парамі слупоў, з якіх чатыры асяродкавыя служылі падпораю для кумпалу, а два заходнія падтрымлівалі хоры над прытворам. Розніца ізноў тут толькі ў дэталях. У царкве Кірылаўскага манастыра ўсходы на хоры былі прароблены ў тоўшчы паўночнага мору ў паўночна-заходнім куце; аналёгічны прыём у Смаленску мы знаходзім крыху пазьней, у Петрапаўлаўскай царкве, дзе нутраная драбіна зьмешчана таксама ў тоўшчы мору, толькі не паўночнага, а заходняга; у сьмядынскай царкве такіх нутраных усходаў, як гэта паказвае плян, зусім ня было; аднак, прысутнасць хор можа быць тут даведзена ўскосным шляхам: у той час як нутраная частка паўночнае сыцяны ад паўночна-заходняга кута да трэцяй лапаткі ў царкве Кірылаўскага манастыра падобна да ўсіх іншых частак сьцен, мае адпаведна другой лапатцы невялічкі простакутны выступ, — у сьмядынскай царкве частка гэтая пакінута зусім гладкаю, хоць і выдаецца ў сярэдзіну крыху больш за ўсе іншыя часткі, так што самы мур у гэтым месцы мае большую ніж у іншых мясцох таўшчыню; гэта сьведчыць, мабыць, аб тым, што раней якраз у гэтым месцы сыцяна служыла падпораю для нейкай нутраной прылады, хутчэй за ўсё — для драўлянай драбіны, якая вяла на хоры, і была пабудавана на драўляных трамах, умацаваных у сярэдзіну

1) Першы прыклад альтарных апсід з пілястрамі мы сустракаем толькі ў царкве Тодара Страцілата на Гандлёвым Баку 1360 г. — И. Грабарь. История русского искусства. Вып. 2, стар. 199.

СПАСАЎСКАЯ ЦАРКВА НА СЬМЯДЫНІ.

патоўшчанага муру.

Што да надворнага выгляду царквы, — дык аднавіць яго можна, зразумела, толькі на падставе падабенства да іншых, лепш захаваных да нашага часу архітэктурных помнікаў XII стагоддзя, — часткова да іншых смаленскіх, а таксама наўгародзкіх трохапсідных цэркваў кубічнага тыпу. Як мы ўжо зазначалі, надворны падзел сьмядынскае царквы з заходняга фасаду быў трохчленным, а з поўначы і поўдня чатырохчленным. У гэтым асаблівасць ласьне гэтае царквы сярод іншых смаленскіх, паколькі ў гэтых апошніх, у сувязі з пераходам да чатырохслуповай конструкцыі, бакавыя фасады, падобна да заходняга, маюць таксама трохчленны падзел. У Ноўгарадзе-ж аднак, таксама як і ў Кіеве, чатырохчленны падзел быў звычайным, як гэта можна бачыць, напрыклад, у Мікольскім саборы (1113 г.), у царкве Нараджэння ў Антонавым манастыры (1116 г.), або ў Юраўскім саборы Юрава манастыра (1119–1130 г.), што паказвае на вядомае конструкцыйнае падабенства першапачатковых смаленскіх і наўгародзкіх будоў пад уплывам, напэўна, нейкіх супольных, хутчэй за ўсё кіеўскіх, першаўзораў.

Найболей цяжка вырашыць пытаньне аб перакрыўцы сьмядынскае царквы. У тых царкоўных будовах, што захаваліся з XII стагоддзя як на Беларусі, гэтак і ў Ноўгарадзе, першапачатковага пакрыўця, як вядома, нідзе няма, сучасныя-ж чатырохскатавыя дахі, разам з барабанамі кумпалоў, зьяўляюцца пазьнейшымі пераробкамі XVII–XVIII стагоддзяў. Аднак, у некаторых мясцох, як, напрыклад, у пералічаных намі вышэй наўгародзкіх будовах, а таксама ў царкве Добравешчаньня ў Віцебску, яшчэ захаваліся паўкруглыя аркі, якія злучаюць паміж сабой верхнія канцы лапатак, што сьведчыць аб ужыванні ў першапачатковай конструкцыі гэтых будынкаў пашыранай сыстэмы бізантыцкага пааркавага перакрыўця па замаках. Існаваньне падобнага-ж пакрыўця можна дапусьціць і ў сьмядынскай царкве, частковае пацвярджэньне чаму дае старадаўні рысунак яе, зьмешчаны на “Пляне аблогі і абароны места Смаленска ў 1634 г.”, гравіраваным у 1636 г. Вільгельмам Гондам (або Гондусам) з орыгіналу, зробленага вайсковым архітэктарам польскага караля Ўладыслава IV — Янам Плейтнэрам¹⁾.

1) Плян гэты мае агульны загаловак надпіс: “Smolenscium Urbs, Opere Divina Vladislai IV Pol. Sveciaeque Regis invictissimi Principis virtute liberatum obsessi pbsessores Moscovitae et auxiliani. Victi armis Hostes fortitudine. Vita Donati Clementia inusitata: Anno MDCXXXIV”; з левага боку знаходзіцца наступны дадатковы надпіс: „Per S-oe R-oe M-tis Architectum Militarium Dn Joannem Pleitnerum in ipso Ioso Delineatum Mensuratum ac Designatum A-o 1634 Et per S-oe R-oe M-tis Chalcoglyptem Iconographum et perspectivarium Delineatum Privilegium Guilielmu Hondum vices incisum Gedani Anno

Паводле гэтага рысунку, смядынская царква належыць да тыпу кубічных будынкаў, што адпавядае і даным яе захаванага пляну. Альтарных апсід ня відаць, бо рысунак зроблены з паўночнага захаду. Перакрыццё выяўлена ня зусім чыгэльна, але выразна прыкметна

Пісасавская царква на Смядыні ў Смаленску
(1141 г.) па малюнку на пляне Гонда 1636 г.
(Павялічана).

закругленая форма горніх частак муроў, што сьведчыць, бясспрэчна, аб закамарнай сыстэме. Што датычыць барабана і кумпала, дык пэўна да 1634 году часткі гэтыя ўжо былі перароблены нанова. На пляне мы бачым высокую шыйку з вузкімі вокнамі і колёнкамі паміж іх; на шыйцы зьмяшчаецца цыбуляпадобны кумпал з маленькаю макаўкаю. Вядома, аднак, што цыбуляпадобныя кумпалы ў XII стагоддзі ня ўжываліся і зьявіліся значна пазьней, у выніках з вядомага эвалюцыі пазычанага з Бізантыі плоскага кумпальнага пакрыцця. З гэтай прычыны ясна, што на рысунку Плейтнэра мы маем адну з пазьнейшых перабудовак: першапачаткова, хутчэй за ўсё, барабан быў значна ніжэй, кумпал-жа, шмат больш шырокі і плоскі, набліжаўся, напэўна, да болей чыстага бізантыцкага тыпу.

Другая смядынская царква, так званая “Малая”, або царква Барыса і Глеба, як мы ўжо зазначылі, была пабудавана на пяць год пазьней за першую, гэта значыць у

1145–1146 г.¹⁾

1636”. Адзін з адбіткаў яго знаходзіцца ў Смаленскім Музеі (№ 1028). Апублікаваны А. Даниловским: „Материалы Военно-Ученого Архива. Картографические материалы.” Вып. II. СПб. 1904.

1) Некаторыя дасьледчыкі датуюць Барысаглебскую царкву болей познім часам. Так, напр., Е. Клетнова („О раскопках на Смядыни”, стар. 20–23) адносіць яе да 1188 г., пасылаючыся на запіс у рукапісу Міхалаўскага манастыра: “Лѣта 6746 Давидъ Ростиславичъ созда церковь на пристани собор Архангела Михаила и Бориса и Глеба на Смядыни”, і прымаючы папраўку Орловскаго (“Смоленская старина” I, 226) 6746 на 6696, г. зн. 1188. Па нашай думцы, аднак, гэта надзвычайна спрэчна; папершае таму, што такое дапушчэнне супярочыць выразнаму падвойнаму паміну аб смядынскіх будовах, які мы знаходзім у тым-жа рукапісу і ў лета-

БАРЫСАГЛЕБСКАЯ ЦАРКВА НА СЬМЯДЫНІ.

У агульных рысах конструкцыя гэтай царквы і тэхніка яе пабудовы былі падобны да Спасаўскай. У абодвух выпадках мury былі складзены з буйных цагляных плітак памерамі ў 244x111x38 mm., 288x188x38 mm. і 316x188x38 mm., якія замацоўваліся тоўстымі пластамі надзвычайна моцнага цэменту. Асаблівасьцю гэтых цаглін зьяўляюцца шматлікія знакі розных рысункаў, рэльефныя на кантох і выціснутыя на паверхні¹⁾. Аналёгічныя знакі сустракаюцца таксама і ў іншых смаленскіх будынках XII стагоддзя, прычым тлумачацца яны, звычайна, або як ватыўныя знакі тых асоб, што ахвяроўвалі цэглу, або як фабрычныя знакі²⁾. Першае дапушчэнне здаецца нам болей праўдападобным; з аднаго боку ім лягчэй тлумачыцца тое, што колькасць знакаў робіцца ўсё большай у меры набліжэння да альтарнае часткі царквы; падругое — мала магчыма, каб у XII стагоддзі маглi існаваць спецыяльныя цагляныя гуты ў такім значным ліку, як гэта сьведчыла б у такім выпадку рознастайнасць цагляных знакаў, колькасць паасобных рысункаў у якіх дасягае да 150. Хутчэй за ўсё ў часе будаўнічых прац на Сьмядыні як групамі ахвяравацеляў, так, можа, і паасобнымі пэрсонамі былі арганізаваны часовыя дробныя майстэрні для вырабу цэглы, кожная з якіх ставіла на цэглу свайго вырабу спецыяльны знак; гэтыя знакі, аднак, ня мелі характару чыстых гутавых знакаў, бо яны надаваліся далёка ня ўсім цаглянам. Што датычыць самых рысункаў, дык тут, як мы ўжо зазначалі, наглядаецца вялікая рознастайнасць; знакі на паверхні цаглін складаюцца пераважна з кругоў або эліпсаў з упісанымі ў іх крыжамі, трыкутнікамі, зоркамі і іншымі фігурамі; рэльефныя знакі на кантох часта маюць від літар, але сустракаюцца таксама і іншыя формы. Пажадзэнне ўсіх гэтых рысункаў вызначыць з пэўнасцю досыць цяжка. У Беларусі аналёгічныя мотывы сустракаюцца на днішчах пахавальных гаршчкоў з дахрысціянскіх курганоўных пахаванняў, а крыху пазней,

пісных крыніцах, а падругое з прычыны таго, што памянёны запіс 1188 г., хутчэй за ўсё, мае дачыненне не да новых будоў, а толькі да тых пераробак, якія былі зроблены князем Давыдам у пабудаваных раней сьмядынскіх цэрквах, часткова ў Спасаўскай. У апошнім мы цалкам згаджаемся з Орловскім. Апроч таго, трэба зазначыць, што сучасныя назвы сьмядынскіх цэркваў чыста ўмоўны; магчыма, што ў XII стагоддзі якраз вялікая царква звалася „Барысаглебскай”, або што абедзье яны пад агульнай назвай складалі Барысаглебскі манастыр.

1) Гл. малюнкi ў Орловскаго, *op. cit.*, стар. 294.

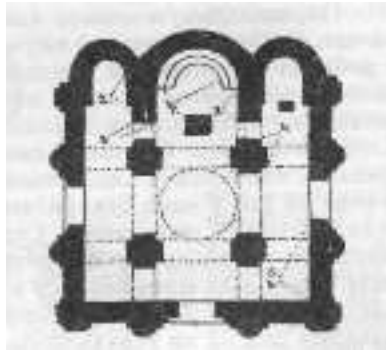
2) Пар., папр., думку Н. Н. Никитина *ibidem*, стар. 295

3) Гл. „Труды Московского Археологического О-ва”, т. 1, вып. 2, М. 1867, табл. VIII–IX. А. Котляревский (*Ibidem*, 248) разглядае гэтыя знакі ў якасці дамоўных знакаў уласнасці, або фабрычных знакаў, лічачы, што яны маглi азначаць пачатковыя літары імён у рунічным напісанні. Michelson, аднак, не згаджаецца з рунічным іх тлумачэннем. („Die Hausmarke”, 1853, стар. 4).

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

каля X стагоддзя, у так званых „драгічынскіх плембах”¹⁾; некаторыя з гэтых мотываў, аднак, як, напрыклад, свастычны крыж круг з упісаным у яго крыжом нахштальт кола, аналёгічнае кола, але з трыма сьпіцамі, якар, і інш. — зьяўляюцца мотывамі, настолькі ўсеагульнымі і пашыранымі, што зробленья намі набліжэньні, зразумела, зусім не высьвягляюць іх бясспрэчных крыніц.

Пераходзячы да архітэктурнай конструкцыі малой сьмядынскай царквы, трэба адзначыць, што ў параўнаньні да Спасаўскай, яна пры ўсім сваім падабенстве выяўляе значна боль-

Плян Барысаглебскае царквы на Сьмядыні ў Сма-
ленску (1145–1146 г.). Па абмерх Е. Н. Клетно-
вай. (Пунктырам і лічбамі вызначаны месцы фрэс-
кавых росьпісаў).

шую прастату як самае тэхнікі, так і архітэктурных форм. Розьніца тэхнічных прыёмаў выяўляецца асабліва ясна ў конструкцыі фундаменту: у той час як асноваю для Спасаўскае царквы зьяўляецца тоўсты пласт бутавага каменя²⁾, царква Барыса і Глеба пабудавана была на драўляных трамах, пакладзеных беспасрэдна на грунт³⁾; з цягам часу трамы гэтыя, зразумела, стухнелі, з прычыны чаго ў руінах царквы мы наглядаем пэўнае асяданьне як цаглянае падлогі і сьцен, так і нутраных слупоў⁴⁾.

Па характары пляну Барысаглебская царква, разам са Спасаўскай, належала да аднолькавага кубічнага тыпу з трыма альтарнымі паўкругажамі. Аднак, у некаторых дэталях у ёй нагляда-

1) Гл. Авенариус. Дрогичин Надбужский, у „Материалах по археологии России”, № 4.
Таксама ў „Трудах Московского Археологического О-ва”, т. I, вып. 2, стар. 116–122.

- 2) Смоленская старина, вып. I, стар. 292–293, 296.
- 3) Е. Клетнова. О раскопках на Смядыни, стар. 6.
- 4) Ibidem, стар. 4 і 6.

БАРЫСАГЛЕБСКАЯ ЦАРКВА НА СЬМЯДЫНІ.

еца вядомая спрощанасць форм, у сувязі, можа, з меншымі памерамі будынку. Перш за ўсё, асяродкавая апсіда ня так была высунута наперад і па шырыні сваёй толькі нязначна перавышала бакавыя апсіды. Падругое, колькасць нутраных слупоў зьведзена была тут да чатырох, так што хораў або зусім не было, або, калі яны і былі, дык падтрымліваліся яны заходнімі слупамі, якія ў той-жа час служылі разам з усходнімі асноваю для кумпальнага накрывыця. З гэтай прычыны з надворнага боку царквы ўсе тры фасады мелі трохчленны і прытым зусім сымэтрычны падзел. Ляпаткі таксама як і ў Спасаўскай царкве, мелі па рагах простакутную плоскую форму, а ў іншых мясцох — паўкруглую. Дзвярэй у царкве было тры (а не адны як у Спасаўскай царкве), па адных у паўднёвай, заходняй і паўночнай сыценах, на кожнай з іх у сярэднім полі.

Характэрнаю асаблівасцю нутранага ладу царквы, з прычыны імкнення будаўніка да сымэтрычнага падзелу фасадаў, з'яўлялася надмерная велічыня альтарнае часткі, якая мела ў даўжыню 6,5 мэтраў пры агульнай даўжыні царквы ў 14 мэтраў, і займала, такім чынам, амаль што палову ўсяго будынку. Нутранага падзелу сыцен, магчыма, зусім ня было, так што ўсе сыцены царквы ўсярэдзіне здаваліся гладкімі. Таксама ня было і пілястраў з надворнага боку альтарных апсід. Нутраныя сыцены царквы, асабліва ў альтарнай частцы былі калісьці пакрыты орнаментальным фрэскавым роспісам, у якім цікава злучаліся чыста-заходнія прынцыпы дэкарацыйнага роспісу ў характары тканіны з усходнімі, часткова бізантыцкімі орнаментальнымі мотывамі, аб чым больш падрабязна пададзена намі ў іншым месцы¹⁾. Такім чынам, нават у аднэй з першапачатковых будоў смаленская архітэктура XII стагоддзя ўжо досыць значна ўхілілася ад свайго першага, блізкага да Кіеву тыпу ў бок больш-менш самастойнай яго пераапрацоўкі.

Шляхі далейшага развіцця смаленскае архітэктуры ў гэтым напрамку перш за ўсё наглядаюцца ў Петрапаўлаўскай царкве, якая дае варыянт тэй-жа самай, што і ў Барысаглебскай, чатырохслуповай конструкцыі. Як мы ўжо вызначалі, на падставе спрэчнага тлумачэння летапісных крыніц царкву гэтую звычайна датуюць 1146 ці 1147 годам²⁾. Па нашай думцы, аднак, яна павінна належаць да крыху пазьнейшага часу, што выяўляецца і ў лепшай распрацаванасці конструкцыі і ў большай дакладнасці самай будаўнічай тэхнікі з глыбокім камен-

1) Гл. наш артыкул: „Орнаментальныя роспісы смядынскай Барысаглебскай царквы ў Смаленску” ў „Гістарычна-Археалагічным зборніку” № 1, выд. Інстытуту Беларускае Культуры, Менск 1927.

2) Орловский, 214–217; Голубовский. История Смоленской земли, 235, ув. 1.

ным фундамэнтам і надзвычайна моцнымі, таўшчынёй да 2 мэтраў мурамі, складзенымі з плітняку і цэгля. Форма царквы — правільны куб з трыма альтарнымі апсідамі; перакрыццё ў відзе чатырохскатавага даху, а таксама і кумпал разам з барабанам — пазнейшага пахаджэння. У сучасны момант гэтая першапачатковая будыніна складае ўсходнюю частку ўсяе царквы, бо з захаду да яе далучаны шматлічныя прыбудовкі, зробленыя ў розныя часы. Першая з іх належыць да 1625–1637 г. і зроблена ўніцкім біскупам Львом Крэўзам, з павялічэннем царквы ў заходнім кірунку; да гэтае прыбудовкі ў 1753–1757 г. быў прымураваны горні паверх і званіца, а таксама былі закладзены першапачатковыя вокны і дзверы ў старадаўняй частцы, замененыя новымі вокнамі ў два ярусы¹⁾. Апошняя пераробка мела месца пасля 1812 г., калі стары кумпал быў падменены новым, які існуе да нашага часу²⁾. Калі судзіць па рэштках ранейшага барабану, што захаваліся пад дахам, — дык барабан гэты меў дванаццацікантовую форму і быў прарэзаны 12 вокнамі; аднак, і ён, напэўна, ня быў першапачатковым, бо на пляне Гонда ён мае цыбуляпадобны кумпал пазнейшага пахаджэння. Хутчэй за ўсё, у часе складання гэтага пляну ў царкве ўжо былі зроблены некаторыя відазмены, што пацвярджаецца, часткова, разьмеркаваньнем вокан у два рады, чаго ў першапачатковай будове, магчыма, і не было. Адкідаючы ўсе пазнейшыя прыбудовкі і пераробкі, мы атрымліваем чысты чатырохслуповы кубічны тып з трыма альтарнымі паўкружынамі. Адпаведна чатырохслуповай конструкцыі, надворныя часткі муроў маюць трохчленны, як і ў Барысалебскай царкве, але няроўнамерны падзел бакавых фасадаў. У цяперашні час лапаткі маюць плоскую форму; але як выяўлена ў часе рэстаўрацыйных прац 1925 г.³⁾, форма гэтая зьяўляецца вынікам пераробкі, бо ў фундамэнтах захаваліся шырокія паўкруглыя асновы такіх-жа самых палавінных колумн, якія мы знаходзім у сьмядынскіх руінах, што сьведчыць аб прэўнай сталасьці падобнай апрацоўкі фасадаў у царкоўнай архітэктуры Смаленску. У падзеле фасадаў найбольшае шырыні дасягае сярэдняе поле, і найменшай — усходняе, якое прылягае да альтарнае часткі; гэта тлумачыцца тым, што ў мэтах лепшага нутранага расплянваньня, усе слупы, у параўнаньні, напр., да Барысалебскае царквы, як-бышчам былі перасунуты тут ва ўсходнім кірунку, падобна да таго, як гэта мае месца ў некаторых наўгародзкіх будынках спрошчанага тыпу, пачынаючы з

1) С. П. Писарев. Памятная книга города Смоленска. Смоленск, 1898. Стар. 115–116.

2) П. Цветков. Странички из истории Петропавловской в Смоленске церкви. Смоленск, 1911.

3) Працы гэтыя зроблены Смаленскім Губэрскім Музэем, пры ўдзеле Рэстаўрацыйнага пададдзелу Галоўнавукі РСФСР.

ПЕТРАПАЎЛАЎСКАЯ ЦАРКВА Ў СМАЛЕНСКУ.

царквы Добравешчаньня на Мячыне 1179 г. Характар альтарных апсід, якія тут крыху паніжаны ў параўнаньні да агульнае вышыні кубу, таксама мае вядомае дачыненьне да наўгародзкіх пазьнейшых сыстэм. У большасьці наўгародзкіх будынкаў XII сталеньця вышыня апсід амаль што аднолькава з вышынёю муроў, і ў кожным выпадку ў першапачатковай канструкцыі апсіды даходзілі да асноў закамар, як напр. у Мікольскім, або ў Юраўскім саборы, калі судзіць па захаваных да цяперашняга часу арках; у некаторых-жа будынках, як напр. у царкве Нараджэньня ў Антонавым манастыры, апсіды былі нават яшчэ крыху вышэй. Пачынаючы з тэй-жа царквы Добравешчаньня на Мячыне, наглядаецца паступовае паніжэньне апсід, але, галоўным чынам, бакавых, якое ў XII сталеньці знаходзіць сабе найболей яскравае выяўленьне ў царкве Тамаша апостала 1196 г.; агульнае-ж паніжэньне апсід, у сувязі, мабыць, з іншаю сыстэмаю пакрыцця, робіцца характэрным для наўгародзкага будаўніцтва толькі пачынаючы з XIV сталеньця. Такім чынам, у гэтых адносінах смаленская Петрапаўлаўская царква як-быццам папярэджае некаторыя пазьнейшыя наўгародзкія формы.

Нутраная канструкцыя царквы выяўляе тыповую сыстэму слупоў і аркавых сувязей. Як вынікае з вышэйпамянёных рэстаўрацыйных прац, першапачаткова слупы мелі крыжападобную ў разрэзе форму, аналёгічна сьмядынскім будовам, рэшткі чаго знойдзены ў падмуроўках пад сучаснай падлогай; пазьней яны былі сточаны ў долніх частках, так што ў цяперашні час нанізе заходнія маюць прадужна-абкруглую форму, і толькі на вышыні каля чатырох мэтраў пераходзяць у асноўную крыжападобную, усходнія-ж набылі ў разрэзе від выцягнутых па восі будынку простакутнікаў. Ад заходніх слупоў, на тэй самай прыблізна вышыні, дзе пачынаюцца першапачатковыя нясточаныя іх часткі, перакінуты да муроў паўцыркульныя аркавыя скляпеньні, прычым у прамежках паміж слупамі і бакавымі мурамі над гэтымі скляпеньнямі да самага верху будынку ідуць усыцяжныя сьценкі, што аддзяляюць гінэкей. Аркі, перакінутыя да заходняга муру, падтрымліваюць пакладзеныя на іх хоры. Усходы на хоры прароблены ў сярэдзіне надзвычайна тоўстага заходняга муру, дзе між іншым можна бачыць цагляныя са знакамі, зусім падобнымі да сьмядынскіх. Усходнія слупы таксама злучаны з мурамі перакінутымі да іх паўцыркульнымі аркамі, прычым на ўсходзе аркі гэтыя, утвараючы праходы між паасобнымі часткамі альтара, ляжаць вельмі нізка, над імі-ж знаходзяцца сьценкі, якія аддзяляюць асяродкавую апсідку ад бакавых; з паўднёвага і паўночнага бакоў яны знаходзяцца значна вышэй, адныняючы малыя апсіды ў бакавыя нэфы. Зверху слупы злучаюцца міжсабой паўцыркульнымі падпёрнымі аркамі, на якіх ля-

жыць барабан кумпалу; прамежкі запоўнены трыкутнымі парусамі, як гэта звычайна для бізантыцкіх конструкцый.

Амаль што ўсе дэталі царквы як у нутраных, так і ў надворных яе аздобах былі знішчаны ў часе пераробак XVII–XVIII ст., так што толькі нямногія з іх захаваліся да дзяперашняга часу цалкам, або выяўлены пры рэстаўрацыі. Як мы ўжо зазначалі, пры пераробках першапачатковыя вокны былі закладзены і падменены новымі з шырокімі налічнікамі. Рэшткі ранейшых вокан можна бачыць у некаторых частках муроў, як, напрыклад, на першым з усходу полі паўднёвага фасаду; адно з такіх вокан захавалася ў нутраной сцяне, якая аддзяляе гінэкей ад асяродкавае часткі будынку; другое раскрыта пры рэстаўрацыйных працах у заходняй сцяне, каля паўднёва-заходняга кута, прычым ніжэй яго, у тоўшчы сцяны знойдзены тайнік; тры вакны аказаліся ў сярэдзіне закамары заходняга фасаду, расчышчанай з-пад тынку разам з бакавымі; нарэшце яшчэ адно вакно раскрыта ў цэнтральнай апсідзе. Усе яны маюць тыповую для XII стагоддзя форму вузкага выцягнутага простакутніка з паўцыркульнай перамычкай, прычым у пралёце вакна на заходняй сцяне знаходзіцца досыць добра захаваны дэкарацыйны фрэскавы роспіс з расліннымі элементам романскага тыпу, што разам з паўкруглай формай надворных пілястраў сьведчыць, можа, аб пэўным уплыве з боку заходняй архітэктуры.

Што датычыць іншых дэкарацыйных аздоб, дык рэшткі першапачатковага орнаменту захаваліся на тым самым першым з усходу полі паўднёвага фасаду, дзе знаходзяцца закладзеныя старадаўнія вокны. Орнамент гэты складаецца з вузкага аркавага паяска, які праходзіць на вышыні альтарных апсід паміж першай і другой лапаткамі; першапачаткова, аналёгічны фрыз ішоў, напэўна, навакол усяго будынку, пазней-жа быў знішчаны ў часе, калі праабляліся новыя вокны, верхнія часткі якіх ляжаць якраз на тэй самай вышыні. Апроч гэтага нязначнага сваім памерам кавалку на надворным фасадзе, такі самы аркавы пояс знойдзены быў пры рэстаўрацыі з нутранага боку заходняй сцяны, дзе разам з ім ідзе орнаментальны паясок, складзены з паглыбленняў у асноўнай кладцы і ўмацаваных у іх фігурных цаглянак. Аркавы орнамент, як вядома, належыць да ліку пашыраных дэкарацыйных мотываў, так што крыніцы яго ў гэтым выпадку з пэўнасьцю вызначыць немагчыма. У сувязі з іншымі, памянёнымі намі вышэй, дэталямі, ён, можа, яшчэ раз паказвае на вядомую сувязь з романскім захадам; але мажліва, таксама, што паходжэнне яго ў Петрапаўлаўскай царкве павінна тлумачыцца і незалежна ад гэтае сувязі, — тым болей, што па думцы некаторых аўтараў нават романскія аркавыя фрызы магоць у аснове сваёй усходняе, част-

ПЕТРАПАЎЛАЎСКАЯ ЦАРКВА Ё СМАЛЕНСКУ.

кова сірыйскае пахаджэнне¹⁾. Паколькі для Беларусі наагул бяспрэчная формальная сувязь з Усходам характэрна яшчэ для кургановай эпохі, — настолькі, магчыма, зразумела, што пад уплывам гэтае сувязі тут маглі апрацоўвацца тыя ці іншыя дэталі таксама і ў будаўніцтве XII стагоддзя. Асабліва выразна, як мы ўбачым ніжэй, адбываўся гэты працэс у Полацка-Віцебскай краіне. Але для Смаленскае Беларусі, здаецца нам, зьявішча гэтае ня так ужо тыпова, тым болей, што, сьцісла кажучы, толькі адна апісаная намі ў далейшым Сьвірская царква дае дапушчальны (і то досыць спрэчны) прыклад вядомага прыстасавання некаторых усходніх архітэктурных форм, у той час як у іншых смаленскіх будовах хутчэй выяўляецца пачатковая залежнасьць ад кіеўскіх форм, з далейшым паслядоўным разьвіцьцём у бок іх спрашчэньня як у самай конструкцыі, так і ў яе апрацоўцы, пад частковым уплывам заходняе архітэктуры.

З гэтага боку, Петрапаўлаўская царква зьяўляецца далейшым лёгічным разьвіцьцём апрацаванага спачатку ў малой сьмядынскай царкве чатырохслуповага тыпу, які ў сваю чаргу вынікае з спрашчэньня і пераапрацоўкі конструкцыі вялікай Спасаўскай царквы, блізкай да кіеўскіх узораў. Першае вырашэньне чатырохслуповай конструкцыі ў сьмядынскай царкве Барыса і Глеба з яе роўнамерным сымэтрычным падзелам было яшчэ далёкім ад дасканаласьці, утварыўшы негармонічныя, перапавялічаныя суадносіны паміж асобных частак будынку, у цэлым не дапасаванага да сваёй занадта вялікай альтарнай часткі. У Петрапаўлаўскай царкве ўнесена ўжо належная папраўка шляхам набліжэньня сыстэмы слупоў да міжапсідных сьценак, што ўтварае няроўнамерны падзел фасадаў, але ўроўнаважвае ранейшую нутраную неадпаведнасьць. Гэты прыём, як мы зазначалі, сустракаецца пазьней у Ноўгарадзе, — магчыма, пад уплывам смаленскіх узораў, паколькі ў наўгародзкай архітэктуры, якая аналёгічна Смаленску пачала з шасьціслуповых конструкцый, мы не знаходзім ніякае пераходнае формы, адпаведнай малой сьмядынскай царкве, і шасьціслуповая сыстэма замяняецца там беспасрэдна якраз тым адменьнікам чатырохслуповай, першы прыклад якога мы маем у смаленскай царкве Пятра і Паўла. Шлях гэтага конструкцыйнага разьвіцьця ў Смаленску мае, магчыма, нейкае дачыненне і да валадзімера-суздальскай архітэктуры з яе чатырохслуповымі цэрквамі накіштаг Праабражэнскага сабора ў Пераяслаўлі Залескім, Зьмітраўскага сабора ў Валадзімеры, ці царквы Пакрава на Нэрлі; але для апошніх зьяўляецца характэрным сымэтрычнае расьцеваньне слупоў у бакі з пашырэньнем асяродкавае падкумпальнае прасторы і ад-

1) Пар. А. Некрасов. Византийское и русское искусство. М. 1924.

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЬЦЯЎ.

паведным павялічэньнем сярэдніх палёў на фасадах, пры агульных амаль што квадратных плянах, — з чым смаленскія пабудовы ня маюць беспасрэднае сувязі. Дый наагул для самых смаленскіх конструкцый нельга паказаць на абы-якія бясспрэчныя крыніцы, ані ў заходніх, ані ва ўсходніх архітэктурных формах. Не дакранаючыся конструкцый, гэтыя формы, аднак, як мы зазначалі, выяўляюцца ў дэталях: у пілястрах на альтарных апсідах у сьмядынскіх будовах, у трактаваньні надворных лапатак у відзе палавінных колумн, у порталах, якія існавалі, напэўна, у смаленскіх цэрквах, калі судзіць па рэштках раскапанага ў 1926 г. невядомага будынку на Васкрасенскім узгорку¹⁾; магчыма, што чыста ўсходнюю, а можа занесеную праз пасрэдніцтва захаду форму мы маем у аркавых фрызах Петрапаўлаўскае царквы. Усе гэтыя дэталі накладалі, зразумела, пэўны адбітак на чыста надворнае аблічча смаленскіх будынкаў XII стагоддзя. Але ў конструкцыйным сэнсе яны не зьяўляліся істотнымі, і ў гэтых адносінах смаленская эвалюцыя архітэктурных форм мае хутчэй рысы вядомага самастойнасьці, ніж залежнасьці ад якіх-кольчы іншых асяродкаў царкоўнага будаўніцтва данай эпохі.

Аналёгічны апісаньм намі помнікам архітэктурны тып паўтараецца з нязначнымі відазьменамі ў царкве Яна Багаслова — па старадаўнім найменьні „Багаслова ва Ўражку”, — пабудаванай у панаваньне князя Рамана Расыціславіча, г. зн, паміж 1160 і 1180 годам²⁾. Падобна да Петапаўлаўскай, царква гэтая два разы — у 1763 і 1786 годах — падлягала пераробкам, прычым відазьмянілася яшчэ болей за апошнюю, бо ўсё ніжні паверх яе разам з уваходамі быў засыпаны зямлёю і друзам, усходнія слупы падменены новымі, зусім сточаны і зьнішчаны надворныя лапаткі, апроч рагавых, і перароблена нарэшце ўсё накрывцё, — так што ў цяпераншні час ад старой царквы захаваліся, у сутнасьці, толькі мury і альтарныя апсіды, у якіх, аднак, зроблены новыя вокны, старыя-ж, падобна да Петрапаўлаўскае царквы, закладзены. Такім чынам, як аб нутраной конструкцыі царквы, так і аб першапачатковым надворным выглядзе яе ў цяпераншні час судзіць досыць цяжка. Трэба думаць, аднак, што тут меў месца даволі чыста выпрыманы чатырохслуповы кубічны тып, прычым асаблівасьці, што набліжаюць яго да Петрапаўлаўскае царквы, — гэта аналёгічнае разьмяшчэньне слупоў з адпавед-

1) Раскопкі гэтыя былі зроблены Смаленскім Музейным Аддзелам і выявілі часткі муроў XII стагоддзя з цікаўнымі трохабломнымі лапаткамі, а таксама частку бакавога portalу з двума простакутнымі абломамі і поўкалёнай між іх.

2) Пацеўскі летапіс пад 6688 г., „Полное Собрание Русских Летописей”, II, 123.

ЯНА-БАГАСЛОЎСКАЯ ЦАРКВА Ў СМАЛЕНСКУ.

ным яму асымэтрычным папярочным падзелам, параўнальна нязначная выгнутасць бакавых апсід у адносінах да асяродкавай, і першапачаткова акруглая форма сярэдніх лапатак, што было выяўлена ў іх фундаментах у часе раскопак 1924 г.¹⁾ Пры гэтых супольных рысах, аднак, ёсць і вядомая розніца. У першапачатковай конструкцыі Багаслоўская царква пабудавана была на два паверхі, г. зн. мела ўнізе сутарэнне, або так званае „падцаркоўе“, з якога яшчэ і цяпер, пасля ўсіх пераробак пад насланай нанова падлогаю ў альтарнай частцы будынку захаваліся рэшткі арак з слядамі фрэскавых роспісаў. Варта зазначыць, што такія конструкцыйны прыём, зусім невядомы ў Кіеве, апроч Смаленску сустракаецца таксама ў Ноўгарадзе, але значна пазней, не раней XIV стагоддзя, як, напр., у цэрквах Нараджэння „на поле“ 1381 г., ці Пятра і Паўла на Слаўні 1367 г., і болей звычайным зьяўляецца для наўгародзкай архітэктуры ў XV–XVI стагоддзях (напрыклад, царквы Сымэона багапрыемцы ў Зьверыным манастыры 1468 г., Жон міраносіц 1510 г., Пракопа мучальніка 1529 г. і інш.), што сведчыць, пэўна, аб пераходзе яго ў Ноўгарад якраз са Смаленску. Што-ж датычыць апошняга, — дык тут ён мог з'явіцца вынікам нейкіх заходніх уплываў, адбітых у першы раз у гэтым выпадку не ў дэталях, але ў самай конструкцыі.

Другая цікавая рыса Багаслоўскае царквы — гэта конструкцыя бакавых уваходаў з паўднёвага і паўночнага бакоў (у цяперашні час замураваных і часткова засыпаных), да якіх, магчыма, калісьці былі прыроблены спецыяльныя прыбудовкі, накіраваныя простакутных у плане крытых прытворай. Прыём гэты, які ў Смаленску сустракаецца таксама яшчэ і ў Сьвірскай царкве (гл. ніжэй), вядомы нам па некаторых прыкладах з бізантыскай архітэктуры Каўказу, напр., па царкве ў Лехне, пры адсутнасці яго на славянскім грунце, за выняткам толькі таго, што ў пазнейшыя часы ён сустракаецца ў некаторых наўгародзкіх конструкцыях, напр., у царкве Параскевы Пятніцы, бясспрэчна, пад уплывам Смаленску.

Апроч пералічанага, заслугоўвае яшчэ ўвагі выяўлены раскопкі 1924 г. прыдзел — магчыма, крыху пазнейшага за самую царкву пахаджэння, але не пазней пачатку XIII стагоддзя, — які прылягаў да яе з паўднёвага боку. Не раскапаны цалкам, — так што агульная форма яго невядома, — ён быў прымураваны аж да самага паўднёвага фасаду царквы, канчаючыся на ўзроўні яе альтарнае часткі адной вялікай паўкруглай апсідай, прычым, аднак, у тоўстай сценцы, якая ўтварае прыдзел, прылеглы да рагавой лапаткі царквы, замест бакавой

1) Раскопкі гэтыя праведзены Смаленскім Музейным аддзелам для даследавання паўднёвага прыдзелу царквы, аб якім ніжэй.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЬЦЯЎ.

апсіды была зроблена невялічкая нутраная ніша паўкруглае формы, нічым ня вызначаная знадворку і, нават, замаскаваная нязвычайным у гэтым месцы паглыбленьнем сцяны ў два абломы. Такая конструкцыя, чыста-ўсходняга характару, зьяўлялася, як мы ўбачым у далейшым, звычайнай і тыповай для полацка-віцебскага будаўніцтва XII сталяцця, так што прысутнасьць яе, хоць можа і выпадковая, у Смаленску — мае асаблівы інтарэс, паказваючы або на прамежжавую крыніцу яе для полацка-віцебскай архітэктуры (калі прыпусьціць, што ў Смаленску маглі і не захавацца ранейшыя аналёгічныя конструкцыі), — або на адваротны ўплыў Віцебску ці Полацку на Смаленск.

Нарэшце, з ліку дэкарацыйных дэталей Багаслоўскае царквы, якія ў большасці сваёй зусім не захаваліся, досыць цікаўным зьяўляецца рэльефны крыж, выкладзены цэглаю на паўночна-ўсходнім рагу старадаўняга муру над адным з закладзеных першапачатковых вокан. Крыж гэты мае архаічную форму, блізкую, між іншым, да тэй, што сустракаецца ў Беларусі на г. зв. „барысавых каменянях”. Але самы спосаб ужываньня такіх рэльефных аздоб наагул у архітэктуры XII сталяцця, апроч толькі гэтага выпадку, нам невядомы. У Ноўгарадзе падобная орнаментыка зьяўляецца, мабыць, не раней XIV сталяцця, як, напр., у Спасаўскім саборы па “Торговой стороне” 1374 г.

Апошнім па часе, і, можа, найболей цікаўным помнікам смаленскае архітэктуры XII сталяцця зьяўляецца царква Міхала Архангела, або так званая Сьвірская, што знаходзіцца ў Сьвірскай слабадзе, у раёне былай „княскай мясцовасьці”. Згодна летапісных вестак, царква гэтая пабудавана ў княжэньне Давыда Расьціславіча¹⁾, які панаваў у Смаленску з 1180 да 1197 г., і хутчэй за ўсё не раней 1194 г., як гэта ў большасьці лічыцца ў літаратуры²⁾. У процілегласць звычайнаму характару летапісных паведамленьняў аб царкоўных будовах, летапісец у гэтым выпадку не абмежаваўся простым упамінам аб факце яе пабудаваньня, але дадаў да гэтага яшчэ сваю ўласную характарыстыку: „такое-же (царквы) нѣсть въ полунощной странѣ, — кажа ён, — и всим приходящимъ къ ней дивитися изряднѣи красотѣ ея”³⁾. Паколькі, — мы паўтараем, — такі характарыстыкі, агулам кажучы, зусім не ўласныя звычайным сухапротокольным летапісным весткам, —

1) Іпацёўскі летапіс пад 6705 г., „Полное Собрание Русских Летописей”, II, 151.

2) Напр.: Орловский. Достопамятности Смоленска. Смоленск, 1905; стар. 10–13. С. П. Писарев. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Смоленск, 1894; стар. 36–46.

3) Іпацёўскі летапіс, loc. cit.

СВІРСКАЯ ЦАРКВА Ё СМАЛЕНСКУ.

пастолькі, здаецца нам, упоўне магчыма, што прыведзены намі сказ не зьяўляецца адным толькі рыгорычным зваротам, але выяўляе запраўдныя погляды сучаснікаў, у вачох якіх Сьвірская царква, бясспрэчна, магла выдзяляцца па формах сваіх, як нейкае, быццам, асаблівае і нязвычайнае зьявішча з ліку іншых Смаленскіх царкоўных будынкаў.

У параўнаньні да гэтых іншых, папершае, агульная вышыня асноўнага кубу ў Сьвірскай царкве крыху павялічана, так што ўвесь масыў будынку здаецца значна болей стройным і лёгкім, нават цяпер, калі пазьнейшае чатырохскатавае накрывыцё канчальна запсавала сваёю важкаю формай усю горнюю частку будовы. Падругое, самы характар першапачатковага накрывыцця не супадаў, як відаць, з звычайнай смаленскай традыцыяй. У той час як усе пералічаныя намі вышэй будынкi мелі, бясспрэчна, пааркавыя, закамарныя перакрывыцці, — у Сьвірскай царкве, як сьведчаць досьледы на гары яе, зробленыя Смаленскім Музэйным аддзелам, закамары, хутчэй за ўсё, былі толькі на сярэдніх палёх на кожным фасадзе, так што дах, адпаведна сымэтрычнаму трохчленнаму падзелу фасадаў, меў, пэўна, форму двох перакрываваных пад кумпалам палавінных цыліндраў (калі ён дакладна адпавядаў закамарам) са скатнымі накрывыццямі над бакавымі палямі, што крыху нагадвае некаторыя каўкаскія сыстэмы. Нязвычайны для Смаленску характар маюць таксама прапорцыі самага падзелу фасадаў і некаторыя дэталі іх апрацоўкі: кожны фасад мае па чатыры шырокія лапаткі, у форме якіх наглядаецца далейшае разьвіццё тыпу романскіх палавінных колонн да формы пазьнейшых романскіх пучкоў пілястраў; дзьве з іх знаходзяцца па рагох, а дзьве выдзяляюць сярэдняе поле, якое амаль што ў два разы шырэй за бакавыя. Згары на лапатках ляжыць выносны гзымс, які складаецца з трох шэрагаў пліт, што выступаюць адна над адной, потым двох шэрагаў аналёгічных пліт, пакладзеных на кант, далей — шэрагу закругленых пліт, і нарэшце яшчэ аднаго шэрагу пліт, пакладзеных кантам. У цяперашні час на гэты гзымс абапэргы брус, да якога прымацаваны кроквы, што падтрымліваюць сучасны чатырохскатавы дах. Крыху ніжэй гзымсу, навакол усяго будынку праходзіць вузкі паясок, які перарываецца на паўднёва-заходнім рагу на 5 мэтраў у кожны бок. Першапачатковыя вокны зьмяшчаліся ў два шэрагі; дольнія складалі звычайныя вузкія вокны з паўцыркульнымі перамычкамі; у горнім-жа яны мелі круглую форму, у відзе розтак; некаторыя з іх яшчэ захаваліся да нашага часу, часткова — на паўднёвым і паўночным фасадах, іншыя закладзены, або перароблены. Уваходаў у царкву раней было тры, да якіх далучаліся невялікія, простакутныя ў плане прыбудовкі-прытворы, аналёгічныя тым, што існавалі калісьці, як гэта намі ўжо зазначана,

у Багаслюўскай царкве; у XVII сталецці, у часе пераробак, якія зьнішчылі і ранейшае пакрыццё, прыбудовкі гэтыя былі павялічаны ў вышыню і зроблены як-быццам аддзяленьнямі самае царквы, так што апошняя атрымала крыжападобную ў пляне форму: але пры выпадковым ападзе тынку ў сярэдзіне царквы, а таксама ў часе рэмонтных прац 1891 г. выявілася, што на вышыні 4 мэтраў у гэтых прыбудовках над старадаўняй кладкай XII сталецця пачынаецца іншая болей позняя кладка; значыцца, у першапачатковай конструкцыі яны мелі параўнальна нязначную вышыню; аднак, ня гледзячы на гэта, магчыма, што яны да вядомай ступені. гралі ў гэтай конструкцыі ролю нейкіх контрфорсаў, служачы для надворнага падтрыманьня муроў, крыху болей высокіх, ніж гэта было наагул звычайным у смаленскай архітэктуры таго часу.

Найбольшае ўвагі заслугоўвае конструкцыя альтарнае часткі, дзе ў першы раз ужыта тая спрошчаная форма, якую пазней мы можам сустрэць у некаторых помніках наўгародзкага будаўніцтва XIV сталецця. Прынцып патройнага падзелу альтара тут яшчэ захаваны, але адзначаная намі ўжо ў Петрапаўлаўскай царкве тэндэнцыя да паніжэньня апсід знайшла сабе яшчэ болей яснае выяўленьне, асабліва ў адносінах да апсід бакавых, відазьмена якіх, характэрная для Сьвірскае царквы, паўтарылася потым у Ноўгарадзе, разам з бакавымі прытворамі, як літаральны сколак з гэтага арыгіналу, напрыклад, у царкве Параскевы Пятніцы. Праўда, у Ноўгарадзе пэўная відазьмена бакавых апсід адбывалася, часам, яшчэ і раней, нават у канцы таго самага XII сталецця, выяўляючыся ў некаторым іх паніжэньні ў параўнаньні да асяродкавай апсіды, пры захаванні ранейшай акруглай формы, першы прыклад чаму мы сустракаем у царкве Тамаша апостала на Мячыне 1196 г., г. зн. толькі на два гады пазней за Сьвірскую царкву. Магчыма, што аналёгічны працэс спрашчэньня альтарных конструкцый меў месца ў Смаленску і ў Ноўгарадзе адначасна, так што конструкцыя царквы Тамаша апостала ня мела з Сьвірскай царквой беспасрэднае сувязі, тым болей, што ўжо вельмі хутка наўгародзкае будаўніцтва перайшло да аднаапсідных тыпаў царкоўных будынкаў, — мабыць, пад уплывам полацка-віцебскіх будоў. Ні ў якім разе, аднак, гэтага нельга сказаць аб царкве Параскевы Пятніцы, конструкцыя якой выяўляе простую залежнасць ад Сьвірскай царквы, што, між іншым, часткова ўжо вызначалася ў спецыяльнай літаратуры¹⁾. У Сьвірскай царкве конструкцыя гэтая характарызуецца тым, што спрашчэньне апсід не абмежавалася толькі іх паніжэньнем, але пацягнула за сабой як агульнае зьмяншэньне

1) Пар., напр.: А. Некрасов. Византийское и русское искусство. М. 1924, стар. 79–80.

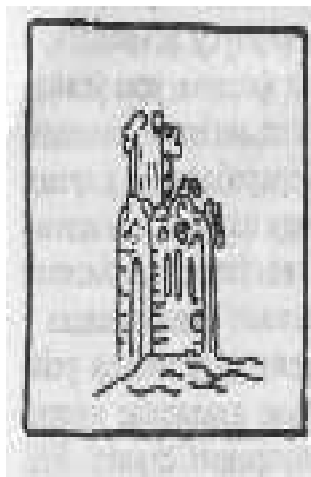
СЬВІРСКАЯ ЦАРКВА Ё СМАЛЕНСКУ.

памераў іх, так і відазмены ў форме. Паўкруглая ў пляне асяродкавая апсіда тут моцна выдаецца ўперад да ўсходу, і ў цяперашні час падымаецца да вышыні арнаментальнага поясу, хаця магчыма, што першапачаткова яна была крыху ніжэй; адпаведна сярэдняму полю фасаду і шырокаму асяродкаваму нэфу, яна амаль што ў два разы шырэй за бакавыя апсіды. Гэтыя апошнія адпавядаюць больш вузкім бакавым палём і нутраным бакавым нэфам, і маюць форму невялічкіх чатырохсьценнікаў, прыціснутых з поўначы і поўдня да масыўнага корпусу асяродкавае апсіды, што робіць надзвычайна лёгкай па формах усю ўсходнюю частку будынку. Апроч таго, усярэдзіне апсіды аддзелены адна ад адной мурамі, і злучаны між сабой праробленымі ў гэтых мурах праходамі, у асяродкавую-ж прастору царквы яны адчыняюцца аркавымі пралётамі, зробленымі ва ўсходняй сьцяне; такім чынам, уся альтарная частка зьмешчана тут у апсідах і зусім вынесена за межы асноўнага кубу, у процілегласьць усім іншым смаленскім цэрквам, дзе аддзяленьне альтарнае часткі адбываецца пры дапамозе ўсходняе пары нутраных слупоў. Усё гэта цалкам зьяўляецца для Смаленску зусім новым прыёмам, прычыны зьяўленьня якога, магчыма, трэба шукаць у нейкіх адносінах да ўсходняга, часткова, каўкаскага будаўніцтва.

У пэўнай сувязі з гэтым знаходзяцца, мабыць, і некаторыя іншыя дэталі. Нутраныя слупы ў Сьвірскай царкве захаваны ў колькасьці чатырох, але значна адсунуты да куту будынку, што, паміж іншым, мы знаходзім пазней у наўгародзкай царкве Тодара Страцілаха 1360 г., дзе гэты прыём, таксама, можа, запазьчаны з Смаленску, у сувязі з іншай сыстэмай перакрыцьця быў даведзены да свайго лёгічнага завяршэньня шляхам набліжэньня падпорных слупоў і арак ледзь не да самых муроў. Застаючыся яшчэ болей свабоднымі, слупы Сьвірскае царквы набылі, аднак, у параўнаньні да іншых смаленскіх будынкаў, значна большую лёгкасьць і стромнасьць, а разьмяшчэньне іх бліжэй да куту ўтварыла крыху большую прастору ў асяродкавай частцы. Даволі тонкія, крыжападобныя ў разрэзе, яны энэргічна выносяць над гэтай прасторай на звычайнай сыстэме аркавых сувязяў і парусоў досыць высокі, круглы кумпальны барабан, прарэзаны чатырма запраўднымі вокнамі, разам з чыгирма глухімі, закладзенымі старадаўнімі цаглянымі пліткамі.

Першапачатковая кладка XII стагодзьця захавалася да самага верху барабана; знадворку горняя частка яго аздоблена складаным гзымсам, аналёгічным гзымсу асяродкавае альтарнае апсіды (дзе ён, магчыма, быў паўтораны пры надбудовы). Гзымс гэты складаецца з шэрагу пліт, падтрыманых кронштэйнамі; пад апошнімі праходзіць патройны пояс, утвораны злучэньнем двух звычайных паяскоў, паміж якіх замацаваны кутонкі цаглін; яшчэ

ніжэй знаходзіцца шырокі аркавы пояс з васьмі арак над вокнамі. Сучасны кумпал — пазнейшага пахаджэння, бо ранейшы быў зруйнаваны яшчэ да 1634 году, як гэта можна бачыць па малюнку Сьвірскае царквы на пляне Гонда; але апроч маленькае шыйкі і макаўкі форма яго, магчыма, набліжаецца да першапачатковай, блізкай да плоскіх, шырокіх бізантыцкіх адменьнікаў, — калі толькі не прыпусціць, што ў сувязі з адзначаным намі частковым падабенствам царквы да ўсходніх конструкцый кумпал яе мог быць вытрыманы ў конусападобнай форме, па каўкаскім узору.

Сьвірская царква ў Смаленску
(1194 г.) па малюнку на пляне
Гонда 1636 г.

Апошняе пыганьне, зразумела, зьяўляецца спрэчным, як і ўсё пыганьне аб перакрыцці царквы наагул. Другім няясным момантам у яе конструкцыі трэба лічыць адзначаны намі вышэй перарыў арнаментальнага паяска на паўднёва-заходнім рагу. Магчыма, што ён паказвае на існаваньне калісыці ў гэтым месцы нейкай высокай прыбудовкі, тым болей, што недалёка адсюль у 1886 годзе, пры капаньні магілы, знойдзены былі цагляныя плінфы і рэшткі старадаўняе кладкі. Калі гэта так, дык можна дапусьціць,

што ў першапачатковай конструкцыі тут магла быць нейкая назіральная вежа, якая служыла ў той самы час званіцай, і злучалася, магчыма, з хорамі. На жаль, аднак, дэталёнае дасьледваньне і канчатковае вырашэньне гэтага пыганьня ў цяперашні час зьяўляецца амаль што немагчымым, бо якраз у гэтым месцы да старадаўняга корпусу царквы ў 1833 годзе прыбудаваны Барысаглебскі прыдзел.

Дэталі нутранага ладу не ўяўляюць асаблівае цікавасьці, паколькі ў процілегласць надворнаму выгляд будынку яго нутраная частка значна больш зьменена пазнейшымі пераробкамі. Гэта, праўда, зусім не датычыць самае конструкцыі, якая захавалася і ўсярэдзіне досыць ясна; але бяспрэчна, што гэтыя пераробкі канчаткова зьнішчылі шмат якія характэрныя рысы нутранага ўбудаваньня царквы, якія выклікалі калісыці, як сьведчыць летапісец, агульнае захапленне сучаснікаў. Як сьцены, так і скляпеньні царквы ў цяперашні час расьпісаны, але росьпіс гэты належыць, мабыць, да XVII, або нават да XVIII стагоддзя, і ад першапачатковых фрэсак (а такія, напэўна, былі) нічога не захавалася, так што безпапярэдніх рэстаўрацыйных прац зусім

1) С. П. Писарев. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Смоленск, 1894; стар. 36–46. Там-сама і агульнае апісаньне царквы.

ПОЛАЦКА-ВІЦЕБСКІЯ ПОМНІКІ.

немагчыма судзіць аб першапачатковым выглядзе сыцен і характары іх орнаментыкі. Адзіная вартая ўвагі, але ўжо крыху іншага парадку, асаблівасць, што захавалася ад ранейшае констрыкцыі, — гэта прысутнасць нешматлічых, праўда, галасынікоў, якія знаходзяцца ў перададальгарных слупох. Паколькі галасынікі лічыліся да гэтага часу за характэрную прыналежнасць, галоўным чынам, толькі наўгародзкага будаўніцтва, дзе яны з'явіліся з канца XII стагоддзя¹⁾, прычым паходжэнне іх у Ноўгарадзе заставалася, пакуль што, яшчэ нявысветленым, — пастолькі прысутнасць галасынікоў у Сьвірскай царкве можа быць цікавай ласьне ў гэтым сэнсе, паказваючы, магчыма, ізноў на Смаленск, як на тую прамежжавую крыніцу²⁾, з якой прыём гэты мог быць перададзены наўгародскаму будаўніцтву, разам з іншымі, паказанымі намі вышэй, чыста констрыкцыйнымі дэталіямі.

3.

Полацка-віцебскія архітэктурныя помнікі XI–XII стагоддзя.

У Полацка-Віцебскай зямлі, як мы ўжо вызначалі раней, развіццё каменнае царкоўнае архітэктурны пайшло крыху іншымі ў параўнанні да Смаленску шляхамі. З прычыны адсутнасці помнікаў, першапачатковыя крыніцы гэтага будаўніцтва застаюцца нам невядомымі, хаця пачатак яго, магчыма, павінен быць аднесены яшчэ да канца X стагоддзя. Так, напрыклад, Віцебскі летапіс пад 974 годам павінае аб закладцы віцебскіх царкваў Добравешчаньня і Міхала: “Roku 974...Olha...założyła Zamek Dreniany nazwała odrzeki WidzWitebskim wymurowała Cerkiew w Wyznim Zamku Swientego Michała. A w niżnim Zwiastowanie...”³⁾. Гэтай апошняй царкве, аднак, некаторыя аўтары зусім няправільна ўпадабляюць тую царкву ў імя Добравешчаньня, якая яшчэ і цяпер існуе ў Віцебску⁴⁾, — бо гэтая апошняя фактычна была пабудавана ў кожным выпадку не раней па-

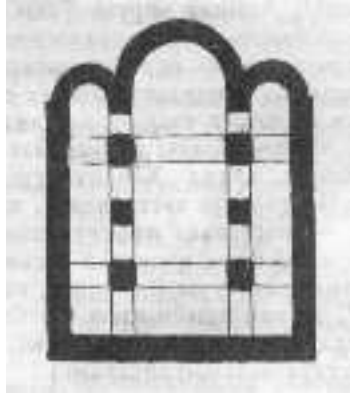
1) Покровский. Церковная археология. Петроград. 1916 г.; стар. 157–158. Грабарь. История русского искусства. Вып. 2; стар. 236–237.

2) Варта ўвагі, што ў Кіеве галасынікоў зусім ня было; тым часам у Беларусі, як мы ўбачым у далейшым, у тым самым XII стагоддзі галасынікі сустракаюцца ня толькі ў Смаленску, але таксама ў Калажанскай царкве ў Горадні; магчыма, значыцца, што гэтыя прыклады былі прынесены з Захаду, мінуўчы Кіев.

3) “Dzieje Miasta Witebska” рукапіс у Віцебскім аддзяленьні Беларускага Дзярж. Музею, аркуш 6; А. Сапунов. Витебская старина. I. 455.

Напр. Н. Барсов. Материалы для историко-географического словаря России. Вильня. 1865. Стар. 165. Нават А. Павлинов імкнецца адсунуць яе прынамсі да XI стагоддзя; История русской архитектуры М. 1894. Стар. 38–45. Древние храмы Витебска и Полоцка. „Труды IX археологического съезда в Вильне”. Т. I. М. 1895. Стар. 1–8.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

Плян руін у Барысаглебскім манастыры на Бельчыцы ў
Полацку. XI – XII ст. (Па А. М. Паўлінаву).

ловы XII сталяцця, — магчыма, праўда, на старым фундамэнце першапачатковае аднайменнае царквы, як гэта было ў звычайі.

Крыху болей мы маем падстаў, каб аднесці некаторыя архітэктурныя рэзшкі да канца XI, або да пачатку XII сталяцця, як, напр., руіны самай старой царквы з ліку будынкаў б. Барысаглебскага манастыра на Бельчыцы ў Полацку. Руіны гэтыя сьведчаць, што першапачаткова і ў Полацкай зямлі, аналягічна Смаленску, ужываўся пашыраны ў тую часы трохапсідны кубічны тып. На жаль, аднак, амаль што поўнае знішчэнне руін не дае магчымасці прасачыць тую дэталі, якія ў даным выпадку маглі-б быць характэрнымі. У агульных рысах канструкцыя царквы¹⁾ можа быць адноўлена як чыста кубічная, з правільным квадратам у пляне і трыма ўсходнімі апсідамі, з якіх цэнтральная значна болей і шырэй за бакавыя; у сярэдзіне знаходзіліся чатыры крыжападобныя ў разрэзе слупы, і паміж іх два меншыя, квадратовыя ў разрэзе, якія служылі, магчыма, для падтрымання бакавых хор. Прысутнасць гэтых дадатковых слупоў — адзіная вартая ўвагі асаблівасць, паколькі канструкцыя царквы наагул выразана чатырохслуповая.

Прыблізна да таго-ж самага часу належаць і рэзшкі старадаўняй полацкай Сафіі, якія цяпер уваходзяць у склад барочнага будынку уніцкай катэдры, пабудаванай у палове XVIII сталяцця. На ўсходнім баку гэтае катэдры, зьвернутае свайго альтарнага част-

1) Прыблізны плян яе складзены Павлиновым: Древние храмы Витебска и Полоцка, стар. 11–12.

САФІЙСКІ САБОР У ПОЛАЦКУ.

кай на поўнач, знаходзяцца цалком захаваныя апсіды першапачатковай будовы, якія ў агульнай конструкцыі пазнейшага будынку скарыстаны для бакавога прыдзелу. Апроч таго, пад падлогай захаваліся часткі муроў і фундамэнты нутраных слупоў, што дазваляе скласці прыблізны плян усяго старадаўняга будынку.

Гэтыя дэталі ў першы раз былі выяўлены ў часе рэмонтных прац, якія рабіліся пад кіраўніцтвам П. П. Пакрышкіна, прычым і быў складзены плян, апублікаваны ў X томе “Записок отделения русской и славянской археологии Н. Рус. Археологического О-ва”¹⁾. Плян гэты, аднак, на нашу думку зьяўляецца ня зусім дакладным, у чым мы мелі магчымасць пераканацца на месцы ўлетку 1926 г., зрабіўшы агляд сутарэння будынку і больш-менш падрабязныя прамеры захаваных частак старадаўняе кладкі. Асноўная няправільнасць памянёнага пляну, з нашага пагляду, у тым, што тая пазнейшая (XVIII ст.) хаця і зробленая часткова з старадаўняга матар’ялу прыбудовка ў выглядзе трох апсід, якая знаходзіцца на заходнім фасадзе сучаснага будынку, сымэтрычна да запраўдных апсід усходняга фасаду, — палічана тут за першапачатковую частку архітэктурнага пляну, які набывае, такім чынам, нейкі дзівосны і абсалютна непраўдападобны выгляд кубічнага будынку з бакавымі ўваходамі і дзвюма групамі апсід з усходу і з захаду. Па нашых назіраннях, аднак, захаваныя ў сутарэнні муры выразна сьведчаць аб незалежнасці заходніх апсід ад першапачатковай конструкцыі і выяўляюць на месцы іх ясныя сляды галоўнага ўваходу з порталам, перад якім у прытворы будынку на асноўнай яго восі знаходзіцца невялічкі васьмікантовы постамент, мабыць, для хрышчальнай купелі. Апошняю дэталю аўтары пляну таксама не зразумелі, і растлумачылі гэты постамент, як частку васьмікантовага слупа, які служыў нібыта для падтрымання хораў; адсюль ужо зьявілася і другая памылка, а ласье думка аб існаванні бакавых уваходаў, перад якімі знаходзіліся аналёгічныя слупы, што фактычнымі рэшткамі муроў і падмуровак зусім не пацвярджаецца. Агульным вынікам усіх гэтых памылак зьявілася абсалютна няправільнае ўяўленне самых асноўных форм будынку, якое дало магчымасць бачыць у некаторых дэталях яго нейкія ўплывы заходня-эўрапейскае архітэктуры, існаванне якіх, з нашага пагляду, надзвычайна проблематычна. Гэта-ж дало і неправераны матар’ял для некаторых пазнейшых даследчыкаў, якія паўтараюць часам тыя самыя памылкі, карыстаючыся памянёным плянам²⁾. Мы з свайго боку, прыводзячы тут складзеныя намі

1) Н. Шероцкий. Софийский собор в Полоцке. Ор. сіт., стар. 77–90 і асобнымі адбіткамі — Петроград, 1915.

2) Такія памылкі робіць, напрыклад, Н. І. Бруноў у сваёй працы “Беларуская архітэктура XI–XII стагоддзяў”, вядомай нам у рукапісу (Масква, 1926).

плян, хача і павінны зазначыць пэўную яго схэматычнасьць, якая абумоўлена цяжкасьцю, а ў некаторых мясцох, нават, і немагчымасьцю абсалютна дакладных прамераў у цёмным, нізкім і брудным сутарэнні, — але маем падставы быць пэўнымі, што ў сваіх агульных рысах ён бліжэй адпавядае запраўднасьці, і лепей выяўляе характар Полацкае Сафіі, як правільнага, амаль што квадратавага пяцінэфага будынку з нормальнай сыстэмай усходніх апсід, які хоць і мае некаторыя ўласныя асаблівасьці ў дэталях, але агулам знаходзіць сабе досыць блізкія аналёгіі ў шэрагу іншых славянабیزантыцкіх помнікаў.

Магчыма, праўда, што ў першую чаргу ласьне гэтыя дэталі і трэба лічыць найболей істотнымі для характарыстыкі данага помніку, як узору полацкага будаўніцтва.

У шмат якіх мясцох характэрная кладка захаваных частак, невядомая ў Смаленску, складаецца тут з шэрагаў няправільнай формы булыжных каменяў на вапнавай рашчыне і некалькіх тонкіх пластоў 2,5-сантымэтравай цэглы з тоўстымі цэмэнтнымі швамі, прычым камень і цэгла чаргуюцца паміж сабой. Кладка гэтая бліжэй падыходзіць да кладкі кіеўскіх і чарнігаўскіх будынкаў, і ў пахаджэньні сваім, магчыма, бліжэй за смаленскую зьвязана з бізантыцкай тэхнікай¹⁾. Аднак у самае форме апсід, амаль што цалкам захаваных у сваім першапачатковым відзе, апроч падвышэньня цэнтральнай апсіды і пераробкі вокна, — тут наглядаецца істотны ўхыл ад звычайных славяна-бізантыцкіх тыпаў. Паўкруглыя апсіды, найболей пашыраныя як у кіеўскіх, так і ў іншых усходня-славянскіх, а таксама і ў беларускіх будовах, у даным выпадку падменены прызматычнымі кантовымі апсідамі сірыйскага тыпу, адзіным узорам якіх у Кіеве зьяўляюцца, можа, толькі апсіды Вялікай Лаўрскай царквы²⁾; у апошнім выпадку, аднак, асяродкавая апсіда яшчэ заставалася паўкруглаю, і толькі бакавыя мелі выгляд трохсценных прызм, — у той час, як у полацкай Сафіі далёка высунутая наперад цэнтральная апсіда таксама мае прызматычную форму вялікага масыўнага пяцісценніка, пры аналёгічных лаўрскім трохсценных формах апсідбакавых.

Адсутнасьць падобных конструкцый у Кіеве, дый наагул на славянскай глебе, прымушае шукаць нейкіх іншых крыніц магчымага іх пахаджэньні для Полацку, прычым узнікаюць досыць далёкія ў тэрыторыяльным сэнсе набліжэньні. Так, напрыклад, падобныя сыстэмы альтарных апсід мы сустракаем у цэлым шэрагу малаазійскіх цэркваў V–VI стагодзьдзя, пачынаю-

1) Некрасов. Византийское и русское искусство. М. 1924. Стар. 37–38, 57.

2) Ibidem, стар. 59, мал. 86.

чы з Сафіі Солунскай¹⁾ і канчаючы Шкейскім храмам²⁾; пазней гэты тып пераходзіць у Арменію, дзе ў VIII–IX сталяццы ён сустракаецца, напр; у царкве ў Драндзе³⁾, найболей блізкай у гэтай частцы да полацкай Сафіі. Варта ўвагі пры гэтым, што ва ўсіх памянёных будынках, якія ўяўляюць сабою злучэнне цэнтральных плянаў з базылікальнымі, наглядаецца тэндэнцыя да пераходу ў познія-бізантыцкі крыжовы тып, што выяўляецца найболей ясна ў царкве ў Драндзе, дзе нутраная прастора ў пляне мае выгляд роўнаканцовага крыжа, упісанага ў квадрат.

Апошняя асаблівасць, — калі нават у паказаных помніках і нельга бачыць беспасрэдных крыніц данай полацкай констукцыі, — зьяўляецца ўсё-ж досыць важнай пры спробах прыблізнага аднаўлення першапачатковага выгляду полацкае Сафіі на падставе захаваных рэштак, — тым болей, што першыя спробы, зробленыя ў гэтым напрамку А. Паўлінавым⁴⁾ і Н. Шэроцкім⁵⁾, трэба лічыць ня зусім удалымі. Першы з памянёных даследчыкаў, пасылаючыся на плян альтарнае часткі, лічыў адзіна магчымым аднесці ўсю царкву да чыстага кубічнага тыпаў. Ён ня прымаў, аднак, пад увагу ні прыведзеньня намі набліжэнні, ні рэшткі муроў і слупоў у сутарэньні царквы, самае існаваньне якіх, здаецца, засталася яму невядомым. Тым часам, ужо па аналёгіі да памянёных намі ўсходніх помнікаў можна было сумнявацца ў чыстай кубічнасці полацкае Сафіі, — рэканстукцыя-ж пляну яе па даных з сутарэньня дае для гэтага яшчэ болей падстаў. Па гэтых даных першапачатковы плян царквы ўяўляецца ў відзе вялікага простакутніка памерам у 21х22 мэтры, падзеленага пры дапамозе 16 нутраных слупоў на пяць нэфаў, з якіх тры сярэднія закончаны апсідамі, а крайнія простымі сыценкамі; сярэднія чатыры пары слупоў выдзяляюць з асноўнага квадрату крыжападобную ў пляне прастору, у той час як усходнія слупы служылі раней для аддзялення альтарнае часткі, заходнія-ж для падтрымання хор. Такім чынам, мы маем у даным выпадку ня чысты кубічны, але камбінаваны кубічнакрыжовы плян, які набліжаецца ў гэтых адносінах да іншых вядомых нам славянскіх Сафій, г. зн. кіеўскай і наўгародзкай, а таксама да Успенскага сабору ў Уладзімеры, пры большай, аднак, прастаце констукцыі.

Супольнай рысай усіх памянёных будынкаў зьяўляецца пяцінэфны плян (забытаны ў наўгародзкай і кіеўскай Сафіях

1) Ibidem, 24, мал. 35. Н. Holtzinger. Die altchristliche und byzantinische Baukunst. "Handbuch der Architektur", von A. Essenwein. Stuttgart, 1889. II-3, 155, мал. 247.

2) Некрасов, 24, мал. 42.

3) Ibidem, 31, мал. 49. Кондаков и Толстой. Русские древности в памятниках искусства, IV, 67, мал. 59.

4) Древние храмы Витебска и Полоцка, стар. 111.

5) Op. cit.

пазнейшымі прыбудоўкамі); пры гэтым, разьмеркаваньне слупоў у Ноўгарадзе і ў Кіеве блізка да полацкай конструкцыі, у той час як валадзімерскі Усьпенскі сабор мае альтар, вынесены цалком у апсіды, з прычыны чаго асяродкавы кумпал бліжэй адышоў тут да запраўднага цэнтру будынку. Але апроч таго ўсе яны збліжаюцца між сабой у значнай шырыні крайніх сваіх нэфаў, закончаных, праўда, парознаму: у Кіеве круглымі апсідамі, а ў Ноўгарадзе і Валадзімеры, аналёгічна Полацку, плюсімі сыценкамі. Тым часам, полацкая Сафія мае, наадварот, надзвычайна вузкія крайнія нэфы, і ў гэтым яна бліжэй, напрыклад, да царквы ў Мокві (у Абхазіі), што разам з конструкцыяй яе альтарнае часткі паказвае хутчэй на Каўказ, як на магчымую крыніцу ўплыву. Прыведзеныя намі набліжэньні да кіеўскай і наўгародзкай Сафіі, а таксама да валадзімерскага Усьпенскага сабору, былі прыняты пад увагу Шэроцкім, — але, заблытаны сваім памылковым плянам, ён не заўважыў адзначаных намі ўсходніх рыс і зрабіў вывад, нібыта полацкая Сафія ёсьць відазьменай “паўднёва-рускага” храму, тыпу Кіева ці Чарнігава, пад частковым заходнім уплывам, што з нашага погляду зусім няверна.

Што датычыць пытаньня аб надворным выглядзе полацкае Сафіі — дык, зразумела, яго немагчыма вырашыць цалком бясспрэчна; часткова-ж, аднак, дэталі прыведзенага намі пляну лёгка ўзгадняюцца з паведамленьнем Вакрасенскага летапісу ад 1506 году, дзе ў сьпісе “літоўскіх” местаў памінаецца “...Пол-теск на ДвинѢ и на ПолотѢ, древянь, Свягая Софія камяна о седми врсѣхъ;”¹⁾, што паказвае на існаваньне 7-мі кумпалоў у яе перакрыцьці. Трымаючыся свайго дапушчэньня аб чыстай кубічнасці будынку, Паўлінаў у даным выпадку лічыць, што асноўны масьць царквы быў пяцікумпаловым, з захаду-ж да яго далучаліся нейкія прыбудоўкі, напр., рагавыя вежы²⁾; пры гэтым разьмяшчэньне асноўных пяці кумпалоў ён уяўляе сабе, відавочна, дыягональным, якое адно і магчыма пры кубічнай конструкцыі. Гэтаму дапушчэньню, аднак, супярэчыць фактычнае разьмеркаваньне слупоў, згодна якога асноўныя пяць кумпалоў хутчэй павінны былі тут зьмяшчацца адпаведна крыжовай конструкцыі, г. зн. тры над цэнтральным нэфам і па адным над сярэдзінамі бакавых; два дадатковыя кумпалы маглі ў гэтым выпадку знаходзіцца над прытворам. Пры тэй самай сыстэме магчымы, зразумела, і іншыя камбінацыі, як, напр., зьмяшчэньне толькі аднаго шостага кумпалу над прытворам, а сёмага над нейкай асобна прыбудаванай вежай, аналёгічна мячэці Кілісэ-Джамі³⁾, — або нават распінаваньне трох кумпалоў над сярэднім нэфам і трох над прытворам,

1) "Полное собрание русских летописей", выд. Архэаграфічнае Камісіі, VII, 240.

2) Древние храмы Витебска и Полоцка, стар. 11.

3) Некрасов, op. cit., 36–37, мал. 57.

падобна да Нікейскага храму¹⁾, з сёмым кумпалам над асобнай прыбудоўкай. У кожным выпадку, аднак, тут амаль што зусім выключаецца магчымасць дыяганальнай пяцікумпалавай схэмы, і ў выпадку, калі асноўная група складалася запраўды з пяці кумпалоў, — дык размяшчэнне іх, бясспрэчна, павінна было знаходзіцца ў прастай залежнасці ад выразнай крыжовай тэндэнцыі самага пляну²⁾.

Такая конструцыя, разам з кантовай формай альтарных апсід, часткова пацвярджае, магчыма, новыя погляды некаторых даследчыкаў, якія лічаць, што сыцісла бізантыцкае (г. зн. константынопальскае, цараградзкае) мастацтва наагул адыграла параўнальна нязначную ролю ў гісторыі развіцця царкоўнага будаўніцтва X–XII стагоддзяў ва ўсходня-славянскіх краінах, бо гэтыя апошнія, шляхам гандлёвых зносін, значна бліжэй былі звязаны з бізантыцкімі правінцыямі, у тым ліку з Малой Азіяй і Каўказам³⁾. Для Полацка-Віцебскай зямлі, ды і наагул для Беларусі, факт гэты мае асабліва рэальнае значэнне, паколькі беспасрэднай сувязі Беларусі з Усходам з бясспрэчнасцю выяўляюцца яшчэ і ў значна болей ранняю, г. зн. кургановую эпоху, пачынаючы з VII або нават VI стагоддзя, — што магло цягнуцца і далей і рабіць вядомы ўплыў на пазнейшую царкоўную архітэктур, як гэта часткова мы ўжо прыпушчалі ў адносінах да Смаленску, і што ў сувязі з вызначанымі намі ў самым пачатку агульнымі гістарычнымі ўмовамі яшчэ хутчэй магло мець месца ў Полацку.

Праўда, у Полацка-Віцебскай краіне прыклад Сафіі застаўся адзінкавым і формы яе, асабліва конструцыя альтарнае часткі, болей нідзе не паўтараліся. Варта, аднак, увагі, што ў другой палове XII стагоддзя тут з'явілася іншая, таксама ў аснове сваёй усходняга, часткова сірыйскага паходжання, конструцыя, якая захоўвалася досыць стала, а пазней перайшла і ў Ноўгарад. Спрашчэнне альтарнае часткі, пры захаванні яе нормальнага падзелу, выявілася тут сірыйскім прыёмам⁴⁾ знішчэння бакавых апсід, з пераносам аф'яравальніка і дзяканіка ў два паўкруглыя ў пляне паглыбленьні (нішы), зробленыя па баках асяродкавае апсіды ў тоўшчы ўсходняга муру, які атрымаў, такім чынам,

1) Ibidem, 24, мал. 42.

2) Праўда, ёсць весткі, што пры рэмонце полацкае Сафіі Іозафатам Кунцэвічам, апошні "cztery wiegelne wieczyste wierzchy niepotrzebne, i żadney kościołowi ozdoby nieprzydające zrzucił, średni pięknie ozdobiwszy wyniosł" (I. Kulczyński. Menologium Bazylikańskie. W. Wilnie, 1771, II, 206), што сведчыць аб існаванні ў будынку нейкіх рагавых вярхоў. Але мы лічым, што гэтыя вярхі маглі быць вынікам пазнейшых пераробак, напрыклад, з часу маскоўскае окупацыі, калі царква магла быць больш-менш дапасавана да маскоўскай пяцікумпальнай схэмы.

3) Ibidem 53

4) Некрасов. Византийское и русское искусство, стар. 9.

гладкія простыя вуглы па рагох, з адной толькі асноўнай альтарнай апсідай, моцна высунутай уперад. Конструкцыя гэтая сустракаецца ў віцебскай царкве Добравешчаньня, а таксама ў саборнай царкве Спаса-Ефрасіньнеўскага манастыра ў Полацку; апроч таго, ёсць падставы лічыць, што першапачаткова яна мела месца таксама ў Барысаглебскай і Пятніцкай царквах полацкага Бельчыцкага (Барысаглебскага) манастыра. У пахаджэнні сваім яна ўсходзіць да сірыйскай базылікі IV–V стагоддзя, дзе ўпершыню замест малых апсід з'явіліся маленькія чатырохкутныя памяшканні з бакоў асяродкавай многасценнай або круглай апсіды, лепшым узорам чаго можа быць, напрыклад, базыліка ў Кальб-Луэхе¹⁾. Падобная сістэма пазней ужывалася і ў цэнтральных будынках, як, напр., у Эсрэ²⁾, пашырыўшыся далей у V–VI стагоддзях у межах Малой Азіі, дзе мы знаходзім яе, напрыклад, у Мірлікійскай базыліцы Міколы³⁾, у Бінбіркілісе⁴⁾, і ў інш. мясцох. У далейшым яе развіццё ў тойшы ўсходняе сыяны ўцягнулася таксама і асяродкавая апсіда, так што з надворнага боку ўсходні фасад зрабіўся зусім роўным і толькі ў некаторых выпадках намечаныя ў ім нязначныя вяртыкальныя паглыбленні выяўлялі нутраны падзел альтарнае часткі. Прыкладамі такога тыпу ў Сірыі з'яўляюцца царквы Сакузы⁵⁾, Руэйха⁶⁾ і Турманіна⁷⁾, у Бізантыі — царква Ірыны 532 г.⁸⁾ (пры базылікальным пляне), нарэшце ў архітэктуры Каўказа: царква Рыпсімы ў Вагаршапаце⁹⁾ і царква ў Нікарцімідзе¹⁰⁾ VII стагоддзя, сабор у Ані¹¹⁾ і царква ў Далісхане¹²⁾ IX–X ст. Кутаіскі сабор¹³⁾ і царква ў бэды¹⁴⁾ XI–XII ст. Але побач з гэтым у каўкаскім будаўніцтве, як, напр., у царкве ў Хопі¹⁵⁾, сустракаецца і чысты сірыйскі тып з высунутай асяродкавай апсідай і захаваннем бакавых у тойшы сыяны, прычым апошнія з нутранага боку набылі паўкруглую форму.

Такі самы тып мы знаходзім у Віцебску і Полацку. Прынцып першапачатковае сірыйскае конструкцыі захаваны тут цалкам, так што паўкруглая асяродкавая апсіда надзвычайна энэргічна

1) Edouard Corroyer. L'architecture romane. Paris. 1888. Мал. 43.

2) Некрасов. 14, мал. 13.

3) Ibidem, 18, мал. 15.

4) Ibidem, 17, мал. 18.

5) Corroyer, мал. 40.

6) Ibidem, мал. 48.

7) Ibidem, мал. 49.

8) Голубовский, XVI, 1.

9) Некрасов, 31, мал. 45.

10) Ibidem, 32, мал. 50.

11) Ibidem, 39, мал. 66.

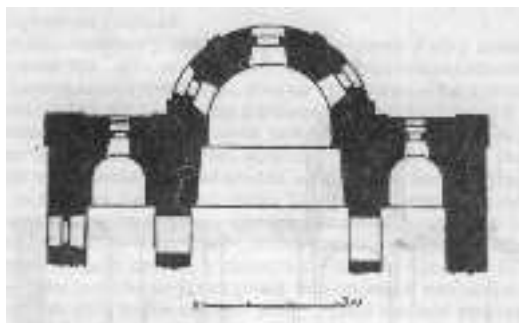
12) Ibidem, 40, мал. 69.

13) Русские древности, IV, мал. 39.

14) Ibidem, мал. 42.

15) Ibidem, мал. 55.

ЦАРКВА ДОБРАВЕШЧАНЫЯ Ё ВІЦЕБСКУ.

Плян альтарнае часткі царквы Добравешчанья ў Віцебску.
(Па абмерах І. Хозерава).

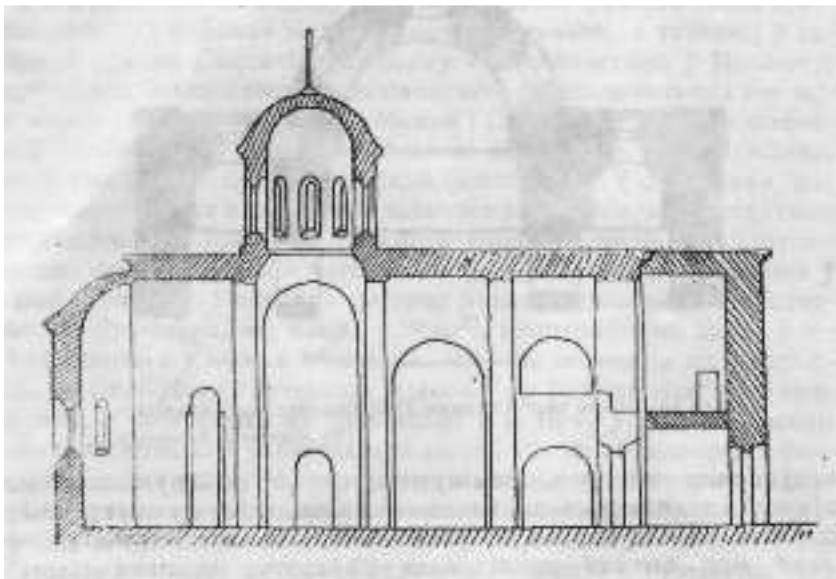
высоўваецца наперад, домінуючы сваёю паўкруглыя на роўным усходнім фасадзе, бакавыя-ж маюць форму паўкруглых ніш. У віцебскай царкве Добравешчанья цэнтральная апсіда ў пляне мае выгляд правільнага паўкругу, прычым часткі ўсходняга фасаду ад асновы яе да паўночнага і паўднёвага рагоў па шырыні сваёй амаль што ў два разы меней за шырыню самае апсіды. Гэта выклікае няроўнамерны трохчленны падзел усходняга фасаду, з занятым апсідай болей шырокім сярэднім полем, што адпаведна нутраным нэфам выяўляецца пры дапамозе лапатак таксама і на заходняй сьцяне. У полацкай Спасаўскай царкве апсіда болей звужана; шырыня яе амаль што аднолькавая з шырынёй бакавых частак сьцяны, так што з усходу вытрыманы роўнамерны трохчленны падзел фасаду. У заходнім фасадзе ён, аднак, не паўтараецца, так што прапорцыі апошняга ў агульных рысах застаюцца падобнымі да царквы Добравешчанья.

Зьяўленьне гэтае конструкцыі ў Віцебску і Полацку трэба аднесці, мабыць, не раней, як да другой паловы XII стагоддзя, паколькі спачатку, як мы гэта бачылі па прыкладах Сафійскага сабору і аднаго з будынкаў Барысаглебскага манастыра, тут ужываліся яшчэ трохапсідныя пляны. Апроч таго, на падставе летапісных і некаторых іншых крыніц, полацкая Спасаўская царква можа быць датавана 1171 годам¹⁾ або ў кожным выпадку не пазней 1173 году, гэта значыць, году сьмерці яе закладчыцы Ефрасіныні. Падабенства-ж плянаў і некаторых дэталей конструкцыі дае падставы лічыць, што віцебская царква Добравешчанья

1) "Dzieje Miasta Witebska", аркуш 7, пад 1171 годам; аб тым самым у

А. Сапунова: Витебская Старина. I. 456. Пар., таксама, надпіс на вядомым крыжы з гэтай царквы.

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

Перакрой царквы Добравешчанья ў Віцебску. (Па А. М. Паўлінаву).

таксама павінна належаць прыблізна да гэтага часу.

Магчыма, нават, што гэтая апошняя была пабудована і крыху раней за Спасаўскую царкву, паколькі ў дэталях яна выяўляе многа меней самастойнасці і арыгінальнасці. Фактычна яна з'яўляецца толькі модыфікацыяй шасціслуповага кубічнага тыпу, але з прычыны занадта малой шырыні бакавых апсід і бакавых нэфаў, а таксама ў сувязі з іншым разьмеркаваньнем слупоў, яна мае большы, ніж звычайна, уздоўжны працяг, што надае яе пляну пэўны ўхіл да базылікальнасці. У сувязі з гэтым, у сыстэме альтарных апсід наглядаецца значная неапаведнасьць паміж сярэдняй і бакавымі; апошнія, у выглядзе маленькіх ніш ва ўсходняй сьцяне, шмат меней па сваіх памерах за асяродкавую паўкрузыну, што выклікала патрэбу павялічэньня іх нутраное прасторы за кошт бакавых нэфаў. Гэта дасягаецца значнай масьўнасьцю ўсходніх слупоў, якія злучаны сьценкамі з асновай сярэдняй апсіды, утвараючы перад бакавымі паўкрузынамі асобныя чатырохкутныя памяшканьні, злучаныя з альтаром пры дапамозе вузкіх

праходаў у памянёных сыценках, з няправільнымі аркавымі пралётамі на досыць значнай вышыні. Тыя самыя слупы і сыценкі аддзяляюць і асяродковую альтарную прастору, якая ўплывае на від правільнага квадрата з паўкруг-
ЦАРКВА ДОБРАВЕШЧАНЫЯ ў ВІЦЕБСКУ.

лай апсідай на ўсходзе.

Крыжападобныя ў разрэзе нутраныя слупы ў ліку шасці распінаваны так, што сярэдні нэф як-быццам падзяляецца на чатыры аднолькавыя квадраты, лічачы тут і памянёны альтарны. У бакавых нэфах аддзяляюцца адпаведныя простакутнікі ў два разы меншыя па шырыні. Паміж сабой слупы злучаны на рознай вышыні паўкруглымі аркамі, прычым найболей высака змешчаны яны над другім ад альтарнага квадрата, дзе аркатура служыла раней для падкумпальнага барабану. Першым дзвём парам слупоў, як звычайна, адпавядаюць на нутраных сыценах невялікія плоскія выступы¹⁾, адзначаныя знадворку лапаткамі. Заходняя-ж пара слупоў у цяперашні час злучаецца з бакавымі мурамі пры дапамозе ўсцяжных перагародак пазнейшага паходжання, якія зусім аддзяляюць у гэтых месцах прытвор і хоры ад галоўнай часткі царквы. Раней прытвор адчыняўся ў сярэдзіну будынку высокім пралётам з аркай, перакінутай на заходніх слупоў, што ўтварала пэўнае прасторавае адзінства асяродкавай часткі. Аднак, і першапачаткова гэтая прастора, хоць яна і была квадратавай у плане, ня мела чыстага кубічнага характару, бо розныя часткі яе былі перакрыты на рознай вышыні, кумпал-жа займаў не цэнтральнае, а бліжэйшае ад усходу месца.

Надворны падзел фасадаў царквы Добравешчанья цалком адпавядае нутраному падзелу. Пры дапамозе сярэдніх і рагавых лапатак на бакавых фасадах падзел гэты зьяўляецца роўнамерным чатырохчленным, а на заходнім — няроўнамерным трохчленным. Першапачаткова фасады ажыўляліся трыма ўваходамі з паўкруглымі перамычкамі пралётаў; адзін з іх знаходзіцца і цяпер у масыўнай заходняй сыцяне, дзе, апроч таго, у паўночна-заходнім куце змешчаны ўсходы на хоры; два другія, праробленыя ў бакавых фасадах паміж другой і трэцяй лапаткамі, вялі ў сярэднюю падкумпальную частку; паўночныя цяпер закладзены, другія-ж адчыняюцца ў пазнейшую прыбудовку, якая прылягае да паўднёвага фасаду царквы.

У часе рэмонтаў першапачатковая канструкцыя будынку ў шмат якіх месцах была відазьменена. На месцы ранейшай альтарнай загародкі паміж усходніх слупоў быў зроблены каменны іканастас. Старадаўнія хоры з заходняга боку былі пашыраны і перароблены. З таго самага боку да царквы прымуравана вялікая прыбудовка з званіцай, у дольным паверсе якой, у бакавых каморках, можна бачыць лапаткі закрытага заходняга фасаду. Яшчэ болей змелены надворны выгляд будынку; старадаўнія вокны ў большасці тут зусім заклад-

1) На паўночнай сыцяне выступ гэты не даходзіць да самага долу.

зены¹⁾, а ў некаторых мясцох падменены новымі²⁾; нанова перароблена ўсё накрыццё а таксама затынкавана і часткаю рэпаравана першапачатковая кладка.

Кладка гэтая зьяўляецца блізка падобнай да бізантыцкіх узораў. Яна складаецца з тонкай, пераважна прадоўжнай, але часам і квадратовай цэглы з моцнымі цэмэнтнымі швамі, якая чаргуецца з тоўстымі вапніковымі плітамі. За двума пластамі цэглы ідзе вапняк, потым ізноў паўтараецца цэгла і г. д., прычым у некаторых мясцох замест двух пластоў цэглы сустракаецца па тры, ці нават па чатыры пласты. Такім чынам, у першапачатковым відзе фасады царквы ня мелі аднастайнае афарбоўкі, але ажыццяўляліся праслойкамі чырвонае цэглы па жоўташэрым фоне вапняку.

Першапачатковае накрыццё царквы было па камаарах, што ясна можна бачыць на гары царквы пад сучасным дахам³⁾, хоць цэгла ў рэштках ранейшых скляпеньняў мясцамі належыць, мабыць, ужо да XIV стагоддзя, паказваючы на зробленыя ў гэты час выпраўленьні⁴⁾.

Усе зазначаныя намі конструкцыйныя асаблівасці віцебскае царквы Добравешчаньня зусім выразна выяўляюць некаторыя характэрныя рысы таго асобнага шляху, якім ішло полацка- віцебскае будаўніцтва XII стагоддзя, далёка адыходзячы ад тых архітэктурных тыпаў, якія ўжываліся ў іншых частках Беларусі, напрыклад, у Смаленску. Базылікальныя тэндэнцыі пляну і модыфікацыя альтарнае часткі па сірыйскім узору сьведчаць, хутчэй за ўсё, аб пэўных усходніх крыніцах, якія ўплывалі на гэтае будаўніцтва, амаль што незалежна ад усіх тых іншых крыніц уплыву, якія мелі значэнне ў працэсе разьвіцця смаленскае архітэктурны тэй самай эпохі. Адасобнае становішча Полацкае зямлі спрыяла, відаць, значнай сталасці апрадаваных тут пад гэтымі ўсходнімі ўплывамі досыць арыгінальных конструкцый, — і ў кожным выпадку тып, характэрны для віцебскае царквы Добравешчаньня, зьяўляецца тут не адзінкавым прыкладам, але тыповым узорам у цэлым шэрагу іншых помнікаў, часткова, напэўна, ужо знішчаных, часткова-ж захаваных і да

1) Напр., у асяродкавай апсідзе, у дзяканіку, у афяравальніку і ў паўднёвай сцяне прывору.

2) Згары ўальтарнай апсідзеі ў бакавых фасадах.

3) Павлінов няправільназначае, як-быццам гэтыя сцяды відаць па заходняй сцяне. “Древн. храмы Витебска и Полоцка”, 4–5.

4) Магчыма, што ў сувязі з гэтымі выпраўненнямі Strykowski памылкова паведамляе аб будове ў гэтым месцы новай царквы ў часы Альгерда: “...dwie cerkwi w Witebsku, greckim kształtem kosztownie zmurował ... jedną w niższym zamku, a druga w polu za uczajem albo przykopem zamkowym...” Kronika, XII, 3, стар. 14, — грунтуючыся на чым некаторыя

аўтары часам датуюць царкву Добравешчаньня XIV стагодзьцем, на што няма ніякіх болей падстаў. Пар., напр., А. Сапунов. Река Западная Двина. Витебск, 1893. Стар. 385–386.

ПОЛАЦКАЕ БУДАЎНІЦТВА.

цяперашняга часу ў галоўным асяродку старадаўняга Полацкага княства, г. зн. у самым Полацку. Адносна полацкіх помнікаў такога тыпу, таксама як і адносна царквы Добравешчаньня, мы, праўда, ня лічым магчымым падаваць дакладныя даты; ня маючы цвёрдых і бясспрэчных падстаў, мы нават схіляемся да таго, каб наогул пакінуць зусім нявырашаным пытаньне адносна таго, якія з іх ліку зьяўляюцца ранейшымі і якія пазьнейшымі, — так што выказанае намі вышэй дапушчэньне аб болей раньнім часе пабудовы царквы Добравешчаньня трэба прыняць чыста ўмоўна, тым болей, што без асаблівай памылкі, здаецца нам, усе гэтыя помнікі можна лічыць больш-менш адначасовымі. Але на нашу думку пытаньне дакладнае іх хроналёгіі зусім і ня мае асабліва істотнага значэньня. Важна тое, што ўсе яны па сваіх конструкцыйных і морфалёгічных адзнаках, бясспрэчна, складаюць адну суцэльную групу, якая найболей характарызуе полацка-віцебскае будаўніцтва пэўнага часу, — пры гэтым ня надта доўга, які замыкаецца прыблізна ў межы другога паловы XII стагодзьця, калі ў Полацку і былі ўтвораны найболей выдатныя і арыгінальныя ўзоры свайго ўласнага і шмат у чым зусім асаблівага архітэктурнага стылю.

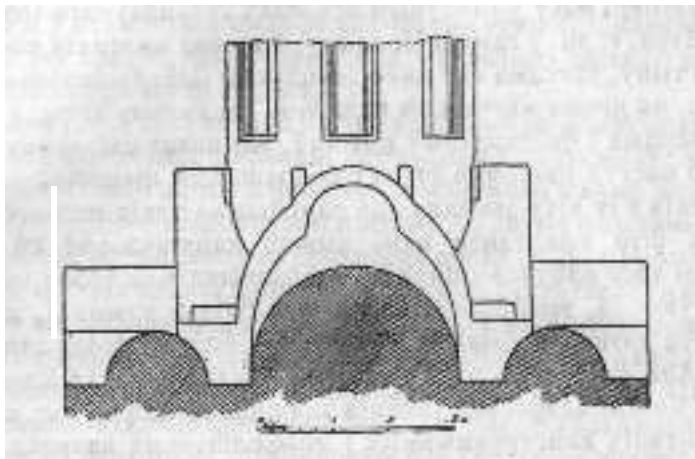
З ліку гэтых узораў на першым месцы трэба, бязумоўна, паставіць Спасаўскую царкву ў б. Ефрасіньнеўскім манастыры, якая адна захавалася, апроч таго, у больш-менш суцэльным відзе да нашага часу. Конструкцыя яе беспасрэдна звязана з віцебскай царквой Добравешчаньня, але, паўтараючы ў агульных рысах той самы асноўны тып, Спасаўская царква мае зусім іншыя прапорцыі ў сувязі з асобнаю сыстэмаю накрывыцы.

Як выяўлена спэцыяльнымі досьледамі Н. Брунова¹⁾ і І. Хозерава²⁾, вынікі якіх пацвярджаюцца і нашымі ўласнымі назі-

1) Н. М. Брунов. Извлечение из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года. Москва. 1926. Изд. Российской Ассоциации Научно-Исследовательских Институтов Общественных Наук. (Праца гэтая — маленькая брошурка, спэцыяльна прысьвечаная полацкай Спасаўскай царкве, і вельмі цікавая сваім фактычным матэрыялам, але надзвычайна характэрная па тэй традыцыйнай бесцэрамоннасьці, з якой аўтар разглядае полацкі помнік, як помнік "древне-русского зодчества домонгольского периода" (гэта ў Беларусі, г. зн. у краіне, якая да XVI ст. ня ведала ніякіх манголаў!) і тлумачыць яго асаблівасьці ўплывам "русской художественной волны (стар. б), тут-жа зазначаючы, аднак, што апроч другога таксама полацкага помніку Барысалебскай царквы — ён ня мае сабе іншых аналёгіяў, з чаго, зразумела, ясна, што тыпу гэтага, апроч Беларусі, болей нідзе няма. З такімі, досьці даўняга пахаджэньня прыёмамі, нажаль яшчэ і цяпер захаванымі ў расійскай навуцы, можа і ня варта распачынаць палеміку. Значным толькі, што і апроч гэтага ў поглядах аўтара па магчымае пахаджэньне такога архітэктурнага тыпу ў Полацку мы бачым зусім беспадстаўныя зацвярджаньні, пагрунтаваныя на поўным незнаёмстве нават з самымі асноўнымі гістарычнымі суадносінамі беларускага мінулага.

2) Досьледы гэтыя зроблены загадчыкам Смаленскага Губэрскага Музэю

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

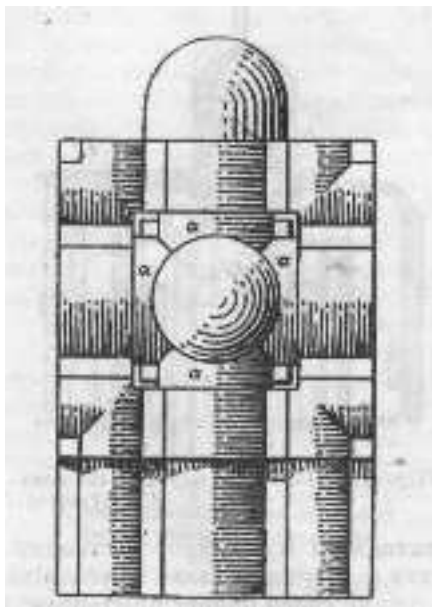
Спасаўская царква ў Полацку. Схэма конструкцыі
падкумпальнага постаменту.
(Па абмерах І. Хозерава).

раньнямі, у першапачатковай сыстэме накрыцця тут быў ужыты надзвычайна цікаўны і невядомы ў іншых помніках XII стагоддзя прыём як бы падвойнага шэрагу закамар на асяродкавым падкумпальным перакрыжжы, у выглядзе, як вызначае Бруноў, нейкіх асобных масыўных дадаткаў да надзвычайна высокага падкумпальнага барабану з трохдольнымі аркамі накішталг “какошнікаў”, звязанымі згодна з normalнай конструкцыяй падкумпальных арак і слупоў. Надмерная нагрузка апошніх, абумоўленая дадатковым цяжарам гэтага накрыцця, зьявілася прычынай шэрагу грунтоўных відазьмен у самым разьмеркаваньні архітэктурных мас будынку, што выявілася ў значным патоўшчаньні арак, слупоў і муроў, у памяншэньні памеру нутраных бакавых апсід і ў звужэньні цэнтральнае апсіды. Адсюль-жа вынікла і крыху іншая, ніж у царкве Добравешчання ў Віцебску разьбіўка пляну.

Звужэньне асяродкавае апсіды абумоўвіла тут роўнамерны падзел усходняга фасаду; пры гэтым, аднак, асновы альтарнае паўкружыны крыху ссунуты да асяродку без адпаведнай зьмены асяродкавага нэфу, так што нутраныя слупы разьмясьціліся ўсё-ж вельмі блізка да бакавых муроў, утварыўшы надзвычайна вузкія бакавыя нэфы пры няроўнамерным падзеле заходняга фасаду. Далей, мury царквы настолькі таўсьцей за мury царквы

I. Хозеравым улетку 1926 году; паведамленьні аб іх надасланы ў Камісію гісторыі мастацтва Інстытуту Беларускае Культуры. Болей поўная справаздача падана ў артыкуле “Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку”, надрукаваным у „Гістарычна-Архэалёгічным зборніку” № 1, выд. Інстытуту Беларускае Культуры, Менск, 1927.

СПАСАЎСКАЯ ЦАРКВА Ў ПОЛАЦКУ.

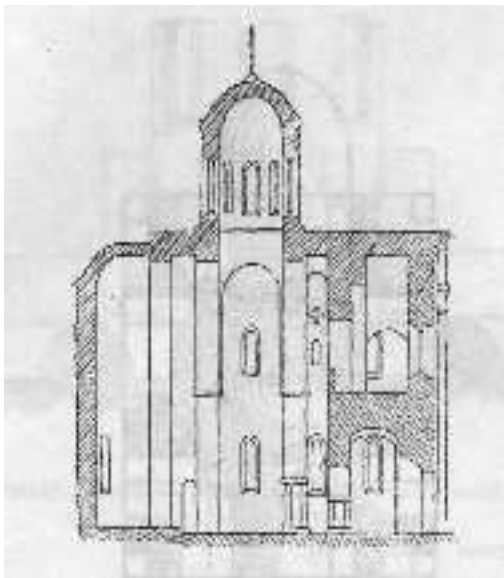
Схэма скляпеньняў і падкумпальнага
постамэнту полацкай Спасаўскай
царквы.

(Па I. Хозераву).

Добравешчаньня, што схаваныя ў іх на ўсходзе нішы бакавых апсід значна болей малыя і вузкія. Пры гэтым, усходнія слупы настолькі масыўны і настолькі блізка прыстаўлены як да бакавых муроў, так і да паміжапсідных выступаў усходняе сыяны, што перад бакавымі апсідамі застаюцца значна меншыя памяшканьні, ніж мы гэта бачым у царкве Добравешчаньня¹⁾. З тэй самай прычыны альтарная прастора паміж усходнімі слупамі і асновай апсіды, якая ў царкве Добравешчаньня мае форму квадрату, у даным выпадку набліжаецца да простакутніка, выцягнутага ў папярочным кірунку; наступная пара слупоў, аднак, зьмяшчаецца, зразумела, на такой адлегласьці ад першай, што асяродкавая падкумпальная прастора ўсё-ж мае ў пляне належную квадратовую форму. Далейшы падзел пляну адпавядае прынятаму ў пачатку: крайнія гэта зьнішчаныя, заходнія два слупы пастаўлены вельмі блізка да асяродкавых, так што абмежаваная імі частка будынку ў другі раз паўтарае альтарны простакутнік;

- 1) Трэба зазначыць, аднак, што прыведзены тут плян А. М. Паўлінава ня зусім дакладны ў сваіх дэталях, асабліва ў альтарнай частцы.

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

Перакрой Спасаўскае царквы у Полацку. (Па А. М. Паўлінаву).

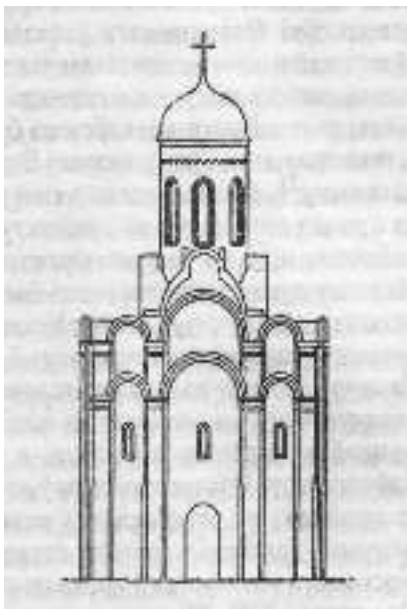
адсюль-жа да заходняга муру ізноў застаецца квадратная ў плане частка, якая з'яўляецца разам з суседнімі часткамі бакавых нефў — у ніжняй сваёй палове прытворам, а ў верхняй хорамі, з дзвюма невялічкімі бакоўкамі, куды вядуць усходы, закладзеныя ў тоўшчы заходняга муру, з дзвюма ў паўночным кутце, таксама як і ў віцебскай царкве Добравешчаньня.

Адпаведна нутраному падзелу ў папярочным кірунку, надворны падзел бакавых фасадаў выяўляецца ў асыметрычнай разбіўцы іх на чатыры палі — два вузкія і два шырокія якія чаргуюцца паміж сабою. З нутранага боку сыцен толькі першай пары слупоў адпавядаюць звычайныя плоскія выступы: у іншых частках сыцены зусін гладкія, але гэта тлумачыцца, магчыма, пазнейшымі пераробкамі, пры якіх, апроч таго, заходнія, першапачаткова крыжападобныя ў разрэзе слупы сточаны былі да васьмікантовай формы, у мэтах пашырэння занадта цеснай нутраной прасторы будынку. Затое знадворку ўсе слупы, а таксама рагі, адзначаны лапачкамі з прыстаўленымі да іх паўкруглымі пілястрамі, апалёгічнымі смаленскім, і толькі крыху болей тонкімі, якія падтрымлівалі калісьці асновы закамар, прычым толькі ўсходні

фасад зусім ня мае ніякіх, нават рагавых лапатак.

У перакроі пропорцыі Спасаўскае царквы ў параўнаньні да царквы Добравешчаньня значна болей зграбныя: у той час як апошнія занадта прысадзіста і выцягнута ў даўжыню, — Спасаўская царква ўздымаецца ў вышыню, прычым выразнасьць

СПАСАЎСКАЯ ЦАРКВА Ў ПОЛАЦКУ.

Спроба рэканструкцыі заходняга
фасаду полацкае Спасаўскае
царквы.

(Па І. Хозераву).

асяродкавае падкумпальнае часткі выяўляецца яшчэ болей ясна адналькаваю вышынёю абодвух прылеглых да яе частак будынку, чаго ў царкве Добравешчаньня няма, з прычыны рознае вышыні яе асобных частак.

Пры гэтым і надворнай апрацоўцы верху царквы ў першапачатковай конструкцыі выяўляліся тыя-ж самыя суадносіны. Цэнтральная частка, апроч свайго надзвычайна высокага кумпальнага барабану з прыстаўленымі да яго памянёнымі намі вышэй дадаткамі, выдзелена была яшчэ і тым. што скляпеньні і закамары заходняга прытвору першапачаткова былі, магчыма, ніжэй усіх іншых частак перакрыцці, так што з заходняга боку ў будынку наглядалася пэўная яруснасьць у выглядзе двух шэрагаў закамар і высокага падкумпальнага постаменту, з бакавых-жа фасадаў, ня гледзячы на агульны базылікальны плян будынку, ён меў выгляд быццам высокай вежы на

квадратовай аснове, з двух бакоў якой знаходзіліся болей нізкія часткі, г. зн. апсіды і прыгвор¹⁾. Уся гэтая конструкцыя зьяўляецца зусім нязвычайнай у архітэктурным помніку XII стагоддзя, ня толькі ў Беларусі, але і наогул, і набывае ў гісторыі нашага старадаўняга будаўніцтва вялізарнае значэнне. Памянёны намі Бруноў

1) Пар., Брунов, op. cit., стар. 3 і 6.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

правільна падкрэслівае, што тут мы маем першы выпадак такой грунтоўнай пераапрацоўкі бізантыскага ў сваёй аснове будынку, што помнік гэты ўжо нельга лічыць помнікам чыста бізантыскага будаўніцтва¹⁾, а таксама, што ў конструкцыі перакрыцця ён зьяўляецца пэўным папярэднікам пазнейшага маскоўскага будаўніцтва XV стагоддзя. Магчыма, што правільны і дапушчэнні Брунова аб нейкай народнай аснове гэтага тыпу²⁾. Але адначасна з тым разважаныя аўтара адносна магчымых крыніц яго ў кіеўскай архітэктуры, а таксама і некаторыя іншыя набліжэнні³⁾, ня вытрымліваюць з нашага пагляду ніякае крытыкі. На нашу думку тып гэты можа быць пастаўлены ў вядомую сувязь з архітэктурай Каўказу і наогул Усходу, дзе наглядаецца аналёгічная тэндэнцыя да паніжэння прыгвору і выдзялення цэнтральнае часткі; таксама ўсходняе пахаджэнне магла мець і трохдольная форма араку падкумпальным постаменці, асабліва прымаючы пад увагу чыста дэкарацыйны характар апошняга, а таксама і тое, што ўплыў сірыйска-каўкаскіх архітэктурных тыпаў адчуваецца тут і ў некаторых асноўных прыёмах, як, напрыклад, у конструкцыі альтарнае часткі. Што-ж датычыць далейшага ўплыву гэтага тыпу, дык нельга абмінуць і магчымасць яго развіцця ў трохдольныя фронтоны некаторых наўгародзкіх цэркваў XIII-XV стагоддзя, што добра вызначыў у сваім даследаванні І. Хозераў⁴⁾.

1) Ibidem, 6. Аўтар, зразумела, кажа аб пераапрацоўцы на "русской почве"; мы кажам "зразумела", бо з самай першай старонкі мы знаходзім у яго і "южно-русский" і "западно-русский" — словам увесь апарат "вялікадзяржаўнай" навукі; але цікаўна, ці доўга яшчэ расійскія даследчыкі будуць трымацца гэтай застарэлай тэрміналогіі? І ці ня досыць для іх сваіх-жа расійскіх аўтарытэтаў, якія ў апошнія часы ўжо даведаліся аб тэрмінах "украінскі" і "беларускі" і навучыліся іх ужываць у правільным сэнсе?

2) Ibidem, стар. 7-8

3) Ад Кіеву, як мы зазначалі з самага пачатку, Полацк нічога не пазынаў з прычыны сталых варажых з ім адносін; каб бачыць у полацкай Спасаўскай царкве паменшаную копію кіеўскае Сафіі (стар. 7), — трэба мець занадта багатую фантазію, тым болей, што асаблівае полацкае царквы лёгка вытлумачыць з усходніх тыпаў; на сувязь з усходам, часткова з Каўказам, паказвае, праўда, і Бруноў у адносінах да царквы Добравешчаньня ў Віцебску (стар. 4), але зусім не разумее, відаць, характару гэтае сувязі; ён лічыць, што плян віцебскага будынку паходзіць з кіеўскага Міхалаўскага сабору, відазмененага пад уплывам усходняй і заходняй архітэктуры, прычым усходнія рысы ён бачыць у суадносінах шырыні нэфаў, а заходнія ў базылікальнасці пляшу і ў конструкцыі бакавых апсід і лічыць, што злучэнне гэтых рыс магло адбыцца ў Галіцкім княстве; але гэта поўная бязглуздыца, бо базылікальныя пляны вельмі тыповы для архітэктуры Каўказу, а схаваныя ўсцяне бакавыя апсіды — характэрны сірыйскі прыём, вядомы таксама на Каўказе. Заходнія рысы выяўляюцца ў Полацку зусім у іншых

дэталях, якія маглі быць прыняты беспасрэдна, бяз усякага ўдзелу Галіцкага княства; аснова-ж — усходняя, што, апроч гандлёвых зносін, знаходзіцца, можа, у сувязі з вандроўкай на Ўсход закладчыцы полацкае царквы Ефрасініні.

4) Гл. яго артыкул "Да пытаньня аб Спасаўскай царкве ў Полацку", стар. 289–291.

СПАСАЎСКАЯ ЦАРКВА І БУДЫНКІ НА БЕЛЬЧЫЦЫ.

З іншых конструкцыйных асаблівасьцях Спасаўскае царквы перш за ўсё варта ўвагі кладка. У той час як у некаторых архітэктурных помніках Полацка-Віцебскай краіны, як, напр., у полацкай Сафіі і віцебскай царкве Добравешчаньня, — ужываецца мяшаная кладка з каменю і цэглы, у даным выпадку ўжыта чыста-цагляная кладка, з асобным прыёмам машкіроўкі прамежкавых шэрагаў цэглы з дапамогаю досыць шырокіх пластоў надворнага тынку, чым дасягалася таксама, як і ў будынках Бельчыцкага манастыра, тая-ж першапачатковая паласатасць фасадаў як і ў будынках, зробленых з цэглы і вапняку, пры большай, аднак, тэхнічнай лёгкасці і таннасьці пабудовы).

Другая цікаўная дэталёўка — гэта надворная апрацоўка фасадаў пры дапамозе паўкруглых пілястраў. Аналёгічны прыём мы маем у Смаленску, але па рагах там яшчэ захаваны — у кожным выпадку ў сьмядынскіх будовах — звычайныя простакутныя лапаткі, у той час як тут усе лапаткі аздоблены поўкалёнкамі. Магчыма, што гэты прыём зьявіўся ў Полацка-Віцебскай краіне вынікам запазычання з захаду, або далейшым разьвіццём смаленскага тыпу; здаецца, аднак, што тут ён ня меў асабліва значнага пашырэння, паколькі побач з ім мы сустракаем і плоскія лапаткі, напрыклад у Барысаглебскай царкве на Бельчыцы, якая ў формах сваіх амаль што адналькава са Спасаўскай, або там-жа ў Пятніцкай царкве, болей простага, таксама аднаапсіднага, але бясслуповага тыпу.

Абедзьве гэтыя царквы ў апошнія часы настолькі разбураны, што незаўсёды, нават, магчыма аднавіць асноўныя элементы іх конструкцыі. Разьбітая ў часе вайны Параскева-Пятніцкая царква (аб якой, між іншым, Сапуноў чамусьці памылкова паведамляе, быццам яна была збудавана ў 1670 г. — "Река Западная Двина", 422) у сучасны момант мае выгляд рэштак невялічкага кубічнага будынку, ад якога захаваліся паўночны і паўднёвы мury, а таксама масыўныя перадальгарныя слупы, на палове сваёй вышыні злучаныя тоўстымінутранымі сьценкамі з бакавымі мурамі. Старадаўняя кладка XII стагоддзя з тонкае цэглы падымаецца да асновы былых скляпеньняў, а ў некаторых мясцох і крыху вышэй. У шмат якіх мясцох відаць пазнейшыя папраўкі пры дапамозе больш буйное цэглы. З заходняга боку знаходзяцца рэшткі зруйнаванае пазнейшае прыбудовы, і скляпеньне над засыпаным сутарэннем, таксама пазнейшага паходжання: магчыма, што гэта і ёсць тыя будовы XVII стагоддзя, аб якіх паведамляе Сапуноў, няправільна адносячы да іх усю царкву цалком. Падлога царквы зруйнавана. З надворнага боку бакавыя фасады маюць досыць шырокія плоскія лапаткі па

1) Асаблівасьць гэтая нікрыта доследамі І. Хозэрава, аб чым гл. яго артыкул,

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЫЯЎ.

рагох. Альтарная частка зусім знішчана і на месцы яе знаходзіцца вялікая груда цаглянага сьмецця; аднак, абрыс вялікае паўкруглае аркі на сучаснай надворнай сьцяне, якая некалі была нутраной сьцяной альтара, паказвае, што апошні, хутчэй за ўсё меў выгляд адной шырокай і ня надта высокай апсіды, якая прылягала з усходу да асноўнага кубічнага масыву будынку. Адсутнасьць нутраных слупоў, якая вымагала беспасрэднае абпоры кумпалу на асноўныя мury, сьведчыць, што ў даным выпадку меў месца адзін з найболей спрошчаных варыянтаў кубічнага тыпу пры аднаапсіднай конструкцыі. Барысаглебская царква мае выгляд высокага прадоўжнага будынку значна большых за Пятніцкую памераў. Старая кладка таксама падмаецца тут да асновы скляпеньняў і вышэй, і ў шмат якіх мясцох, аналёгічна Пятніцкай царкве, відаць сьляды паднаўленьня больш позьняй цэглай. З захаду і з усходу некалі існавалі пазьнейшыя прыбудовкі, у сучасны момант зруйнаваныя; першапачаткова-ж з усходу была, як відаць, адна альтарная апсіда, аналёгічна Пятніцкай, або Спасаўскай царкве. Падзел бакавых муроў унутры — трохчленны, пры дапамозе дзвюх плоскіх лапатак з кожнага боку, на якія раней абалпіраліся скляпеньні; рэштак слупоў ня відаць, але, напэўна, яны былі. Знадворку падзел пяцічленны; пры гэтым чатыры асяродкавыя лапаткі размеркаваны папарна, і ў прамежках паміж іх знаходзяцца вузкія закладзеныя вокны ў два ярусы. Заходні фасад мае толькі чатыры лапаткі і, значыцца, трохчленны падзел. Такім парадкам, уся конструкцыя будынку амаль што адналькава з конструкцыяй Спасаўскай царквы¹⁾.

У абодвых памянёных выпадках плоская форма лапатак здаецца досыць сталай, але ўсё-ж магчыма, што яна зьявілася вынікам пазьнейшых пераробак, аналёгічна таму, што мы сустракаем у Смаленску ў Петрапаўлаўскай і Яна-Багаслюўскай цэрквах, чаго без спецыяльных досьледаў і раскопак пакуль што яшчэ не праведзеных, вырашыць канчаткова нельга.

Нарэшце трэцяю важнаю асаблівасьцю Спасаўскае царквы, супольнаю з віцебскай царквой Добравешчаньня, зьяўляецца, бязумоўна, ужо памянёная намі конструкцыя альтарнае часткі, якая грунтуецца, як мы вызначалі, на захаваньні прынцыпу надзелу альтара на тры асобныя памяшканьні, пры выключэньні, аднак, бакавых апсід з надворнага фасаду і зьмяшчэньні іх у нутраных паглыбленьнях усходняга муроу. Для XII стагодзьдзя такая сыстэма зьяўляецца выняткавай, таксама як і агульнае падоўжваньне будынка ў базылікальным характары. Прымаючы

1) Аб іншых дэталях гэтых будынкаў гл. наш артыкул: "Фрэскі Полацкага

ЗНАЧЭННЕ ПАЛАЦКА-ВІЦЕБСКІХ ТЫПАЎ.

пад увагу першапачатковую трохапсіднасыць полацкіх будоў, аналегічную з Смаленскам, трэба заўважыць, што пераапрацоўка і відазьмена гэтага тыпу, пад інтэнсыўным, пэўна, уплывам Усходу, адбылася тут, мабыць, яшчэ шпарчэй, ніж у Смаленску. У апошнім процэс спрашчэння альтарнае часткі ў самым канцы XII сталяцыя быў даведзены толькі да паніжэння бакавых апсід з наданьнем ім чатырохкутнага пляну, як гэта характэрна, напрыклад, для конструцыі Сьвірскае царквы. Тым часам, у полацка-віцебскай архітэктуры прыблізна ўжо ў канцы трэцяе чвэрткі XII сталяцыя спрашчэньне гэтае было даведзена да канца, разам з канчатковым зьнішчэньнем надворных бакавых апсід. Пры гэтым, няма падстаў думаць, каб тут маглі мець уплыў аднаапсідныя тыпы некаторых маленькіх чарнігаўскіх цэркваў, напрыклад, накіштат Ільлінскае, — бо ў гэтым выпадку зьяўлялася-б зусім незразумелай адсутнасыць падобных конструкцый у Смаленску, які падтрымліваў у той час досыць сыцісную і мірную сувязь з Кіеўшчынай, чаго ня было ў Полацка-Віцебскай Беларусі. Хутчэй, пры сталай варожасьці, якая існавала між Полацкім княствам і Кіевам, у даным выпадку, як мы ўжо зазначалі вышэй, выявілася пэўная залежнасыць ад тых ці іншых архітэктурных ўзораў з ўсходняе сфэры бізантыцкага ўплыву, г. зн. ад малаазійскіх і сьірыйскіх форм, перададзеных праз пасярэднітва Каўказу, што магю быць лэгічным вынікам старадаўніх гандлёвых зносін. Часткова (хоць, мабыць, і меней, як у Смаленску) да гэтага далучыліся таксама і некаторыя заходня-эўрапейскія элемэнтны, але толькі ў асобных дэталях.

У адносінах да наўгародзкае архітэктуры гэты полацка-віцебскі тып адыграў такую самую ролю, як і некаторыя смаленскія конструкцыі. Спачатку, відазьмена альтарных частак адбывалася там па смаленскіх узорах, г. зн. шляхам паніжэння апсід, асабліва бакавых, што знайшло сабе найболей яснае выяўленьне ў цэрквах: Спаса-Нярэдзіцкай і Тамаша апостала на Мячыне і, нарэшце, у царкве Параскевы Пятніцы, дзе чатырохкутная конструкцыя бакавых апсід, апрацаваная ў Сьвірскай царкве, як мы ўжо паміналі вышэй, была прынята амаль што цалком. Потым да гэтых сыстэм далучыўся, мабыць, таксама ўплыў і з боку полацка-віцебскіх конструкцый, у выніку чаго асяродкавая апсіда засталася паніжаная, бакавыя-ж зьніклі зусім, схаваньшыся ў тоўшчы ўсходняга муру. Першы прыклад такон альтарнай конструкцыі мы сустракаем у царкве Міколы на Ліпне 1292 г.; аднак, тут быў пераняты толькі самы прыём, але ня дэталі яго, бо зьмешчаныя ў сярэдзіне ўсходняга муру памяшканьні афіравальніка і дзяканіка страцілі пры гэтым характар паўкружын і зьвярнуліся ў

маленькія простакутныя пакоі, — агульны-ж тып царквы застаўся строга кубічным, чатырохслуповым. Прыём гэты ў Ноўгарадзе.

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

быў некалькі раз паўтораны; аднак, бакавыя альтарныя памяшканьні ў хуткім часе былі зусім зьнішчаны, што замацавала чысты тып аднаапсіднае царквы; характэрны для наўгародзкага будаўніцтва эпохі росквіту; а крыху яшчэ пазьней ізноў пачалі ўжывацца трохчленныя падзелы муроў і трохапсідныя конструкцыі альтарных частак. Такім чынам, ва ўсіх сваіх дэталях полацка-віцебскія тыпы ў Ноўгарадзе не паўтарыліся, застаўшыся ў архітэктуры XII сталяцця наогул адным з найболей арыгінальных варыянтаў усходня-бізантыйскае тэмы, строга абмежаваным у сваім чыстым відзе на тэрыторыі Беларусі.

4.

Калажанская царква ў Горадні.

Асобнае месца у беларускай архітэктуры XII сталяцця займае так званая "Калажанская" Барысаглебская царква ў Горадні. Паўтараючы ў агульных рысах звычайны кубічны трохапсідны тып, яна ўхіляецца ад яго толькі ў некаторых дэталях, крыніцы якіх, аднак, немагчыма знайсці ў іншых беларускіх помніках. Час пабудавання Калажанскае царквы дакладна невядомы. У інвэнтарным апісаньні горадзенскага Барысаглебскага манастыра ад 1738 году, якое было складзена базыліянскім архімандрытам Ігнатам Кульчынскім, памінаецца, між іншым, што "царква Барыса і Глеба пабудавана ў часе ўдзельных князёў, яшчэ да хрышчэння Літвы"¹⁾. Гэта можа быць, зразумела, нічым не пагрунтаваным паданьнем; але кладка будынку, з дакладна апрацаваных цагляных плінф (памерам у 33,2х22,2х3,8 сант.), звязаных тоўстымі пластамі надзвычайна моцнага цэмэнту, блізка нагадвае прыёмы смаленскага будаўніцтва XII сталяцця, а таксама полацкай Спасаўскай царквы і руін манастыра на Бельчыцы; досыць тыповы і плян царквы ў тры нэфы, з трохапсіднай альтарнаю часткаю. Усё гэта дае вядомыя падставы лічыць упаўне магчымым аднесці пабудову яе да XII сталяцця²⁾.

За доўгі час свайго існавання Калажанская царква не адін раз разбуралася³⁾. Найболей значная катастрофа зруйнавала яе ў 1853 годзе, калі з прычыны вясенняга разводзьдзя з раптоўным апоўзкам берага Нёмну заваліўся ўвесь паўднёвы мур царквы і

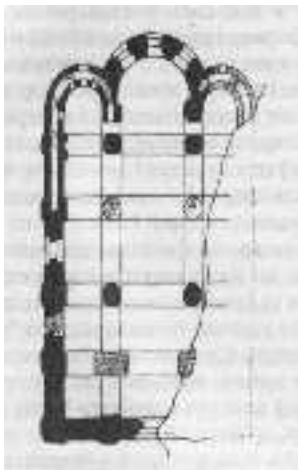
1) Памятники Древнего Русского Зодчества, изд. Имп. Академии Художеств, Петроград, 1900. Вып. VI, аркуш. 1- Замечательности Северо-Западного края, вып. I, Вильна, 1868. В. Грязнов: Коложская Борисоглебская церковь в г. Гродне. Вильна, 1893.

2) Выказваліся думкі, што Калажанская царква належыць да болей позняга часу; гл., напр., "Древности" Маскоўскага Археалёгічнага Т-ва. т. VI. стар. LXXV, увага 1. Нам

здаецца, аднак, што дапушчэнне гэтае ня мае падстаў.

3) Еп. Иосиф. Коложская в г. Гродне церковь. Воронеж, 1899. стар. 25–26.

КАЛАЖАНСКАЯ ЦАРКВА ў ГОРАДНІ.

Плян.Калажанскае царквы ў
Горадні. XII ст.

частка заходняга, знішчыўшы апошнія рэшткі першапачатковага перакрыцця, галоўная маса якога была зруйнавана яшчэ ў пачатку XVIII стагоддзя, у часе аблогі Горадні Карлам XII. К 1893 году ад першапачатковай будовы заставаліся толькі: паўночны мур, палова паўднёвага, дзве ўсходнія паўкруглыя і чатыры нутраныя слупы; вышыня муру даходзіла да 9,5 мэтраў, прычым у горніх частках іх знаходзілася пазнейшая кладка з цэглы XVI-XVIII стагоддзяў, зробленая ў часе розных паправак¹⁾. Як гэтыя папраўкі, аднак, так і наступныя да рэмонтных прац 1886 году ўключна²⁾, зусім ня мелі характару пераробак і не змянялі старадаўніх архітэктурных форм будынку, так што ўся першапачатковая канструкцыйная аснова царквы і да цяперашняга часу выяўляецца вельмі выразна.

У захаваным пляне Калажанская царква мае форму выпягнутага простакутніка, які канчаецца на ўсходзе трыма паўкруглымі апсідамі, а з захаду досыць шырокім прытворам, адзеленым калісцёй пры дапамозе пары прадоўжна-крыжападобных у разрэзе слупоў, сьляды якіх ясна вызначаюцца на падлозе будынку. З іншых слупоў захаваліся дзве пары: першая з усходу

блізка прылягае да паміжапсідных сьценак, зьяўляючыся як быццам іх працягам, і служыць для ўтварэньня праходаў з ася-

1) Грязнов, стар. 4.

2) Еп. Иосиф, стар. 75-85.

5. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

родкавай апсіды ў бакавыя; у перакроі слупы гэтыя маюць васьмікантовую форму; трэцяя пара з усходу мае круглую форму, прыблізна да трох чвэртак агульнае вышыні, а далей пераходзіць у чатырохсьценную, што зьяўляецца асабліва цікаўным (калі гэта толькі ня вынік пазьнейшае пераробкі), паколькі такая конструкцыя слупоў звычайна лічылася за выключную прыналежнасьць пскоўскіх будынкаў, у самы-ж апошні час абвешчана наўгародзкаю формай, прычым пасылаюцца на царкву Прачыстае на Волатавым полі 1352 г.¹⁾, не зазначаючы, аднак, што аналёгічны прыём сустракаецца, магчыма, на Беларусі яшчэ ў XII стагодзьдзі. Другая з усходу пара слупоў не захавалася, але існаваньне яе бясспрэчна на падставе вестак у інвэнтары Кульчынскага, дзе выразна зазначана, што "ў самай сярэдзіне царквы стаяць чатыры круглыя колюмны, цагляныя, пабеленыя вапнаю"²⁾. Такім чынам, нутраных слупоў тут было агулам ня тры, як звычайна ў цэрквах падобкага тыпу, але чатыры пары. Аднак, надворных лапатак на паўночнай і паўднёвай сьценах было толькі па пяць, а на заходняй — нормальна, г. зн. чатыры, так што на бакавых фасадах быў вытрыманы звычайны чатырохчленны, а на заходнім трохчленны падзел. Атрымалася гэта з прычыны таго, што першыя з усходу лапаткі, якія звычайна зьяўляюцца рагавымі і незалежнымі ад нутраных слупоў, у даным выпадку былі зьмешчаны каля асновы бакавых апсід, і прыходзіліся якраз насупроць першае пары васьмікантовых слупоў, у той час як заходнія лапаткі засталіся самастойнымі.

Пахаджэньне гэтае конструкцыі цяжка высьветліць цалкам бясспрэчна. Нешта падобнае, але ня тое самае, мы сустракаем у Чарнігаўскім саборы, які набліжаецца да Калажанскае царквы чатырма парамі нутраных слупоў. Аднак, з усходняга краю на бакавых фасадах тут захаваны якраз тры рагавыя лапаткі, адсутнасьць якіх характэрна для Калажанскае царквы. З гэтай прычыны, агульны лік лапатак на бакавых фасадах быў-бы тут роўны шасьці, калі-б толькі заходнія рагавыя лапаткі не засланяліся вежамі. Што-ж датычыць нутранага ладу, — дык у агульных рысах ён блізкі да Калажанскае царквы, што дазваляе, можа, па сьстэме накрывыцы дапушчальна аднесці апошнюю да пяцікумпаловага, аналёгічнага Чарнігаўскаму сабору, тыпу. Пры гэтым, конструкцыя Чарнігаўскага сабору, а значыцца і Калажанскае царквы, можа быць зьведзена да тыпу малаазійскае кумпальнае базылікі³⁾; апроч альтарнае часткі, калажанскі плян, напрыклад, мае некаторыя супольныя рысы з царквою Апосталаў у Солуні, якая належыць да VII стагодзьдзя.

1) Некрасов: Византийское и русское искусство, стар. 95.

2) Грязнов, стар. 9.

3) Некрасов: Византийское и русское искусство, 55.

КАЛАЖАНСКАЯ ЦАРКВА Ў ГОРАДНІ.

Аднак, не выключаецца магчымасць знаёмства будаўнікоў Калажанскае царквы таксама і з тымі ці іншымі каўкаскімі ўзорамі з ліку помнікаў армяна-грузінскае архітэктуры; паказвалі, напрыклад, на царкву ў Лехне (Соук-Су) у Абхазіі, як на магчымы першаўзор Калажанскае будовы); і запраўды, пры параўнанні плянаў гэтых будынкаў выяўляюцца сьляды бяспрэчнага падабенства, як у разьмеркаваньні першае пары ўсходніх слупоў, незалежна ад кумпальнае сыстэмы, надвычайна блізка да паміжапсідных сыценак, так і ў конструкцыі прытвору, аддзеленага ад асноўных нэфаў царквы ня цэльнаю сыцяною, алс толькі слупамі падоўжваюць папярочным кірунку формы, што сустракаецца, па між іншым, таксама і ў першапачатковых смаленскіх будовах на Сьмядыні! Але ў некаторых дэталях ёсьць і вядомая розьніца: перш за ўсё, у царкве ў Лехне чатыры сярэднія слупы крыху пасунуты ў кірунку да ўсходу, так што кумпал тут не займае цэн-тральнага месца; далей надворныя фасады царквы зусім гладкія і нутраныя слупы ані чым не адзначаны зькадворку; з усходу-ж муры капчаюцца невялікімі простымі кутамі, усьлед за якімі толькі пачынаюцца параўнальна нязначныя выступы бакавых паўкружын; нарэшце, царква ў Лехне абстаўлена з трох бакоў чатырохкутнымі крытымі прытворамі (як у Смаленску — Яна-Багаслоўская і Сьвірская царквы), што надае ёй у пляне быццам крыжападобную форму, ня гледзячы на ясна выяўлены базылікальны характар асноўнае прасторы. Часткова набліжаецца плян Калажаўнскае царквы таксама і да храму ў Пісундзе, хоць у апошнім вытрыманы крыху іншыя прапорцыі, асабліва ў разьмеркаваньні слупоў і кумпалу. Але бліжэйшымі аналягіямі застаюцца ўсё-ж солунская царква Апосталаў і царква ў Лехне, што сьведчыць аб пэўным уплыве з боку ўсходніх узораў, — праўда ня выключным, бо і аб гэтых апошніх ні ў якім разе нельга сказаць, каб яны зьяўляліся поўнымі першаўзорамі Калажанскае царквы.

Пераходзячы да дэталей, трэба ў першую чаргу адзначыць арыгінальную конструкцыю альтарнае часткі. Бакавыя апсіды маюць падвойныя сыценкі, паміж якіх знаходзяцца праходы і драбіны, што вялі калісьці ў асобныя памяшканьні, зробленыя над альтарнымі скляпеньнямі. У паўночнай апсідзе такі праход пачынаецца каля самае асновы яе, з праходу паміж бакавою і асяродкаваю апсідамі, і цягнецца як па ўсёй паўкружыне, так і ў частцы паўночнае сыцяны да паловы другой лапаткі. Пачатак праходу ў паўднёвай

апсідзе, з прычыны яе частковага зруйнавання, вызначыць немагчыма; у паміжапсіднай сыценцы ёнканчаецца тупіком. Такая канструкцыя бакавых апсід зьяўляецца

1) Напр., Грязнов, стар. 4. Плян царквы ў Лехне, гл. Кондаков и Толстой; Русские древности в памятниках искусства, вып. IV, мал. 48.

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЬЦЯЎ.

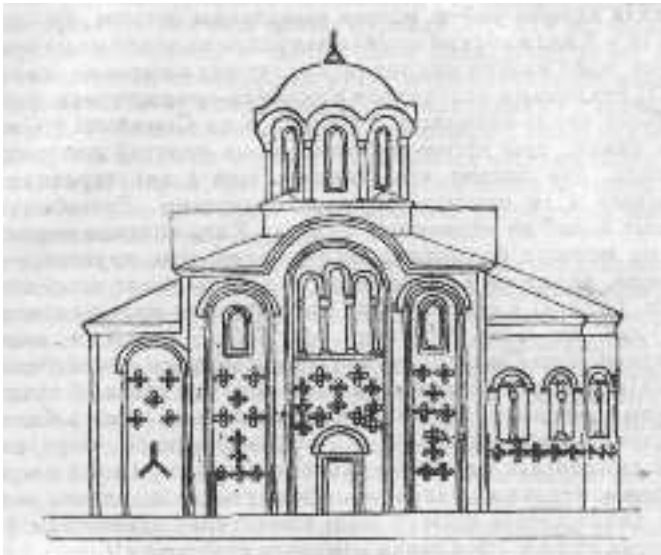
ца цалкам арыгінальнай і апроч Калажанскае царквы нам болей нідзе невядома. Трэба зазначыць, што наагул якія-небудзь драбіны ў альтарных частках будаваліся надзвычайна рэдка; нешта падобнае мы бачым, напрыклад, у бізантыцкай царкве Ірыны 532 г.; але ў гэтым выпадку простакутныя бакавыя апсіды з адцятымі ў кірунку да асяродкавае апсіды касымі кутамі пры дапамозе выступаў і слупоў падзяляюцца на дзве асобныя часткі, з якіх усходнія зьяўляюцца спецыяльна прызначанымі для змяшчэння драбін, заходнія-ж граюць ролю афравальніка і дзяканіка, злучаючыся праходамі з асяродкаваю апсідой. Такім чынам, аналёгічны прынцып, што і ў Калажанскай царкве, г. зн. змяшчэнне драбін у альтарнай частцы будынку, выяўлены тут пры дапамозе зусім іншай канструкцыі.

Горняя частка Калажанскае царквы, як мы ўжо зазначалі, зусім не захавалася. Адсутнасць скляпенняў, а таксама старадаўняе цаглянае кладкі ў горніх частках муроў, не дазваляе з дакладнасцю аднавіць першапачатковую форму яе накрывы. Слупы і лапаткі, якія яшчэ існуюць на нутраных і надворных мурах, падыходзяць за асновы скляпенняў, прычым на гары чатырохкутных частак асяродкавых слупоў можна заўважыць толькі рэшткі дугападобных выпінаў, звернутых у напрамку да бакавых муроў. Але можна, ня мыляючыся прыпусьціць, што паміж слупамі і бакавымі мурамі былі перакінуты паўцыркульныя аркі, на якія абапіраліся карабовыя скляпенні, а таксама падкумпальныя барабан, ці нават барабаны, у выпадку, калі аналёгічна Чарнігаўскаму сабору або солунскай царкве Апосталаў тут была пяцікумпальная сістэма. Самае накрывіцё было, напэўна, па закамарах, прычым асяродкавая кубічная частка, г. зн. асноўны масыў будынку, была крыху падвышана ў параўнанні да болей нізкіх альтара і прытвору. Вартым увагі ў гэтым сэнсе трэба прызнаць проект рэканструкцыі Калажанскае царквы, зроблены Горнастаевым¹⁾, дзе досыць удала закругленыя закамары размяшчаны толькі на сярэдніх палёх у той час як іншыя часткі маюць скагнутыя накрывіцы, што зьяўляецца блізім да некаторых каўкаскіх узораў, а з ліку беларускіх помнікаў — да смаленскай Сьвірскай царквы. З другога боку, аднак, па падобнасці да вышэйпамянёных намі прыкладаў з Лехны Пісунды не выключаецца таксама і магчымасць рэканструкцыі перакрывіц Калажанскае царквы і па базылікальным тыпе, г. зн. накіштал двохскатных або плоскіх дахаў, — хаця падобнае прыпушчэнне і меней праўдападобна.

З ліку іншых дэталей асабліва цікавай зьяўляецца афармленне надворных бакоў царквы ў дольных частках муроў і лапа-

1) Памятники древней русской архитектуры, изд. Академией Художеств, вып. VI, аркуш 1.

КАЛАЖАНСКАЯ ЦАРКВА Ў ГОРАДНІ.

Проект рэканструкцыі Калажанскае царквы ў Горадні.
Паўночны фасад.

(Па І. Горнастаеву).

так. Роўная паверхня сьцен, складзеньх з правільных шэрагаў цэглы, аздоблена шмаглічнымі ўстаўкамі з рознакаляровых паліваных кахляй, у формах якіх сустракаюцца простакутнікі, квадраты, ромбы, трапэзы, кругі і іншыя геомэтрычныя фігуры, злучаныя ў сваю чаргу ў выглядзе многакутнікаў і крыжоў. Формы гэтых крыжоў набліжаюцца да бізантыцкіх і ўсходніх узораў, прычым найболей часта сустракаюцца крыжы з закругленымі канцамі (аналёгічная фрэска Барысаглебскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску), а таксама складзеныя з пяці квадратаў, злучаных разам сваімі кутамі. Кахляныя аздобы багата запаўняюць як усе вольныя часткі сьцен, прыблізна да паловы іх вышыні, так і прамежкі паміж вокан. У долніх частках сьцен, а таксама на лапатках, да іх далучаюцца досыць

вялікія, рознае велічыні і колераў, гранітавыя каменьні, няправільнае формы, але гладка абчэсаныя і адшліфаваныя. Каменьні гэтыя размешчаны ў роўных шэрагах, і разам з кахлямі як-быццам падмяняюць да вядомай ступені тыя мармуровыя і алябастравыя аздобы, якія ўжываліся ў Бізантыі і на ўсходнехрысціянскія значна слабей затыяжкі складанасцю і форманальнымі мотываў, такі ўсё-

АРХІТЕКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

се іх узгаднення паміж сабога. Ня глядзячы на гэта, аднак, калажанскія аздобы ўсё-ж маюць вынятковы інтарэс, бо прысутнасць іх у Калажанскай царкве зьяўляецца адзіным ня толькі ў Беларусі, але і наагул на славянскім грунце выпадкам, калі ў будове XII сталяцця захавалася кахляная арнаментыка фасадаў. Паасобныя кахлі знаходзілі і ў Кіеве, і на Сьмядыні ў Смаленску, — аднак, пры гэтым ня было ніякіх падстаў для таго, каб даведацца, дзе ласьне яны зьмяшчаліся і які характар мелі складзеныя з іх арнаментальныя кампозыцыі. Разьмяшчэньне кахляных аздоб па надворных фасадах Калажанскае царквы дае адказ на першае пытаньне; што-ж датычыць другога, — дык, зразумела, калажанская арнаментыка не вырашае яго ў поўным абхваце, і толькі ў адносінах да Калажанскае царквы сьведчыць аб поўнай яе незалежнасьці ад Кіева, разам з вядомым набліжэньнем да Смаленску, дзе мы сустракаем аналёгічныя калажанскім дэкарацыйныя мотывы, — праўда толькі ў нутраным фрэскавым росьпісу. Трэба, аднак, зазначыць, што і Калажанская царква была калісьці расьпісана фрэскамі, параўнаньне якіх да смаленскіх магло-б пысьветліць крыху болей пытаньне аб іх арнаментальных узаемаадносінах; на жаль, аднак, апошнія рэшткі калажанскіх фрэсак былі канчаткова зьнішчаны ў часе рэмонтных прац у 70-х гадах мінулага сталяцця¹⁾.

Затое добра захавалася іншая, ня меней цікаўная і характэрная асаблівасьць нутранага ладу Калажанскае царквы, а ласьне — шматлічныя галасьнікі, закладзеныя ў тоўшчы першапачатковых муроў, пачынаючы з вышыні 1,5 мэтраў ад падлогі і канчаючы вокнамі, а таксама ў арцы пад драбінаю, што знаходзіцца ўсярэдзіне бакавое апсіды²⁾. У разьмяшчэньні гэтых галасьнікоў наглядаецца вядомая правільнасьць: яны ўмацаваны строга паземна, з такім разрахункам, каб іх адтуліны дакладна супадалі з паверхняю сьцен; у частках з болей значнымі плоскімі паверхнямі яны расплянаваны ў шахматным парадку правільнымі паземнымі радамі з адлегласьцю ў 35 сант. паміж радоў і 31 сант. паміж адтулін асобных начыньняў³⁾; у тых-жа мясцох, дзе плоскія паверхні малыя, як, напр., на лапатках, або там, дзе сьцены абмежаваны крывымі роўніцамі, як, напр., у альтарных апсідах, — правільнасьць гэтая зьнікае, і разьмяшчэньне галасьнікоў задавальнае ня столькі запатрабаваньням сьмэтрыі, колькі відавочнаму імкненьню запоўніць імі як-мага большую частку данае паверхні⁴⁾. У апошніх адносінах Калажанская царква наагул ня ведае сабе роўнай, бо хоць галасьнікі не зьяў-

1) Грязнов, op. cit., стар. 10.

2) Ф. В. Покровский. Виленский Музей Древностей, XX.

3) Грязнов, 7-8.

4) Ф. В. Покровский. XX.

КАЛАЖАНСКАЯ ЦАРКВА Ў ГОРАДНІ.

юцца выключнай яе прыналежнасцю, і сустракаюцца, як вядома, таксама і ў шмат якіх іншых будовах XII-XIV ст. (асабліва ў Ноўгарадзе і Пскове), — аднак нідзе колькасьць іх не дасягае такіх вялізарных памераў, як тут, і абмяжоўваецца, звычайна, толькі зьмяшчэньнем галасьнікоў у скляпеньнях і ў горніх частках муроў. У Калажанскай царкве, наадварот, галоўная маса галасьнікоў знаходзіцца якраз у асяродкавых частках сыцен¹⁾, што дазваляе, між іншым, наагул паставіць аа болей ці меней цвёрды грунт пакуль што яшчэ нявырашанае канчаткова пытаньне аб прызначэньні гэтых прылад.

Як вядома, адносна галасьнікоў існуюць два супярэчныя погляды: адзін з іх лічыць, што зьмяшчэньне гліняных начыньняў у цаглянай кладцы царкоўных сыцен рабілася з мэтай палепшаньня акустычнага ладу будынку, адкуль і вынікла самая назва — "галасьнікі"; згодна другога, начыньні гэтыя ня мелі ніякіх адносін да акустыкі, і аналёгічна таму, як гэта рабілася ў некаторых старадаўня-рымскіх і ўсходніх (індыйскіх) будынках, — ужываліся выключна з тэхнічнымі мэтай, як болей лёгка будаўнічы матэрыял для горніх частак муроў і скляпеньняў²⁾. Гэты апошні погляд як-быццам знаходзіў сабе вядомы грунт у прыкладах пскоўскіх і наўгародзкіх будынкаў, дзе галасьнікі зьмяшчаюцца запраўды толькі ў горніх частках. Але ён ня мог выглумачыць прычыны, чаму ў гэтых выпадках начыньні заўсёды выходзіць у сярэдзіну будынку сваімі раструбамі. Прыклад-жа Калажанскае царквы робіць яго яшчэ болей спрэчным, паколькі зьмяшчэньне начыньняў у дольных і ў сярэдніх частках муроў з мэтай іх палягчэньня ня мела-б, зразумела, ніякага сэнсу, а значыцца і прызначэньне самых гэтых прылад у даным выпадку чыста тэхнічным быць не магло. Праўда, у гэтай самай Калажанскай царкве ў некаторых месцах на гары сустракаюцца начыньні або зусім замураваныя, або зьвернутыя сваімі раструбамі ў надворны бок, якія нельга, бясспрэчна, тлумачыць у якасьці акустычных прылад; але гэта паказвае, мабыць, наагул на пэўную магчымасьць падвойнага прыстасаваньня аднальковых начыньняў і для акустычных і для тэхнічных мэт, што ўзгадняе паміж сабой абодва вышэйпрыведзеныя погляды. Першапачаткова, ва ўсходняй і рымскай архітэктуры, начыньні ўжываліся выключна для палягчэньня найменей моцных частак будынку; потым некаторыя з іх маглі быць прыстасаваныя як галасьнікі, для палепшаньня рэзонансу ў тых будынках, дзе ў гэтым сустракалася патрэба. Калажанская царква дае прыклад выразнага падзелу начыньняў згодна іх функцый, прычым адны з іх, у асяродкавых частках сыцен, зьяўляюцца толькі галасьнікамі, дру-

1) Магчыма, зразумела, што першапачаткова падобныя-ж галасынікі былі і вышэй, г. зн. у скляпеннях, у цяперашні час зруйнаваных.

2) Н. В. Покровский. Церковная археология, стар. 157–158.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЦЯЎ.

Гія-ж у горніх частках, служаць, магчыма, і тэхнічным мэтам. У процілегласць ёй, у наўгародзкіх цэрквах XIII-XIV сталеццяў абедзве гэтыя функцыі, звычайна, зліваюцца так што адны і тыя-ж начыныні адначасова служаць для абодвых мэт, будучы зьмешчаны ў горніх частках муроў і ў скляпеннях.

Трэба зазначыць, аднак, што складаная сыстэма калажанскіх галасынікоў ня мае беспасрэднае сувязі з якім-небудзь пэўным першаўзорам, асабліва на славянскім грунце. Кіеўская і чарнігаўская архітэктура зусім ня ведае галасынікоў, начыныні-ж наогул сустракаюцца там толькі як вынятак. Так, напр., у 1809 г. пры рэмонце кіеўскага Сафійскага сабору ў пазухах скляпенняў знайшлі замураваныя з усіх бакоў пукатыя гаршчкі¹⁾, бяспрэчна не галасыніковага характару; таксама падаваліся весткі аб гаршкох, якія нібыта калісьці знаходзіліся ў Васілеўскай царкве ў Оўручы²⁾, — але дрэнная захаванасць гэтае царквы да яе рэстаўрацыі³⁾ пазбаўляе апошняе паведамленьне асаблівае вартасці. У процілегласць першапачатковай украінскай архітэктуры, галасынікі настолькі пашыраны ў царкоўным будаўніцтве Ноўгарада і Пскова, што да апошняга часу іх нават лічылі выключнай прыналежнасцю толькі гэтай краіны, прычым, аднак, пытаньне аб іх паходжэнні заставалася нявысьветленым⁴⁾. Можна паказаць, напрыклад, на наўгародзкія цэрквы: Добравешчаньня на Мячыне (1179 г.), Спаса-Нярэдзіцы (1198 г.) і Міколы на Ліпне (1292 г.), а таксама на цэлы шэраг маленькіх цэркавак па берагах Чудзкага возера⁵⁾, як на ўзоры закончаных і складных галасыніковых сыстэм. Але ва ўсіх гэтых выпадках галасынікі разьмешчаны, як мы ўжо зазначалі вышэй, выключна ў горніх частках муроў і ў скляпеннях⁶⁾, пры гэтым ў колькасці многа меншай за Калажанскую царкву. Апроч таго, і самыя начыныні значна розняцца між сабой па сваёй канструкцыі. Папершае, калажанскія галасынікі маюць большыя ў параўнанні да наўгародзкіх і пскоўскіх памеры; велічыня іх дасягае 38х20 і 50х38 сант., што перавышае нават самыя буйныя з ліку наўгародзкіх начынняў. Падругое, у той час як наўгародзкія і пскоўскія галасынікі маюць выгляд круглых гаршкоў з доўгім горлам і шырокім раструбам⁷⁾, — форма калажанскіх галасынікоў набліжаецца да антычных амфор, калі

1) В. Стасов. Голосники в древних новгородских и псковских церквах. "Известия императорского Археологического О-ва", III, 135–136.

2) Археографический Сборник документов по истории Северо-Западного края России. Выд. Віленскае Вучэбнае Акругі. Т. IX, стар. VI-X прадмовы.

3) Грабарь. История русского искусства, I, 154, ув. 1.

4) Н. Покровский. Церковная археология, 157–158.

- 5) Грабарь, 11,237, уп. 1.
- 6) Стасов, 126.
- 7) Ibidem, 134 і табл. II, G.

КАЛАЖАНСКАЯ ЦАРКВА Ў ГОРАДНІ.

пазбавіць апошнія ручак і адцяць завоstrаны ніз зьмяуіўшы яго на плоскае дно.

Апошняя форма значна бліжэй падыходзіць да тых першапачатковых узораў ужывання гліняных начынняў у архітэктурных будовах, дзе гэтыя начыньні яшчэ не зьяўляліся акустычнымі прыладамі, і можа якраз з гэтай прычыны калажанскія галасьнікі, у формах сваіх яшчэ непрыстасаваныя спэцыяльна для акустычных мэт, павінны былі зьявіцца ў амаль што надмернай колькасьці, чаго мы не наглядаем у наўгародзкіх цэрквах, дзе коўбападобная форма галасьнікоў зьявілася, мабыць, вынікам ужо больш дасканалае распрацоўкі спэцыяльнай сыстэмы рэзонараў¹⁾ У гэтых адносінах, бясспрэчна, нельга згадзіцца з поглядамі некаторых аўтараў, якія паказваюць на Калажанскую царкву, як на адзін з найлепшых узораў акустычнага ладу будынку²⁾; хутчэй у даным выпадку мы маем, наадварот, адну з самых першых і далёка яшчэ не дасканалых спроб спэцыяльнага прыстасавання гліняных начынняў з мэтай павялічэньня рэзонансу, якое толькі пазьней было палепшана і належаў чынам распрацавана часткова ў Смаленску (Сьвірская царква), але галоўным чынам у наўгародзкіх і пскоўскіх конструкцыях.

Таксама няма падстаў, каб згаджацца і з іншымі аўтарамі³⁾, якія выводзяць царкоўныя галасьнікі наагул з тых досыць складаных акустычных прылад антычных тэараў, аб якіх памінае Вітрувій, і вызначаюць магчымую сувязь з імі праз пасярэдніцтва Рыму і Бізантыі, — бо ў гэтых апошніх галасьнікоў у сысьцэлым сэнсе гэтага слова, г. зн. начыньняў, прызначаных для акустычных мэт, ніколі ня было . У Рыме мы сустракаем толькі перанятую з Усходу конструкцыю кумпалоў з гліняных гаршчкоў або амфор, найболей старадаўнія прыклады чаго мы бачым у цэрку Максымья⁴⁾, а таксама ў храме Minerva Medica 263-268 г.⁵⁾ У VI стагодзьдзі аналёгічны прыём пераходзіць у Равэнну, дзе, злучаючыся з бізантыцкімі архітэктурнымі конструкцыямі, ён паўтараецца ў цэрквах San-Giovanni in fonte⁶⁾ і San-Vitale⁷⁾, а яшчэ пазьней, ужо ў романскіх будовах, ён сустракаецца часам у Францыі (Арль), у Гішпаніі і нават у Швэ-

1) Альбо "глушыцеляў", паколькі самая істота акустычнага эфэкту галасьнікоў зусім яшчэ ня высьветлена.

2) Напр., Грязнов, стар. 9.

3) Стасов, op. cit., а таксама Н. Покровский, Грязнов і інш.

4) Handbuch der Architektur v. Essenwein, II, 3 (1), стар. 78-80.

5) Ibidem, стар. 55–57.

6) Ibidem, стар. 79–80, мал. 91.

7) Corroyer. L'Architecture romane, 118–119. Флетчер. История архитектуры, вып. II, стар. 7–10, табл. 83, Д.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЬЦЯЎ.

цыі. Але ва ўсіх гэтых выпадках начыньні зусім не зьяўляюцца акустычнымі прыладамі, і зусім ня звязаны з памянёнымі Вітрувіем конструкцыямі; яны ўжываюцца тут выключна ў якасці лёгкага будаўнічага матэрыялу, прычым вельмі часта маюць звычайную форму амфор (нават цалком, г. зн. з ручкамі), з якіх сьпіральна складзены горнія часткі кумпалоў, з прамежкамі, залітымі цэмэнтай рашчынай¹⁾. Магчыма, праўда, што якраз з гэтай конструкцыі і разьвілася ў далейшым сыстэма галасьнікоў, шляхам расчынення некаторых начыньняў сваімі раструбамі ў сярэдзіну будынку; але пэўных вестак аб гэтым няма, і ў кожным выпадку ані ў заходня-эўрапейскай, ані ў бізантыскай архітэктуры падобных прыкладаў мы зусім ня ведаем²⁾; таксама і на славянскім грунце — у кіеўскай Сафіі, найболей блізкай да бізантыцкіх першаўзораў, знойдзеныя начыньні былі цалком замураваны, і значыцца таксама не зьяўляліся галасьнікамі.

З ліку вядомых нам помнікаў ласьне Калажанская царква ўяўляе сабой адзін з першых прыкладаў іншага разьмяшчэньня, і разам з тым іншага, г. зн. акустычнага скарыстаньня начыньняў. Зразумела, няма магчымасьці вызначыць, ці тут была ўжарыню распрацавана гэтая новая конструкцыя, ці можа яна зьявілася толькі паўтарэньнем нейкіх ранейшых, да цяперашняга часу не захаваных першаўзораў; але ў адносінах да крыніц яе надзвычайна цікава, што форма калажанскіх галасьнікоў больш за ўсё набліжаецца да равэнскіх амфор, — у той час як кіеўскія, напрыклад, начыньні маюць зусім іншую форму, болей блізкую да звычайных гаршкоў, што выключае магчымасьць звязваць у гэтых формах Горадню з Кіевам, і праз яго з Бізантыяй. Хутчэй калажанская галасьніковая сыстэма, калі не цалком, дык часткова, магла мець заходняе паходжэньне, прычым перш за ўсё гэтая конструкцыя была занесена ў Горадню, потым перакінулася ў Смаленск, і перайшла нарэшце ў Ноўгарад і Пскоў, дзе дасягнула найболей поўнага свайго разьвіцьця³⁾.

1) Пар., напрыклад, конструкцыю San-Vitale, а таксама ў падгробку Галлы Пляцыдыі. А. Springer. Handbuch der Kunstgeschichte, II, 42, мал. 53.

2) Паказаньні Ф. Покровскага на капліцу сьв. Бардульфа, а таксама на царкву сьв. Ёласа ў Арле ("Виленский Музей Древностей", XX, 1–2.) яшчэ патрабуюць правэркі.

3) У пытаньні аб сувязі тагачаснае Горадні з захадам пэўнае значэньне можа мець знойдзены ў Калажанскай царкве Іаваріум (aquamanile) у выглядзе коньніка з груба апрацаванае бронзы, паколькі падобныя прадметы часта сустракаюцца ў романскіх

цэрквах Нямецчыны, дзе пачынаючы з XI стагоддзя яны вырабляліся ў спецыяльных майстэрнях у ваколіцах Аўгсбургу. Пар. Н. Кондаков. Императорский Эрмитаж. Указатель отделения Средних Веков и эпохи Возрождения. СПб. 1891. Стар. 227–228.

Крыніцы.

1. З рукапісу кіеўскага Міхалаўскага манастыра: „Лѣта 6649 Ростиславъ Мстиславичъ. устро(и) градъ) великій Смоленскъ и церковь созда святого Спаса верхъ Смядыни и град Мстиславль на вехре. Онъ же созда. И княжения его 6 лѣтъ¹⁾ было. Лѣта 6650 августа 15 индикта 13 освятися церковь святыхъ Богородица внутри града Смоленска отъ Мануила перваго епископа града Смоленска. Лѣта 6746 . Давидъ, Ростиславичъ. созда церковь на пристани соборъ. архангела Михаила и Бориса и Глѣба на Смядыни. И принесение мощей изъ Вышгорода и святого Василия церковь созда". (Описание рукописи. собр., находит. в Кіеве. „Чтения в О-ве Истории и Древностей Российских", 1897, II, 153, № 457/1656).

2. Наўгародскія IV і V летапісы: „Въ лѣто 6653. Заложил церковь святого Бориса и Глѣба каменную на Смядынѣ. въ Смоленскѣ". („Полное собрание русских летописей" выд. Археографічнай Камііі, IV(1), 151; IV(2), 152).

3. Наўгародскі Летапіс пад 6653 годам: „Въ то же лѣто заложилши церковь камену на Смядынѣ, Борисъ і Глѣбъ, Смоленскѣ". („Полн. собр. рус. лет.", III, 10).

4. Ніканаўскі летапіс пад 6653 годам: „Того же лѣта въ Смоленскѣ заложилши церковь камену святыхъ страстотерпецъ Бориса и Глѣба на Смядынѣ". („Полн. собр. рус. лет.", IX, 168).

5) Цвярскі летапіс пад 6653 годам: „Того же лѣта заложилши церковь камену на Смядынѣ, Бориса і Глѣба въ Смоленску". („Полн. собр. рус. лет."; XV, 205).

6. Ніканаўскі летапіс пад 6654 годам: „ Того же лѣта здѣлаша чытыре церкви камены: въ Смоленскѣ святыхъ. страстотерпецъ Бориса і Глѣба на Смядынѣ; а во градѣ святыхъ верховныхъ, апостоль Петра и Павла, и святого пророка Боговидца Ильи, п святыхъ чюдотворецъ безсребрянникъ. Козмы и Дамьяна. Того жо лѣта бысть знаменіе на небеси: солнечныя луча погубоша, а луна крована". („Полн. собр. рус. лет.", IX, 172).

7. Наўгародскі Летапіс пад 6654 годам: „Томъ же лѣтѣ съдѣлаша 4 церкви: святую мученику Бориса і Глѣба во градѣ, святого пророка Ильи и святую апостолу Петра и Павла на Хълмѣ, и святую безмезднику Козму и Даміана". („Полн. собр. рус. лет.", 111,10).

8. Цвярскі летапіс пад 6655 годам: „ Того желѣта здѣлаша 4 церкви: святого Бориса і Глѣба въ городѣ, и святого Ильію і святого Петра и Павла, и святого Козму и Даміана"³⁾ („Полн. собр. рус. лет.", XV, 208).

9. Пацеўскі летапіс пад 6688 годам, пры апісанні і сьмерці смаленскага князя Рамана Расьціславіча" „...и созда

1) У рукапісу памылка замест 16, бо Расьціслаў Мсьціславіч сеў на Смаленскае княства ў 6633 (1125) годзе.

2) Выдавочна памылка, бо Давід Расьціславіч памёр у 6705 (1197) годзе. Орловскім запрапанавана папраўка 6746 на 6696, г. зн. 1188. "Смоленская старина", 1226.

У кантэксьце гэтае паведамленьне знаходзіцца беспасрэдна пасля паведамленьня аб прызначэньні наўгародскім пасаднікам Канстантына Мікулініча.

АРХІТЭКТУРА XI – XII СТАЛЕЦЬЦЯЎ.

церковь камену святаго Іюана, и украсивъ ю всякимъ, строеньемъ, церковнымъ и иконы, златомъ и финифтомъ украшены, память сдѣвая роду своему, паче же и души своей оставленіе грѣховъ прося"; („Полн. собр. рус. лет.", II, 123).

10. Іпацеўскі летапіс пад 6705 годам пры апісанні сьмерці смаленскага князя Давыда Расьціславіча: „Самъ бо сяковъ, обычай имѣеть: по вся дни ходя ко церкви святаго архистратига Божія Михаила, юже бѣ самъ создалъ во княженьи своемъ, такое же имѣсть в полунощной странѣ, и всимъ приходящимъ, къ ней дивитися изряднѣй красотѣ. ея, иконы златомъ и сребромъ, и жемчюгомъ, и каменіемъ драгимъ украшены, и всею благодатью исполнена". („Полн. собр. рус. лет." II, 151).

11. Вакрасенскі летапіс у сьпісе літоўскіх местаў 1506 г.: Полтескъ на Двинѣ и на Полотѣ, деревянь, святая Софія камена о седми врьсѣхъ," („Полн. собр. рус. лет.", VII, 240).

12. Летапіс места Віцебску: „Roku 974. Zbiwszy Olha Jacwingow I Pieczyngow y przeprawiwszy sie przez Rzeka Dzwine zanocowawszy z woyskiem y upodobawszy gure założyła Zamek Drewniany nazwała od rzeki Widzby Witebskim wymurowała Cerkiew w Wysznim Zamku Swientego Michała; A w niznim Zwiastowanie dwa rokі zniesszkawszy od iechała do Kilowa". „Roku 1171. W Połocku xienzna Jefrosinia wymurowała cerkiew Swientego Spasa y tam mniszko była..." (Рыкапіс Віцебскага аддзяленьня Беларускага Дзяржаўнага Музэю пад загалоўкам: „Dzieje Miasta Witebska. Spisane z rękopismu Michała Pancernego z roku 1760 przez Stefana Awierkę, z własnymi jego I oycza dodatkami. Teraz na nowo przepisane w Petersburgu r. 1868". Аркушы 6-7).

13. Стара-беларускі летапіс па сьпісе Рачынскага: „По смерти пакъ отца своего князя великии Мингаило собравшы войско свое и поидеть на город Полтэскъ, ино мужы Полочане которые вѣчемъ справовалися іакъ Великии Новгород и Псковъ, и напервей прышли къ городу их реченому Городъцу и мужы Полочане собравшыся с полъки своими и стрѣтили их под Городцомъ и великии бои и сѣну межи собою мѣли, и поможеть Богъ великому князю Минкаилу и побил мужей Полочан на голову и город ихъ. зъжогъ на имя Городец, и городъ Полтэскъ возметь и зосталь великим княземъ Полоцкимъ, и будучы ему великим князем Новгородскимъ, и Полоцкимъ пановаль много лѣт и вмер, и оставил по собѣ двух сынов своих одного Скирмонта, а другого Кгинвила, и Скирмонтъ почнеть княжыти на Новогородъцы, а Кгинвил на Полоцку, и поиметь Кгинвиль дочку у великого князя Тверского у Борыса именем Марю для которое ся окрестить у Рускую вѣру и дали ему имя Борысь и мѣль, с нею сына именем Рогволода которого назвал Руским именем Василей, и тот Кгинвил реченый Борыс вчынилъ город на имя свое на рецѣ Березыни и назвал его Борысов, и будучы ему Русином был велми набожон и вчынилъ. църковъ каменую в Полоцку святое Софѣи, а другую святого Спаса девичьи монастырь у верхъ реки Полоты от города у полумию, а третью църковъ монастырь на Бельчыцы святого Борыса и Глѣба".¹⁾ („Полн. собр. рус. летоп.", XVII, 300-301).

14. Варыянт па сьпісе Быхаўца: „...а poymeł Ginwił doczku u wielikoho kniazia Twerskoho w Borka imenem Maryiu, dla ktoroieŝ ochrystyłsia w Ruskuu wiru y dali imia jemu Jurij, y tot kniaz Borys wczynił horod na imia swoie na rece Berezyni I nazwał ieho

- 1) Аналітычнае паведамленне з нязначнымі варыянтамі паўтараецца ў іншых сьпісах, а ласьне: Красінскага (XVII,232), Архэалёгічнага т-ва (XVII,245), Альшэўскім (XVII, 426-427) і Еврэнаўскім (XVII, 362).

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА.

Nabożon, u wczynił cerkow kamennuiu u Połocku swiatoie Sofij. Druhuju swiatoho Spasa, dewic monastyr, u wersch reki Połoty ot horoda w połu mili. Tretiuiu cerkow monastyr na Bielczycy swiatoho Borysa y Hleba". ("Полн. собр. рус. лет.", XVII, 479).

15. Хроніка Стрыйкоўскага ў разьдзеле " Boris Ginwiłowicz xiaże Połocki": "Boris xiaże, uczyniwszy ojcowi obyczajem chrześcianskim pogrzeb uczciwy, z wielką sławą I dzielnością rycerską, księstwo Połockie sprawował. Ten chcąc zostawić po sobie znak wieczny chrześciantwa, umyślił kościoły ku czci Panu Bogu budować I zmurował naprzód w zamku wysznym cerkiew świętej Sophiae, to jest: mądrości Bożej, obyczajem greckim, jakom sam widział znać iż kosztem nie małym. Na Bielczycy też monaster z wieżami ochodożny I kościół Borissa I Hleba świętych, murem ozdobnie wystawił, czwierć mile, jako mi się zda (bom nie mierzył tylkom widział) od Połocka. Drugizaś Dziewicy monastir w wierch rzeki Połoty od zamku puł mile, w którym Książ Wielki Moskiewski miał stanowisze swoje, gdy Połocka dobywał; czwartu kościół S. Spassa, zbudował: a na to budowanie przeważnym kosztem aż z Lifland, cegłę, wapno, alabaster I insze potrzeby w stugach Dźwina rzeka wożono". (:Кроника Polska Litewska Zmodzka y wszystkiey Rusi... Przez Macieja Osostewiciusa Striukowskiego dostatecznie napisana... Drukowano w Krolewcu u Gerzego Osterbergera M. D. LXXXII". Kniha VI, rozdział XII, стр. 241).

Лі т а р а т у р а .

1. А. М. Павлинов. История русской архитектуры. Москва, 1894.
2. А. М. Павлинов. Древние храмы Витебска и Полоцка. "Труды IX Археологического Съезда в Вильне", т. I. Москва, 1895.
3. А. Некрасов. Византийское и русское искусство. Москва, 1924.
4. И. Орловский. Борисоглебский монастырь на Смядыни в Смоленске и раскопки его развалин. "Смоленская старина", вып. I. ч. I. Смоленск 1909.
5. Е. Н. Клетнова. Доклад Московскому Археологическому О-ву о раскопках на Смядыни, произведенных Смоленской Ученой Архивной Комиссией в 1909 году. "Древности", т. IV, 288—297.
6. Е. Н. Клетнова. О раскопках на Смядыни, произведенных Смоленской Ученой Архивной Комиссией в сентябре 1909 года. (Без вызначэньня месца і году выданьня).
7. С. П. Писарев. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. Смоленск, 1894.
8. С. П. Писарев. Памятная книга гор Смоленска. Смоленск, 1898.
9. П. Цветков. Страничка из истории Петропавловской в Смоленске церкви. Смоленск, 1911.
10. "Древности", III, 105 — 108. (Даклад Никитина і Попова аб руінах на Смядыні).
11. А. Сапунов. Полоцкий Софийский собор. Витебск, 1888.
12. А. Сапунов. Древности Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке. 1885.
13. А. Сапунов. Памятники времен древних и новейших в Витебской губ. Витебск 1903.
14. А. Сапунов. Витебская старина. Т. I і V.
15. П. Красавицкий. Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охранение. "Полоцко-Витебская старина", кн. I, I асобным выданьнем: Витебск, 1911.
16. К. Говорский. Исторические сведения о Полоцком Софийском соборе. "Вестник

АРХИТЕКТУРА XI – XII СТОЛЕТИЯ.

- 17- К. Говорский. Историческое описание Полоцкого Борисоглебского монастыря. "Вестник Западной России." 1865. Ноябрь.
18. Н. Шероцкий. Софийский собор в Полоцке. "Записки отделения русской и славянской археологии И. Русского Археологического О-ва", т. X, стар. 77—90, і асобнымі адбіткамі: Петроград, 1915.
19. Памятная книга Витебской губ. на 1865 г.
20. В. Грязнов. Коложская Борисоглебская церковь в гор. Гродне. Вильна, 1893.
21. Памятники древнего русского зодчества изд. Академии Художеств. Петербург. 1900. VI, 1.
22. Замечательности Северо-Западного края, вып. I. Вильна, 1868.
23. Еп. Иосиф. Коложская в гор. Гродне церковь. Воронеж, 1899.
24. Памятная книга Гродненской губ. па 1866 г. Стар. 7—36.
25. Виленский календарь на 1890 год.
26. И. Орловский. Гродненская старина. Гродна, 1910. Стар. 14—17, 40—42.
27. Археографический Сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной России. (Выд. Віленскае Вучэбнае Акругі). Т. IX, стар. VI—X прадмовы.
28. М. Шчакаціхін: Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра, у часоп. "Наш край", выд. Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускае Культуры, № 1 за 1925 г., стар. 18—31.
29. Н. И. Брунов: Извлечение из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года. Москва, 1926.
30. І. Хозераў. Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку. Гістарычна-Архэалёгічны зборнік № 1, выд. Інстытуту Беларускае Культуры. Менск, 1927.

Раздзел III.

Замковае і ваеннае будаўніцтва Заходняе Беларусі ў XIII—XVI стагоддзях.

1.

Паходжэнне першапачатковых тыпаў.

Пачынаючы з XIII стагоддзя сацыяльна-эканамічныя і дзяржаўна-політычныя ўмовы жыцця Беларусі рэзка змянілі асноўную лінію развіцця яе монументальнай архітэктуры. Бізантыскае ў сваёй аснове царкоўнае будаўніцтва, якое знайшло сабе глебу ў цягу папярэдняга стагоддзя ў найболей выдатных асяродках паасобных стара-беларускіх княстваў, амаль што зусім прыпынілася ў эпоху тае грунтоўнае перабудовкі нутраных політычных адносін на беларускай тэрыторыі, якая выявілася ў паступовай консолідацыі раней адасобненых беларускіх зямель навакол адзінага дынастычнага цэнтру, у форме суцэльнай Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Прычынай гэтага, з аднаго боку, з'явілася, напэўна, тое, што ў працэсе дзяржаўнага аформлення Вялікага Княства Літоўскага былі дзяржаўна-політычныя цэнтры пазбавіліся ранейшага свайго значэння, новыя-ж асяродкі, ужо ня звязаныя гэтак шчыльна з праваслаўным культам, а разам з тым і наогул з формамі бізантынізаванае культуры, ня мелі належнага грунту, дзе маглі б працягнуцца і развіцца надалей тая-ж самая царкоўна-будаўнічая традыцыя. З другога боку, і самы гэты працэс адбываўся ў досыць напружанай атмасферы барацьбы і змаганьня, дзе заставалася мала месца для мірнага культавога будаўніцтва: дзяржаўныя і політычныя інтарэсы адцягвалі ўвагу ў іншы бок. У кожным выпадку, за час з XIII і аж да самага канца XV стагоддзя мы не знаходзім у Беларусі аніводнага монументальнага помніку царкоўнае архітэктуры. Зразумела,

культавыя будынкі, г. зн. цэрквы і крыху пазней касьцёлы, за гэты час павінны былі будавацца, — але хутчэй за ўсё яны былі выключна драўлянымі, і значыцца страчаны для нашага вывучэння, разам з помнікамі цывільнае архітэктуры тагачасных местаў.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Замест таго, у гэтую эпоху мы бачым шпаркае разьвіццё каменнае архітэктуры ў зусім іншым напрамку, г. зн. у якасці архітэктуры ваеннай і замковай, абумоўленай чыста-практычнымі вымаганьнямі часу.

У стылістычных адносінах асабліва важным зьяўляецца тут грунтоўны адыход ад усіх ранейшых традыцый. З пачаткам замковае архітэктуры канчаецца пэрыяд уплыву бізантыцкіх і ўсходніх архітэктурных форм на беларускае каменнае будаўніцтва, які замыкаецца, такім чынам, толькі ў параўнаньні вузкія межы канца XI і XII стагоддзя. У працэсе далейшага архітэктурнага разьвіцця пэрыяд гэты застаецца як-бы зусім адарваным, і бізантыцкія тыпы будынкаў ужо ніколі болей ня маюць істотнага значэння нават у царкоўнай архітэктуры Беларусі, якая, вярнуўшыся з пачатку XVI стагоддзя да монументальных каменных кампозыцый, будзе іх ужо на падставе ўсяго таго новага, што было ўнесена ў беларускае будаўніцтва яе замковай архітэктурай эпохі сярэднявечча. Апошняя-ж ішла, зразумела, сваім уласным шляхам, ствараючы формы, цалком адменныя ад усіх ранейшых.

Узнікненне каменнай ваенна-замковай архітэктуры ў Беларусі можа быць аднесена не раней як да XIII стагоддзя. Але да вядомай ступені яна мела грунт і ў фортыфікацыйнай тэхніцы папярэдніх часоў. Мы маем тут на ўвазе тыя прымітыўныя ўмацаваньні, з якіх складаліся старадаўнія “гарадзішчы”, абведзеныя, звычайна, валамі і роўамі, а часам, нават, парканам або збудаваным з каменя мурам, у межах якога змяшчаліся драўляныя будынкі паселішча. Такая сыстэма ўмацавання, якая ўзнікла, магчыма, яшчэ ў дагістарычную эпоху, трымалася на працягу вельмі доўгага часу, задавальняючы пры ўсёй сваёй прымітыўнасці, усе тагачасныя патрэбы належнае абароны. Магчыма, што яна-ж развілася пазней і ў болей складаную конструкцыю драўлянага замку ў болей значных гандлёвых і політычных асяродках X–XI стагоддзя, пераважна на Усходняй Беларусі. У адносінах да пазнейшай замковай архітэктуры Беларуска-Літоўскай дзяржавы сыстэма гэтая не магла быць адзіным выходным пунктам, — але яна мела, бяспрэчна, сваё значэнне ў той момант, калі надворныя абставіны змусілі звярнуць увагу на яе ўдасканаленне, ня лепшае прыстасаванне яе да тых вымаганьняў, якія ставілі задачы дзяржаўнае абароны ў барацьбе з болей моцным і спрактыкаваным у справах вайны супраціўнікам. Абставіны-ж гэтыя склаліся ласьне ў XIII стагоддзі, калі існаваньню маладога Вялікага Княства Літоўскага пачала пагражаць

сур'ёзная небясьпека з боку прускіх рыцарскіх ордэнаў.

Умовы тагачаснае вайсковае тэхнікі, дзе спецыяльныя ваенныя будынкі зьяўляліся абавязковаю базаю для ўсялякіх ваенных апэрацый, змусілі Беларуска-Літоўскую дзяржаву адразу-ж прыняць

ПАХАДЖЭННЕ ПАРШАПАЧАТКОВЫХ ТЫПАЎ.

Усе тыя прыёмы, якія былі ўжытыя яе супраціўнікам у працэсе наступу, з тым, каб належным чынам арганізаваць адпаведную абарону. Але першую ролю сярод гэтых прыёмаў грала моцнае замковае будаўніцтва. Прыклад "крыжакоў" якраз і зьявіўся тэю асноваю, з якой магла вырасці запраўдная замковая архітэктура ў Беларусі; значную ролю, аднак, у відазьмене прынятых ад "крыжакоў" першаўзораў павінны былі адыграць і мясцовыя тыпы старадаўніх умацаванняў, тым болей, што пэўнаму ўплыву з іх боку падлегла нават і самая крыжацкая архітэктура.

Працэс гэты, відаць, адбываўся наступным чынам. Як вядома, каля 1201 году, у мэтах заваёвы новых зямель на ўсходзе, прускае войска на чале з біскупам Альбэртам паклала пачатак места Рыгі, і разам з тым заснавала г. зв. Лівонскі ордэн рыцараў мечаносцаў (*fratres militiae Christi*), зацверджаны папежам Іноцэнтам III у бульях 1204 і 1210 году¹). Злучыўшыся ў 1237 годзе з Тэўтонскім, ордэн гэты апанаваў досыць значнай тэрыторыяй па ўзбярэжжы Балтыйскага мора і ніжняй плыні Заходняе Дзьвіны, стварыўшы побач з маладой, яшчэ ня ўзмоцненай Беларуска-Літоўскай дзяржавай сваю ўласную духоўна-рыцарскую дзяржаву, магутную і варожую. Адсюль і пачаўся бесьперарывны наступ крыжацкага войска на тэрыторыю Беларусі і Літвы, які цягнуўся аж да XV стагоддзя. Паступова пасоўваючыся ўсё далей па плыні Заходняе Дзьвіны, крыжакі перш за ўсё клапаціліся аб лепшым замацаваньні шляхоў свайго наступу і аб стварэньні магутных баз для ўтрыманьня ў сваіх руках апанаваных тэрыторый, дзеля чаго, пачынаючы з Рыгі, яны збудавалі цэлы шэраг замкаў, некаторыя з якіх, як напрыклад замкі ў Волькенбургу, Дзьвінску, Рэжыцы і Люцыне, знаходзіліся ўжо ў так званых Інфлянтах, г. зн. на тэрыторыі, якая складае паўночна-заходнюю частку сучаснае Віцебшчыны²).

У працэсе змаганьня і абароны якраз адсюль узоры крыжацкае фортыфікацыйнае архітэктуры лягчэй за ўсё маглі быць запазычаныя Беларуска-Літоўскай дзяржавай, разам з чым наагул была завязана сысьцэла сувязь Беларусі з немецкім сярэдневечным мастацтвам, пад уплывам якога беларуская архітэктура пайшла шляхам готыкі, захаванай тут аж да XVII стагоддзя. Такім чынам, вайсковыя падзеі XIII стагоддзя і звязаныя з імі крыжакія будовы адыгралі досыць важную ролю ў разьвіцьці беларускае архітэктуры, заклаўшы грунт для далейшага

1) F. Bunge. Der Orden der Schwertritter. Leipzig, 1875, Стр. 8.

2) Гл. W. Neumann: Die Ordensburgen im sogenannten polnischen Livland. – “Mitteilungen aus d. livl. Geschichte”, XVI, Riga, 1889. Яго-ж. Военное зодчество в Прибалтийском крае в средние века. — Труды IX Археологического съезда в Вильне”, т. I. Л. Сапунов “Памятники времен древних и новейших в Витебской губернии”. Витебск, 1903.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

стылістычнага разьвіцця ня толькі сысісла ваеннага, але пазьней таксама цывільнага і нават царкоўнага будаўніцтва. Але трэба зазначыць, што тэа ўзоры, якія Беларусь сустрэла ў крыжацкіх будовах, і самі ня мялі ўжо характару цалкам чыстай паўночна-нямецкай готыкі, у далейшым-жа мясцовыя іх відазьмены яшчэ болей адхіляліся ў свой уласны бок у замковых будовах пазьнейшага часу на тэрыторыі заходняе Беларусі, што абумовіла сабой пэўны спэцыфічны іх характар, не бяз уплыву з боку памянёных намі вышэй мясцовых ваенных умацаваньняў прымітыўнага тыпу. Тут характэрна, што з самага пачатку, нават у крыжацкіх будовах на тэрыторыі Інфлянтаў, мы наглядаем значны ўхіл іх ад звычайных нямецкіх плянаў і форм, які, бясспрэчна, павінен тлумачыцца як вынік чыста мясцовых асаблівасьцяў.

У самай Прусіі ўжо ў канцы XII і ў пачатку XIII стагодзьдзя замковыя будовы канчаткова аформіліся як сталы архітэктурны тып з вялікай правільнасьцю і сымэтрыяй як у разьмяшчэньні паасобных частак, так і ў агульным характары пляну, вытрыманага звычайна ў форме чатырохкутніка, умацаванага масьвнымі мурамі і вежамі¹⁾. Крыжацкія-ж замкі, як у Ліфляндзі, так і ў Інфлянтах, мелі спачатку, наадварот, пляны зусім няправільныя, цалкам залежныя ад характару мясцовасьці, дзе быў узьведзены той ці іншы будынак, і больш-менш правільныя формы мы бачым тут не раней XIV стагодзьдзя. Тлумачыцца гэта, напэўна, тым, што ў першыя часы крыжацкія замкі ня зусім будаваліся нанова, але зьяўляліся толькі перапрацавамі і далейшымі перапрацоўкамі заяваных крыжакамі старадаўніх гарадзішчаў, паасобныя каменныя часткі якіх захоўваліся, магчыма, у гэтых пазьнейшых перабудовах, адбываючыся, такім чынам, як у некаторых дэталях іх архітэктурнай констукцыі, так і ў агульным характары плянаў²⁾.

Як на ўзор замковае пабудовы такога тыпу можна паказаць, напрыклад, на замак Волькенборг, які знаходзіўся калісьці між Дзьвінскім і Рэжыцай³⁾. Ён меў форму няправільнае трапэзы, і быў збудаваны на верхавіне ўзгорку, скончанага з трох бакоў стромкімі абрывамаі, а з чацьвертага — адным скатам. Самая верхавіна ўзгорку была ўмацавана парканам, а крыху ніжэй ён быў абведзены валам, насыпаным з зямлі і каменя. З паўднёва-ўсходняга боку яшчэ да нядаўнага часу захоўваліся рэшткі абарончага муру, таўшчынёй да 3 мэтраў, складзенага з звычайнага валуновага каменя і кавалкаў цэгля на вапнавай рашчыне. Да гэтага

муру, як сьведчаць зробленыя расконкі, беспасрэдна

- 1) Essenwein.: DieKriegsbaukunst der romanischen und gotischen Periode. – “Handbuch der Architektur”, В. IV. Н. I. стар. 125.
- 2) Пар. Нейман: Военное зодчество в прибалтийском крае, стар. 32.
- 3) W. Neumann: Die Ordensburgen, стар. 300.

ПАХАДЖЭННЕ ПАРШАПАЧАТКОВЫХ ТЫПАЎ.

прылягалі калісьці драўляныя ўмацаваньні. Апроч таго на адхоным скаце ўзгорку, перад часткай, абведзенай асноўным мурам, знаходзіўся звычайны прыгарад (Vorburg), абкружаны зямляным валам. У параўнаньні да пляну старадаўняга гарадзішча ў даным выпадку, відаць, былі зроблены толькі зусім нязначныя зьмены, і нават магчыма, што галоўны мур быў перароблены з ранейшага ўмацаваньня, або складзены на месцы яго, прычым захавалася і ранейшая зьмешаная конструкция з злучэньня каменных і драўляных частак. Такая конструкция была спачатку наогул настолькі пашыранай, што толькі нязначная частка крыжацкіх замкаў адразу-ж была цалком збудавана з каменя ці з цэглы, прычым нават і ў гэтых выпадках каменная кладка ўжывалася толькі для асноўных масываў, асобныя-ж дэталі будынкаў вельмі доўга заставаліся драўлянымі. Аналёгічны прыём быў пераняты пазьней і беларуска-літоўскім замковым будаўніцтвам, дзе ўжываньне яго было звычайным да самага XVI стагоддзя.

З пачатку XIV стагоддзя ў крыжацкіх замках усталёўваўся болей закончаны і правільны тып. Для галоўнага корпусу звычайна абіралася форма квадрату або простакутніка, прычым корпус гэты складаўся з трох або чатырох паасобных будынкаў, якія абакружалі нутраны дзядзінец; з нутрнага боку да іх далучаліся галёрэі, якія злучалі паміж сабой паасобныя памяшканьні. Згары, навакол усяго замку, праходзіў так званы "абаронны ход" (Wehrgang) з бойніцамі, зьмешчанымі ў глыбокіх нішах. Аднаю з самых галоўных частак замковае будовы зьяўлялася вялікая старажовая вежа, з надзвычайна масыўнымі мурамі, і вышынёю ў некалькі паверхаў, якія злучаліся між сабой нутранымі ўсходамі; апошнія пачыналіся, звычайна, толькі з другога паверху, так што трапіць у вежу можна было выключна з дапамогай пераносных драбін або пад'ёмнага мосту. Згары старажовая вежа канчалася стромкім конусападобным дахам, а часам мела яшчэ і спэцыяльную надбудовку — баявую пляцоўку. У гэтай самай вэсмы звычайнай знаходзілася і галоўная замковая брама. Старажовая вежа ў кожнай замковай будове зьяўлялася абавязковай, і часам яна была наагул адзінай вежай у замку; часцей, аднак, да яе далучаліся яшчэ і іншыя вежы меншага памеру, лік якіх і сыстэма расплянваньня не падлягалі якім-колечы пэўным правілам; звычайна, аднак, у замках чатырохкутнага пляну будаваліся чатыры большыя або меншыя вежы па рагах, форма якіх спачатку часцей за ўсё была круглай, а ў болей позьні час выяўляла тэндэцыю да пераходу ў чатырохкантовую.

Усе гэтыя характэрныя рысы з нязначнымі відазьменамі

паўтарыліся ў цэлым шэрагу крыжацкіх замкаў, пачынаючы з Рыгі і Вэндэна, і кончаючы Дзвінскім, ужо па беларускай тэры-

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

торыі. Далей апрацаваныя ў крыжацкай архітэктуры конструкцыйныя прыёмы і пляны перайшлі і ў беларуска-літоўскую замковую архітэктуру, падлягаючы тут далейшым відазьменам і модыфікацыям, і ўсё болей адхіляючыся ад першапачатковых сысіла нямецкіх орыгіналаў. На гэтай аснове і развіліся пазнейшыя характэрныя формы беларуска-літоўскага замковага стылю.

Ня меншую ролю тут адыгралі таксама і чыста тэхнічныя моманты. Ужо пачынаючы з Вольксенборгу і іншых крыжацкіх будоў, уплыў некаторых мясцовых варункаў меў сваім вынікам характэрную відазьмену ня толькі конструкцый і плянаў, але і самых будаўнічых прыёмаў у параўнанні да нямецкае тэхнікі. У той час як у прускіх замках у якасці матар'ялу ўжывалася амаль што выключна цэгла, — у крыжацкіх будовах ужываньне яе было значна абмежаваным, так што асноўным будаўнічым матар'ялам зьявіўся тут болей лёгка для набыцця вапняк і валуновае каменне, г. зн. матар'ялы, вельмі пашыраныя ў данай мясцовасьці. Вынікам гэтага няўхільна было аднак, пэўнае агрубеньне архітэктурных форм, асабліва ў надворных частках будынкаў. Асноўныя мury будаваліся з груба апрацаваных вапняковых пліт, або нават з натуральнага неапрацаванага камення, да якога часам прымешваліся кавалкі бітае цэгля, і ўсё залівалася цэмантнай рашчынай¹⁾. Чыстая цэгла ўжывалася параўнальна рэдка, і амаль што ніколі ня была выключным будаўнічым матар'ялам. Толькі ў некаторых выпадках надворным мурам надаваўся выгляд цаглянае будовы, — але гэта дасягалася з дапамогаю абліцоўкі муроў, збудаваных тэй самай вышэйпамянёнай змешанай кладкай. Звычайна-ж цэгла ўжывалася выключна для апрацоўкі нутраных частак, г. зн. праёмаў у дзьверах і вокнах, скляпеньняў, падлог і г. д., а самыя мury з нутранага боку або тынкаваліся і фарбаваліся, або завешваліся тканінамі ці абіваліся дрэвам.

Аналёгічныя будаўнічыя прыёмы мы сустракаем таксама і ў першапачатковых замках Беларуска-Літоўскай дзяржавы да XIV ст. ўключна, хаця часамі ў рагавых вежах і ў прылеглых да іх частках муроў трапляецца тут сцэльная цагляная кладка, як напрыклад у Крэве²⁾. Толькі як выключэньне, замак у Троках мае болей складаную і дакладную конструкцыю, будучы збудаваны ў дольных частках муроў зграніных валуноў, пакладзеных

1) Кладка гэтая па сваёй тэхніцы нагадвае тую кладку, якая ўжывалася пачынаючы з XIII ст. ў некаторых наўгародзкіх цэрквах, дзе яна вядома пад назваю "полубутовай" кладкі, або кладкі "в коробку". У царкоўнай архітэктуры Беларусі такая кладка, відаць, зусім ня ўжывалася, і сустракаецца выключна ў замковых будовах, а таксама наогул у

ваенных умацаваннях.

2) "Древности", выд. Мас коўскага Археалёгічнага Т-ва, т. VI, стар. LIV – LV.

ЗАМАК У НАВАГРАДКУ.

правільнымі шэрагамі, а ў горных частках выключна з цэглы буйнога памеру; таксама і вежы тут цалкам цагляныя на гранітных фундамэнтах¹⁾. Але і гэтую конструкцыю, пэўна, можна вывесці з тых самых крыжацкіх будоў, дзе таксама як выключэнне, і параўнальна рэдка, але часам усё-ж рабіліся цалкам цагляныя замкі, па прыкладах лепшых замковых будынкаў Усходняе Прусіі. Апроч таго, у кожным выпадку змешаная тэхніка ўсё-ж пераважала, што павінна тлумачыцца як багаццем адпаведнага натуральнага матар'ялу, г. зн. каменя, на тэрыторыі Прыбалтыкі, Літвы і Беларусі, — так, магчыма, і тым, што самыя спосабы вырабу цэглы яшчэ не маглі дасягнуць у памянёных краінах у тую «сы такую дасканаласці, якой яны дасягалі, напрыклад, у Прусіі. Таксама пэўны ўплыў маглі тут зрабіць і некаторыя конструкцыйныя прыёмы старадаўніх мясцовых будоў, дзе, як мы ўжо зазначалі, яшчэ ледзь не ў дагістарычных гарадзішчах паасобныя часткі ўмацаванняў складаліся ласье з натуральнага каменя. Такім чынам, усе асноўныя асаблівасці беларуска-літоўскае замковае архітэктуры ўзніклі з злучэння і пераапрацоўкі з аднаго боку нямецкіх, з другога-ж — старадаўніх мясцовых элементаў, прычым пачатак гэтага працэсу адбыўся яшчэ ў крыжацкіх замках на тэрыторыі Інфлянтаў.

Разгляд замковых будоў на тэрыторыі Заходняе Беларусі сьведчыць, аднак, што ў далейшым тут мела месца і самастойнае развіццё. Крыжацкія замкі з'явіліся толькі асноўнымі першаўзораўмі ў той момант, калі Беларуска-Літоўская дзяржава была прымушана ў працэсе сваёй абароны звярнуць увагу на паляпшэнне і ўдасканаленне сваіх ваенных умацаванняў, і гэтым пасунуць сваю ўласную ваенную архітэктуру ў тым самым кірунку, як гэта рабіў супраціўнік. Будуючы-ж у далейшым цэлы шэраг замковых умацаванняў на сваёй паўночна-заходняй мяжы, яна ўсё болей і болей ад гэтых першаўзораў адхілялася.

2.

Замкі ў Наваградку, Крэве і Лідзе.

Найболей старадаўнім з ліку беларуска-літоўскіх замкаў звычайна лічыцца замак у Наваградку, першапачатковая пабудова якога належыць да эпохі першых літоўскіх князёў, г. зн. да сярэдзіны XIII стагоддзя, і звязана з часам з мом. Мендаўга, кранаванне якога на Вялікае Княства Літоўскае адбылася як

1) B. Schmid. Die Burguine Traken. — "Das Litauen-Buch", 1918, стар. 82.

2) Густынскі летапіс над 6760 годам: "Въ то жъ лѣто велікій князь Литовскій Миндовъ, короновать, бысть. на крoлевство Литовское въ Новгородку, за благословеніємъ, папы Инокентія, презъ Генрика бискупа Хелмского, в Прусѣхъ кардинала папезского". Полное собрание русских летописей, II, 342.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

раз у Наваградку ў 1252 годзе²⁾. Як і ўсе іншыя беларуска-літоўскія замкі, Наваградскі замак не адзін раз падлягаў нападам крыжакоў, як у XIII, гэтак і ў XIV стагоддзях, прычым, зразумела, часткова разбураўся і адбудовваўся нанова; апошняя перабудовка яго і ўмацаваньне прыпадае на 1505 год. Вельмі магчыма што ў часе гэтых пазьнейшых перабудовак і рэпарацый шмат якія дэталі першапачатковай канструкцыі замку часткова былі відазьменены адпаведна пазьнейшым будаўнічым прыёмам; у гэтых адносінах можна лічыць, што вядомую рацыю, таксама часткова, мае думка, якую выказаў адносна Наваградзкага замку Dybowski, а ласьне, што тыя рэшткі, якія захаваліся ад гэтай будовы цяпер, належаць не да часоў Мендаўга, а да пазьнейшай эпохі панаваньня Вітаўта¹⁾. Зразумела, цалкам магчыма прыпусьціць, што ў памянёных рэштках павінны быць моцныя сьляды перабудовак XV стагоддзя, але аснова засталася ўсё-ж пэўна, першапачатковай, паколькі самыя формы сьведчаць тут болей аб старадаўнасьці ўсёй гэтай будовы.

Праўда, у сваім цяперашнім стане Наваградскі замак дае наагул досыць мала бясспрэчнага архітэктурнага матэрыялу. Да нашых дзён ад яго захавалася толькі напалову зруйнаваная старажовая вежа, частка малой рагавой вежы, і моцна разбураная частка галоўнага замковага муру. Кладка ўсюды старога тыпу, г. зн. з каменя і кавалкаў цэглы на цэманце. У крыху лепшым становішчы будова гэтая захавана для нас малюнкам В. Грязнова, зробленым у палове XIX стагоддзя²⁾. Галоўны мур, які ідзе ўздоўж стромкага абрыву гары, паказаны тут у болей цэлым відзе, таксама ў лепшай захаванасьці паданы дзьве памянёныя намі вежы. Аднак, і тут, напэўна канструкцыя муру ня ёсьць першапачатковай, паколькі вышыня яго досыць нязначная; можна гадаць, што раней над зьмешанай каменна-цаглянай кладкай тут магла быць нейкая чыстая цагляная або драўляная Падбудовка, пазьней зруйнавалая і не адноўленая. Што датычыць вежы, дык тут малюнак Грязнова дае крыху болей, і зьяўляецца досыць важнай крыніцай для іх вывучэньня. У цяперашні час на самым краі абрыву галоўны мур канчаецца кавалкам сыяны рагавой вежы; па памянёным малюнку вежа гэтая паказана яшчэ цалком, што дае нам магчымасьць вызначыць яе асноўную форму. Яна мела выгляд досыць масыўнай чатырохсьценнай будовы вышынёю на два паверхі; у дольным паверсе быў выхад на нутраны двор, а таксама вялікае акно з паўкруглай перамышкай; горні паверх меў аналёгічныя вокны, але меншых памераў. Верхавіна вежы паказана на малюнку плоскаю; магчыма, што першапачаткова яна такой і

1) Dr. B. Dybowski: Dwie Świtezie – "Ziemia". 1911, № 9, с. 131.

2) Малюнак гэты рэпродукаваны ў вядомай кнізе П. Батюшкова: Белоруссия и Литва, стар 149.

ЗАМКІ Ў НАВАГРАДКУ І КРЭВЕ.

была, прычым згары магла змяшчацца якая-небудзь спецыяльна прыстасаваная для абароны пляцоўка; у іншым выпадку магчымым зьяўляецца тут чатырохспаднае або пірамідальнае пакрыццё. Другая вежа, якая грала, пэўна, ролю старажовай, і дзе змяшчалася таксама галоўная замковая брама, у цяперашні час зруйнавана да вышыні другога паверху. На малюнку Грязнова ёсць яшчэ і трэці паверх, — аднак і ён ня быў, відаць, самым апошнім, паколькі няроўныя абломкі горняга краю муру дазваляюць лічыць магчымым таксама і існаваньне чацьвертага паверху. У пляне старажовая вежа таксама была чатырохкутнай, але ледзь прыкметна звужалася да гары. З рагоў яе відаць контрфорсы пазьнейшага пажадзеньня, прыбудаваньня ў мэтах прадаховы яе ад зруйнаваньня¹). Вокны такога самага тыпу як і ў малой рагавой вежы, і ў вельмі нязначным ліку; з нутранаго боку, г. зн. з боку замковага дзядзіну — па адным у кожным паверсе, а ў бакавых мурах — наогул толькі па адным у другім паверсе. Найболей цікава галоўная брама, якая мае выгляд вельмі шырокага і парэзальна нізкага аркавага пралёту праз усю дольную частку вежы.

На жаль, надзвычайна дрэнная захаванасьць руін Наваградзкага замку не дае магчымасьці зрабіць больш падрабязны разгляд ані агульнага пляну яго, ані паасобных архітэктурных дэталей, так што нават пытаньне аб часе яго пабудовы нельга ўсё-ж вырашыць цалком дакладна. Аднак, захаваныя стылістычныя рысы не супярэчаць таму, каб аднесці яго да канца XIII або пачатку XIV стагоддзя, і такім чынам лічыць яго запраўды адным з найболей старадаўніх замкаў у Беларусі, дзе ўзяты быў адзін толькі прынцып магутнае замковае будовы, але зусім яшчэ не выяўляўся выразны ўплыў готычных архітэктурных форм.

Крыху больш пэўна можна лічыць збудаванымі ў пачатку XIV стагоддзя два іншыя больш-менш аднатыпныя замкі Заходняе Беларусі, якія знаходзіліся ў Крэве і Лідзе, Пачатак іх звычайна прыпісваецца часам Гедыміна. Пазьней першы з іх, г. зн. замак у Крэве, зьяўляўся сталай рэзідэнцыяй Альгерда, а таксама быў месцам двох досыць важных гістарычных здарэньняў, г. зн. забойства Кейстута ў 1382 г. і заключэньня шлюбнага контракту Ягайлы і Ядвігі ў 1385 г., з прычыны чаго ён зрабіўся досыць шырока вядомым у гісторыі Беларуска-Літоўскае дзяржавы.

У цяперашні час ад гэтай будовы захаваўся доўгі галоўны мур, а таксама рэшткі вялікае старажовае вежы, якая была змешчана з паўночнага боку, і грала ролю, відаць, таксама палацавага, або наогул жылога памяшканьня, — калі судзіць па ліку і велічыні ваконных пралётаў другога і трэцяга паверхаў. У пляне замак

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

меў выгляд простакутніку, і меў дзве брамы з захаду і з поўдню, якія, напэўна, калісьці былі ўмацаваны спецыяльнымі вежамі. Пасярод нутранага дзядзінцу змяшчаўся раней невялічкі ставок, а таксама знаходзіліся драўляныя замковыя будынкі. Муры і вежа, як звычайна, складзены тут з каменя, але надворку маюць цагляную абліцоўку, што стварае ўражанне цалкам цаглянай будовы; у рагавых частках, аднак, можна бачыць і суцэльную цагляную кладку. Самыя муры замку захаваліся параўнальна дрэнна; але ад старажовае вежы яшчэ захаваны цалком дзве масыўныя сцяны, што дазваляе мець досыць поўнае ўяўленне адносна яе першапачатковае канструкцыі.

Як мы ўжо казалі, вежа гэтая, апроч свае асноўнае ролі, хутчэй за ўсё зьяўлялася таксама і жылым памяшканнем, так што ва ўсёй будове яна была адной з найболей важных, галоўных частак. Аналягічна старажовай вежы Наваградзкага замку яна мела чатырохкутны плян і складалася з чатырох надзвычайна тоўстых і масыўных каменных муроў з цаглянай абліцоўкай. Кожны мур меў па тры шэрагі вокан, па два ў кожным шэрагу. Самых паверхаў, аднак, хутчэй за ўсё было ня тры, а чатыры, бо першы шэраг вакон пачынаецца занадта высока, і мабыць належаў ужо другому паверху, у той час як першы паверх быў зусім пазбаўлены вакон, а можа і ўваходаў, і мог граць ролю нейкага запаснага памяшкання. Мур, дзе знаходзіўся ўваход, да нашага часу не захаваўся, — але магчыма, што ён быў зроблены толькі ў другім паверсе, так што з зямлі да яго падымаліся па пераносных драбінах, і ўжо адсюль па нутраных усходах можна было пераходзіць з паверху ў паверх. Захаваныя ў адным з муроў паглыбленыя якраз маглі быць месцамі для змяшчэння гэтых усходаў. Таксама можна дапусціць ранейшае існаванне яшчэ аднаго паверху або баявой пляцоўкі, паколькі адно з такіх паглыбленьняў пачынаецца з трэцяга паверху і абрываецца зруйнаваным верхнім краем муру.

Вокны самага доўжняга шэрагу маюць няправільную форму ў выглядзе прадоўжых эліпсаў з заостранымі канцамі; занадта вузкія, яны павінны былі прапушчаць вельмі мала сьвятла ў памяшканне другога паверху, што можа быць довадам службовага яго характару. У трэцім-жа і чацьвертым паверхах вокны, наадварот, вялікія і шырокія, апроч аднаго толькі ў чацьвертым паверсе, якое мае форму досыць вузкай шчыліны з закругленым верхам; усе яны маюць ледзь прыкметна пераламаныя ўсрэдзіне перамычкі. Апроч таго, у тым самым месцы, дзе знаходзяцца паглыбленыя для ўсходаў, ёсць і яшчэ адно невялічкае вакно, зусім няправільнай формы, зьмешчанае на мяжы

чацьвёртага і трэцяга паверхаў, магчыма, што яно прызначалася для асьвятленьня адной з пляцовак на нутраных усходах. З нутранага боку муроўу некаторых мяс-

ЗАМАКУ ЛІДЗЕ.

цох відаць шэрагі круглых паглыбленьў, якія служылі калісыці, напэўна, для ўмацаваньня драўляных трамаў, што разьдзялялі паміж сабою паверхі. У сувязі з гэтым магчыма, што ўся нутраная апрацоўка вежы была драўлянай, прычым ня відаць ніякіх рэштак стылістычна характэрных цагляных скляпеньняў. Зьлёгка пераламаныя перамычкі ў ваконных пралётах ужо паказваюць, аднак, на пэўную залежнасьць Крэўскага замку ад ранніх готычных конструкцый.

Больш-менш аналёгічны характар меў, мабыць, і замак у Лідзе, ад якога, аднак, у процілегласьць Крэўскаму, лепей за ўсё захаваліся мury, у той час як вежы амаль што канчаткова зьнішчыліся. Замак гэты, згодна паведамленьню Стрыйкоўскага, быў заснаваны ў 1323 г. на месцы аднаго з старадаўніх літоўскіх паселішчаў, і захаваныя рэшткі не супярэчаць магчымасьці адносіць яго да пачатку XIV стагодзьдзя. Вядомыя нам разбурэньні гэтага замку, — а ласьне ў 1384 г. ў часе нападу крыжакоў, далей у 1655 і 1659 г. падчас вайны з Масквою, і нарэшце ў пачатку XVIII стагодзьдзя, у цягу швэдзкае вайны, — руйнавалі, відаць, пераважна яго нутраныя драўляныя часткі, асноўны-ж каменны масыў яго захоўваўся больш-менш цалкам аж да 1794 году, і толькі пачынаючы з гэтага часу пачаў паступова нішчыцца, прычым, аднак, параўнальна нядаўна, г. зн. некалькі дзесяткаў год таму назад, мury яго былі яшчэ значна вышэй, ніж цяпер, і мелі рэшткі квадратных у аснове веж на паўднёва-ўсходнім і паўднёва-заходнім рагах. У цяперашні час вежы замку ўжо зруйнаваліся канчаткова, і нават уся паўднёва-заходняя частка яго зусім абвалілася, адчыніўшы ў муроўх вялізарны пралом.

Захаваныя мury Лідзкага замку размешчаны ў форме чатырохкутніку на невялікім узгорку, абкружаным балютамі. Галоўны фасадны мур знаходзіцца з усходу. Каля паўночна-ўсходняга рогу ён мае браму, якая калісыці была ўмацавана вежаю. Усе мury складзены цалком з каменя, але з надворнага боку, аналёгічна Крэўскаму замку, каменная кладка абліцавана чырванай цэглай, у некаторых-жа частках яшчэ і затынкавана, як напрыклад па горніх ускрайках муроў, а таксама і каля брамы. На фоне гэтага тынкавання ўсходні фасадны мур мае дэкарацыйны фрыз у выглядзе шэрагу невялічкіх паўцыркульных арак з чырвонае цэглы. Іншыя мury зусім ня маюць аздоб, але ў некаторых мясцох у іх захаваліся сьляды спэцыяльных абаронных прылад. У горняй частцы паўднёвага муроу, напрыклад, відаць рэшткі паўкруглых бойніц рознастайных памераў, а крыху ніжэй іх нейкія паглыбленьні з сьлядамі дубовых трам, якія служылі, напэўна, для падтрыманьня нутраных драўляных частак. З ліку гэтых драўляных будоў,

зразумела, не захавалася нічога, так што ва ўсіх дэталях конструцыя Лідзкага замку застаецца нам невядомай. Але захаваныя каменныя часткі сведчаць, што ўжо на пачатак XIV стагоддзя тыпы

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

замковых будынкаў на тэрыторыі Заходняе Беларусі аформіліся досыць ясна, прычым у плянах усталявалася форма больш-менш правільнага чатырохкутніку з вежамі па рагох, хоць яшчэ і ў няпоўным ліку. Характэрнай у даным выпадку зьяўляецца і прысутнасць чыста дэкарацыйнага элементу ў выглядзе аркавага фрызю, прычым цікава, што тут ізноў паўтараецца ўжо ўжываны ў царкоўным будаўніцтве XII стагоддзя романскі мотыў¹⁾, які, між іншым, надзвычайна доўга захоўваецца ў беларускай архітэктуры, і аж да XVI стагоддзя досыць часта злучаецца тут нават з позняготычнымі конструцыямі.

3.

Замак у Троках.

Наступны момант у развіцці замковае архітэктуры Заходняе Беларусі выяўляюць замковыя ўмацаванні ў Троках, якія належаць да другога паловы XIV стагоддзя. Некаторыя аўтары, як напр. Baliński, лічылі магчымым адносіць гэтыя пабудовы таксама да часоў Гедыміна²⁾, але гэта бясспрэчнае непаразуменне, пагрунтаванае на пераблытанні гістарычных фактаў. У часы Гедыміна запраўды быў збудаваны замак у Старых Троках, дзе знаходзілася вялікакняская рэзідэнцыя да перанясення яе ў Вільню; але ад гэтага замку да нашага часу нічога не захавалася, бо самыя апошнія рэшткі яго былі знішчаны яшчэ ў канцы XVII стагоддзя. Тыя-ж замкі, руіны якіх існуюць і да сучаснага моманту ў Новых Троках, павінны датавацца, больш-менш дакладна, адзін — бліжэйшымі годамі пасля 1348, а другі — 1382-м, або па іншых даных 1396-м, і ў кожным разе не раней апошняе чвэрці XIV стагоддзя.

Абодва гэтыя замкі былі моцна разбураны і часткова знішчаны пажарам у часе маскоўскае вайны, у 1655 годзе. Найболей знішчэнне гэтае закранула першае з памянёных намі ўмацаванняў, якое знаходзілася на беразе возера, і ўся нутраная частка якога была збудавана выключна з дрэва³⁾. Захаванасць яго надворных муроў у цяперашні час таксама надзвычайна дрэнная, так што ўвесь гэты помнік амаль выпадае з поля нашага даследавання. Пазасталыя рэшткі яго даюць толькі магчымасць выявіць, што па форме сваёй ён складаў больш-менш правільны чаты-

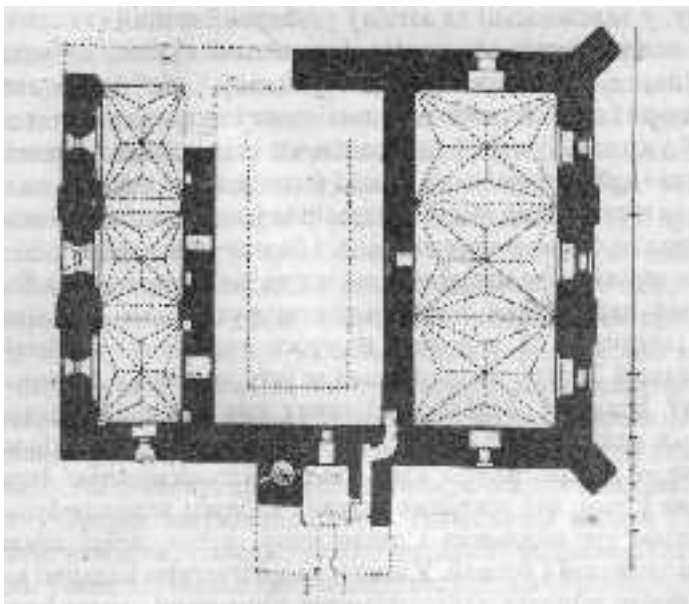
1) Пар., напрыклад, Петрапаўлаўскую царкву ў Смаленску.

2) М. Baliński. Starożytna Polska, III, 300.

3) Пар., у Вакрасенскім летапісу. — "Полное собрание русских летописей, VII, 240" "... Новые Троки на озерѢ, двѣ стѣны, камены, а вышній древянь, а во островѢ камень."

Таксама з апісання, якое зрабіў у 1413 годзе флямандзкі вандроўнік Guillebert de Lannoy, відаць, што замак гэты быў "tout de bois et de cloyes de terre placquées". Гл. Sobieszczański: Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce. Warszawa, 1847. I, 137.

ЗАМАК У ТРОКАХ.

Плян замку ў Троках. Палацавы будынак, канца XIV стагоддзя.
(Складзены В. Schmid' am).

рохкутнік і меў па рагох чатыры змураваныя з цэглы вежы на квадратных асновах, што сьведчыць аб канчатковым аформленьні чатырохкутных замковых плянаў ужо ў сярэдзіне XIV стагоддзя, г. зн. аб далейшым разьвіцьці пляну Крэўскага і Лідзкага замкаў з наданьнем вежавых умацаваньняў па ўсіх чатырох рагох асноўнага чатырохкутніку.

Другі замак у Троках, значна лепш захаваныя рэшткі якога знаходзяцца на адной з выспаў возера, мае рысы шмат больш складанае архітэктурнае конструкцыі, разам з выразнымі сьлядамі ўжо досыць моцна разьвітае готычнае сыстэмы, што дае падставы, каб датаваць яго крыху больш позьнім часам, ніж першае ўмацаваньне. Замак гэты складаецца з дзьвёх частак; адна з іх мае выгляд двухпаверхавага палацу з вялікай старажовай вежай на прыднім фасадзе, і знаходзіцца на ўсходнім баку выспы; другая

аддзяляе ў якасці форбургу ўсю заходнюю частку выспы даўгім мурам уздоўж усяе лініі берагу, умацаваным чатырма круглымі вежамі, з ліку якіх да сучаснага моманту захаваліся толькі дзве. Зразумела, што ў мэтах найлепшае фортыфікацыі берагоў у даным выпадку было зусім натуральна адмовіцца ад правільнага чатырохкутнага расплывавання асноўных муроў,— і з гэтай прычыны чатырохкутны плян набыў тут толькі галоўны

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

палац, у той час як самыя мury атрымалі няправільную ў пляне форму, у залежнасці ад загібавання ўзбярэжжа лініі.

У межах пляцу, абнесенага памянёнымі мурамі, знаходзіўся, напэўна, шэраг рознастайных будынкаў, але дакладнае аднаўленьне іх немагчыма, паколькі наваг і нутраняя часткі самых муроў ужо пазбаўлены ў цяперашні час свае першапачатковае апрацоўкі і добра трымаюцца толькі ў сваёй асноўнай кладцы. Наогул, уся гэтая частка замку знаходзіцца ў горшым становішчы, ніж галоўнае палацавае памяшканне, і больш-менш добра ў ёй захаваліся толькі дзве масыўныя вежы з паўднёва-заходняга боку. У апошніх варты ўвагі некаторыя конструкцыйныя асаблівасці, якія сведчаць аб значным прогрэсе тэхнічных прыёмаў будаўніцтва ў Троках у параўнанні да ўсіх ранейшых замковых будынкаў Беларусі. Асаблівасці гэтыя выяўляюцца ў існаванні асобных, складзеных з абчэсанага граніту фундаментаў, якія маюць на нізе — квадратовую, і крыху вышэй васьмісьценную форму, а таксама ў тым, што асноўныя круглыя корпусы вежавых будынкаў складзены тут выключна з аднаго толькі цэгла, добра апаленай, вельмі трывай і моцнай. У замковай архітэктуры Беларусі мы маем у даным выпадку першы прыклад ужывання чыстага цаглянага кладкі ў асноўных масывах будынку, што набліжае замак у Троках да нямецкіх замковых пабудов і сведчыць аб болей інтэнсіўным уплыве з боку крыжацкае архітэктуры, пацвярджэнне чаму мы знаходзім, як мы гэта ўбачым далей, таксама і ў некаторых іншых, чыста ўжо конструкцыйных рысах данага ўмацавання.

Дэталі конструкцыі замку ў Троках можна прасачыць, галоўным чынам, у яго палацавай частцы. Апошняя складаецца з двух досыць вялікіх паасобных будынкаў, на два паверхі кожны, фасады якіх злучаны між сабою супольнымі мурамі, што замыкаюць, такім чынам, нутраны панадворак. Усходні з гэтых муроў прыпадае на самы бераг выспы, у той час як заходні аддзяляў палац ад форбургу і меў пасярэдзіне ўваходную браму, над якой уздымалася надзвычайна высокая старажовая вежа. У цяперашні час ад гэтай вежы захавалася толькі задняя сценка, самая-ж вежа была знішчана выбухам, які здарыўся ў часе вайны 1655 году, прычым абломкі яе была засыпана брама; апроч таго, у абодвух будынках палацу разбураны скляпенні ў перакрысці горніх паверхаў, а таксама няма вялікага кавалку ўсходняга муру, пачынаючы з сярэдзіны панадворку і канчаючы рогам паўночнага крыла. У агульных рысах, аднак, уся пабудова захавана яшчэ

настолькі добра, што досыць лёгка скласьці сабе больш-менш яснае ўяўленьне як аб характары пляну яе, так і аб некаторых паасобных дэталях яе нутранага ладу і аздабы. У часе нямецкае окупацыі Беларусі такую працу, між іншым, вельмі

ЗАМАК У ТРОКАХ.

ўдала зрабіў архітэктар Bernhard Schmid, плянам якога мы ў даным выпадку і карыстасмя¹⁾.

Асноўны плян усяе палацавае часткі мае выгляд правільнага прастанутніку ў 36,7 м. даўжыні і 26 м. шырыні. Старажовая вежа мела квадратовую аснову памерам 9х9 м. Вышыня яе дасягала шасьці, а можа наваг і сямі паверхаў, што нельга дакладна высвятліць пры сучасным становішчы яе пазасталых рэштак. Масыўны паўночны мур яе меў у сабе нутраную шрубавую драбіну, якая вяла беспасрэда на трэці паверх, і ўжо адсюль усе іншыя паверхі былі злучаны між сабой звычайнымі ўсходамі. Вежа гэтая зьяўлялася досыць магутным абаронным умацаваньнем галоўнага фасаду палацу і брамы яго, якая выходзіла ў форбург; але наогул кажучы, пабудова ўсяе гэтае часткі ня мела асабліва значнага ліку згуртаваных у адным месцы спэцыяльных ваенна-абаронных прыстасаваньняў, і ў сувязі з гэтым ужо пазбаўлена характару раньняга сярэднявечнага замку, прызначанага выключна для вайсковых мэт. Замак у Троках зьяўляецца хутчэй умацаваным жылым памяшканьнем, як-бы злучэньнем ваеннае цытадэлі і вялікакняскае рэзыдэнцыі. Такое злучэньне намячалася, праўда, яшчэ раней, напрыклад у Крэўскім замку, — але там адна і тая самая будыніна грала ролю палацу і адначасна абароннае вежы; у процілегласць гэтаму, у даным выпадку функцыі паасобных частак будовы былі падзелены, так што абаронная вежа служыла толькі для ўмацаваньня і аховы сыцісла прылеглае да яе, але самастойнае палацавае часткі. У гэтых адносінах замак у Троках разьвівае далей прынцыпы пабудовы ў Крэве і ўтварае пераходны тып да пазьнейшых замковых будоў Беларусі XV і галоўным чынам XVI стагодзьця, дзе адбываецца ўжо канчатковае адасабненьне чыста палацавых і спэцыяльных вайсковых, фортыфікацыйных частак.

Вынікам ускладненьня агульнае конструкцыі замку ў Троках зьявілася адпаведнае ўскладненьне таксама і яго нутранага ладу як у адносінах да падзелу паасобных памяшканьняў, гэтак і ў сэнсе дэкарацыйнае іх апрацоўкі. Калі ў Крэве, а таксама, напэўна, і ў іншых першапачатковых замках, усе нутраныя часткі былі яшчэ драўлянымі, — дык тут мала трывае дрэва ўжо ўсюды ў нутраных мурах і скляпеньнях заменена цэглай, а таксама вапняком, з якога высечаны нэрвюры скляпеньняў, пілястры і капітэлі. Нутраныя муры аздаблены алебастравымі рэльефамі і ў некаторых

мясцох фрэскавым росьпісам. Усё гэта надае замку ў Троках рысы значна болей ясна аформленага і закончанага стылю, падмяняе ранейшую стылістычную нявыразнасьць першапачатковых замко-

1) В. Schmid. Die Buguine Traken. — "Das Litauen-Buch", выд. нямецкае 10 армii, 1918.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

вых пабудоў Беларусі ў першы раз цалкам выяўленымі яснымі формамі высока разьвітае готыкі.

Як мы ўжо зазначалі вышэй, усё палацавае памяшканьне падзяляецца на дзьве асобныя часткі, кожная з якіх зьяўляецца як-бы самастойным будынкам. Дзьверы гэтых будынкаў выходзяць на нутраны панадворак, абмежаваны з усходняга боку — мурам, а з заходняга — старажовай вежай. Дакладна орнаментаваныя нутраныя мury гэтага панадворку яшчэ захавалі сьляды прымацаваных да іх раней драўляных галярэй, з дапамогай якіх адбывалася злучэньне паміж дзьвёх паасобных частак палацу. Паўднёвая частка болей і шырэй за паўночную, і мае выгляд двохпаверхавага будынку, у дольным паварсе якога знаходзіцца адно вялікае памяшканьне памерам у 10х21 м. і вышынёю ў 5,25 м., а ў горнім тры паасобныя пакоі. Дольныя памяшканьне мела калісьці готычнае перакрыцьцё з трох зорчатых скляпеньняў, у асновах якіх яшчэ і цяпер захаваліся добра профільваныя пучкі нэрвур і высечаныя з вапняку капіталі пілястраў. Паўднёвы мур яго мае тры вакны, а ўсходні і заходні — па адным, з паўцыркульнымі перамычкамі і фігурнымі налічнікамі; пралёты іх былі раней умацаваны жалезнымі кратамі, якія пазьней былі разламаны, у сувязі з чым часткова дэфармаваліся і самыя абрысы пралётаў. У нішы сярэдняга вакна паўднёвага муру, надзвычайна глыбокай з прычыны моцнае таўшчыні апоніяга, яшчэ да нядаўняга часу захоўваліся сьляды фрэскавых росьпісаў, якія раней былі ва ўсіх ваконных пралётах; іншыя-ж часткі муроў аздаблены алебаэравым орнамэнтам, які праходзіць навокал усяго памяшканьня ў выглядзе фрызу на вышыні 3 мэтраў.

Паасобныя дэталі апрацоўкі памяшканьня сьведчаць аб блізкіх адносінах яго да крыжацкае замковае архітэктуры і выяўляюць працу вельмі дасведчанага і добрага знаёмага з готыцкімі конструкцыямі архітэктара. Гэта выяўляецца і ў дасканальным выкананьні зорчатых скляпеньняў як часткі ўжо досыць складанае готычнае сыстэмы, дый наагул у самым распінаваньні палацу, які па істоце шмат у чым можа лічыцца толькі спрошчанай модыфікацыяй тыпу Рыскага або Вяздэнскага замку¹⁾. Магчыма, што ў даным выпадку, нават, мы маем справу ня толькі з надворным уплывам крыжацкае архітэктуры на беларуска-літоўскае замковае будаўніцтва, але і з фактам беспасрэднага ўдзелу нямецкіх будаўнікоў ва ўзьявдзеньні замку ў Троках, што магло быць, напрыклад, у цягу часовага замірэння Вігаўта з крыжакамі ў 1390–1392 г.

Аднак і тут некаторыя дэталі засталіся ўсё-ж незалежнымі ад

нямецкага мастацтва, які-б моцны ні быў іх агульны ўплыў. Так, напрыклад, здаецца, што памянёны намі вышэй фрэскавы

1) Пар., Essenwein: Der Wohnbau des Mittelalters. “Handbuch der Architektur”, IV, 2, стар. 41.

ЗАМАК У ТРОКАХ.

росьпіс вялікага памяшканьня паўднёвага крыла ня меў беспасрэднае сувязі з нямецкім насыненым малярствам, — хіба толькі ў самым прыёме фрэскавае аздобы муроў, які ўжываўся часам у капітульных саях нямецкіх ордэнскіх замкаў. Праўда, ад гэтага росьпісу, як мы ўжо зазначалі, засталіся да нашага часу толькі самыя нязначныя фрагмэнты, на падставе якіх, зразумела, вельмі цяжка пагрунтаваць якія-колечы канчатковыя вывады; але тут можна прыняць пад увагу досыць дэталёнае апісаньне фрэсак у Троках; зробленае Вінцэнтам Смокоўскім у 1822 годзе, калі лік захаваных расьпісаў быў непараўнальна большы, ніж цяпер¹⁾: апісаньне гэтае не дазваляе ўбачыць у троечкіх росьпісах аніякіх рыс, якія можна было-б лічыць бясспрэчна заходнімі, і наадварот у некаторых выпадках яно выразна падкрэсьлівае часткова мясцовы, часткова ўсходні характар паасобных мотываў, напр., тыпаў адзежы, архітэктурных дэталей і орнамэнтаў; апроч таго, з нашага погляду памянёнае апісаньне зьяўляецца важным яшчэ і ў тых адносінах, што самы зьмест росьпісу на падставе яго, хутчэй за ўсё, трэба лічыць гістарычным (здаецца, што ён меў дачыненьне да жыцьцяпісу якога-колечы з беларуска-літоўскіх князёў²⁾, і ў кожным выпадку не рэлігійным, што абвяргае пашыранае прыпушчэньне, ыбыта ўсё гэтае памяшканьне зьяўлялася замковай капліцай. На нашу думку, тут зьмяшчалася галоўная тронная сая, што дапушчае, між іншым, і Schmid, —але з апошнім мы не згаджаемся ў зацьверджанні, нібіта гэтая сая ўсё-ж была перароблена на капліцу пазьней, г. зн. у часы панаваньня Казімера Ягайлавіча³⁾, бо ў тым, што мы ведаем аб характары і апрацоўцы памянёнага памяшканьня, мы для тагога зацьверджаньня ня бачым ніякіх грунтоўных падстаў.

Аб прызначэньні іншых частак замку ў Троках ужо болей цяжка сказаць што-колечы пэўнае. Другі паверх паўднёвага крыла падзелены на тры паасобныя памяшканьні, кожнае з якіх калісьці было перакрыта адным вялікім зорчатым скляпеньнем. Таксама разбіты кожнае на тры памяшканьні з аналёгічным перакрыцьцём абодва паверхі значна больш вузкага паўночнага крыла. У даным выпадку, аднак, ёсьць толькі тая розьніца, што з прычыны вузкасьці ўсяго памяшканьня першыя два пакоі яго, калі лічыць з захаду, маюць квадратовыя пляны, апошнія-ж выцягнута ў прадоўжным напрамку, г. зн. з захаду на ўсход, у той час як пакоі болей шырокага паўднёвага крыла, наадварот, вы-

1) W. Smokowski: Wspomnienie Trok w 1822 r. “Althenaeum” wyd. przez J. Kraszewskiego. T. V, Wilno, 1841. Прымаючы пад увагу каштоўнасьць гэтага апісаньня і

параўнальную рэдкасьць выданьня, дзе яно зьмешчана, мы публікуем яго ў скарачаным відзе ў дадатку да гэтага разьдзелу.

2) Pap., W. Zahorski. Troki I zamek Trocki. Wilno, 1902.

3) B. Schmid, op.cit., 81.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XII – XVI СТ.

цягнуты з поўдню на поўнач. Такім чынам, усе гэтыя пакоі і наагул меней па сваіх памерах, а знойдзеныя ў некаторых з іх рэшткі печак і комінаў напэўна сьведчаць, што пераважна тут зьмяшчаліся жылыя памяшканьні замку.

Зразумела, памяшканьняў гэтых было нямнога. Але і наагул замак у Троках не вызначаўся асабліва вялікімі памерамі, што не перашкаджала яму, аднак, быць у свой час адзін з найлепшых замковых будоў ва ўсёй дзяржаве, якая аднолькава добра прыдавалася як для ваенных, стратэгічных мэт, гэтак і для мірнае ролі вялікакняскае рэзыдэнцыі, якую яна часам грала нават і ў пазнейшыя часы. Так, напрыклад, ужо ў 1477 г. замак у Троках наведваў вэнэцыйскі пасол Контарыні ў часе свайго звароту з Пэрсіі, які пакінуў у сваіх мэмуарах цікавыя ўспаміны аб урачымым прыёме, што наладзіў яму ў замку вялікі князь Казімер Ягайлавіч¹⁾; з апісаньня яго відаць, што самы прыём адбыўся ў вялікай троннай салі (што і зьяўляецца падставой для выказанага намі дапушчэньня адносна ніжняга паверху паўднёвага крыла), а ў нейкім іншым памяшканьні ўлаштаваны быў банкет, прычым з ліку прысутных ва гэтым банкете асоб можна гадаць, што разам з гаспадаром у замку знаходзіўся досыць значны лік яго набліжonych. Гэта сьведчыць, што замак быў належным чынам абсталяваны і прыстасаваны ня толькі для чыста ваенных мэт.

Што-ж датычыць стратэгічнага значэньня Троцкага замку, — дык у гэтых адносінах ён мала меў сабе роўных ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім і быў адным з найболей моцных яго абаронных пунктаў. Напады крыжакоў на яго, напрыклад, у канцы XIV стагодзьдзя пад часам Готфрыда Ліндэна, і Конрада Зольнэра абодва разы скончыліся няўдаля, з прычыны поўнае няпрыйступнасьці Троку, абумоўленай як самым становішчам замку, гэтак і высокай дакладнасьцю яго будовы. Наагул, шляхам сыстэматычнае аблогі яго ўдалася захапіць толькі адзін раз, у часе вайны з Масквою ў 1655 годзе, — але ў гэтым часы ўжывалася ўжо зусім іншая ваенная тэхніка, дый замак ня быў належным чынам падрыхтаваны да абароны.

Часткова, як мы ўжо зазначалі, такая высокая фортыфікацыйная якасьць Троцкага замку мела сваёй прычынай чыста натуральныя ўмовы яго разьмяшчэньня на высьпе, пасярод возера, г. зн. у месцы, з усіх бакоў абкружаным вадой. Але ня меншую ролю тут грала таксама і архітэктура яго, і ў першую чаргу — самая тэхніка кладкі, надзвычайна монумэнтальнай і моцнай. У параўнаньні да ўсіх ранейшых замковых будоў Беларусі тут

было дасягнута досыць звачнае ўдасканаленне, і значна левей былі скарыстаны тыя асаблівасці кладкі, якія з’явіліся, як мы ўжо зазначалі, у беларуска-літоўскіх замках пад уплывам некаторых

1) Baliński: StaroPolska, III, 311—312.

ЗАМАК У ТРОКАХ.

мясцовых умоў. Шмат у чым бяссыстэмнае нагромаджэнне змешанага з цаглянымі абломкамі камення, характэрнае для замковых будоў Наваградку, Ліды і Крэва, замянілася у Троках правільнай кладкай з гранітных валуноў, разьмешчаных стройнымі, роўнамернымі шэрагамі аж да горняга гзымсу ніжэйшага паверху. Далей мury будынкаў складзены выключна з цэгля буйнога памеру, што зьяўляецца новым нават у параўнанні да крыжацкіх замкаў Прыбалтыкі, і хутчэй набліжаецца да найлепшых замковых умацаванняў Усходняе Прусіі. Таксама значна палепшана тут і чыста тэхнічная якасць цэгля і цэмэнту, разам з спосабам замае кладкі, які дасягае высокае дасканаласці па тых самых нямецкіх узорах¹⁾.

Усе гэтыя тэхнічныя моманты сыцісла звязаны, аднак, і з агульнай архітэктурнай конструкцыяй замку ў Троках, выяўленай у ясных і добра распрацаваных стылістычных формах. Мы ўжо адзначалі ўжытую тут сыстэму перакрыцця з дапамогай зорчатых скляпенняў, якая сьведчыць аб значнай спрактыкаванасці будаўнікоў у справе ўжывання готыцкіх прыёмаў будовы. Зьяўленне такой сыстэмы ў Троках мела звязанае ня толькі для гэтай адной будовы, але і шмат болей шырокае. Можна лічыць, што з часу пабудовы Троцкага замку готыцкі стыль ужо канчаткова ўсталяваўся на пэўны час на тэрыторыі Беларусі, уводзячы яе архітэктурнае развіццё ў агульную гісторыю заходня-эўрапейскага сярэднявечнага будаўніцтва. Трэба, аднак, заўважыць, што ўжо з самага пачатку гэтае развіццё готыцкае архітэктурны ў Беларусі вызначалася некаторымі ўласнымі, арыгінальнымі рысамі, якія пазней як у цывільным, так і ў царкоўным будаўніцтве з’явіліся асновай для апрацоўкі значна адменных ад заходніх першаўзораў архітэктурных тыпаў беларускае готыкі. Некаторыя з гэтых рыс можна ўжо заўважыць і ў Троках — напрыклад, досыць характэрную тэндэнцыю да ўзнікнення готыцкае стрэльчатае аркі і да замены яе на паўцыркульную, болей архаічную форму нават у тых выпадках, калі ў агульнай конструкцыі ўжыта высока развітая позыяготычная сыстэма — у даным выпадку, напрыклад, зорчатых скляпенняў. Тэндэнцыя гэтая магла захавацца ад ранейшага часу, калі ў замках яшчэ ўжываліся некаторыя романскія дэталі. Але сталасць яе трэба разглядаць як досыць тыповае з’явішча ў беларускай архітэктурі, пачынаючы ад канца XIV стагоддзя, якім датуецца Троцкі замак, і аж да самых апошніх помнікаў беларускае готыкі, якія належаць ужо да сярэдзіны

XVI сталецця.

- 1) Пар., Schmid, op. cit., стар. 82.

6. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва.

4.

Замаку Горадні і Горні замаку Вільні.

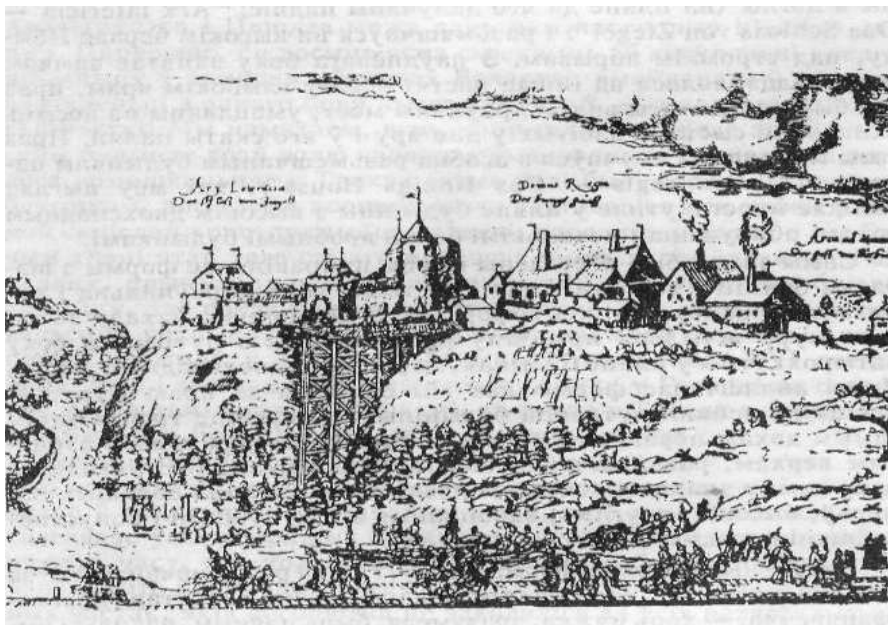
Шляхі, якімі накіравалася замковая архітэктура Заходняе Беларусі ў цягу наступнага, XV сталецця, вядомы нам значна меней і не з такіх бясспрэчных крыніц як будаўніцтва папярэдняе эпохі. Калі ад ранейшага часу мы маем усё-ж больш-менш захаваныя рэшткі самых замковых будынкаў, якія могуць з'яўляцца прадметам беспасрэднага вывучэння, — дык з гэтага пазнейшага часу, наадварот, не засталася ўжо аніводнага помніку: у кожным выпадку няма падстаў, каб датаваць XV сталяццем хоць-бы якую рэштку з ліку захаваных да нашага часу. Магчыма, гэта тлумачыцца тым, што пасля перамогі і замірэння з крыжакамі ў 1410 годзе замковае будаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага зрабілася наагул меней шырокім і інтэнсіўным, абмежаваным пераважна перабудовамі і рэпарацыямі ўжо раней існаваўшых замковых умацаванняў. Апроч таго, ня выключала магчымасць таксама і пазнейшае пераробкі некаторых замковых будоў XV сталецця, якія будаваліся, пэўна, ужо па крыху іншых плянах, ніж першапачатковыя замкі, і значыцца ў пазнейшыя часы — у XVI і XVII сталяццях лепей за іх маглі быць шляхам гэтае пераробкі дапасаваныя да новых мэт і патрэб. У выніках такой пераробкі, канструкцыі XV сталецця нідзе не маглі захавацца ў сваім першапачатковым выглядзе, тым болей, што і наагул іх, напэўна, было ўжо ня так многа.

Знаёмства нашае з гэтым пэрыядам развіцця беларуска-літоўскае замковае архітэктуры, з прычыны адсутнасці помнікаў, можа быць пагрунтавана выключна на дакументальным матар'яле, які захаваў для нас некаторыя старадаўнія малюнкі і пляны. Сістэматычнае вывучэнне гэтага матар'ялу не заўсёды прыводзіць да далкай ясных і зусім бясспрэчных вывадаў, паколькі даныя яго вельмі часта патрабуюць крытычнае праверкі і не ва ўсіх выпадках могуць лічыцца пэўнымі. Яно дазваляе, аднак, да вядомага ступені запэўніць тая прабелы, якія няўхільна павінны былі-б заставацца ў нашых студыях над гісторыяй беларускае архітэктуры, калі-б мы лічылі адзіна магчымым абавіраць гэтыя студыі выключна па беспасрэдным вывучэнні захаваных помнікаў, — і ў гэтых адносінах памянёны матар'ялы маюць, бясспрэчна, значэнне вельмі каштоўнае і важнае крыніцы, якую нельга абмінуць бяз увагі пры гістарычным вывучэнні шмат якіх момантаў у развіцці старога беларускага

будаўніцтва, у тым ліку і пры даследванні беларускае замковае архітэктуры XV і XVI стагоддзяў.

Разгляд замковага будаўніцтва Беларусі ў XVI стагоддзі мы адкладаем да наступнага раздзелу. Што да XV, — дык шляхам вывучэння адзначаных намі вышэй дакументальных крыніц да

ЗАМАК У ГОРАДНІ.

Стары замак у Горадні. XV ст. З рысунку на пляне
Адэльгаўэра і Цюндта 1568 г.

гатага часу ёсць падставы аднесці толькі дзве, цяпер ужо канчаткова знішчаныя замковыя пабудовы, а ласьне стары замак у Горадні ў першапачатковай яго конструкцыі да перабудоўкі, якая адбылася ў часы Стэфана Баторага, і Горні замак у Вільні — наадварот, у яго апошняй конструкцыі, пасля якой ён, відаць, болей не перабудоўваўся, і якая захавана для нас старадаўнімі малюнкамі.

Горадзенскі замак вядомы нам па рысунку на пляне Горадні, гравіраваным у 1568 годзе Адэльгаўэрам і Цюндтам, пад загалоўкам “Vera designation urbis in Littavia Grodnae”¹⁾, і паўтораным крыху пазней у нязначна змененым відзе ў кнізе Брауна і Гогэнбэрга “Civitates orbis

Tetartum”, надрукаванай у Кёльне ў 1576 годзе². Згодна гэтага пляну, замак быў збудава-

1) Плян гэты рэпродукаваны у W. Oncken: Allgemeine Geschichte, X Teil, I Band.

2) Рэпродукцыя гэтага варыянту змешчана ў Б. Орловскаго: Гродненская старина, Гродна, 1910.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XII – XVI СТ.

ны з цэглы (на пляне да яго далучаны надпіс: “Arx latericia — Das Schloss von Ziegel”) і размяшчаўся на высокім беразе Нёмну, над стромкім абрывам. З паўднёвага боку занятае замкам месца аддзялялася ад іншае часткі берагу глыбокім ярам, праз які быў перакінуты вялікі драўляны мост, умацаваны на досыць складанай сістэме забітых у дно яру і ў яго скаты паляй. Праз гэты мост замак злучаўся з асобна размешчаным будынкам палацу (“Domus regis – Das Königs Hauss”), які меў выгляд вялікае простакутнае ў пляне будыніны з высокім двухспадным дахам, абкружанай некалькімі болей дробнымі будынкамі.

Самы замак быў абведзены мурам няправільнае формы з шэрагам бойніц з горняга краю і частымі, хоць параўнальна і невялікімі, абапорнымі контрфорсамі. З паўночнага захаду да гэтага муру шчыльна прылягаў размешчаны з нутранага боку чатырохкутны ў пляне будынак, перакрыты двухспадным дахам. Другі апалёгічнае формы дах мы бачым з-за краю муру, — відаць ад нейкай нутраной будыніны, — нарэшце трэцім такім самым дахам перакрыта нізкая чатырохкантовая вежа з зубчатым верхам, размешчаная над галоўнай брамай. З усходняга боку замку знаходзіліся яшчэ дзве вежы, значна большых памераў, высокія, круглыя, закончаныя згары зубцамі і копусападобнымі перакрысццямі.

У агульных рысах як формы замку, гэтак і размешчанага па-за межамі яго палацу, шмат у чым маюць нямецкі характар эпохі сярэднявечча, — хоць цяжка, зразумела, быць пэўным, наколькі рысунк на пляне зьяўляецца дакладным у сваіх дэталях. Адзіным крытэрыем для ацэнкі пляну ў гэтых адносінах зьяўляецца змешчаны на ім рысунк больш-менш захаванае да нашага часу Калажанскае царквы (“Templum Russorum Latericium”), які мае ў сабе рысы вядомае схэматычнасці і нават няправільнасці. Трэба, аднак, прыняць пад увагу, што ласье цэнтральная частка места, г. зн. палац і замак, былі, напэўна, прадметам асабліва ўважлівага падыходу з боку аўтараў пляну, так што ня зусім дакладнае выкананне аднаго з далёкіх ад цэнтру і мала важных ужо ў той час будынкаў, якім была ў часе складання пляну Калажанская царква, яшчэ ня сьведчыць аб агульнай недакладнасці ўсіх змешчаных на гэтым пляне рысункаў. Наадварот, параўнанне гэтых рысункаў да іншых вядомых нам аналёгічных матэрыялаў кажа хутчэй за тое,

што ў асноўным мы маем падставы лічыць іх больш-менш здавальняючымі, і без асаблівае небяспекі грунтоўных памылак можам рысункамі гэтымі карыстацца для некаторых агульных назіранняў і вывадаў, адкідаючы пытаньне аб цэлым шэрагу дробязяў, якіх ад нашых старадаўніх плянаў нельга, зразумела, і вымагаць.

У гэтых адносінах рысунак Горадзенскага замку на пляне

ЗАМАК У ГОРАДНІ.

Адэльгаўэра і Цюндта можа даць нам паступныя цікавыя даныя. Папершае, ён досыць ясна сьведчыць аб зьяўленьні новага прынцыпу ў замковых будовах Беларусі, выяўленага ў поўным аддзяленьні з аднаго боку чыста замковай, — з другога палацавай часткі. Мы памятаем, што, напрыклад, у Крэве адзін і той самы будынак граў ролю ваеннага ўмацаваньня і адначасна жыллага памяшканьня; у Троках гэтыя ролі былі перададзены розным будынкам, але гэтыя апошнія яшчэ заставаліся між сабой у самай сьціслай конструкцыйнай сувязі; нарэшце, у Горадні мы бачым трэці этап таго самага працэсу: замак зусім аддзяліўся ад палацу, прычым апошні заняў самастойнае становішча, блізка ад замку, але па-за яе межамі яго тэрыторыі. У далейшым нам давядзецца ўбачыць, што асабліва выразнае сваё разьвіцьцё такі прыём атрымаў у замковых будынках наступнага XVI стагодзьдзя, што і дае нам падставы ставіць замак у Горадні на сярэднія месца паміж такімі будовамі, як замак у Троках з аднаго боку і Віленскі Дольні замак, напрыклад, з другога.

Другі дадатны бок скарыстаннага намі рысунку — гэта тое, што агульны від замку, — няхай сабе схэматычны, — ён ўсё-ж падае ў сурьным і скончаным відзе, чаго нам бракавала пры разглядзе ўсіх ранейшых замковых будоў, хоць і захаваных да нашага часу, але толькі фрагмэнтарна. Асабліва істотнае значэньне гэта мае ў адносінах да надворнага перакрыцьця паасобных частак, якія абсалютна не захаваліся ва ўсіх пазасталых ад беларуска-літоўскіх замкаўрэштках, і аб якіх ласьне толькі з гэтага рысунку мы ў першы раз і можам атрымаць хаця-б прыблізнае ўяўленьне. Згодна даных рысунку, самыя мury Горадзенскага замку мелі двохспадныя, мабыць драўляныя, перакрыцьці, краі якіх крыху навісалі над бойніцамі. Пад гэтым перакрыцьцём уздоўж муроў праходзіў, напэўна, абаронны ход, з якога раскрываліся бойніцы і які злучаў між сабой паасобныя вежы. Чатырохкантовая вежа над галоўнаю брамаю была крыху пашырана ў горняй сваёй частцы, утвараючы баявую пляцоўку з зубчатай агародай, у той час як вышэй уздымаўся двохспадны дах з досыць высокімі трыкутнымі фронтонамi. Аналёгічныя пляцоўкі былі таксама і на высокіх круглых вежах, але, адпаведна агульнай форме, дахі мелі там выгляд высокіх конусаў. Зразумела, няма ніякае магчымасьці даведацца, ці гэтыя формы перакрыцьця ўзьніклі толькі ў XV стагодзьдзі, — ці можа яны ўжываліся яшчэ і раней у

замкавай архітэктуры Беларусі. Бясспрэчна толькі, як мы ўбачым далей, што ў XVI стагоддзі яны ўжо канчаткова зніклі, у той час як у цягу XV-га мы знаходзім іх яшчэ адзін раз, апроч Горадні, таксама і ў Горнім замку ў Вільні, вядомым нам па рысунку з вышэйпамянёнай кнігі “*Civitates orbis Terrarum*” Брауна і Гогэнбэрга, а таксама і з некаторых іншых крыніц.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Наагул Горні Віленскі замак мае рысы значнага падабенства да Горадзенскага ўмацавання. Праўда, нават з старадаўніх рысункаў мы з ім знаёмыня ў цэлым відзе, паколькі ў часе складання гэтых рысункаў ён быў, відаць, ужо часткова зруйнаваны і не адноўлены; лік гэтых рысункаў, аднак, не абмяжоўваецца толькі адным, што дае магчымасць параўнальнае іх праверкі і гэтым самым ставіць нашыя веды аб Віленскім Горнім замку на болей цвёрды грунт. Сярод гэтых рысункаў на першым месцы можна памянуць рысунак з памянёнае кнігі Брауна і Гогэнбэрга 1576 г. Кніга гэтая мае дакладны плян Вільні сярэдзіны XVI стагоддзя, пад загалоўкам “*Vilna Litvaniae Metropolis*”, дзе асабліва дэталёва распрацавана тэрыторыя Горняга і Дольняга замкаў¹⁾, прычым параўнаньне гэтага пляну да іншых захаваных крыніц сьведчыць аб бязумоўнай яго агульнай правільнасці, толькі з частковымі, можа, хіба і перахватамі ў драбніцах. Рысунак Дольняга замку з гэтага пляну мы маем разгледзець у наступным разьдзеле. Што-ж да Горняга, які нас у даным выпадку цікавіць, дык, выходзячы ласьне з гэтага рысунку ў першую чаргу, мы маем магчымасьць скласьці сабе аб ім належнае агульнае ўяўленьне.

Зьмешчаны на пляне рысунак Горняга замку падае нам выгляд параўнальна позняе яго констукцыі. Вядома, што першапачатковая пабудова віленскіх умацаваньняў належыць, як сьведчаць крыніцы, да самага пачатку XIV стагоддзя і звязваецца з імем Гедыміна, як заснавальніка новае вялікакняскае рэзыдэнцыі ў Вільні. Гэтыя першапачатковыя будовы, аднак, ужо ў хуткім часе падлеглі знішчэньню: у 1390–1392 годзе віленскія замкі былі абложаны, захоплены і разбураны крыжакамі, крыху пазьней, у 1399 годзе, вялікі пажар закончыў распачатае вайной руйнаваньне. Але ўжо ў 1413 годзе, як сьведчыць флямандзкі вандроўнік Guillebert de Lannoy, які ў гэты час наведаў Вільню, абодва замкі былі адбудаваны нанова, прычым Горні замак, згодна яго апісаньню, быў зьмешчаны на высокай пяшчанай гары, абнесены валам і мурам (*par bolvercques fais à manières de murs*), у сярэдзіне зроблены з дрэва, і навакол яшчэ раз абнесены каменным умацаваньнем²⁾ Магчыма, што пасля побыгу Lannoy ў Вільні аднаўленьне Горняга замку і яшчэ болей пасунулася наперад, — але ў далейшым

1) Плян гэты рэпродукаваны ў “Актах, издаваемых Виленской Археографической

Комиссией", т. XX. Вільня, 1893. Зрзаумета, выданьне кнігі ў 1576 г. яшчэ ня сьведчыць, што ў гэты самы час абавязкова павінен быў быць зроблены і памянёны плян. Хутчэй за ўсё, ён быў зняты раней, — на нашу думку, як мы гэта зазначым у далейшым, у 40–50-х гадох XVI стагоддзя. (Гл. рысунак на стар. 173).

2) Гл. Guillebert de Lannoy i ego podróże. Poznań, 1845. Таксама "Biblioteka Warszawska", 1844, t. IV i Sobieszański: Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce. Warszawa, 1847. I, 140.

ГОРНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

нічога дакладнага болей, ужо невядома ані аб яго разбурэннях, ані аб рэпарацыях. Весткі аб пазнейшых пажарах маюць пераважнае дачыненне да тэрыторыі Дольняга замку, які руйнаваўся яшчэ ў 1513, 1530, 1538 і 1542 г., пасля чаго быў адбудаваны нанова, ужо ў часы Жыгімонта Аўгуста. У такім перабудаваным выглядзе Дольні замак і трапіў на плян Брауна і Гогэнбэрга, у той час як Горні замак, закрануты здаедца, пажарамі 1538 і 1542 г., пасля іх болей ужо не аднаўляўся¹⁾, і ў такім напалову разбураным відзе і быў зьмешчаны на пляне. Такім чынам, ёсць усе падставы лічыць, што той выгляд Горняга замку, які дае нам рысунак пляну, усходзіць ласьне да XV стагоддзя, чым і тлумачыцца значная набліжанасьць яго конструкцыі да старога замку ў Горадні.

Паводле гэтага рысунку, Горні Віленскі замак меў дзьве высокія вежы, у часе складаньня пляну, г. зн. у палове XVI ст, яшчэ досыць добра захаваныя, з зубчатымі заканчэньнямі муроў і конусападобнымі дахамі. Форма іх паказана круглай і вышыня трох'яруснай, што, аднак, як мы ўбачым далей, мабыць, перадана недакладна. На вышыні першага ярусу вежы гэтыя былі злучаны мурам з зубцамі і бойніцамі, які зьяўляўся, напэўна, у той час толькі рэшткай ранейшага муру, абведзенага навакол усяго замку. Тут-жа відаць рэшткі нейкага будынку, — хутчэй за ўсё касцёлу Марціна, які быў зруйнаваны яшчэ з канца XV стагоддзя²⁾. Агульны характар веж і формы іх перакрываўня ў асноўных рысах тут супадаюць з тым, што нам вядома адносна аналёгічных частак замку ў Горадні; пры гэтым увесь характар Горняга замку выразна выяўляе сваю архайчнасьць у параўнаньні да зьмешчанага на тым самым пляне болей позняга Дольняга замку. Трэба, аднак, зазначыць, што рысунак на пляне Брауна, асабліва ў гэтай частцы, вельмі мала дэталізаваны, і можа быць намі прыняты толькі як самая агульная схэма. Некаторыя іншыя старадаўнія крыніцы, якія таксама захавалі для нас выгляд Горняга замку, хоць і значна пазнейшага ўжо часу, — падаюць нам рысункі яго ў яшчэ болей разбураным відзе, але затое болей чытэльныя і падрабязныя, якія досыць грунтоўна знаёмяць нас з тым становішчам, у якім знаходзіўся Горні замак у бліжэйшым часе перад канчатковым гвалтоўным яго зруйнаваньнем, якое адбылося ў канцы XVIII і пачатку XIX стагоддзя. Выкарыстаньне гэтых крыніц у дадатак да пляну Брауна зьяўляецца, з нашага пагляду, абсалютна абавязковым у мэтах найлепшага ўяўленьня некаторых дэталей і асабліва сьцяй

конструкцыі Горняга замку. Складаюцца яны з наступага. Папер-

1) Kraszewski: Wilno, III, 307—311.

2) Strykowski: Kronika, II, 80.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

шае, мы маем пляны Горняга і Дольняга замкаў, складзеныя архітэктарам Росіі ў 1779 годзе¹⁾: падругое — вядомы адзін адпаведны гэтым плянам малюнак невядомага майстра канца XVIII стагоддзя²⁾; нарэшце, існуе цэлы шэраг акварэльных зарысавак старадаўніх віленскіх будынкаў, якія зрабіў у 1781 годзе віленскі профэсар малярства Францішак Смуглевіч, і сярод якіх Горні замак паўтораны нават некалькі раз з розных бакоў і ў розных сваіх частках³⁾.

Адносная каштоўнасьць усіх гэтых крыніц зьяўляецца неаднолькавай. Паасобныя малюнкi часта розняцца між сабой, а ў некаторых дэталях не супадаюць таксама і з рысункам на пляне Брауна, так што пры карыстаньні імі патрэбна належная параўнальная праверка. Найменей дакладнымі ёсьць падставы лічыць пляны Росіі і адпаведны ім малюнак невядомага аўтара. Папершае, Горні замак выяўлены тут у занадта добра яшчэ захаваным выглядзе, у той час як з іншых крыніц, у тым ліку і з малюнкаў Смуглевіча, нам вядома, што ў канцы XVIII стагоддзя ён быў ужо досыць моцна зруйнаваны. Падругое, можна лічыць нявернымі і некаторыя паасобныя дэталі; так, напрыклад, замест дзвёх веж, паказаных на пляне Брауна, як плян Росіі, так і малюнак, падаюць толькі адну рагавую вежу, а з супроцьлеглага боку зьмяшчаюць нейкую вялікую будыніну з вокнамі і зубчатым верхам; тым часам, бясспрэчнае існаваньне ў Горнім замку дзвёх веж сьведчыцца ня толькі рысункам на пляне Брауна, але таксама і зарысоўкамі Смуглевіча, і, нарэшце, дакумэнтальнымі данымі, з якіх вядома, што адна вежа замку, у пачатку XIX стагоддзя ўжо напалову зруйнаваная, была разабрана дашчэнтку па загаду віленскага губэрнатара Фрээля⁴⁾, рэшткі-ж другое вежы і да цяперашняга часу яшчэ захаваліся ў Вільні на Замковай гары. Такім чынам, уся ўсходняя частка замку паказана на пляне Росіі і адпаведным малюнку ў крыху фан-

1) Рэпродукаваны ў Батюшкова: Памятники русской старины в западных губерниях, VI, 2.

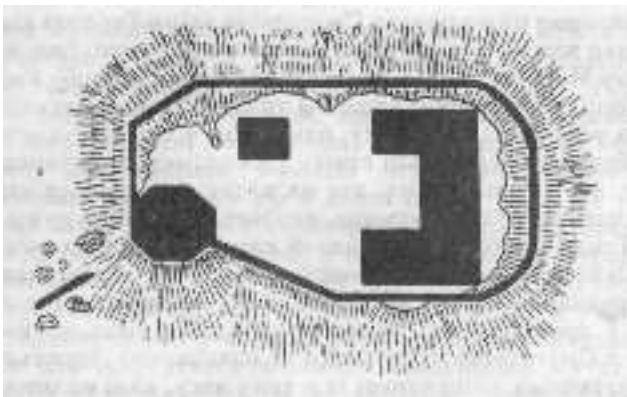
2) Там сама, і P. Weber: Wilna, eine vergessene Kunststätte. Wilna 1917. Стр. 18.

3) Малюнкi гэтыя былі зроблены Смуглевічам па заказе кн. Адама Чартарыскага, у ліку 24, тры з якіх зьніклі, а 21 знаходзяцца ў зборах Нацыянальнага Музэю ў Кракаве. Першае апісаньне іх падаў у 1843 годзе М. Homolicki; гл. “Wizerunki i rozważania naukowe”, 1843, т. 24, зг. 269–284. Рэпродукцыі з іх часткова апублікаваў W. Zahorski ў сваім артыкуле: “Stare Wilno w rysunkach Fr. Smuglewicza”, зьмешчаным у часопісь

“Litwa I Ruś” за 1912 г., том I, сшытак 2, стар. 73–78. Цалком яны былі адноўлены ў асобным выданні: “Wilno z przed stu lat w akwarelach Franciszka Smuglewicza”. Wilno 1912. Nakładem księgarni Józefa Zawadzkiego. У гэтым выданні да рэпрадукцый даданы цікавыя даведкі з архіўных крыніц, аўтарам якіх зьяўляецца W. Studnicki. Нарэшце, большасць рэпрадукцый паўтораны ў памянёнай вышэй кнізе P. Webera: Wilno, №№ 7–12, 20–25, 84, 99–100, 125.

4) Wizerunki i rozważania naukowe, т. 24, стар. 46–47, уага 1.

ГОРНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Руіны Горняга замку у Вільні з пляну Росці 1779 г.

тастычным выглядзе. З другога боку, аднак, самая форма вежы вызначана тут, мабыць, болей правільна: у пляне яна паказана васьмікутнай, а на малюнку вышыня яе дасягае чатырох паверхаў, і горні край муру закончаны зубцамі. Трэба лічыць, праўда, што паасобныя паверхі яе ня так ужо рэзка аддзяляліся адзін ад аднаго і ня так моцна змяняліся да гары; пераход, напэўна, быў болей паступовым, як гэта відаць з малюнкаў Смуглевіча; аднак і на гэтых апошніх паўднёва-заходняя вежа паказана васьмисьценнай, крыху звужанай у напрамку да гары і высокай на чатыры паверхі, што, мабыць, цалком адпавядае запраўднасці. Калі на рысунку з пляну Брауна вежы Горняга замку здаюцца круглымі і трох'яруснымі,— дык гэта, пэўна, трэба аднесці толькі за кошт схематычнасці данага рысунку.

Наагул з усіх памянёных крыніц найболей дэталёвымі, правільнымі і дакладнымі зьяўляюцца, відаць, акварэлі Смуглевіча. Зацверджаньне гэтае грунтуецца на магчымасці бяспрэчнае правяркі некаторых з іх ліку шляхам параўнання да захаваных яшчэ і ў цяперашні час будынкаў, напр., Вострае брамы, прычым выяўляецца, што ў сваіх малюнках Смуглевіч вельмі ўважліва падыходзіў да арыгіналаў і імкнуўся да найбольшае беззаганнасці іх перадачы. Аб тым-жа самым, апроч таго, сьведчаць і зарысоўкі замкаў, якія былі паўтораны ў малюнках Смуглевіча па некалькі раз з розных

назіральных пунктаў, але ўсе, бязумоўна, маюць адны і тыя самыя будынкi, з чаго вылікае, што ў iх аснову была пакладзена запраўдная, добра перадаваная малерам натура. Рысы гэтыя робяць зарысоўкі Смуглевiча адным з найболей каштоўных матэрыялаў для вывучэння старадаўняе віленскае архiтэктурны наагуд, а ў тым лiку i Горняга замку, аб некаторых частках якога мы можам мець з памянёных малюнкаў болей дэталізаванае ўяўленне, выпраўляючы ў той самы час на падставе iх паасобныя памылкi iншых крынiц.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Паказаньня на малюнках Смуглевiча руiны Горняга замку маюць дзье вежы i рэшткi нейкiх будынкаў, — напэўна, палацу i касцёлу Марціна. Калi на падставе iх зрабiць спробу выправiць плян Россi, дык у гэтым апошнім трэба-б было змясцiць з усходняга рогу яшчэ адну вежу, паказаны-ж там з усходняга боку вялiкi будынак перанесьцi крыху ў напрамку да паўночнага захаду, г. зн. да таго месца, дзе на пляне знаходзiцца нейкi маленькi чатырохкутны будынак, адпаведны, мабыць руiнам касцёлу. Такая перастаноўка дала-б нам болей правiльную схэму разьмяшчэння паасобных частак замку, i толькi дакладнае разьмеркаваньне муроў засталася-б усё-ж нявысьветленьем, паколькi ў правiльнасьцi пляну Россi нельга быць пэўным, малюнкi-ж Смуглевiча муроў зусiм не паказваюць, што сьведчыць аб канчатковым зьнішчэннi iх к таму часу, калi малюнкi гэтыя рабiлiся, г. зн. раней семiдзсятых гадоў XVIII стагоддзя.

Наступныя даныя, якiя мы можам атрымаць з малюнкаў Смуглевiча, датычаць некаторых дэталей у вежах. Заходняя з iх паказана з значным лiкам вокан i бойнiц, а ўсходняя з крыху меншым, пры гэтым з несiмэтрычным разьмеркаваньнем апошнiх па плошчы фасадаў. У абедзьвюх вежах выразна выяўлена iх кантовасць i лёгка звужанасць, а таксама падзе на чатыры асобныя паверхi. На жаль, у часе складаньня малюнкаў перакрыццья ў вежах ужо ня было, так што ў гэтых адносьiнах адзiнай крынiцай застаецца рысунак па пляне Брауна. Каля кожнае вежы паказаны брамы Побач з заходняй вiдаць частка заходняга муру, у якой i знаходзiцца паўцыркульны на гары пралёт, абкружаны бойнiцамi; усходняя-ж вежа мае адну браму побач, як у папярэднiм выпадку, а другую ў самым корпусе вежы, уся паўднёва-заходняя частка якой паказана ўжо зруйнаванай. Апошняя вежа гэта якраз i ёсьць тая самая, якая ў пачатку XIX стагоддзя зьнішчана была канчаткова, у той час як ад заходняй яшчэ i цяпер на Замкавай гары захавалася дольняя частка, вышынёй на два паверхi, пакрытая навейшай, зусiм неадпаведнай ёй надбудоўкай.

Апроч гэтае часткi вежы да сучаснага моманту захавалася таксама яшчэ i частка палацавага муру з усходняга боку гары, складзеная з каменя i цэгля, з прыкметнымi яшчэ ў некаторых мясцох слядамі ранейшых скляпеньняў. Рэштка гэтая яшчэ раз дае магчымасць праверыць паказаннi малюнкаў Смуглевiча з тым, каб зазначыць iх бязумоўную топографiчную правiльнасьць. На жаль, аднак, з прычыны таго, што ўжо ў часы Смуглевiча

Горні замак з'яўляўся напалову разбураным, малюнкi яго ўсё-ж не даюць магчымасці абсалютна поўнага аднаўлення выгляду гэтае будовы, і толькі часткова, камбiнуючы іх з рысункам на пляне Брауна, мы можам сабе ўявіць прыблізнае разьмяшчэнне муроў і характэрныя высокія перакрыцці на вежах. Агульнае ўражанне застаецца

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Ў гэтым выпадку досыць блізім да вядомага нам з гравюры Адэльгаўзэра і Цюндта замку ў Горадні, што сьведчыць аб блізкай стылістычнай супольнасці гэтых будоў, і дазваляе лічыць уласцівыя ім формы, мабыць, досыць тыповымі для свайго часу. Віленскі Горні замак, праўда, мог быць і болей архайчным, з'яўляючыся вынікам перабудовы болей старога ўмацавання, некаторыя рысы якога ён мог захаваць і ў сваёй апошняй конструкцыі XV стагоддзя. Да ліку іх належыць, напрыклад, змяшчэнне палацу ў межах замковых муроў, чаго ў Горадні, як мы зазначылі, ужо ня было. Агульны тып абодвух гэтых будынкаў, аднак, блізка падобны і ў пляне, і ў некаторых дэталях, напрыклад, у перакрыццях, што можа лічыцца характэрным для беларускага замковага будаўніцтва XV стагоддзя. Тып гэты становіцца як-бы на сярэдняе, прамежкавае месца паміж старадаўніх замкаў Ліды, Крэва і Трок, — і пазнейшай замковай архітэктурай XVI стагоддзя, з яе шмат у чым ужо зусім новымі элементамі, і гэтым самым у якасці нейкага злучальнага зв'язна яднае ўсю лінію арганічнага разьвіцця замковае архітэктуры Беларусі ў адно непарыўнае цэлае.

5.

Дольні замак у Вільні.

Пачынаючы з XVI стагоддзя ў Беларусі ўтварыўся цэлы шэраг умоў, якія спрыялі з'яўленню новага архітэктурнага стылю ў замковым будаўніцтве. Да гэтага часу замкі Заходняе Беларусі мелі пераважна характар ваенных умацаванняў, і калі ў склад іх часам і ўваходзілі памяшканні іншага прызначэння, дык у агульным цэлым яны гралі толькі другарадную ролю, а першае месца няўменна займалі ўмацаваныя мury і вежы. Такі характар, як мы толькі што бачылі, некаторыя замковыя пабудовы захоўвалі яшчэ і ў цягу XV стагоддзя, у той час як у іншых выпадках, як напр. у Горадні, у гэтую эпоху ўжо выразна вызначалася тэндэнцыя да аддзялення вайсковых і цывільных частак, шляхам адасабнення палацу, прычым, аднак, замак яшчэ заставаўся, незалежна ад гэтага выдзеленага палацу, у якасці суцэльнага ваеннага ўмацавання. Далейшае разьвіццё пайшло, галоўным

чынам, у напрамку яшчэ большае дыферэнцыцы, але ўжо з перавагаю не ваенных, а ласьне цывільных, раней мала значных частак. З надыходам адносна болей мірных часоў, а таксама ў сувязі з пашырэннем мест навокал свайго замковага асяродку, у некаторых найболей значных дзяржаўных замках чыста ваенныя ўмацаваньні ўжо адыйшлі неяк на задні плян, і за іх кошт у межах замковае тэрыторыі вальней і шырэй развярнуліся палацавыя пабудовы, а таксама розныя болей дробныя будынкі дапаможнага характару

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Процэс гэты лепей за ўсё мы наглядаем у Вільні. Калі Горні замак яшчэ быў зроблены ў XV стагодзьдзі як ваенная цыгаль, — дык у сярэдзіне XVI стагодзьдзя аднаўленьне Дольняга замку, пасля зруйнаваньня яго пажарамі, адбылася ўжо на зусім іншых прынцыпах. Новая пабудова шмат у чым была пазбаўлена спэцыфічнага цыгальнага характару; яна займала значна большую ніж раней тэрыторыю, складалася з цэлага шэрагу рознастайных будынкаў, разьдзеленых нутранымі панадворкамі, і толькі часткова была ўмацавана мурамі, якія па сваёй істоце амаль што зусім ужо ня мелі сур'ёзнага абарончага значэньня, таксама як і дзьве злучаныя з гэтымі мурамі і зусім невялікія ў адносінах да агульных памераў замку вежы. Болей таго: нават увесь галоўны фасадны бок замку складаўся з некалькіх зусім неўмацаваных будынкаў, свабодна зьвернутых сваім нічым не абароненымі фасадамі да надворку. Магчымасьць такога істотна новага расплываваньня Віленскага Дольняга замку палягала часткова ў тым, што яшчэ ў першай чвэрці XVI стагодзьдзя ўся Вільня была абведзена асобнымі абароннымі мурамі, якія ўмацоўвалі ўсё места цалком, і, значыцца, самы замак, які знаходзіўся ў сярэдзіне места, ня меў ужо асаблівае пагрэбы ў моцным самастойным умацаваньні¹⁾. Але самы факт такой перадачы чыста ваенных функцый, якія раней належалі выключна замкам, да іншых спэцыяльных будынкаў, і гэтым самым частковае званьне замку ад выкананьня абарончае ролі зьяўляецца вельмі паказальным крокам у разьвіцьці беларускае замковае архітэктуры ў буйных асяродках пры новых варунках. У палове XVI стагодзьдзя гэтым ужо вызначаўся вядомы пераход ад чыста замковага будаўніцтва да будаўніцтва палацавага, якое хаця і не атрымала яшчэ ў гэтую эпоху свайго выяўленьня ў зусім чыстым відзе, але ўжо пачынала паступова ўводзіцца і аформлівацца. Разам з тым, да вядомага ступені гэта мела значэньне таксама і ў формальных адносінах, расчэняючы некаторыя новыя крыніцы надворных уплываў, і тым самым уносячы ў паасобныя пабудовы данай эпохі некаторыя новыя асаблівасьці што да іх архітэктурнага стылю.

Да гэтага часу адзіным архітэктурным стылем у Беларусі, — у кожным выпадку ў вядомых нам каменных замковых будовах, — зьяўлялася перапрацаваная і пераробленая на мясцовым грунце нямецкая готыка, паходзячыне якой з крыжацкае замковае архітэктуры мы спрабавалі паказаць у папярэдніх разьдзелах.

1) У такім ласьне сэнсе, напрыклад, у 1522 годзе складзена была пастанова Жыгімонта Старога, памянёная намі ніжэй пры апісанні віленскіх цытадэльных муроў, адносна змяншэння ліку ўзброенае варты ў Дольнім замку, з прычыны таго, што “*jam Civitas ipsa mro cincta est*” — Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Часть 1. Вшійю. 1843. №19.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Роля нямецкага каменнага будаўніцтва, а ў некаторых выпадках можа, нават і нямецкіх майстроў, да самага канца XV стагоддзя была надзвычайна важнай для развіцця аналёгічнае архітэктуры на тэрыторыі Заходняе Беларусі. Некаторыя готычныя рысы яшчэ адчуваюцца, нават, і ў паасобах, найболей ранніх, відаў, будынках Віленскага Дольняга замку, якія належаць ужо да пачатку XVI стагоддзя, а ў архітэктуры царкоўнай, як мы ўбачым далей, якраз XVI стагоддзе і зьявілася, нават, эпохай найболей пышнага росквіту позня-готычных конструкцый, — праўда ў вельмі арыгінальных адменьніках. Побач з гэтым, аднак, ужо з пачатку XVI стагоддзя колішняя пераважная готыка ў Беларусі пачала паступова відазмяняцца і ўскладняцца новымі элементамі, пераходзячы да пазнейшых этапаў заходня-эўрапейскага архітэктурнага стылю.

У даным выпадку мы, зразумела, ня маем ні магчымасці, ні патрэбы дакладна спыняцца на характарыстыцы ўсяе гэтае эпохі і яе зьвязаньня ў гісторыі Беларусі. Досыць, аднак, прыгадаць, што ў гэты час ужо былі завязаны сталыя мірныя сувязі з цэлым шэрагам эўрапейскіх краін, уплывы якіх пачалі аднавацца ня так аднабакова і вузка, як гэта было ў ранейшы час; распачаліся частыя культурныя зносіны з Захадам, якія адбіваліся на нутраных і надворных формах мясцовага жыцця; у Беларусь прасочваліся і моцна ўплывалі на яе заходнія плыні гуманізму і адраджэння; пачыналася эпоха высокага эаномічнага ўздыму і разам з тым культурнага росквіту, наогул у Беларусі, з некаторым спазьненнем у параўнаньні да Заходняе Эўропы, распачынаўся ў гэты час свой уласны, але шчыльна зьвязаны з захадам рэнэсанс. Ахапіўшы амаль што ўсе галіны культурнага жыцця, рэнэсанс гэты, зразумела, ня мог абмінуць таксама і мастацтва, і ў першую чаргу ён выявіў ласьне ў архітэктуры, выходзячы ў ёй з караняў ранейшае готыкі. Пры гэтым, новыя сувязі Беларусі павінны былі сабой абумовіць і пэўныя формы яе выяўленьня, сярод якіх на першае месца трэба паставіць досыць выразныя і моцныя ўплывы італьянскае архітэктуры з яе характэрнымі рэнэсансавымі формамі. Зьяўленьне ласьне гэтых, а не якіх-колечы іншых, напр., нямецкіх па ранейшай традыцыі форм у некаторых помніках тагочаснага беларускага будаўніцтва магло быць, зразумела, адным з канкрэтных вынікаў тых беспасрэдных зносінаў Беларусі з Італіяй, якія выявіліся ў той час, напрыклад, у побыце Францішка Скарыны ў Падуі, ці ў шлюбе Жыгімонта Старога з Бонаю Сфорца, і якія рабілі магчымым нават

беспасрэды ўдзел італьянскіх майстроў у некаторых найболей значных пабудовах, як гэта было, напрыклад, у Польшчы¹⁾. Але прыходзіць гэтых форм у Беларусь трэба ўсё-

1) Пытаньне гэтае наагул зьяўляецца яшчэ зусім нераспрацаваным, але распрацоўку яго мы змушаны пакуль што адкласці з прычыны немагчымасці

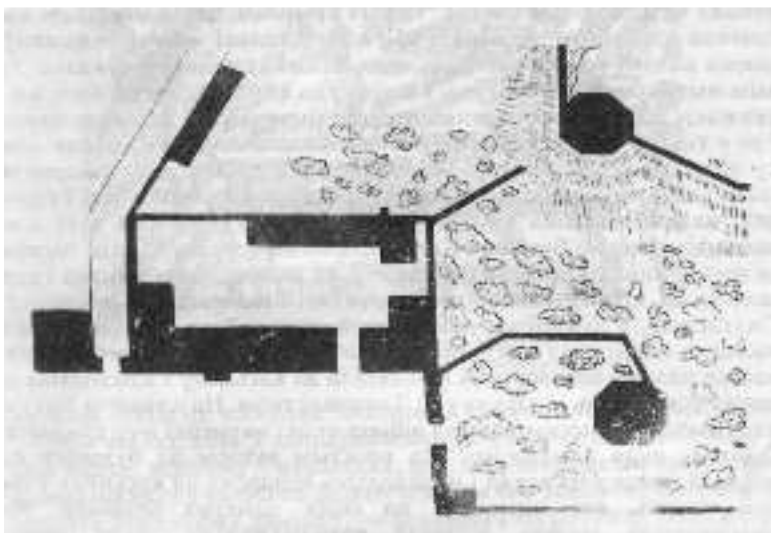
ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

ж лічыць цалком натуральным і органичным, паколькі ранейшая готыцкая эпоха, ужо звязваюшы Беларусь з заходня-эўрапейскай архітэктурай, зараней падрыхтавала ім належную глебу, на якой яны добра маглі развінуцца. Тут наглядаецца, між іншым, характэрная зьява: процэс стылістычнага разгортваньня архітэктурных форм рэнэсансу запраўды адбываўся на гэтай глебе настолькі органична, што тут зусім ня было раптоўнае замены аднаго архітэктурнага стылю на іншы, ня было рашучага, хуткага адмаўленьня ад готыкі і пераходу да форм адраджэньня; наадварот, пераход гэты адбываўся павольна: царкоўнае будаўніцтва, напрыклад, як мы ўжо зазначалі вышэй, наогул нават у XVI стагодзьдзі зусім яшчэ ад готыкі не адыйшло; ды нават і ў замковым будаўніцтве рэнэсанс не атрымаў выключнае перавагі: замковая архітэктура тут толькі выкарысталася для новых стылістычных магчымасьцяў намечаны ў ёй яшчэ раней процэс свае ўласнае конструкцыйнае дыфэрэнцыяцыі, і паглыбіла гэтую дыфэрэнцыяцыю ў самай істоце, а адпаведна таму і ў стылістыцы сваіх конструкцый. Канкрэтна гэта выявілася ў тым, што ў пераважнай большасьці толькі ў палацавых, з XVI-га стагодзьдзя ўзмацнёных частках і выяўляліся ў першы раз новыя рэнэсансавыя формы, у той час як часткі чыста фортыфікацыйнага прызначэньня, а таксама і зусім аддзеленыя ад палацаў спецыяльныя абаронныя ўмацаваньні, звычайна, яшчэ захоўвалі свой ранейшы, у аснове готыцкі характар. Паколькі процэс гэты адбываўся паступова, — пастолькі ў некаторых выпадках, нават, канчатковая конструкцыя тае ці іншае пабудовы магла быць вынікам шэрагу паступовых напластаваньняў, дзе формы рэнэсансавыя архітэктуры зьяўляліся толькі апошнімі з дададкаў да пэўнага архітэктурнага цэлага, развіцьцё якога пачыналася яшчэ з готыкі. Недахват захаваных помнікаў не дае нам магчымасьці прасачыць такую генэзу ў дэталях, — але і ў тым, што мы маем ад гэтай эпохі мы можам заўважыць яе асноўныя моманты, якія досыць выразна, напрыклад, выяўляюцца ў Віленскім Дольнім замку, узятым за тэму для данага нарысу.

выкарыстаньня патрэбных архіўных крыніц, якія маглі-б знайсціся, галоўным чынам, у віленскіх архівах. Вядома, напрыклад, што ў Кракаве ў часы Жыгімонта Старога працаваў цэлы шэраг італьянскіх архітэктараў: Franciscus Italicus, Francesco della Lora, Bartolomeo Berescci, Niccolo de Castiglione і інш. Пры дынастычнай супольнасьці Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага няма нічога дзіўнага, калі-б аказалася, што тыя-ж самыя майстры маглі пасылацца і ў Вільню, тым болей, што ў пазьнейшыя часы ўжо добра вядомы

выпадкі такой перасылкі артыстычных сіл з Кракава ў Вільню і наогул працы італьянскіх майстроў у Вільні. Але бясспрэчных матар'ялаў па гэтым пытанні мы яшчэ ня маем. Між іншым, у нямецкай літаратуры ёсць паведамленне, нібыта ў пабудове Дольняга замку ў Вільні браті ўдзел нямецкія і італьянскія майстры, запрошаныя ў Вільню з Прусіі. (D-r Karge: Zur Geschichte des Deutschtums in Wilna und Kauen. "Das Litauen-Buch", стар. 97.) Адкуль, аднак, узяты гэтыя весткі — нам невядома.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Руіны Дольняга замку ў Вільні з пляну Росці 1779 г.

Дольні замак у Вільні, ад якога ў цяперашні час не захавалася нічога, апроч толькі часткі аднае вежы, якая складае дольні паверх званіцы Катадральнага касцёлу, вядомы нам з тых самых крыніц як і Горні замак г. зн. з малюнку на пляне Брауна, пляну Росці, і акварэляй Смуглевіча, і апроч таго яшчэ з адной старадаўняй літографіі, дзе змешчана частка палацавае будовы прылеглая да касцёлу¹⁾. Цалком увесь замак паданы толькі на пляне Брауна, прычым рысунак гэты ўсходзіць да яго конструкцыі з часоў Жыгімонта Аўгуста. Усе іншыя крыніцы малююць яго толькі фрагментарна, і апроч таго ў пазнейшым выглядзе, паколькі некаторыя часткі замку яшчэ дарабляліся і перабудоўваліся пасля складання пляну Брауна, у канцы XVI і ў XVII стагоддзі. Гэтым часткова і павінна тлумачыцца некаторая неадпаведнасць, якую мы наглядаем паміж рысункам Брауна і болей позьнімі малюнкамі, што можа і ня сьведчыць аб памылковасці тых ці

іншых крыніц, а ёсць толькі вынікам паступовае адбудовы замку і паступовых змен некаторых яго дэталей.

Як мы ўжо зазначалі, толькі плян Брауна падае выгляд Дольняга замку цалком, і з гэтай прычыны толькі ён адзін і дае падставы для вызначэння топографіі гэтае пабудовы і размяш-

1) Адноўлена ў Weber'a: Wilna, стар. 20

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

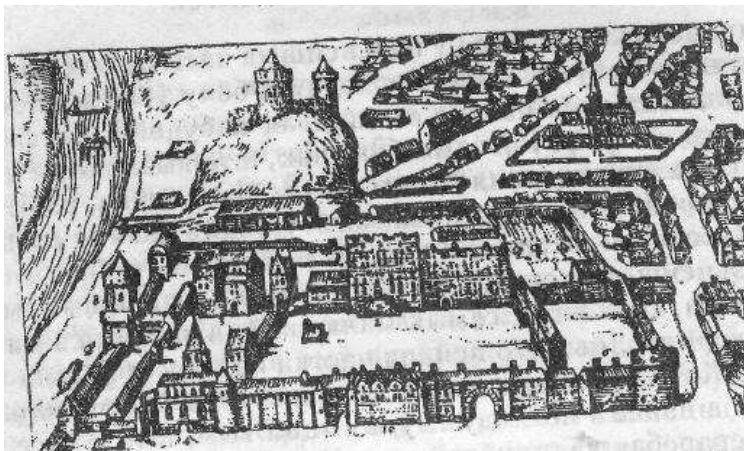
чэння яе паасобных частак. Іншыя крыніцы, дзе зьмешчаны выключна паасобныя будынкі, або нават толькі часткі будынкаў, даюць вельмі мала топографічных даных, і толькі ў сувязі з адным пытаннем тут могуць узнікнуць спрэчкі, дзеля чаго мы і ўважаем патрэбным паставіць гэтае пытанне ў першую чаргу. Рэч у тым, што на пляне Брауна галоўны палацавы будынак замку паказаны з усходняга боку замковае тэрыторыі, зьвернуты сваім галоўным фасадам на захад і паралельна шэрагу тых будынкаў, якія складаюць заходнюю частку замку, і сярод якіх знаходзіцца таксама будынак Катадральнага касцёлу. Такім чынам, ад гэтага апошняга ён размешчаны на злучнай адлегласці і аддзелены ад яго нутраным панадворкам. Тым часам, з малюнкаў Смуглевіча, з памянёнае намі вышэй старадаўняе літографіі, і нарэшце з некаторых дакументальных крыніц вядома, што нейкая частка палацу беспасрэдна прылягала да касцёлу і адыходзіла ад яго на ўсход, г.зн. у кірунку да Замковае гары. На пляне-ж Брауна ў гэтым самым месцы паданы нібыта нейкі нявысокі мур ці крытая галерэя, якая адыходзіць пад простым вуглом ад будынку галоўнага палацу на захад і пераходзіць недалёка ад касцёлу ў болей высокі, але нязначны па сваіх памерах будынак. Атрымліваецца досыд істотнае разыходжанне, якое можна тлумачыць розна. З аднаго боку, выказваліся думкі, што ў эпоху Жыгімонта-Аўгуста галоўны палацавы будынак запраўды займаў тое палажэнне, якое паказана на пляне Брауна, але ён быў зруйнаваны ў часе пажару 1610 году, і новы замковы будынак размешчаны быў ужо інакш, галоўным фасадам на поўдзень, злучыўшыся сваім бакавым фасадам з будынкам Катадральнага касцёлу. З другога боку, рабіліся таксама і спробы лічыць плян Брауна памылковым на падставе гэтых пазнейшых вестак. Так, напрыклад, Глебаў выказаў дапушчэнне, нібыта галоўны будынак палацу паказаны на пляне Брауна няверна, і што ўжо ў часе складання гэтага пляну ён павінен быў займаць ня ўсходняе, як гэта паказана на пляне, але ўскоснае, паўночна-ўсходняе палажэнне, і, значыцца, запраўды даходзіць да касцёльнага будынку¹⁾.

З свайго боку, мы ня лічым магчымым цалком далучыцца ані да воднага з гэтых паглядаў. Другі з іх трэба, на нашу думку, зусім адхіліць на наступных падставах. Усё расплываванне Дольняга замку паказана на пляне Брауна надзвычайна правільным, у выглядзе вялікага простакутніка. Калі палацавы будынак, як дапушчае Глебаў, займаў ускоснае палажэнне, дык

значыцца ў запраўднасці правільнасці гэтае ня было, і яна зьяўляецца толькі вынікам штучнага і памылковага выпраўлення, унесенага ўкладальнікам пляну. Тым часам, уважлівы разгляд пляну Брауна

1) И. Глебов: Виленские замки Верхний и Нижний. “Виленский Календарь” на 1904 год, стар. 316–317.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Віленскія замкі, Горні (XV ст.) і Дольні (XVI ст.) з рысунку на пляне Брауна і Гогэнбэрга 1576 г.

цалком зусім не выяўляе тэндэнцыі ўносіць гэтакія выпраўленні ў такія часткі, якія ў запраўднасці былі асымэтрычнымі. Тэа раёны места, асабліва ў ваколіцах, для якіх зьяўлялася характэрнай выпадковая скучанасць размешчаных без усялякае сыстэмы маленькіх драўляных домікаў, — захавалі і на рысунку Брауна свой бяссыстэмны, асымэтрычны характар, у той час як асяродкавая частка места выяўляе болей правільнае распінаванне, і нарэшце тэрыторыя Дольняга замку паказана ў выглядзе правільнага простакутніка, з абкружанымі рознастайнымі будовамі правільнымі нутранымі панадворкамі. Калі прыняць дапушчэнне Глебава, — дык вельмі цяжка вытлумачыць, якія падставы меў аўтар пляну для надання фактычна няіснуючае правільнасці адной толькі гэтай тэрыторыі, тады, як у іншых частках свайго рысунку, нават у выяўленьні Горняга замку, ён такіх выпраўленьняў не рабіў. Апроч таго, і наогул трэба зазначыць, што ў замковай архітэктуры XVI стагоддзя няравільны плян будовы здаецца мала магчымым; у гэты час пляны замковых будоў былі ўжо канчаткова ўсталяваны; мы бачылі, што яшчэ здаўна беларускае замковае

будаўніцтва імкнулася да правільных простакутных плянаў, і адмаўлялася ад іх толькі ў тых выпадках, калі таго вымагалі ўмовы мясцовасці; для Віленскага Дольняга замку такія ўмовы ўжо не маглі граць ролі і значыцца простакутны плян быў для яго найболей лёгічным. Такім чынам, мы схіляемся да таго, каб лічыць палажэнне галоўнага палацу, паказанае на пляне Брауна, для свайго часу верным.

З другога боку, аднак, мы таксама не знаходзім падстаў, каб прыняць думку аб канчатковым знішчэнні гэтага палацу ў часе пажару 1610 году і аб пазнейшай пабудове лага палацавага будынку ўжо ў іншым месцы. З дакументальных крыніц нічога пэўнага аб гэтым не вядома, некаторыя ж малюнкi Смуглевiча

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

сведчаць, наадварот, што і ў пазнейшыя часы па месцы, зазначаным плянам Брауна, г. зн. з усходняга боку ўсяе замковае тэрыторыі знаходзілася нейкая палацавая пабудова. Бясспрэчна, гэта быў ужо ня зусім той самы будынак, што вызначаны плянам Брауна; пасля складання гэтага пляну, бязумоўна, адбываліся розныя пераробкі, якія часткова маглі мяняць нават і распланаванне паасобных дэталей, — але ўсё-ж палацавы будынак і ў гэтых пазнейшых пераробках застаўся на ранейшым месцы. Іншая справа, што з тых самых малюнкаў, а таксама з памянёнае літографіі відаць, што нейкая частка палацу шчыльна падыходзіць да Катадральнага касцёлу; факт гэты бясспрэчны, але ён павінен з нашага погляду тлумачыцца тым, што ў часе пазнейшых пераробак да старадаўняга, можа і перааробленага палацавага корпусу дадана была новая прыбудовка, якая стала на месца паказанага ў Брауна нутранага муру, г. зн. перпендыкулярна да старога будынку, і адным з сваіх бакавых фасадаў запраўды злучылася з касцёлам. Такім парадкам, пры пашырэнні замковых памяшканняў тут усё-ж быў захаваны ранейшы правільны плян, і новы будынак зусім не парушыў ранейшае суцэльнасці ўсяе пабудовы. Падстаў для дакладнага датавання гэтых перабудовак, таксама, праўда, як і папярэдняга адбудавання замку, мы ня маем. Грунтуючыся, аднак, як на малюнках Смуглевiча, так і на памянёнай літографіі, якія досыць дэталёва перадаюць паасобныя часткі будынкаў, мы лічым мала магчымым адносіць іх да XVII стагоддзя, тым болей, што і дакументальныя крыніцы гэтага часу, напр. замковы інвэнтар 1622 г.¹⁾, сведчаць хутэй аб нязначных пашкоджаннях, зробленых пажарам 1610 году і аб адносна дробных рэпарацыях, ніжаб якіх-колечы вялікіх і капітальных перабудовак. На нашу думку, Дольні замак у тым выглядзе, як мы яго бачым на пляне Брауна, узнік у выніку грунтоўных яго адбудов, якія адбыліся не адразу, але пачынаючы яшчэ з панавання Жыгімонта Старога і першых гадоў Жыгімонта Аўгуста, а той выгляд яго, які засведчаны пазнейшымі крыніцамі, галоўным чынам малюнкамі Смуглевiча, ухадзіць да крыху пазнейшых яго пераробак, у аснове сваёй, аднак, зробленых усё-ж не пазней другога паловы XVI стагоддзя, і толькі ў нязначнай сваёй частцы, магчыма, залежных ужо і да XVII-га. Такім чынам,

з разгляду гэтых крыніц мы можам атрымаць частковае ўяўленне аб паступовым ходзе пабудовы Дольняга замку, амаль выключна, аднак, у межах аднаго толькі XVI стагоддзя.

Для азнаямлення з першаю стадыяй у гэтых адносінах службыць выключна плян Брауна. Але нельга забывацца на тое, што

1) Акты, издаваемые Виленской Археографической Комиссией, т. XX, № 214.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Ўжо і ён усходзіць да параўнальна позняга часу і з гэтай прычыны ўжо выразна выяўляе ўсе тыя рысы, якія зрабіліся характэрнымі для беларуска-літоўскай замковай архітэктуры ў першай палове XVI стагоддзя. Сярод гэтых рыс, як найболей тыповую, мы ўжо вызначалі тое, што па ўсіх нам вядомых крыніцах Дольні замак у Вільні збудаваны быў у гэты час згодна новых прынцыпаў і прыёмаў, і з гэтай прычыны амаль што зусім ужо ня меў характару запраўднага замковага ўмацавання. У папярэднія часы, калі ўвесь замак быў яшчэ драўляным, ён набліжаўся да звычайнае ваеннае цытадэлі і досыць грунтоўна быў умацаваны валамі, парканам і вежамі, а ў канцы XIV стагоддзя быў абведзены каменным мурам. Усе гэтыя ўмацаванні, аднак, з цягам часу былі зусім знішчаны, і толькі часткова адноўлены ў адбудовах XVI стагоддзя, так што ў рысунку на пляне Брауна, дзе падаецца ласьне гэтая конструкцыя, мы ўжо бачым пабудову цалкам іншага тыпу, у якой пераважаюць палацавыя і проста цывільныя будынкі, у той час як абаронным прастасаванням адведзена вельмі нязначнае месца.

Гэтае характэрнае паслабленне фортыфікацыі Дольняга замку ў XVI стагоддзі перш за ўсё датычыць муроў. На пляне Брауна яны наагул вызначаны досыць нізкімі, і амаль што пазбаўленымі спецыяльных абарончых прылад. Яны не абводзяць усяго замку цалком, як гэта было звычайна, але размешчаны толькі з двух бакоў, з паўднёвага, уздоўж левага рукава Вялейкі, які калісьці абкружаў Дольні замак з поўдню і захаду, і з паўночнага, г. зн. па беразе Вяльлі, роўналежна Антакольскаму шляху. З паўдаёвага ўсходу толькі зусім ужо нязначны і маленькі мур аддзяляў замковы сад ад “Падзамча”, а далей на усход, у кірунку да Замковае гары, уся тэрыторыя Дольняга замку заставалася зусім адкрытай і безабароннай. З заходняга боку, замест муроў, тэрыторыя гэта замыкалася даўгім шэрагам злучаных між сабой будынкаў, галоўнымі з якіх зьяўляліся катадральны касцёл, палац біскупа, памяшканне вялікакняскае варты (драбантаў) і дом падскарбія¹⁾; усе гэтыя будынкі вольнабылі павернуты сваімі фасадамі ў надворны бок прычым тут-жа

1) Аб прызначэнні паасобных будынкаў, вызначаных на пляне Брауна лічбамі,

мы ведаем з спэцыяльнага, зьмешчанага на гэтым пляне паказьніку. Падаем з яго частку, датычную замковае тэрыторыі: 1) Das hohe Slochs — Горні замак; 2) Das Slochs — замак (Дольні); 3) Die jong Königinne haus — дом маладое каралевы (г. зн. палац, пабудаваны Жыгімонтам Аўгустам для жонкі сваёй Элізабэты); 4) Die Slochs kirche — замковая царква (Катадральны касцёл, які ўваходзіў у склад Доляняга замку); 5) S/ Barbara kirch — царква Барбары (на самым пляне не паказана); 6) Der Schatzmeister haus — дом падскарбія; 7) Der König stall стайні; 8) Der Luceme — “ліхтарня” (так названа вежа ў Дольнім замку з паўночнага боку, г. зн. на беразе Вяльлі); 9) Das deutsch haus — нямецкі дом; 10) Das Trabanten haus — дом драбантаў (вялікакняскае варты).

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XII – XVI СТ.

быў выхад з замку праз вялікую браму, якая знаходзілася між домам падскарбія і пвамяшканьнем драбантаў, а таксама праз другую, меншую браму каля палацу біскупа; трэці выхад быў ў Катадральным касцёле. Супроць усіх гэтых брам знаходзіліся, напэўна, масты, перакінутыя праз памянёны намі вышэй, параўнальна вузкі левы рукаў Вялейкі, так што фактычна ўвесь заходні бок замку таксама быў пакінуты бяз жаднага ўмацаваньня і абароны, якія ў выпадку патрэбы маглі-б мець хоць якое-кольчы сур’ёзнае значэньне. Праўда, два з будынкаў гэтае часткі, а ласьне палац біскупа і дом драбантаў, мелі па рагох невялічкія вежы, чатыры з якіх прыпадалі на надворны бок, а з паўночнага захаду ўвесь шэраг памянёных будынкаў быў закончаны круглаю вежаю значна большых памераў, магчыма, захаванаю яшчэ ад ранейшых умацаваньняў, з бойніцамі ў мурох, зубцамі і амбразурамі. Трэба гадаць, аднак, што для запраўднае абароны замку гэтых нямногіх прылад не магло-б выстарчыць, тым болей, што ў шмат якіх частках увесь адносна вялікі замак быў яшчэ значна меней умацаваны.

Пачынаючы ад толькі што памянёнай рагавой вежы ў кірунку на ўсход адыходзіў нявысокі мур, які замыкаў замковую тэрыторыю з паўднёвага боку, і меў у сабе яшчэ адну вялікую, галоўную браму, злучаную з Замковай вуліцай перакінутым праз адтоку Вялейкі драўляным мостам. З усходняга канца мур гэты пераходзіў у зусім ужо нязлучную агароду, якая загібалася пад простым вуглом, акаляючы замковы сад. Сваім супроцьлеглым канцом агарода гэтая ўпіралася ў драўляны будынак стайні, а далей у напрамку да Вяльлі ішлі ўжо паасобныя, нязлучаныя дамж сабой, таксама драўляныя будынкі, адзеленыя адзін ад аднаго нічым не запоўненым прамежкамі, праз якія лёгка было ўвайсьці ў межы замковае тэрыторыі. Такім чынам, уся гэтая частка замку ўяўлялася найменей абароненай. Праўда, у частцы гэтага ўсходняга крыла, пад самай Замковай гарой, на пляне Брауна паказаны нейкі невялічкі мур (а можа, нават, проста паркан), але ён меў хутчэй характар нутранае агароды, ніж запраўднага муру, так што адзін з будынкаў, вызначаны на пляне як “Нямецкі дом”, знаходзіўся, нават, ужо па-за ім на

ўсходзе, каля паставы Замковае гары.

Толькі з паўночнага боку агарода замку набывала больш-менш умацаваны характар. На паўночна-ўсходнім рагу знаходзіўся невялікі простакутны будынак, пакрыты двухспадным дахам, ад якога ўздоўж Алтакоўскага шляху і берагу Вяльлі адыходзіў у кірунку на захад досыдзь высокі і моцны мур, а паралельна яму быў працягнуты другі, нутраны, які пачынаўся ад паўночна-заходняга рогу малога палацу. Магчыма, што толькі гэтая частка замку, якая выходзіла на бераг Вяльлі з яе амаль што яшчэ не заселеным у тыя часы супроцьлеглым берагам,

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

лічылася больш-менш небажальнай у выпадку нападу, і з гэтай прычыны атрымала некаторыя абарончыя ўмацаваньні, у той час як усе іншыя бакі замку, абкружаныя месам з яго асобнымі мурамі, маглі быць пакінуты без такіх спецыяльных прылад. Характар умацаваньня паўночнага боку вызначаны на пляне досыць схэматычна; відаць, аднак, што з паўночна-заходняга рогу надворны мур быў закончаны невялікай вежай на квадратавай аснове з чатырохсьценным пірамідальным дахам; адсюль далей пад простым вуглом адыходзіў яшчэ адзін кавалак муру, які з паўночнага боку злучаўся з Катадральным касцёлам; нарэшце, у самай сярэдзіне надворнага муру знаходзілася высокая ўмацаваная вежа васьмійсьценнае формы, падобная па сваіх агульных абрысах да аднае з веж Горняга замку, але вышынёю на тры паверхі. Разам з зазначанай намі вышэй круглай паўднёва-заходняй вежай, яна зьяўлялася пабудовай яшчэ старога, чыста фортыфікацыйнага тыпу. Масыўныя мury першага яе паверху мелі невялікія круглыя боініцы; другі паверх быў абведзены высокай галярэяй, і ў кожнай грані меў адно вакно; нарэшце, трэці паверх з зубцамі і амбразурамі быў перакрыты пірамідальным васьмійсьценным дахам. Па сваіх памерах увесь гэты будынак павінен быў быць досыць значным, але ў адносінах да ўсяе тэрыторыі Дольняга замку цалком ён здаецца ўсё-ж ня зусім адпаведным для мэт запраўднае абароны хаця-б нават аднаго паўночнага боку. У гэтых адносінах, між іншым, цікава, што ў паказьніку да пляну Брауна вежа гэтая азначана назвай “Der Lucerne”; магчыма, гэта зьяўляецца паказаньнем на тое, што ў сярэдзіне XVI стагодзьдзя ёй не надавалі ўжо пераважнага стратэгічнага значэньня, а ўжывалі яе для якіх-коlechы: іншых мэт, напрыклад, у якасьці маяка, які паказваў месца знаходжаньня Дольняга замку пры набліжэньні да яго з паўночнага боку або па плыні Вяльлі.

Усе пералічаныя намі абарончыя часткі, як бачым, ня гралі асабліва значнае ролі ў агульным пляне віленскага Дольняга замку; нават болей — яны былі настолькі слабыя, што ледзь ня зусім пазбаўлялі яго значэньня сур'ёзнага ваеннага ўмацаваньня, якое

магло-б з'явіцца надзейным у выпадку запраўднае небяспекі. Для гэтае ролі Дольні замак амаль зусім ня быў дапасаваны, і можа ласье з гэтае прычыны ён быў, напрыклад, так лёгка забраны ў часе вайны з Масквою. Але бясспрэчна, што пры пабудове гэтага замку ў XVI стагоддзі ён для ваенных мэт і не прызначаўся; усім расплываваннем сваім ён быў задуманы і збудаваны ня ў якасці ваеннае цытадэлі, а пераважна як пышная вялікаякаяская рэзідэнцыя, дзе ўся ўвага была аддана ня столькі практычнай выгодзе, сколькі надворнаму эфекту і артыстычнай апрацоўцы агульнага цэлага. За кошт паслаблення яго абаронных частак з'явілася магчымасць шырэй разгарнуць шэрагі

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

іншых будынкаў, часткова, магчыма, скарыстаўшы ранейшыя яшчэ захаваныя да XVI стагоддзя пабудовы, але галоўным чынам дадаўшы да іх зусім новыя гмахі ў адпаведнасці да ўзнікшых у тыя часы новых запатрабаванняў. Будынкі гэтыя былі размешчаны ў правільным парадку з усходняга і заходняга боку замковае тэрыторыі, складаючы разам з мурамі выцягнуты з поўдня на поўнач простакутнік. З паўночна-заходняга рогу заходняе крыло пачыналася будынкам Катадральнага касцёлу; касцёл гэты, заснаваны яшчэ ў канцы XIV стагоддзя¹⁾, не адзін раз з таго часу быў перабудаваны, але яшчэ захаваў у часы ўкладання пляну Брауна выразныя готыцкія формы, падання яму, мабыць, пры адбудове пачатку XV стагоддзя і ня знішчаныя пры пераробках 1536–1545 г.²⁾. Наколькі магчыма высветліць з параўнальна нязначнага па сваіх памерах рысунку на пляне Брауна, Катадральны касцёл у замацаванай гэтым рысункам канструкцыі быў збудаваны ў выглядзе трохнэфнае базылікі з болей высокім асяродкавым нефам, і меў адну, здаецца, васьмісьценную вежу з завостраным пірамідальным накрыццём. Вокны мелі готыцкую стрэльчатую форму, над імі-ж пад гэтымі як-быццам праходзілі дэкарацыйныя аркавыя фрызы. Альтарная апсіда змяшчалася з поўначы, але форма яе застаецца з рысунку няяснай. З паўднёвага боку да гэтага будынку шчыльна прылягала масыўная камяніца, вядомая часам пад назвай палацу віленскага біскупа, хоць гэта і супярэчыць даным пляну Брауна, на якім палац біскупа паказаны пад № 16 у зусім іншым месцы. Камяніцу гэтую некаторыя аўтары, як, напрыклад, Глебаў, лічылі за пабудову яшчэ паганскіх часоў, уважаючы яе за памяшканне старадаўніх літоўскіх жрацоў каля бажніцы Пяркуна, якая нібыта знаходзілася калісьці на месцы Катадральнага касцёлу. Думку гэтую, зразумела, належыць адхіліць, як зусім беспадстаўную фантазію. Але ня можа быць спрэчак, што з ліку будоў Дольняга замку будынак гэты быў адным з найболей старых, узнікненне якога магчыма ня толькі ў пачатку XVI стагоддзя, але нават яшчэ і ў XV. На рысунку Брауна ён мае выгляд не асабліва высокага, але ня меней усё-ж як двух-павярхавага гма-

1) Аб гэтым паведамляе, напр., Długosz пад 1387 годам: “(Jagello) in Vilnensi civitate

Ecclesiam Cathedralem in Sanctissimae Trinitatis honorem, et sub titulo Sancti Stanislai Pontificis et Martyris gloriosi et magnifici, fundat et erigit,” – Historia Polonica (Lipsiae, 1711), liber X, 111.

2) Аб пераробках гэтых сьведчыць захаваная ў архіве Віленскае Капітулы ўмова віленскага біскупа з нейкім Бэрнардам Занубіі, італьянцам, на перабудову касцёлу ў цягу пяці год, пачынаючы з 1536. *Historya Miasta Wilna przez Michała Balińskiego*. Том II. Wilno, 1836. Стар. 79, ув. 12, а таксама запісаная ў Кароннай Мэтрыцы (т. 70. стар. 36–37), ўмова ад 1545 г. з Янам Сіенскім (*Johannes Senensis murator*) аб пабудове скляпеньняў (*testudines*) у віленскай катэдры. *Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce*, VIII, zes. III i IV, 1912, str CCCCLXIII.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

ху прадоўжна-простакутнага пляну, з рагавымі вежамі. На рысунку відаць толькі дзьве вежы з паўночна-заходняга і паўднёва-заходняга рагоў, — але магчыма, што фактычна вежы былі па ўсіх чатырох рагох, што найболей тыпова для гэтых будынкаў тэй самай эпохі ў царкоўнай архітэктуры. На зьвернутым у надворны бок фасадзе знаходзіліся характэрныя выступы муроў, якія гралі ролю абаронных контрфорсаў, што сьведчыць, хутчэй за ўсё, аб няпоўнай готыцкай конструкцыі данага будынку. Вокан у ім было зусім мала, а тыя нават, якія былі, хутчэй нагадваюць бойніцы, і наагул падаюць будынку вядомы ўмацаваны характар. Магчыма, праўда, што і фактычна ён граў часткова ролю ўмацаваньня ў заходнім крыле Дольняга замку, пазбаўленым у гэтым месцы якіх-колечы іншых абаронных прылад, хоць адначасна з тым у ім можна заўважыць і чыста дэкарацыйную дэталю ў відзе такога самага як і ў Катэдры аркавага фрызу пад верхнім гзымсам. Гэта асабліва можа быць пацверджана тым, што чыста фортыфікацыйны элемент выяўлены тут ня толькі ў фасадзе, але таксама і ў вежах. На рысунку Брауна апошнія паказаны круглымі, з копусападобнымі дахамі і нязначным лікам бойніц; паўночная выглядае значна масыўней і болей за паўднёвую і гэтак шчыльна прылягае да Катадральнага касцёлу, што з першага пагляду яе нават лёгка палічыць за яго арганічную частку; але і наогул увесь даны будынак як-быццам складае з Катэдрай нейкае агульнае цэлае, і гэтым не выдзяляецца ў самастойнае абароннае прыстасаваньне, а мае хутчэй характар толькі часткова ўмацаванага і ў асноўным прызначанага для іншых мэт памяшканьня.

Крыху болей ясна будынак гэты аддзелены ад суседняга з ім з паўднёвага боку, які разьмешчаны над невялікай брамай і не выяўляецца ніякімі асабліва цікаўнымі рысамі. Усё-ж, аднак, дахі гэтых сумежных будынкаў амаль што зьліваюцца між сабой, і толькі наступная ў тым самым шэрагу камяніца, адзначаная на пляне Брауна пад № 10 як дом вялікакняскае варты, выразна вылучаецца як цалкам самастойная архітэктурная адзінка. Па сваіх памерах яна амаль што аднолькавая з першым апісаным намі прылеглым да катэдры

будынкам, і аналёгічна яму мае рагавыя вежы, але зусім нязначных памераў, ня вышэй асноўных муроў і вельмі малога дыямэтру. Зусім інакш, аднак, апрацавана тут пакрышцё; замест двухспаднага даху мы бачым тут на надворным фасадзе чатыры паўцыркульныя фронтоны з бойніцамі, над якімі крыху навісае дах, а самы верхні край яго мае нейкія выступы, магчыма коміны. Надворны фасад гэтага будынку, у процілегласьць папярэдняму, ня мае контрфорсаў, але затое ён ажыўлены значна большым лікам вокан, размешчаных групамі па два ў горнім паверсе. Усё гэта падае яму значна адменны ад папярэдняга надворны выгляд, і можа сьведчыць аб болей позьнім часе яго пабудовы. Усё-ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

ж, аднак, нічога істотна новага ў стылістычных адносінах тут яшчэ няма, і па сваім агульным характары будынак не супярэчыць магчымасьці яго аднясеньня яшчэ да сярэднявечных конструкцый, разам з Катадральным касцёлам і прылеглай да яго ўмацаванай камяніцай. Усе гэтыя тры пабудовы складалі, пэўна, у часе іх зарысоўкі для пляну Брауна найболей старадаўнюю частку Дольняга замку, належную, магчыма яшчэ да XV стагодзьця ці ў крайнім выпадку да самых першых пабудов з эпохі Жыгімонта Старога. Новыя стылістычныя рысы былі ўнесены ў Дольні замак толькі ў іншых будынках, якія могуць быць аднесены ўжо да часоў Жыгімонта Аўгуста.

Першы з гэтых будынкаў паказаны плянам Брауна побач з “домам драбантаў”, далей на поўдзень. Ён ужо зусім ня мае ніякіх готыцкіх рыс у конструкцыі, і ў некаторых формах сваіх выразна сьведчыць аб надыходзе новае стылістычнае эпохі. Сярэдзіну яго займае вялікая і шырокая брама, да якой з двух бакоў далучаны параўнальна невялікія двухпаверхавыя прыбудовкі; усё гэта перакрыта адным супольным двухспадным дахам. Бакавыя прыбудовкі, паказаныя на рысунку без дэталей, не выяўляюць асаблівае цікавасьці, — але апрацоўка асяродкавае часткі і брамы вартаядамае ўвагі. Самая брама выкладзена тут у выглядзе шырокае паўцыркульнае аркі і алрацавана з фасаду шэрагам каменных пліт альбо вялікіх цаглян. З двух бакоў пралёту знаходзяцца два досыць шырокія плоскія пілястры з простакутнымі базамі і кубічнымі капітэлямі; згары на іх пакладзены гзымс, які завяршае фасад спакойнай гарызонтальнай лініяй. Ва ўсіх гэтых частках будынку ўжо адчуваецца рашучы адыход ад ранейшай готыцкай суровасьці ў бок новага будаўніцтва эпохі рэнэсансу з яго шырокай конструкцыйнай свабодай і замілаваньнем да гармонічных ураўнаважаных форм.

Тыя самыя рысы выяўляюцца і ў некаторых іншых пабудовах замку, але ўжо з супроцьлеглага ўсходняга боку. Пазасталая частка заходняга крыла, а таксама ўсё паўднёвае, наогул мала характэрны і ня спыняюць надру́га нашае ўвагі. Маленькі будынак, прылеглы да толькі што апісанай намі брамы, а таксама суседні з ім дом падскарбія пад № 6, паказаны на пляне занадта схэматычна і не выяўляюць ніякіх цікавых у стылістычным сэнсе дэталей; беспасрэдна-ж за імі з поўдня ўсё крыло ўжо канчаецца памянёнай намі раней круглай вежай. Адсюль пад простым вуглом да заходняга крыла

распачынаецца мур, які мы таксама ўжо паміналі, што замыкае з паўднёвага боку першы ад галоўнага ўваходу з Замковае вуліцы нутраны панадворак, абмежаваны з іншых бакоў домам падскарбія, невялічкім будынкам з усходу, каля якога паказана агарода з брамаю, што вяла ў замковы сад, і нарэшце другім нутраным мурам, пасярэдзіне якога

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

яшчэ адна брама злучала першы панадворак з вялікім галоўным дзядзінцам замку. З усходняга боку гэтага дзядзіну былі размешчаны галоўныя палацавыя будынкі, з якіх і складалася ўсходняе крыло.

Першы з іх, вялікі будынак вялікакняскага палацу пад № 2, аналёгічна браме заходняга крыла, у некаторых дэталях сваіх зусім выразна выяўляе рысы новага пераходнага стылю. Наколькі можна судзіць з рысунку Брауна, ён меў выгляд досыць вялікае пабудовы ў некалькі паверхаў, якая складалася з трох паасобных частак. Характэрныя гладкія муры з даўгімі горызонтальнымі гзымсамі мелі шэрагі размешчаных парамі вокан. Горнія краі муроў канчаліся вялікімі падвойнымі зубцамі, бліжэйшыя аналёгіі якіх можна знайсці ў некаторых італьянскіх будовах позняга сярэднявечча¹⁾, — але выразная перавага падкрэсленых гзымсамі горызонтальных ліній сьведчыць аб новых стылістычных прынцыпах, пакладзеных у аснову гэтае будовы. Гэтым прынцыпам не супярэчыць і асаблівае падвышэнне асяродкавае часткі палацу, паколькі і тут у разьбіўцы фасаду ўсё-ж пануе горызонталь, адназначная шэрагамі вокан і гзымсамі, і нарэшце шырокімі надпормымі ўходамі. Зразумела, з рысунку Брауна мы ня маем усіх належных дэталей і змушаны кіравацца толькі самай агульнай схэмай, — але і гэтая схэма выяўляе досыць ясна, насколькі агульныя формы будынку ўжо адышлі тут ад характэрных для папярэдняй эпохі готыцкіх конструкцый, і насколькі блізка яны ўжо падыходзілі да некаторых асноўных прынцыпаў архітэктуры рэнэсансу, якая ў болей чыстым відзе выявілася ў Беларусі крыху пазней. Тут мы наглядаем толькі самы пачатак. Тут адбываецца толькі яшчэ пераход ад адшнрых стылістычных форм да іншых, і з гэтай прычыны цалком натуральна, што тут наглядаецца яшчэ вядомая неўсталяванасць і няўпэўненасць стылю; але для пэўнага моманту ў разьвіцці беларускае замковае архітэктуры зьявішча гэтае вельмі характэрна.

Цікавы матар'ял для яго характарыстыкі дае параўнаньне галоўнага палацу з некаторымі іншымі будынкамі ў тым самым крыле, якія можна аднесці да аднаго і таго самага часу, але ў якіх яшчэ зусім ясны старыя формы і конструкцыйныя прыёмы. Папершае, з ліку іх можна паказаць на блізка прылеглою да замку камяніцу на квадратовай аснове з чыста готыцкім

яшчэ васьміспадным пакрышцём па высокіх завостраных фронтонах, ад якой у напрамку да Катадральнага касьцёлу адыходзіў нізкі будынак нахштальт галярэі, памянёны намі ў самым пачатку нашага апісаньня. Падругое — мае цікавасьць і малы палац каралевы пад № 3, мабыць пабудаваны ў самым пачатку панаваньня

1) Пап. Essenwein: Handbuch der Architektur, II, 4, 2, стар. 183.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Жыгімонта Аўгуста, як спэцыяльнае памяшканьне для першай жонкі яго Элізабэты¹⁾ які хоць ужо ня мае ніякіх готыцкіх рыс, але не выяўляе ў той самы час і наагул ніякіх асабліва характэрных у стылістычным сэнсе форм, а сваім двухспадным дахам хутчэй усё-ж звязваецца з старымі часамі, ніж з новай эпохай. Усё гэта мае досыць важнае значэньне; гэта сьведчыць, што новыя стылістычныя плыні вельмі павольна прасочваліся ў замковую архітэктурную Вільні, што нават яшчэ блізка да сярэдзіны XVI стагоддзя тут адначасна ўжываліся і старыя і новыя будаўнічыя прыёмы і толькі часткова ўжо намячаліся шляхі да разьвіцця архітэктурнага мастацтва ў новым кірунку. Можна думаць, аднак, што разьвіццё гэтае надыйшло пасля таго ўжо досыць хутка; у кожным выпадку, малюнку Смуглевіча захавалі для нас некаторыя часткі Дольняга замку перабудаванымі ўжо ў зусім выразных формах архітэктурны рэнэсансу, — а перабудовка гэтая павінна была адбыцца, бясспрэчна, у цягу далейшага панаваньня таго ж самага Жыгімонта Аўгуста, бо датаваць яе пазней, як другой паловай XVI стагоддзя, нельга, а ў гэтыя часы вядома, што толькі Жыгімонт Аўгуст выяўляў асаблівую цікавасьць да Вільні, у той час як наступнікі яго на пасадзе Вялікага Княства Літоўскага пераважна аддавалі ўсё свае інтарэсы справам польскай кароны.

Наагул эпоха панаваньня Жыгімонта Аўгуста была эпохай найбольшага росквіту Дольняга замку, які зрабіўся ў той час сталай вялікакняскай рэзідэнцыяй²⁾. Вядома, што Жыгімонт Аўгуст меў нсейкае асаблівае замілаваньне да Вільні, толькі яе лічыў сваім родным месцам, найболей часта ў ёй ласьне праводзіў сваё жыццё і шмат спрыяў яе адбудове і архітэктурнай аздобе³⁾. У першую чаргу ўвага яго была зьвернута якраз на аднаўленьне Дольняга замку, як пабудовы першараднага дзяржаўнага значэньня. Здаецца, вялікі князь не шкадаваў выдаткаў на гэтую справу, між іншым карыстаўся паслугамі прывозных майстроў, якіх запрашаў для гэтае мэты ў Вільню з іншых месцаў свае дзяржавы. Так, напрыклад, у рахунковай кнізе скарбніка Юста Людвіка Дэццуса ад 1552–1562 г. (“*Ratio perseptarum pecunarium in varios usus Sacrae Mtis Regiae per me Justum Ludovicum Decium ab*

1) 3 Элізабэтай Жыгімонт Аўгуст ажаніўся ў 1543 г., а ў 1545 г. яна ўжо памерла. Значыцца, калі наагул правільна, што малы палац быў прызначаны ласьне для Элізабэты, дык ён мог быць збудаваны толькі ў цягу гэтых трох год кароткага першага шлюбу

Жыгімонта Аўгуста.

2) Pap. Kraszewski: Wilno, I, 309.

3) „...illam Vilnam, suam domum, caeteras urbes et aedificia, quaecunue ierat tanquam aliena haberet et appellaret. In qua etiam balnea, hortos, recessus, et nescio quae non alia magno sumptu et diligentia aedificare reliquit, et per omnes occasiones, quibus a Polonia abesse licebat, libentius quam alibi habitavit”. Warszewicki: *Vitum Paralellaum* liber II, 332–333. Акты, издаваемые Виленскою Комиссиею, XX, стар. LXXII, у.в. 3.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

Intio anni 1552 usque ad finem 1562”) ёсць паведамленне, што за гэты час Жыгімонтам Аўгустам былі запрошаны ў Вільню тры малеры: Марцін Астроўскі і Войцех Хэлмінскі з Інаврацлава, і Сталіслаў Ратка (або Радэк) з Пазнані¹⁾. Паколькі можна гадаць, што гэтыя малеры былі скарыстаны ласьне для малерскае аздобы некаторых памяшканьняў Дольняга замку²⁾, — пастолькі гэта часткова дае нам зазначэньне, што адбудова яго адбывалася ў пяцідзясятых гадох XVI стагоддзя. Але бясспрэчна, што гэта ёсць толькі адна выпадкова захаваная вестка аб некалькіх майстрох, якія мелі дачыненне да памянёнае адбудовы; фактычна, лік іх павінен быў, зразумела, зьяўляцца значна большым, ды і ў першую чаргу тут павінны былі працаваць будаўнічыя архітэктары, якім былі даручаны часткова новыя пабудовы, часткова-ж рэпарацыі, аднаўленьні і пашырэнні старых. Сярод апошніх маглі быць таксама і чужаземцы, напрыклад, італьянцы³⁾, якія з самага пачатку XVI стагоддзя ўжо працавалі ў Кракаве, і якіх Жыгімонтам было ня цяжка пераправіць у Вільню, — а можа якія-кольчы мясцовыя іх вучні, ужо досыць добра знаёмыя з прыёмамі і конструкцыямі італьянскае архітэктуры. У кожным выпадку, ласьне перабудовы гэтага часу надалі, мабыць, Дольняму замку яго канчатковы, ужо зусім выразна рэнэсансавы выгляд, у якім ён нам вядомы з пазьнейшых у параўнаньні да пляну Брауна крыніц, галоўным чынам з малюнкаў Смуглевіча, дзе нават магчымыя яшчэ болей позьнія пераробкі XVII стагоддзя не зацямняюць асноўнага, бясспрэчна, рэнэсансавага аблічча паказаных на іх замковых будынкаў.

На нашу думку, ёсць усе падставы лічыць, што ласьне ў гэты час, гэта значыць прыблізна між 1550 і 1560 гадамі, Дольні замак мог апрымаць некаторыя дробныя відазьмены ў пляне, у якіх рысунак Брауна разыходзіцца з пазьнейшымі крыніцамі. Галоўны будынак палацу быў павялічаны шляхам прыбудовкі да яго з паўночнага боку новага досыць вялікага корпусу на тры паверхі, рэшткі якога паказаны на старадаўніх малюнках у непасрэднай прылегласьці да будынку Катадральнага касцёлу⁴⁾. Корпус гэты быў збудаваны, мабыць, на месцы зьмешчанага на пляне Брауна

1) *Pamiętnik Warszawski czyli dziennik nauk i umiejętności*. Tom II. Warszawa, 1815. Str. 155.

2) Пар. Sobieszański, op. cit., II, 137.

3) Ёсьць, напрыклад, весткі, што ў пабудовах гэтых прымалі ўдзел італьянцы Giovanni Maria I Giovanni de Senis. Baliński: *Historya Miasta Wilna*, II, 94.

4) Вядома, між іншым, што ў 1543 годзе для нейкіх пабудоў у Дольнім замку забраны быў пляц, які напсежаў Катадральнаму касцёлу, замест чаго апошні атрымаў новы пляц на Антокалі. (Kraszewski: *Wilno*, I. 239–240). Магчыма, што ў гэты час ужо была запраектавана прыбудовка новага замковага корпусу, прылегла да Катэдры, якая і адбылася ў крыху пазьнейшыя часы.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

нутранага муру, які адзяляў галоўны дзядзінец замку ад панадворку малога палацу. Магчыма, што ён складаўся з дзвёх частак, між якіх знаходзілася брама, падобна да таго, як гэта часткова паказана на пляне Расці і адпаведным яму малюнку; але дакладна высветліць яго размяшчэнне і, галоўнае, плян — немагчыма, нават на падставе дасканалых зарысавак Смуглевіча, паколькі апошнія маюць, усё-ж, занадта фрагментарны характар. Адзінае, што больш-менш ясна з захаваных крыніц, гэта агульныя формы яго фасаду, што добра відаць на памянёнай ужо намі вышэй старадаўняй літографіі, якая належыць, бясспрэчна, да самага пачатку XIX стагоддзя, бо Катадральны касцёл паданы на ёй ужо ў перабудаваным у клясычным стылі выглядзе, перабудовка-ж гэтая была распачата ў 1783 годзе і скончылася ў 1801.

Прылегла да Катадральнага касцёлу частка палацавага будынку паказана на гэтай літографіі ў выглядзе простага і крыву суроўнага palazzo ў характары ранняга італьянскага рэнэсансу, з простымі гладкімі мурамі, падзеленымі па гарызонталях з дапамогай магутных гзімсаў. Характэрную яснасць гэтага гарызонтальнага падзелу крыву парушаюць толькі дзве досыць масыўныя вежападобныя чатырохсхвенныя прыбудовкі, якія знаходзяцца на самым галоўным фасадзе. Прыбудовкі гэтыя маюць аднолькавую вышыню з усім будынкам, і можа быць прызначаны былі ў якасці абаронных контрфорсаў, служачы ў той самы час і для змяшчэння нейкіх нутраных памяшканняў, напрыклад, усходаў, на што як-быццам паказваюць маленькія вокны правае прыбудовкі, размяшчаныя дыяганальна. Што датычыць другой, дык на малюнку яна падана ўжо напалову зруйнаванай, так што дэталі яе высветліць немагчыма. Іншыя часткі муроў маюць нічым непарушаныя прасталінейныя абрысы, складаючыся з суровых простакутных роўніц, яшчэ болей падкрэсленых шэрагамі такіх самых простакутных вокан з важкаватымі невялікімі памераў ваконьніцамі. Адпаведна паверхам будынку, вокны гэтыя размяшчаны ў тры шэрагі. У двух дольніх памеры самых вокан нязначныя, пралётам надана форма шырокіх простакутнікаў, ваконьніцы таксама простакутныя, шырокія і плоскія, без усялякіх аздоб. Размяшчэнне іх сымэтрычнае, але ў некаторых

мясцох ня зусім роўнамернае; так, напрыклад, у частцы будынку паміж супроцьлеглым ад Катэдры рогам і першаю прыбудоўкаю вокны падзелены ў кожным паверсе на тры групы: дзьве з іх маюць па два вакны, і асяродкавая — тры. Сярэдняя частка будынку паміж прыбудовак мае роўнамернае размяшчэнне вокан па чатыры ў кожным паверсе на роўнай між сабою адлегласці. Пачынаючы ад другой прыбудовы, увесь фасад як-бышчам крыху заламаны пад тупым вуглом, і блізка адсюль зусім канчаецца, а далей будынак злучаны з Катадральным касцёлам з дапамогай асобнае, крыху болей нізкае

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

прыбудовы; у гэтых частках размеркаванне вокан ужо зусім няправільнае і лік іх наогул нязначны, бо долны паверх мае тут тры ўваходы, два маленькія і адзін вялікі, з паўцыркульнай аркай і пышным абрамаваннем з бакавымі пілястрамі, якое крыху нагадвае па сваім характары апрацоўку надворнае брамы заходняга крыла замку, паказанае на пляне Брауна. Але апроч гэтых частак агульны строгі характар фасаду вытрыманы надзвычайна сцісла, і доўгія горызонтальныя шэрагі вокан толькі ўзмацняюць яго спакойны і ясны падзел. Пры гэтым, намечаная ў вокнах горызонталь яшчэ болей падкрэслена праведзеным на мяжы другога і трэцяга паверхаў шырокім і плоскім падвойным гзімсам, які дае першую аснову для ўсяго падзелу фасаду; далей, над трэцім паверхам горызонталь яшчэ раз паўторана ў аналёгічным, але ўжо ордынарным гзімсе, і нарэшце яшчэ вышэй, ужо на самым версе будынку пакладзены трэці акцэнт з дапамогай апошняга навеснага гзімсу, які зьяўляецца нібы асновай для горняга орнамэнтальнага фрыз. Уся гэтая сыстэма горызонтальных гзімсаў асабліва падкрэслівае і выдзяляе трэці паверх будынку, якому як-бышчам надаецца самая важная і галоўная роля ў агульным уражанні. У сувязі з гэтым, магчыма, ён мае болей складаную апрацоўку ў дэталях. Вокны яго наогул значна большых памераў у параўнанні да ніжэйшых паверхаў, і маюць болей шырокія, хаця таксама строга прасталінейныя пралёты; ваконьніцы іх ускладнены нейкімі дэкарацыйнымі дадачкамі нагары; нарэшце элемент чыстае дэкарацыі ўносіць шырокі орнамэнтальны фрыз, якім закончаны трэці паверх, а разам з тым і ўвесь будынак з гары. Па сваім мотыве фрыз гэты зьяўляецца як-бы нейкай модыфікацыяй у аснове сваёй готыцкіх форм, скарыстаных, аднак, ня ў іх конструкцыйным значэнні, але выключна з дэкарацыйнымі мэтамі. Ён складаецца з шэрагу стрэльчатых арачак, пастаўленых на паўкаленкі з вялікімі параўнальна капітэлямі, а па адным з малюнкаў Смурглевіча, дзе паказана больш-менш тая самая частка замку, пасярод некаторых арачак знаходзяцца невялічкія паглыбленыя нішы, і яшчэ вышэй, на самым версе муру, нейкія дэкарацыйныя выступы. Выступаў гэтых на літографіі, якую мы разглядаем, няма, — так што магчыма думаць, што ў зарысоўцы Смурглевіча мы бачым болей раннюю стадыю захаванасці будынку, а можа

быць і проста ня зусім тую самую, але крыху іншую яго частку, бліжэйшую да Замковай гары, дзе магла быць часткова адменная ў дэталях орнаментыка. Агульны характар гэтае орнаментыкі застаецца, аднак, і тут аналёгічным, і бязумоўна ён мае досыць значную цікавасьць; ён сьведчыць, што нават і ў будынку чыстага рэнэсансавага тыпу архітэктура Дольняга замку ўсё-ж павольна адрываўлася ад ранейшых традыцый, захоўваючы як дэкарацыйную схэму некаторых раней конструкцыйных формы, што звязвала між сабой

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XII – XVI СТ.

дзёвс паасобныя архітэктурныя эпохі і палягчала, магчыма, бесьперашкодны пераход да новых стылістычных канцэпцый. Праўда, трэба зазначыць, што зьявішча гэтае не зьяўлялася абавязковым, і што ў некаторых іншых частках галоўнага палацу Дольняга замку, аб якіх мы ведаем з малюнкаў Смуглевіча, яно ўжо не наглядаецца.

На гэтых малюнках паказана, мабыць, з розных бакоў старэйшае ўсходняе крыло палацавага будынку; але ў часы Жыгімонта Аўгуста яно было, пэўна, досыць значна перабудавана, бо зарысоўкі Смуглевіча ў шмат якіх адносінах моцна разыходзяцца з рысункамі на пляне Брауна, і мусібыць перабудова гэтая адбылася нават пазьней за пабудову дадатковага корпусу, паколькі дэкарацыйныя дэталі выяўляюць тут крыху пазьнейшы і ўжо меней звязаны з папярэднімі формамі характар. Асабліва гэта датычыць горніх частак муроў; у Брауна ў гэтым месцы мы бачым падвойныя зубцы, хоць італьянскага, як мы зазначалі, але яшчэ позьня-сярэднявечнага тыпу, у той час як на малюнках Смуглевіча мury закончаны роўнымі горызонтальнымі лініямі, што ўжо цалкам тыпова для архітэктуры рэнэсансу. Апрацоўка дэкарацыйных фрызў прылеглае да Катэдры часткі займае ў гэтых адносінах нібы сярэдняе месца, паколькі пры агульнай перавазе горызонталі верхнія часткі стрэльчатых арачак усё-ж парушалі крыху лінейную суцэльнасьць самага горняга краю муроў, — тады як у іншых частках гэтыя апошнія сьляды сярэднявечнае раздробнеласьці былі ўжо знішчаны і верхняя горызонталь запанавала ў поўным адзінстве з усім характарам саміх фасадаў. Найболей яскрава выяўляецца гэтая рыса ў маленькай частцы палацавага будынку, паданай Смуглевічам на малюнку Замковае гары ад берагу Вяльлі. Паказаны тут кавалак бакавага фасаду, адцяты з правага боку краем малюнку, мае толькі адну рагавую вэртыкальную лінію, пачылаючы-ж з самага верху муроў ўсё падзел фасаду вызначаны выключна даўгімі, чыгальнымі горызонтальнымі лініямі, паўторанымі тры разы ў гэтым саў і два разы ў абрамаваньнях вокан. Апошнія вельмі характэрна абведзены тут патройнымі моцнымі ваконьніцамі. Але найболей цікавы шырокі, спакойны фрыз, якім аздоблена горняя частка будынку паміж двух верхніх гэтымсаў. Ён

складаецца з маленькіх паўцыркульных арачак, па чарзе абапёртых на нявысокія вузкія пілястры і зусім невялічкія трыкутныя кронштэйны, у выніку чаго складаецца ўражанне шэрагу падвойных арак на пілястрах, з падвешанымі між апошніх вольнымі цягамі. Такі тып дэкарацыі вядомы пад назваю “польскага аттыку”, і пахаджэнне яго, магчыма, усходзіць да Кракава, дзе ў першы раз ён быў ужыты пры апрацоўцы некаторых дэталей замку на Вавэлі, г. зн. паміж 1502 і 1536 годам¹⁾. Але ў свій

1) Пар., напр., M. A. de Bovet. Cracovie. Paris, 1910. Стр. 66.

ДОЛЬНІ ЗАМАК У ВІЛЬНІ.

час і ў Вільні ён атрымаў досыць значнае пашырэнне, ня толькі ў замку але таксама і ў іншых, проста цывільных будынках, узорам чаго яшчэ і цяпер можа быць, напрыклад, адзін вельмі добра захаваны дом на Замковай вуліцы¹⁾, прычым у аснове сваёй для Вільні ён можа лічыцца цалком лёгічнай далейшай модыфікацыяй ранейшага фрызу з готыцкіх стрэльчатых арачак, які набыў з цягам часу болей ураўнаважаны і болей адпаведны архітэктуры рэнэсансу характар. Бясспрэчна, гэта павінна было адбыцца пад пэўным уплывам з боку тагочаснага італьянскага будаўніцтва, і калі мы прыгадаем, што кракаўскі замак на Вавэлі будаваўся італьянскімі майстрамі, і што магчымасьць удзелу або тых самых, або ў кожным разе належных да гэтай самай школы майстроў можна дапусчаць і ў Вільні, — нам зробіцца цалком зразумелай тая супольная крыніца, з якой такі тып аздобы мог вынікнуць як у кракаўскай, гэтак і ў віленскай архітэктуры XVI стагоддзя. Пры гэтым трэба зазначыць, што супольнасьць яго ў гэтых двух местах зусім не пазбаўляе яго значнае долі тыповасьці для будаўніцтва Вільні, тым болей, што ў тым самым Дольнім замку ён сустракаецца і ў іншых адменьніках, якія сьведчаць ня толькі аб сталасці яго ўжывання, але таксама і аб вядомай арганічнасьці мясцовае яго эвалюцыі на віленскім грунце.

Адменьнікі гэтыя мы знаходзім у асяродкавай частцы галоўнага палацавага будынку, малюнак якой зроблены Смуглевічам з паўночнага захаду. Агульнае разьмяшчэнне яе і характар сьведчыць, здаецца, што гэта той самы будынак, схэматычны рысунак якога мы бачылі на пляне Брауна, і можа, нават, бакавы фасад яго на малюнку Смуглевіча яшчэ захоўвае сьляды ранейшае свае апрацоўкі. У кожным выпадку, мы бачым тут вокны зусім пазбаўленыя ваконьніц і з крыху закругленымі верхамі, а зьмешчаны над падвойным гзымсам фрыз надзвычайна яшчэ прымітыўны, складаючыся толькі з тонкіх, плоскіх пілястраў, бяз баз і капітэляй, пастаўленых вельмі блізка адзін да аднаго. На галоўным фасадзе, аднак, дэталі значна болей складаныя, што выяўляе болей позьняе яго пахаджэнне: вокны абведзены энэргічнымі абрамаваньнямі з моцна высунутымі падваконьнікамі і ступянёвымі навеснымі гзымсікамі згары; у значна болей распрацаваным

фрызе аналёгічныя папярэднім пілястры чаргуюцца з вольнымі цягамі, прычым усе яны перасечаны яшчэ раз ледзь намечанымі горызонтальнымі лініямі. У асяродкавай, найболей падвышанай частцы будынку мы бачым надзвычайна моцныя выносныя гзымсы і яшчэ болей складана распрацаваны фрыз, дзе пілястры злучаны ў групы па чатыры ў кожнай, трымаючы на сябе камбінацыі з простых і перакуленых

1) Фотографічны здымак яго зьмешчаны ў монографіі Weber' a: Wilna, мал. 122 на стар. 115.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XII – XVI СТ.

паўцыркульных арачак з трыкутнымі фронтонамі над прамежкамі паміж групамі пілястраў. Уся гэтая аздоба мае ў сябе нібыта ўжо досыць забытаную і быццам рухомую дэкарацыйную рознастайнасць; але над ёй яшчэ раз пракладзены моцны гзымс, так што будынак усё-ж закончаны строгай горызонтальнай лініяй. Праўда па самых рагох яго размешчаны нейкія невялічкія абэліскападобныя аздобы, якія ўносяць слабую вэртыкальную ноту; але яны не парушаюць ўсё-ж асноўнай пераважнай горызонталі, якая так моцна падкрэслена ва ўсіх іншых частках. У гэтым галоўная і найболей важная прынцыповая розніца паміж тэй пазнейшай апрацоўкай Дольняга замку, якая замацавана малюнкамі Смуглевіча, і тэй болей раньняй яго стадыяй, якую мы бачылі на пляне Брауна. У асноўным, магчыма, тут застаўся той самы будынак, але спачатку ём меў яшчэ ня зусім выразнае стылістычнае аформленне, а ў крыху болей позні час быў амаль што цалком перароблены ў сваім надворным выглядзе згодна з густамі і запатрабаваннямі новае эпохі. Падвойныя зубцы, якімі раней канчаўся мур, раздраблялі яго верхнюю лінію, надавалі ёй супярэчны асноўным масам будынку вэртыкалізм, утваралі нейкі трывожны лінейны рух на гары палацу, мала ўзгоднены з новым яго расплываньнем і прызначэньнем; у пабудове пачатку XVI стагоддзя гэта былі яшчэ рэшткі старога замковага стылю, з аднаго боку традыцыйна звязанага з готыкай, з другога абумоўленага таксама традыцыйным падыходам да кожнае замковае пабудовы як да ранейшага ўмацавання, нават у выпадку, калі фактычна такая пабудова, як напрыклад Дольні замак, для гэтых ваенных, абарончых мэт ужо і не прызначалася. Другая палова XVI стагоддзя ад гэтых старых форм і традыцый цалкам ужо адыходзіць; у апошняй конструкцыі яна робіць з асноўных частак Дольняга замку ўжо не замковыя ў ранейшым сэнсе, а чыста палацавыя будынкі, спакойнага і суцэльна-строгага стылю, якімі гісторыя дзяржаўнага замковага будаўніцтва Беларусі завяршаецца ў урачыстых і ясных формах рэнэсансу. І ласье тут мы можам лепей за ўсё наглядаць той момант, калі архітэктура цывільная ў чыстым сваім выглядзе канчаткова аддзяляецца ад архітэктуры ваеннай, з тым, каб заняць надалей адпаведнае ёй самастойнае і адасобленае месца.

6.

Віленскія цытадэльныя мury.

Процэс пераходу чыста-замковае архітэкуры Беларусі ў пазьнейшыя часы ў архітэктuru палацавую заўсёды адбываўся, як мы ўжо зазначылі, шляхам дыфэрэнцыяцыі ранейшых конструкцый, і шляхам выдзяленьня з іх агульнага цэлага будышчаў

ВІЛЕНСКІЯ ЦЫТАДЭЛЬНЫЯ МУРЫ.

цывільнага характару. Калі параўнаць між сабою, напрыклад, замак у Троках і Дольні замак у Вільні, — дык мы ўбачым, што ў першым палацавы будынак быў яшчэ сьцісла і беспасрэдна злучаны з старажовай вежай, складаючы з ёй адзіную архітэктурную масу, у той час як у Вільні палацавыя пабудовы ўжо зусім аддзяліліся ад спэцыяльных абаронных будынкаў, і атрымалі пры гэтым у агульнай кампозыцыі замку рашучую перавагу, што зьяўляецца вельмі тыповым для характарыстыкі паступовага разьвіцця заходня-беларускае замковае архітэкуры за час з XIV стагоддзя да XVI. Трэба, аднак, мець на увазе, што ў апошнім выпадку паслабленьне фортыфікацыйных частак самага замку магло адбыцца толькі за кошт адначаснага з ім узмацненьня ўжо зусім аддзеленых ад замку, але выключна абаронных пабудов, якія разьвіліся ў XVI стагоддзі ў найболей значных беларускіх местах. Процэс нутранага ператварэньня замковае архітэкуры быў у гэтых адносінах цалком арганічны і абумоўлены чыста надворнымі варункамі.

У эпоху сярэднявечча паняцьці “замак” і “места” (дакладней кажучы — “горад”) амаль што супадалі; усе будынкі места знаходзіліся ў межах замковых муроў, якія служылі для поўнае іх абароны¹⁾. Але з цягам часу ўмацаваныя замкі пачалі абкружацца паасобнымі спачатку драўлянымі, а пазьней і каменнымі будынкамі па-за межамі замковых муроў; навакол замкаў паступова расьлі больш-менш значныя паселішчы, — “месты” ў пазьнейшым сэнсе гэтага слова. У Беларусі гэта выявілася зусім ясна ўжо ў XV стагоддзі, а ў XVI такое места як Вільня мела, напрыклад, ужо да 100.000 жыхароў, раскінуўшыся далёка за межы ранейшага замку, і займаючы параўнальна вельмі значную тэрыторыю. Зразумела, што для належнае абароны ўсяе гэтае тэрыторыі на выпадак ваеннае небясьпекі нельга ўжо было пакладацца на ўмацаваньне самага замку, які зрабіўся у той час толькі часткай места ў сярэдзіне; трэба было будаваць нейкія спэцыяльныя, незалежныя ад замку, ўмацаваньні, прызначаныя для абароны ўсяго места цалком.

У Вільні, як сьведчаць крыніцы, такая пабудова распачалася з 1505 году, пад пагрозай нападу з боку татар. “...хотяху Татаре взяти Слуцкѣ, — кажа

летапіс, — и не могоша, биша бо ихъ изъ града крѣпко, и оттуду шедше поплѣниша аже за Новогородкѣ, яко и подѣ Вилню загономѣ забѣгати, возвратишася со великою користию и плѣномѣ великимѣ. Вильняне же, престащены отѣ Тагарѣ, оттолѣ обмураваша Вилню муромѣ”²⁾.

Будаванье гэтага мур у навакол места адбылася, відаць,

1) Пар., напр., нямецкае “Burg”; таксама “горад”, што паходзіць ад “гарадзіць” — г. зн. “агароджанае месца”, тэрыторыя, абведзеная агародай.

2) Густынскі летапіс пад 7013 (1505) годам. Полное Собрание Русских Летописей, II, 364.

7 Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

паступова, на працягу шэрагу год. Першую думку адносна патрэбы такой абароны падалі самі жыхары, заклапочаныя магчымасцю небяспекі, якая магла-б пагражаць месту ў выпадку нападу ў той час, калі зброяздольнае жыхарства яго знаходзілася-б на вайскавай службе; яны звярнуліся з адпаведнай пропозыцыяй да вялікага князя Аляксандра, які ўважыў думку вільнян за слушную, і прывілеем ад 6 верасня 1505 г. запраўды звольніў іх на адзін год ад вайсковае службы пад умовай абмуравання места за свой уласны кошт:

“Были нам чоломѣ воит и бурмистры и рядци и вси мѣщане мѣста виленского..., штож тое мѣсто виленское незатвореное, и естлибы на службу нашу поѣхали тогды его Бже вховай, штобы тому мѣсту нашему какое шкоды от поганства небыло; ино для того, абыкмо их стое службы наше вызволили и казали им около мѣста будоватися, хто можетъ муром, тотбы свою дѣлницу замуровал, а хто натотчас неможетъ замуровати дѣлници своеѣ, тот бы порканом порканил. Ино виделося нам и паномъ радѣ нашоу тая рѣчь слушная, иж тое мѣсто столечное всим мѣстом оу отчине нашоу Всликом кнжствѣ литовском будучи голова, а естли бы бже вховай которая налога была от неприятелей наших ѣ на тоѣ панство нашо великое кнжство литовское, а тое мѣсто для таковое неопатренности мѣглобы згинуты, — дозволили есмо им около мѣста будоватися: каждый свою дѣлницу хто можешь муром, тот нехай муруетъ. А иные нехай порканом порканятъ. И вѣлѣли есмо воеводе виленскому канцлѣрю нашему пану миколоау радзивилувичу около мѣста обехати и им роскузаги, куды мають будоватися около того мѣста, и по которому мѣсту пан воевода им роскажетъ будоватися, ачии дома пригодятся потому мѣсту, куды маеть мур веден быти, кнзьскили або панскии и боярскии, тыи вси дома велѣли есмо им зметати, бо подобней одному члвку шкода поднати, нежели всему мѣсту згиуты; асѣ службы наше их есмо сего году вызволили. Теж говорили нам мѣщане, абы для невнѣшное сторожы и безпеченства от неприятелей

немного форток было, нежли толко дозволили бых мо имѢ пять брон змуровати; и мы врозумѣвши, штож то слушная рѣчь, приказали есмо им улици безлѣпичныи стеною замуровати, а пять брон толко справити, вкоторых маеть быги сторожа завжды день и нощ: первая брона за пана старостиным двором квели, другая подле матки БожеѢ кѢ трокам, третая подле Стое Троици, четвертая подле того Спса, а пятая вгород. Ачерес то брон болши того не дозволили есмо им дѣлати, а тую ласку мѣщаном вдѣлали есмо для того, штож они злюбили нам то Ѣ мѣсто нашо

ВІЛЕНСКІЯ ЦЫТАДЭЛЬНЫЯ МУРЫ.

сего году опорканили и перекопы выкинути, а потом вжо кажды изних свою дѣлницу муром забудуеть¹⁾.

З приведзенаго докумѣнту відаць, што на працягу 1505–1506 году павінна была быць зроблена асноўная частка ўсяе працы, г. зн, агульныя расплываваньне муроў, расчыстка для іх належных месцаў, абводка места роўамі і парканамі, і нарэшце частковае адбудаваньне і самых муроў, прычым апошнія словы паданага намі адрыўку сьведчаць, што канчатковая адмуроўка ўсіх умацаваньняў у зазначаных для іх мясцох магла быць адкладзена і на далейшыя годы. Апроч таго, прывілей вызначае, што ва ўсіх муроў павінна было быць зроблена ўсяго толькі пяць брам, у мэтах найлепшага забясьпечаньня належнае аховы места; апошнія, аднак, засталася фактычна нявыкананым, бо ў пазьнейшыя часы мы знаходзім у віленскіх умацаваньнях крыху большы лік брам, якія павінаюцца ў крыніцах, а таксама паказаны на старадаўніх плянах і малюнках.

Сколькі часу цягнулася ўся пабудова віленскіх муроў, — вызначыць дакладна мы ня можам. У кожным выпадку, аднак, у 1522 годзе яна была ўжо зусім скончана, аб чым сьведчыць адпаведны прывілей вялікага князя Жыгімонта І. Зазначаючы што згодна загаду вялікага князя Ўладыслава пры віленскім замку была прызначана цывільная варта да таго часу, пакуль места ня будзе абведзена мурам, і грунтуючыся на тым, што абмураваньне места ўжо адбылося (“*jam Civitas ipsa muro cincta est*”), — прывілей гэты скасоўвае памянёную варту і звальняе віленскіх жыхароў ад павіннасьці замковае аховы²⁾; у далейшым, у прывілеі яшчэ раз павінаецца, што віленскія грамадзяне за свой уласны кошт абкружылі места мурам (“*cives nostril Vlnenses... civitatem eandem nostrum sumptibus propriis muro cinxerunt*”), за што разам з некаторымі іншымі заслугамі ім надаюцца пэўныя палягчэньні ў падатках. Такім чынам, ясна відаць, што ў 1522 годзе набудова муроў была ўжо цалком закончана настолькі, што нават у спэцыяльнай узмацнёнай ахове замку ўжо ня было патрэбы. З гэтай самай прычыны зразумела і тое, чаму пры аднаўленьні Дольняга замку пасля пажару 1530 году магчыма было адзначанае намі вышэй значнае паслабленьне яго спэцыяльных абаронных частак за кошт узмацненьня пераважна палацавых будынкаў: з

пабудаваньнем муроў наўкола ўсяго места цалком, абаронныя прыстасаванні замку павінны былі мець, гэтак кажучы, толькі запасны характар на выпадак, калі-б ворагу ўдалася захапіць усю тэрыторыю места, ня гледзячы на яго абаронныя мury. Асноўная-ж надзея

1) Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трока, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Часть I. Вильно 1843. № 14, стар. 18–19.

2) Ibidem, № 19, стар. 26–28.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

ўскладалася ўсё-ж на гэтыя апошнія, дзеля чаго яны і павінны былі набыць характар найболей закончаных і дасканалых прылад сысісла ваеннага будаўніцтва, у якім яны і вядомы нам з тых крыніц, што захавалі для нас некаторыя дэталі іх надворнага выгляду і конструкцыі.

Крыніцамі гэтымі зьяўляюцца ўжо скарыстаныя намі плян з кнігі Брауна, а таксама адпаведныя зарысёўкі Смуглевіча¹⁾. На першым паданы агульны выгляд муроў, якія абкружалі ўсё места шырокім паўколам і мелі ў сабе ў часы складання пляну сем паасобных брам. Рысункі Смуглевіча замацавалі чатыры брамы і некаторыя часткі муроў якраз перад іх канчатковым знішчэннем, якое адбылася ў 1799–1803 г. Паколькі да нашага часу ад усіх гэтых брам і муроў нічога ўжо не засталася, апроч толькі грунтоўна перабудаванае ў XVII стагоддзі Вострае брамы, — пастолькі мы выключна і змушаны карыстацца памянёнымі рысункамі, дзе адбіваецца фактычна толькі частка ўсяго гэтага раней вялікага і магутнага ўмацавання. Трэба зазначыць, аднак, што зарысёўкі Смуглевіча настолькі выразны і ясны ў сваіх дэталях, што нават і гэтай часткі, калі ўжо няма большага, усё-ж досыць, каб скласці сабе аб віленскіх цытадэльных муроў належнае агульнае ўяўленне.

У большай сваёй частцы ўсё места, відаць, было абкружана масыўнымі, атынкаванымі знадворку мурамі, узоры якіх мы бачым на акварэлях Смуглевіча каля Вострай, Рудніцкай і Віленскай брам, а таксама каля круглае вежы ў раёне Базыліянскага манастыра (прыблізна на месцы сучаснае Коннае, раней Базыліянскае вуліцы, параўнальна недалёка ад Вострае брамы). У некаторых мясцох мury гэтыя былі падвышаны і ўзмоцнены знутрана боку нейкімі прыбудовамі. У паасобных частках іх, як напрыклад каля Віленскае брамы, відаць шчыльнападобныя вузкія бойніцы. З горніх краёў мury былі перакрыты драўлянымі, мусіць гонтавымі страхамі, пад якімі, напэўна, праходзілі абаронныя ходы, на што, аднак, захаваныя малюнкi не падаюць ніякіх бясспрэчных паказанняў. Вышыня іх была не асабліва вялікай і ў шмат якіх мясцох яны зусім ня мелі, здаецца, ніякіх спецыяльных ваенных прылад. Апошнія пераважна былі згуртаваны ў

частках прылеглых да брам і ў самых брамах, хаця і ў гэтых мясцох наглядаецца значная розніца ўмацавання, што тлумачыцца пазнейшымі перапрацавамі некаторых частак.

Найменей ўмацаванымі выглядаюць на малюнках Смуглевіча Віленская і Вострая брама. Першая з іх мае выгляд досыць высокага двухпаверхавага будынку на квадратавай аснове, з двухспадным дахам на трыкутных фронтонах. У дольнім паверсе

- 1) Па спісе Homolickiego №№ 7–12 уключна.

ВІЛЕНСКІЯ ЦЫТАДЭЛЬНЫЯ МУРЫ.

гэтага будынку праходзіць самая брама, пралёт якое з надворнага боку аздоблены праз два піястры, прызначаныя для падтрымання ступеньчатага падвойнага гзымсу між першым і другім паверхам. У гэтым апошнім на пару іншых болей кароткіх піястраў абалётры другі гзымс, які канчае паверх згары і аддзяляе яго ад фронтону. Паміж піястраў у гэтым паверсе знаходзіцца круглае вакно, у той час як другое, простакутнае формы, праразае поле фронтону. Агульны характар усяго гэтага будынку, дзе ня відаць ніякіх абаронных прылад, але наадварот — чыста дэкарацыйныя дэталі накіраваны на піястраў, — адразу выклікае думку, што ў тым выглядзе, які яна паказана малюнкам Смуглевіча, Віленская брама ня можа належаць да першапачатковай канструкцыі пачатку XVI стагоддзя; і запраўды вядома, што брама гэтая грунтоўна перапрацавалася ў 1760 г.¹⁾, захаваўшы ад свае ранейшае формы хіба толькі агульны квадратовы плян, а таксама глухія роўніцы сваіх бакавых муроў.

Такі самы характар мае і Вострая брама, формы якой, падання на малюнку Смуглевіча, бясспрэчна ня могуць належаць да першапачатковых. Яна зарысавана Смуглевічам амаль што ў такім самым выглядзе, які яна мае і ў цяперашні час, за выняткам толькі таго, што з надворнага боку ў ёй паказаны невялічкія бойніцы, і толькі з гэтага фасаду адзначаны тыя орнаментальныя аздобы, якія пазней былі працягнуты наўкола ўсяго будынку. Але выгляд гэты, нават толькі з аднаго галоўнага фасаду, яна бязумоўна магла набыць не раней як у XVII, калі толькі ня ў XVIII стагоддзі, і ад першапачатковай канструкцыі ў тым стане, які замацаваны зарысоўкай Смуглевіча, ізноў-жа як і ў Віленскай браме засталася, мабыць, толькі агульная форма будынку і бакавыя мury.

У процілегласць гэтым двом выпадкам, іншыя часткі віленскіх ўмацаванняў трапілі на малюнку Смуглевіча, мусіць, у зусім яшчэ не кранутым і не запаваным пазнейшымі перапрацавамі першапачатковым выглядзе, што дазваляе лепей іх скарыстаць як значна болей пэўны і каштоўны матэрыял, Перш за ўсё тут трэба адзначыць Рудніцкую браму²⁾, вельмі блізкую сваім агульным тыпам да дзвёх папярэдніх, што дазваляе

больш-менш дакладна ўявіць сабе ранейшы выгляд таксама і гэтых апошніх. Усе муры яе вельмі падобны да бакавых муроў Вострай і Віленскай брам (якія мы лічым за першапачатковыя), прычым галоўны надворны яе фасад, пазбаўлены ўсялякіх пазь-

1) W. Zahorski. Stare Wilno w rysunkach Fr. Smuglewicza. "Litwa I Ruś". Miesięcznik poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu I ludoznawstwu. Pod redakcją Jana Obsta. Tom I, zeszyt II, Luty 1912. Str. 78.

2) Брама гэтая знаходзілася непадалёк ад касцёлу Стэфана (Zahorski, op. cit., стар. 77), і была зруйнавана ў 1800 г. — Wilno z przed stu lat w akwarelach Franciszka Smuglewicza, стар. 17.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

нейшых дэкарацыйных дадаткаў, цалком захоўвае сваю суровую і супольную прастату. Таксама як і ў папярэдніх выпадках будынак зроблены тут на два паверхі, але размежаваньне іх між сабой праведзена яшчэ болей рэзка, нават у самым пляне: дольні паверх мае ў сваёй аснове выцягнуты простакутнік, які выдаецца наперад з лініі муроў і дасягае паловы іх вышыні, займаючы, такім чынам, крыху меней паловы агульнае вышыні ўсяго будынку брамы. Другі паверх, на квадратовай аснове з адцятымі вугламі, уздымаецца над першым у выглядзе няправільнае васьмьісьценнае вежы, зьмешчанае бліжэй да асноўнага муру. Згары ўвесь дольні паверх абведзены падвойным гзымсам, а ў вольнай сваёй, высунутай наперад частцы перакрыты плоскім дахам з адхоньмі закругленьмі спадамі. З надворнага фасаду ў гэтым паверсе пачынаецца самы пралёт брамы, над якім разьмешчана вялікае круглае вакно і дзьве значна меншыя памерам, таксама круглыя бойніцы. Яшчэ тры такія самыя, толькі крыху большых памераў бойніцы відаць з бакавога фасаду, паказанага на малюнку. Горні паверх, амаль што адразу над першым абкружаны моцным патройным гзымсам; недалёка ад даху праходзіць другі, болей тонкі падвойны гзымс, і нарэшце пад самым дахам ёсьць яшчэ трэці, высокі, з досьць значным выступам. Плоскі дах гэтага паверху цалкам аналёгічны таму, што перакрывае дольні паверх, а шэраг бойніц па ўсіх фасадах яшчэ болей ўзмацняе агульнае падабенства абодвух паверхаў паміж сабой. Наогул, у даным выпадку мы бачым досьць добра ўмацаваную, спэцыяльна ваенную будову, цалком прыдатную для належнае абароны зьмешчанага ў ёй уваходу ў места, — і трэба гадаць, што ў першапачатковым выглядзе больш-менш блізкую конструкцыю павінны былі мець таксама Віленская і Вострая брамы, калі ім яшчэ надавалася запраўднае абароннае значэньне, страчанае ў пазьнейшыя часы

Тры іншыя зарысоўкі Смуглевіча захавалі для нас узоры яшчэ болей моцных і дасканалых абаронных умацаваньняў. Адна з іх падае нам параўнальна недалёка ад Вострае брамы, уздоўж колішняе Базыліянскае вуліцы, рэшткі крыху болей высокіх, ніж у іншых мясцох, і болей моцных

муроў, скончаных масыўнаю круглаю вежаю досыць значных памераў і вельмі соліднае конструкцыі. Вежа гэтая мае зусім гладкія і непадступныя, роўна затынкаваныя мур, згары якіх відаць некалькі круглых бойніц, а яшчэ вышэй — моцны, значна высунуты наперад навакольны гзымс, над якім, мабыць, павінна было ўздымацца калісьці высокае конусападобнае накрышцё. У часы Смуглевіча вежа гэтая была ўжо напалову зруйнавана, і, як вядома, у хуткім часе пасля зарысоўкі, г. зн. у 1799 годзе, знішчана¹⁾; але і

1) Wilno z przed stulat w akwarelach Franciszka Smuglewicza, с. 17.

ВІЛЕНСКІЯ ЦЫТАДЭЛЬНЫЯ МУРЫ.

Ў тым выглядзе, як яна трапіла на малюнак, г. зн. з разбураным фундамэнтам, з лічнымі шчылінамі і спадамі тынку, і канчаткова пазбаўленая накрышцы, — яна ўсё яшчэ робіць паважнае і надзвычайна магутнае ўражаньне.

Яшчэ болей складаныя і грунтоўныя ўмацаваньні знаходзім мы ў браме Субач¹⁾, разам з прылеглай да яе часткай муроў, якую можна лічыць наогул адным з найлепшых узораў беларускага фортыфікацыйнага будаўніцтва XVI стагоддзя. Перш за ўсё, тут варта ўвагі надзвычайна масыўнасьць усяе пабудовы, а таксама значны лік спэцыяльных абаронных прылад, дзе мы сустракаем і некаторыя зусім новыя, раней ня ўжываныя прыёмы. Моцны мур, складзены з валуноў, — у кожным выпадку ў дольнай сваёй частцы, — і шчыльна затынкаваны з паверхні, бясспрэчна меў у гэтым месцы абаронны ход. Каля Сьвятадухаўскага манастыра частка яго паказана на акварэлі Смуглевіча крыху падвышанай, а з горняга краю ў гэтым месцы знаходзіцца шэраг бойніц простакутнае формы з закругленымі верхавінамі; ніжэй гэтых бойніц мур утварае выступ з гзымсам, падтрыманым шэрагам ступеньчатых кронштэйнаў, размяшчэньне якіх прыпадае якраз на прамежкі між бойніц, а паміж кронштэйнаў высунутая наперад частка муру прарэзана здолу з дапамогай дзясці машыкуляй. Далейшая частка муру, якая адыходзіць ад гэтага месца ў кірунку да брамы Субач, ужо ня мае бойніц²⁾ але ўся яе горняя частка, таксама як і ў памянёным падвышэньні, высунута наперад на такіх самых ступеньчатых кронштэйнах, паміж якіх ізноў знаходзіцца шэраг машыкуляй. Апошнія ў даным выпадку сустракаюцца нам у беларускай ваеннай архітэктуры ў першы раз.

Тут, між іншым, варта зазначыць, што ўся гэтая конструкцыя мае шмат супольных рыс з конструкцыяй муроў каля Рынку ў Кракаве, — часткова, што ўся ўжытая тут сыстэма бойніц і машыкуляй паміж ступеньчатых кронштэйнаў амаль што аднолькава з конструкцыяй кракаўскага барбакаму 1498 г. Магчыма, што гэта сьведчыць аб нейкіх беспасрэдных узаемаадносінах паміж віленскім і кракаўскім будаўніцтвам канца XV–пачатку XVI стагоддзя, — можа аб супольнасьці некаторых майстроў, можа нават аб магчымых выпадках узаемных ўплываў абодвух памянёных местаў

аднаго на адно, аж да суцэльных перайманьняў некаторых дэталей у паасобных будынках. Трэба аднак заўважыць, што скарыстаўшы такую самую якаў Кракаве сыстэ-

1) Знаходзілася ў найвышэйшым пункце віленскіх муроў, на Бакшце. Zahorski, op. cit., 77. Таксама Ю. Крачковский: Старая Вильна до конца XVIII ст. Вильна 1893, стар. 65. Зьбіта ў 1801 г. — Wilno z przed stu lat..., стар. 17.

2) Праўда, трэба зазначыць, што самы край яе паказаны па малюнку Смуглевіча ўжо зруйнаваным.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

му абаронных прылад у пэўных частках сваіх муроў, Вільня ўсё-ж ня злучыла гэтых прылад з агульнай сыстэмай конструкцый, якія былі-б цалком аналёгічны кракаўскім. У гэтай самай частцы муроў і ўмацаваньняў яна выяўляе і свой уласны, зусім самастойны архітэктурны шлях, прыкладам чаго найлепей зьяўляецца разьмешчаная калісьці ў тым самым месцы брама Субач, якая можа лічыцца за ўзор цалком арыгінальнага беларускага ваеннага архітэктурнага стылю, ня гледзячы на тое, што таксама і ў ёй ужыта аналёгічная сыстэма абаронных прылад.

У аснову гэтых брамы быў пакладзены досыць звычайны тып простакутнага ў пляне будынку з двухспадным дахам, у агульным характары якога, асабліва ў высокіх ступеньчатых фронтонах, яшчэ цалком захаваны даўнейшыя рысы старажытнага замковага будаўніцтва, пагрунтаванага на готыцкіх формах. З надворнага боку да абодвух рагоў гэтай пабудовы былі далучаны дзьве надзвычайна масыўныя круглыя вежы, перакрытыя шырокімі конусападобнымі дахамі. Уся горняя частка будынку, а таксама рагавыя вежы, аналёгічна прылеглым да брамы часткам муроў, была значна высунута наперад на такіх самых ступеньчатых кронштэйнах, паміж якіх знаходзіліся машыкулі, а вышэй — даўгі шэраг бойніц. Такім чынам, і наўкола ўсяго будынку брамы тут была працягнута лінія абаронных прылад, беспасрэдна прадоўжаная з бліжэйшых муроў, якая займала ўвесь горні паверх. У сярэдняй частцы будынку надворны фасад яго меў адразу пад машыкулямі вялікае чатырохкутнае вакно, па абодвух баках якога на малюнку Смуглевіча відаць два аналёгічныя формы паглыбленьні, — магчыма, сьляды двух іншых, пазьней закладзеных вокан. Здаецца, што ў гэтым, сярэднім паверсе знаходзілася нейкае жылое памяшканьне, што ў кожным выпадку пагаджаецца з весткамі, нібыта ласьне тут у свой час меў кватэру віленскі кат з сваімі памочнікамі¹⁾. Ніжэй памянёных вокан, на мяжы другога і першага паверхаў, праходзіў магутны гзымс, абалёпты на два шырокія пілястры і два кронштэйны, паміж якіх знаходзілася самая брама. Дольняя часткі вежы пасярэдзіне мелі круглыя бойніцы, па тры ў кожнай вежы. Нарэшце, самыя базы веж былі абведзены падвойным поясам гзымсаў.

Сьцісла кажучы, ва ўсіх ужытых тут паасобных дэталях мы не знаходзім нічога істотна адменнага і новага ў параўнаньні да таго, што нам вядома з усяе ранейшае замковае архітэктуры ў Заходняй Беларусі. Не зважаючы на збудаваньне Субачы ўжо ў пачатку XVI стагоддзя, новыя архітэктурныя плыні, якія ў той час ужо ведала Беларусь, у даным выпадку зусім яшчэ не адчуваюцца, таксама як і ва ўсіх іншых частках, мескіх муроў. Трэба зазначыць, аднак, што старыя па сваёй

- 1) 1-я войтаўская кніга, 248, № 247, якую цытуе Homolicki.

ВІЛЕНСКІЯ ЦЫТАДЭЛЬНЫЯ МУРЫ.

істоце складальныя элементы ў адмену ад іншых будынкаў спалучыліся тут у зусім новым кампозыцыйным прыёме, які сьведчыць аб глыбокай і доўгай пераапрацоўцы ўсіх гэтых асноўных форм на мясцовым грунце. Уся пабудова Субачы настолькі закончана і арганічна, кожная частка яе настолькі мэтазгодна і настолькі чыгэльна адзначана, што ў даным выпадку, бязумоўна, была дасягнута адна з найболей дасканалых кампозыцый ва ўсім беларускім ваенным будаўніцтве, разам з канчальным аформленьем надзвычайна характэрнага і цікавага тыпу абароннага будынку. Тып гэты мае тым большы інтарэс, што міма свайго спэцыяльнага характару, ён не замкнуўся ў далейшым сваім разьвіцьці ў межы выключна ваеннае архітэктуры, але, з прычыны, мусіць, асабліва глыбокае свае арыгінальнасьці, здолеў зьявіцца асновай для аналёгічных тыпаў таксама і ў будаўніцтве царкоўным у цягу першае паловы XVI стагоддзя.

Апошняе, зразумела, складае ўжо іншую, асобную тэму, разгляду якой намі прысьвечаны асобны разьдзел. Для высьвятленьня крыніц і паходжаньня тых надзвычайна важных конструкцый царкоўных будынкаў XVI ст., якія складаюць свой асаблівы, беларускі адменьнік готыкі, — прыходзіцца браць на ўвагу ўсю тую агульную схэму паступовага разьвіцьця беларускае ваеннае архітэктуры, якая намечана намі вышэй. Бясспрэчна, аднак, што найболей істотную ролю для ўсяго пазьнейшага будаўніцтва Беларусі адыграў ласьне той апошні этап ваеннага будаўніцтва, які лепей за ўсё вядомы нам з віленскіх умацаваньняў, — і тут значэньне Субачы, як аднэй з асноўных крыніц, адразу высоўваецца на першы плян.

Тут трэба, аднак, яшчэ раз асабліва падкрэсьліць тую асноўную конструкцыйную і стылістычную тэндэнцыю віленскага замковага і ваеннага будаўніцтва першай паловы XVI ст., якую часткова мы ўжо адзначалі вышэй: гэта — імкненьне да досыць рэзкага падзелу і адасабленьня чыстых палацавых тыпаў ад сьцісла абаронных будынкаў, у працэсе якога адна толькі першая катэгорыя будоў накіравалася шляхам выкарыстаньня новых архітэктурных форм, у той час як другая, г. зн. пабудовы ваенныя, стала захоўвала непарарывную традыцыйную сувязь з ранейшымі формамі

готыцкага ў сваёй аснове будаўніцтва. Выявіўшыся асабліва выразна ў Вільні, тэндэнцыя гэтая шмат што тлумачыць нам у пазнейшай архітэктуры таксама і іншых мясцовасцяў, і толькі ўлічваючы значэнне готыцкай традыцыі ў будынках, прызначаных для абаронных мэт, мы здолеем зразумець, чаму, не зважаючы на зьяўленне рэнэсансавых форм у беларускай архітэктуры XVI ст., тая самая эпоха з'явілася адначасна і эпохай найболей інтэнсіўнага развіцця позня-готыцкіх конструкцый, захаваных тут нават аж да XVII стагоддзя, а таксама, чаму ў Беларусі з'явіліся магчымымі такія

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

амаль што фантастычныя спалучэнні рэнэсансу і готыкі, як напрыклад замак у Міры, якім у іншых краінах нельга знайсці ніякіх аналёгіяў.

7.

Замак у Міры.

У першай палове XVI стагоддзя, апроч зазначанае намі паступовае дыфэрэнцыяцыі фортыфікацыйнага і палацавага будаўніцтва, для беларускай замковай архітэктуры з'яўляецца характэрным таксама і яшчэ адзін паралельны процэс. Памянёная дыфэрэнцыяцыя магла адбывацца выключна ў дзяржаўным замковым будаўніцтве, помнікі якога мы разглядалі вышэй, што тлумачыцца тымі шырокімі магчымасцямі, якія мела гэтае будаўніцтва ў такіх, напрыклад, месцах як Вільня, дзе значныя памеры ўсяе падлеглае абароне мескае тэрыторыі дазвалялі, умацаваўшы гэтую тэрыторыю, трактаваць асяродкавыя замковыя будынкі ўжо як нешта цалкам адменнае ад гэтых абаронных прылад. Як мы ўжо зазначалі, такая магчымасць склала ў далейшым аснову для ўжо самастойнага росту з аднаго боку палацавага, а з другога — цытадэльнага будаўніцтва, — але таксама выключна ў дзяржаўным маштабе.

Нешта зусім іншае мы знаходзім, аднак, у прыватных замковых будовах, першае з'яўленне якіх у Беларусі прыпадае, мусіць, не раней як на канец XV стагоддзя, а найбольшы росквіт — ласье па XVI, а часткова ўжо і на XVII. У процілегласць дзяржаўнай архітэктуры, пабудовы гэтыя павінны былі задавальняць болей вузкім, абмежаваным мэтам. Збудаваныя, звычайна, у параўнальна мала заселеных мясцовасцях, — калі нават у месцах, дык у такіх, якія былі пазбаўлены сваіх уласных умацаванняў, — яны былі змушаны пастарому злучаць у сабе жылое памяшканне — рэзідэнцыю ўласніка — з належнай фортыфікацыяй гэтага памяшкання, няўхільнай у тыя трывожныя часы, калі нават прыватцы ўласнік ніколі ня быў гарантаваны ад небяспекі нападу на сваю маемасць ня толькі з боку

чужаземнага ворага, але нават і з боку свайго аднапляменнага зайздроснага суседа. Да гэтага трэба дадаць, што надзвычайна высокі кошт мураваных будынкаў не дазваляў у тых часы нават самым высокім і багатым магнатам асабліва павялічаць памеры такіх пабудов; апроч таго, абарона большага замку ў выпадку нападу вымагала-б таксама большага ліку ўзброенае сілы, што для прыватнага ўласніка не заўсёды было лёгкай справай. Усё гэта спрычынілася да таго, што прыватныя замкі зусім ня мелі магчымасці для таго, каб адмяжоўваць у сваіх конструкцыях як цалкам незалежныя адна ад адной свае паасобныя складальныя часткі, прызначаныя для ваенных і для мірных функцый, — нават

ЗАМАКУМІРЫ.

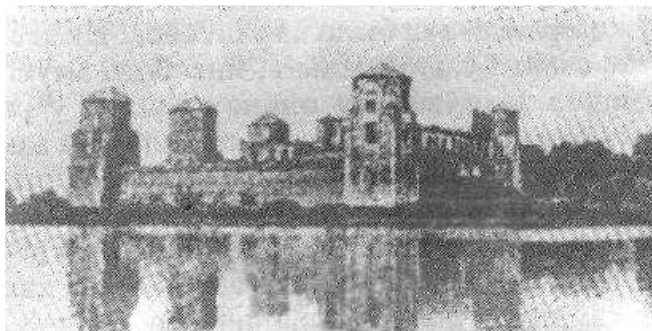
у тую эпоху, калі ў дзяржаўнай замковай архітэктуры такое амежаванне ўжо праведзена было канчаткова. Не зважаючы на досыць позні час свайго ўзнікнення, яны былі змушаныя, да вядомай ступені, яшчэ захоўваць у плянах сваіх і ў размяшчэнні сваіх паасобных будынкаў ранейшыя, старадаўнія замковыя тыпы, злучаючы свае жытлыя памяшканні і часткі фортыфікацыйнага прызначэння ў адно агульнае архітэктурнае цэлае. У гэтых адносінах ласье прыватныя замкі і наогул найболей доўга захавалі ў Беларусі конструкцыі найболей чыстага замкавага характару, у той час як у дзяржаўным будаўніцтве, пачынаючы з XVI стагоддзя, замкаў у сыцільным сэнсе гэтага слова бадай што ўжо і зусім ня было. Усе гэтыя асаблівасці прыватных замковых будов зусім ня мелі, аднак, характару беспасрэднага звяроту да ранейшых конструкцый з літаральным іх паўтарэннем у спозненых, архайчных формах. Надварот, гэтыя найболей познія замковыя пабудовы Беларусі здолелі цалкам успрыняць у сябе і належным чынам выкарыстаць усю тую формальную спадчыну, якая ім засталася ад папярэдняга развіцця беларускага замкавага будаўніцтва ў цягу трох папярэдніх стагоддзяў, стварыўшы такія архітэктурныя схэмы, дзе старадаўнія будаўнічыя прынцыпы злучыліся з новымі спосабамі формальнага іх выяўлення. Аб'яднаньне палацу і ўмацаванае цытадэлі ў адной і тэй самай будове ўжо не зьяўлялася тут перашкодай для дасканалася і свабоднае распрацоўкі кожнае з гэтых складальных частак: фортыфікацыя замку не замянала належнаму разгортванню палацу, а гэты апошні, у сваю чаргу, ня быў прычынай паслаблення ўмацаванняў, так што ў выніках, побач з умела ўжытымі, складанымі абароннымі прыладамі, зробленымі згодна з апошнімі запатрабаваннямі тагочаснае ваеннае тэхнікі, — ня меней закончана і дакладна распрацоўваліся таксама і чыста архітэктурныя элементы, як конструкцыйныя, гэтак і дэкарацыйныя. Няўхільнай, але надзвычайна характэрнай, зьяўлялася тут толькі, як мы ўбачым у далейшым, нейкая агульная стылістычная нявытрыманасць архітэктурнага цэлага, абумоўленая тэй асноўнай розніцай у характары палацавых і абаронных будов, якая зрабілася асабліва выяўнай наогул у архітэктуры Беларусі,

пачынаючы ласьне з XVI стагоддзя.

На жаль, лік прыватных замковых будоў, захаваных да нашага часу, зьяўляецца вельмі нязначным; большая частка іх або зусім зьнішчана, або ляжыць у бясформенных руінах; тыя-ж замкі, якія захаваліся лепей, у сучасны момант зьяўляюцца недаступнымі для беспасрэднага вывучэння¹⁾. З гэтай прычыны, для характарыстыкі ўсяго зазначанага намі вышэй напрамку ў

1) Усе яны знаходзяцца ў Заходняй Беларусі, г. зн. якая ў тэй частцы, якая цяпер належыць Польшчы, і дзе даследчая праца па вылучэнні старажытных помнікаў, пакуль што, для нас немагчыма.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Мірскі замак. Агульны выгляд з паўднёвага боку.

позняй замковай архітэктуры Беларусі мы змушаны абмежавацца толькі адным, праўда вельмі тыповым і паказальным помнікам, а ласьне замкам у Міры (Наваградзкага павяту на Меншчыне), які ў свой час быў належным чынам абмераны і сфотографаваны¹⁾, з прычыны чаго і цяпер, нават, не зважаючы на немагчымасць яго вывучэння на месцы, ён можа быць разабраны намі досыць дэталёва²⁾.

Мірскі замак, пабудаваны ў першай палове XVI стагоддзя як прыватная ўласнасць роду Глінчаў, зьяўляецца да таго-ж адным з найлепшых наогул узораў прыватнага замковага будаўніцтва. Два разы разбураны — у 1655 і 1705 годзе, ён быў потым адноўлены і захоўваўся ў цэлым відзе да 1794 году. У гэтым годзе ён моцна быў пашкоджаны ў часе бойкі між паўстанцкім атрадам і расійскім войскам, а ў 1812 годзе разбурэнне было закончана выбухам, які напалову зруйнаваў усходнюю рагавую вежу і частку палацавага будынку. На працягу далейшага часу замак ужо ня служыў за жывое памяшканне, і паступова зварачаўся ў руіны, хаця ў 1915 годзе, у

часе дасьледваньня яго І. Іодкоўскім, ён быў яшчэ досыць добра захаваны з надворнага боку, і толькі ў часе апошніх вайны зруйнаваныя замку, асабліва веж, дайшло да такой ступені, што ў самыя апошнія годы яго аднаўленьне павінна было фактычна зьвяр-

1) Праца гатая была зроблена ў 1915 годзе І. Іодкоўскім, які апублікаваў шэраг здымкаў, плянаў і зарысавак у томе VI “Древностей” Камісіі па ахове старажытных помнікаў Маскоўскага Археалёгічнага Т-ва (стар. LIV – LXXII).

2) Магчыма, нават, што ў параўнаньні да памянёных матар’ялаў Іодкоўскага праца па месцы і не магла-б даць большы лік належных даных, паколькі ў 1915 годзе замак знаходзіўся яшчэ ў досыць добрым параўнальна становішчы, а ў часе апошніх вайны быў ледзь не дашчэнт зруйнаваны. Есьць весткі, нібыта ў апошнія часы робіцца яго рэстаўрацыя; але невядома, насколькі яна адпавядае ранейшаму выглядку будовы, і ў кожным выпадку гэта ўжо ня тое, што беспасрэдна захаваны ад старадаўніх часоў будынак, якім ён быў у часе дасьледваньня Іодкоўскага.

ЗАМАКУМРЫ.

нуцца ў будаваньне нанова па старым узору. Усё гэта мае вынікам тое, што нутраная конструцыя Мірскага замку, а таксама яго лічныя росьпісы, каляровыя вітражы, і розныя дэкарацыйныя аздобы — вядомы нам вельмі мала, толькі на падставе тых рэштак, якія яшчэ захоўваліся ў часе дасьледаў 1915 году, у той час як першпачатковы надворны выгляд яго, агульны плян, асноўныя архітэктурныя формы і нават некаторыя дэталі надворнага ладу — могуць быць выяўлены досыць ясна.

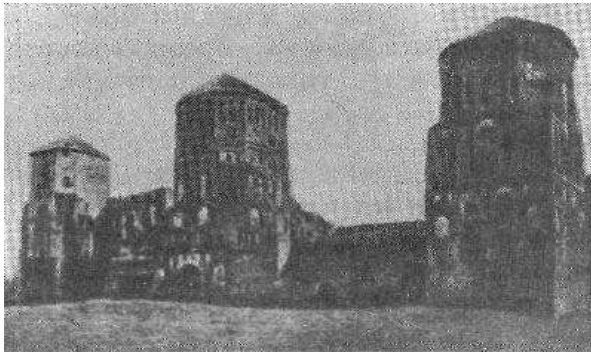
У пляне сваім Мірскі замак мае амаль што правільны квадрат, абнесены масыўнымі мурамі, з чатырма квадратовымі ў пляне вежамі па рагох. З паўночнага ўсходу і паўднёвага ўсходу да гэтых муроў з нутранага боку прымураваны два корпусы палацавага будынку, размешчаныя пад простым вуглом адзін да аднаго. У сярэдзіне паўночна-заходняга муру знаходзіцца пятая галоўная вежа над брамаю. Калісьці гэты бок замку меў яшчэ дадатковае ўмацаваньне ў выглядзе другога паралельнага, крыху болей нізкага муру, які злучаў рагі паўночнае і заходняе вежы з рагамі асяродкавае, і меў паўкруглы барбакан перад галоўным уваходам¹⁾. Умацаваньне гэтае было пазней зьнішчана і аб яго існаваньні вядома толькі з нязначных рэштак каля заходняга рогу паўночнае вежы; магчыма, праўда, што яно наагул зьяўлялася пазнейшай прыбудовай, довадам чаго можа быць прысутнасьць спэцыяльных абаронных прылад у частцы асноўнага муру паміж паўночнай і галоўнай вежай.

З трох бакоў, а ласьне з паўднёвага ўсходу, паўночнага ўсходу і паўночнага захаду, увесь замак абкружаны валамі з захаванымі ў некаторых мясцох сьлядамі бастыёнаў. З чацьвертага боку, г. зн. з паўднёвага захаду, знаходзіцца вялікі ставок. Зьвернуты ў гэты бок мур мае лічныя бойніцы, а таксама браму, — магчыма болей позьняга за ўвесь замак пахаджэньня. З нутранага боку ад гэтае брамы да заходняе вежы ўздоўж муру цягнецца асобны насып, прызначаны для гармат.

З паўночна-ўсходняга і паўднёва-ўсходняга бакоў два ўзаемна перпендыкулярныя палацавыя корпусы складаюць адну суцэльную пабудову як з адпаведнымі мурамі, якія зьяўляюцца надворнымі мурамі гэтых корпусаў, гэтак і з рагавымі вежамі, уваходы ў якія распачынаюцца з крайніх рагавых памяшканняў палацу. Паўднёва-ўсходні корпус складаецца ў дольнім паверсе з васьмі паасобных памяшканняў, а паўночна-ўсходні — з шасьці, прычым абодва яны маюць вокны толькі з боку нутранага дзядзінцу, а ў надворных сваіх мурах прарэзаны нязначным лікам бойніц. Дольнія паверхі зьяўляюцца першапачатковай ча-

- 1) Гл. Інвэнтар Мірскага графства ад 1681 году — “Древности” т. VI, стар. LXXI.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

Мірскі замак. Агульны выгляд з захаду.

сткай палацу, да якой, мабыць, далучаліся раней драўляныя будынкі. Пазьней, але мусіць у канцы ці наагул у другой палове таго самага XVI стагоддзя, былі надбудаваны горнія паверхі, дзе вокны знаходзяцца ўжо ня толькі з нутранага, але таксама і з надворнага боку, і тады ўвесь палац набыў той закончаны выгляд, у якім ён і быў нам вядомы да апошняга часу. Як вынікае з вышэйпаданага, палац мае, такім чынам, у сваім складзе тры з ліку чатырох рагавых веж замку. Чацьвертая вежа, заходняя, разьмешчана паасобна, і ўваход у яе зроблены з нутранага дзядзінцу, беспасрэдна з гарматнае пляцоўкі.

Увесь гэты плян Мірскага замку, у значна больш чыстым відзе, ніж пляны адначасовых з ім дзяржаўных замковых будоў Вялікага Княства Літоўскага, можа лічыцца за канчатковае завяршэньне тых асноўных замковых тыпаў беларуска-літоўскае архітэктуры, якія намячаліся яшчэ ў

Крэве, Лідзе і Троках, прычым асноўная схэма яго ў выглядзе чатырохкутніку, умацаванага рагавымі вежамі, зьяўляецца наагул надвычайна характэрнай для беларускага будаўніцтва. Як вядома, гэтая схэма сустракаецца тут ня толькі ў замках, але таксама ў цывільнай і царкоўнай архітэктуры, у цягу гэўнага досыць доўгага часу захоўваючыся досыць стала, так што калі першыя спробы яе выяўленьня заўважаюцца яшчэ ў XIV стагодзьдзі, — дык лепшыя ўзоры мы знаходзім якраз у XVI. Адным з апошніх і можа лічыцца замак у Міры, які пры гэтым зьяўляецца адной з найболей монументальных і значных сваімі памерамі будоў.

У чыста тэхнічнай конструцыі Мірскага замку можна адзначыць вялікую яе дакладнасьць. Замак збудаваны з добра апаленае і роўна пакладзенае цэгля, на фундамэнтах з валуновага каменя, абкладзенага цаглянаю абліцоўкаю, што можна заўважыць, напрыклад, у пашкоджаных частках усходняе вежы і прылеглых да яе муроў, а таксама ў некаторых іншых мясцох. Нут-

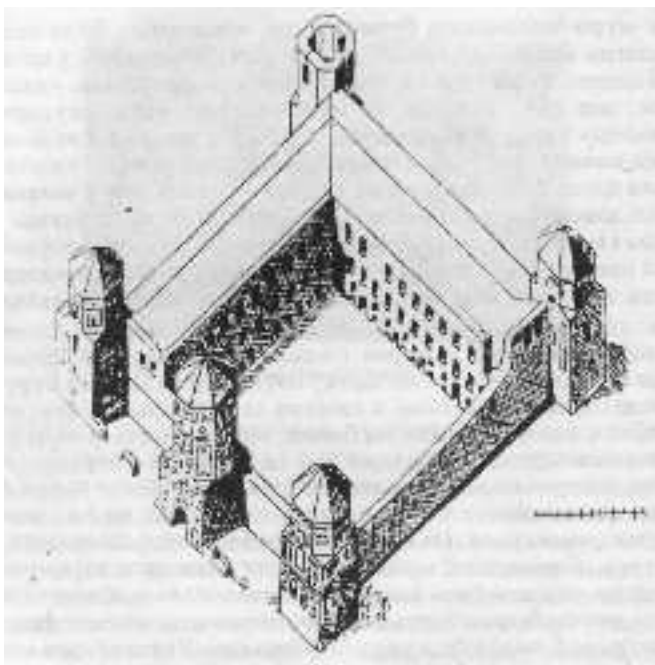
ЗАМАКУ МІРЫ.

ранья мury палацавата будынку, дзе непатрэбна была асаблівая трываласьць кладкі, ад самага фундамэнту змураваны ўжо з адной толькі цэгля. Форма цэгля — звычайная, прадоўжная, нават у тых мясцох, дзе яна служыць як матар'ял для паўцыркульных або стрэльчатых аракаў, як напрыклад у браме, а таксама ў налічніку галоўнага палацавага ўваходу; але ў некаторых мясцох ужыта і формаваная цэгла трапэзападобнае формы — у тым ліку ў машыкулях і ў луках дэкарацыйных ніш на фасадах веж. Кладка ўсюды вельмі солідная і моцная, з тонкімі швамі вагнае рашчыны і роўнай апрацоўкай паверхні. Нутранья памяшканьні, а таксама і некаторыя надворныя часткі, як напрыклад дэкарацыйныя нішы, атынкаваны.

Лік спецыяльных абаронных прыладаў у Мірскім замку параўнальна нязначны. У муроў і вежах знаходзяцца бойніцы, найбольшы лік якіх прыпадае на частку паўночна-заходняга муроў паміж галоўнаю і заходняю вежамі, а таксама на паўднёва-заходні мур, над гарматнай пляцоўкай. Разворы бойніц маюць простакутную форму з закругленым верхам; у перакроі яны складаюцца з некалькіх аддзяленьняў, паступова паменшаных да надворнага боку. Апроч бойніц, галоўны фасад замку, а таксама паўднёвая вежа, маюць яшчэ нязначны лік машыкуляй. На галоўным фасадзе яны разьмешчаны ў частцы муроў, беспасрэдна прылеглай з поўначы да галоўнае вежы; у пазьнейшы час яны былі закладзены цэглай, — мабыць тады, калі ў гэтым месцы было збудавана памянёнае намі вышэй дадагковае ўмацаваньне ў выглядзе муроў з барбаканам. Усяго тут дзьве машыкулі на трох кронштэйнах прыкутнае формы, складзеных з паступова паменшаных пліт. Лукі іх зроблены з трапэзападобных цаглін. Уся частка муроў высунута тут крыху наперад, як-быццам нейкая прыбудовка, абатёртая на кронштэйны, паўзверху якой праходзіць галёрэя з адным вакном і трыма бойніцамі.

Трэба зазначыць, што ў шмат якіх мясцох горнія часткі муроў Мірскага замку былі ў пазьнейшыя часы зруйнаваны, або зьменены надбудовкаю горніх паверхняў палацу, з прычыны чаго магчыма дапусьціць, што першапачаткова лік бойніц і машыкуляй мог быць не такім абмежаваным, але ў большай ступені адпавядаць вымаганьням тагочаснае фортыфікацыі.

Толькі пазней ёы быў значна паменшаны, — часткова, магчыма, у сувязі з некаторымі новымі абароннымі пабудовамі, нахштальт бастыёнаў, а таксама дадатковага прэдняга муру перад галоўным фасадам, з пабудовай якога машыкулі і бойніцы гэтага фасаду, напрыклад, ужо павінны былі амаль што страціць сваё ранейшае значэнне, настолькі, што некаторыя з іх, як мы бачылі, нават былі закладзены цэглай. У іншых частках замку, аднак, а ласьне ў вежах, такія пазнейшыя пераробкі былі мала магчымы, паколькі абаронныя прылады былі ў іх болей сьцісла і беспасрэдна зьвязаны з самімі архітэктурнымі іх конструкцыямі.

ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XII – XVI СТ.

Мірскі замак. Пэрспэктыўны выгляд.

Па І. Іодкоўскаму.

Калі муры Мірскага замку з архітэктурнага боку наагул мала цікавы, і маюць выключна фортыфікацыйнае значэнне, — дык вежы яго, наадварот, маюць асаблівую скончанасьць і багацьце архітэктурных форм і дэкарацыйных дэталей, не зважаючы на сваю асноўную абаронную ролю.

Усе пяць веж па агульнай форме сваёй больш-менш аднастайныя, і амаль што аднолькавае вышыні. У падставах яны чатырохкутныя, а далей пераходзяць у васьмісценнікі, прычым у паўночнай, заходняй і паўднёвай вежах пераход гэты прыпадае прыблізна на $\frac{2}{3}$ агульнае вышыні, на ўсходняй вежы — на $\frac{1}{3}$, і ў галоўнай вежы надбрамай — на палову. Згары ўсе вежы, апроч усходняй, пакрыты нізкімі шатрамі ў выглядзе васьмікантовых пірамід; усходняя вежа, найболей запаваная, мае наагул зусім зруйнаваную горнюю частку¹⁾; але бясспрэчна, што таксама і яна была пакрыта калісьці аналёгічным шатром.

1) Яшчэ раз нагадваем, што ўсё нашае апісанне пагрунтавана на фатаграфіях і рысунках, зробленых у 1915 годзе І. Іодкоўскім і, значыцца, падае дэталь тагочаснага выгляду будынку. Пазнейшыя разбурэнні ў цягу апошніх вайны шмат што ў ім грунтоўна змянілі.

ЗАМАКУМІРЫ.

У дэкарацыйнай апрацоўцы веж, а таксама ў формах іх вокан, адчуваюцца спозыненыя рысы готыцкіх і нават яшчэ болей ранніх, романскіх мотываў. Факт гэты варты асаблівае ўвагі, бо ў даным выпадку Мірскі замак ня ёсць выпадковае зьявішча, але выяўляе супольную з некаторымі іншымі беларускімі пабудовамі XVI стагоддзя асаблівасць. У гэтую эпоху, адначасна з зьяўленьнем італьянскіх рэнэсансавых форм, у Беларусі досыць упарта захоўваліся таксама і формы папярэдняга готыцкага стылю, а часам і паасобныя яшчэ болей раннія дэталі, прычым нярэдка агульныя готыцкія конструкцыі злучаліся з досыць блізкай да романскага стылю апрацоўкай паасобных частак. Тлумачэння гэтае зьявы трэба, мабыць, шукаць ня толькі ў традыцыйнай сталасці найболей распаўсюджаных і аблобёных форм, але таксама і ў тым, што беларуская архітэктура знаходзілася ў залежнасці ад пэўных заходня-эўрапейскіх форм і конструкцыйных прыёмаў ня толькі шляхам бесспрэчнага ўплыву іх праз чужаземных будаўнічых, але таксама і шляхам болей павольнага пераходу іх праз некаторыя прамежавыя пункты (для італьянскіх форм тут можна паказаць, напрыклад, на Кракаў, а для нямецкіх — на Рыгу), што павінна было абумовіць у некаторых выпадках як вядомы “провінцыялізм” беларускага будаўніцтва ў стасунку да кіраўнічых цэнтраў заходня-эўрапейскае архітэктуры, выяўлены ў нязвычайных для Захаду стылістычных злучэннях, — так і вядомую спозыненасць саміх стылістычных зьяў у архітэктуры Беларусі ў параўнанні яе да архітэктуры Заходняе Эўропы. У кожным разе, у вежах Мірскага замку мы бачым якраз такія спозыненыя стылістычныя рысы, а разам з тым і вядомую стылістычную мешаніну, характэрную між іншым таксама і для некаторых іншых помнікаў ужо не замковае, а царкоўнае беларускае архітэктуры XVI стагоддзя, што мы ўбачым далей. Готычныя скляпенні ў нутраной конструкцыі і готычныя лукі вокан злучаюцца тут з падобнымі да романскіх дэкарацыйнымі дэталямі ў выглядзе аркавых фрызав, паасобных паўцыркульных арачак і значнага ліку плоскіх дэкарацыйных ніш, адзначаных сьветлымі плямамі тынканання на тле чырвоных цагляных муроў.

Размеркаванне дэкарацыйных элементаў у паасобных вежах праведзена парознаму, так што кожная з іх патрабуе асобнага разгляду. На першае месца ў сэнсе дэкарацыйнага багацця трэба паставіць галоўную вежу над брамай, што, зразумела, адпавядае яе цэнтральнаму значэнню ў замку і асяродкаваму палажэнню на галоўным паўночна-заходнім фасадзе. У вышыню вежа гэтая мае чатыры асноўныя паверхі і невялічкі надбудава-

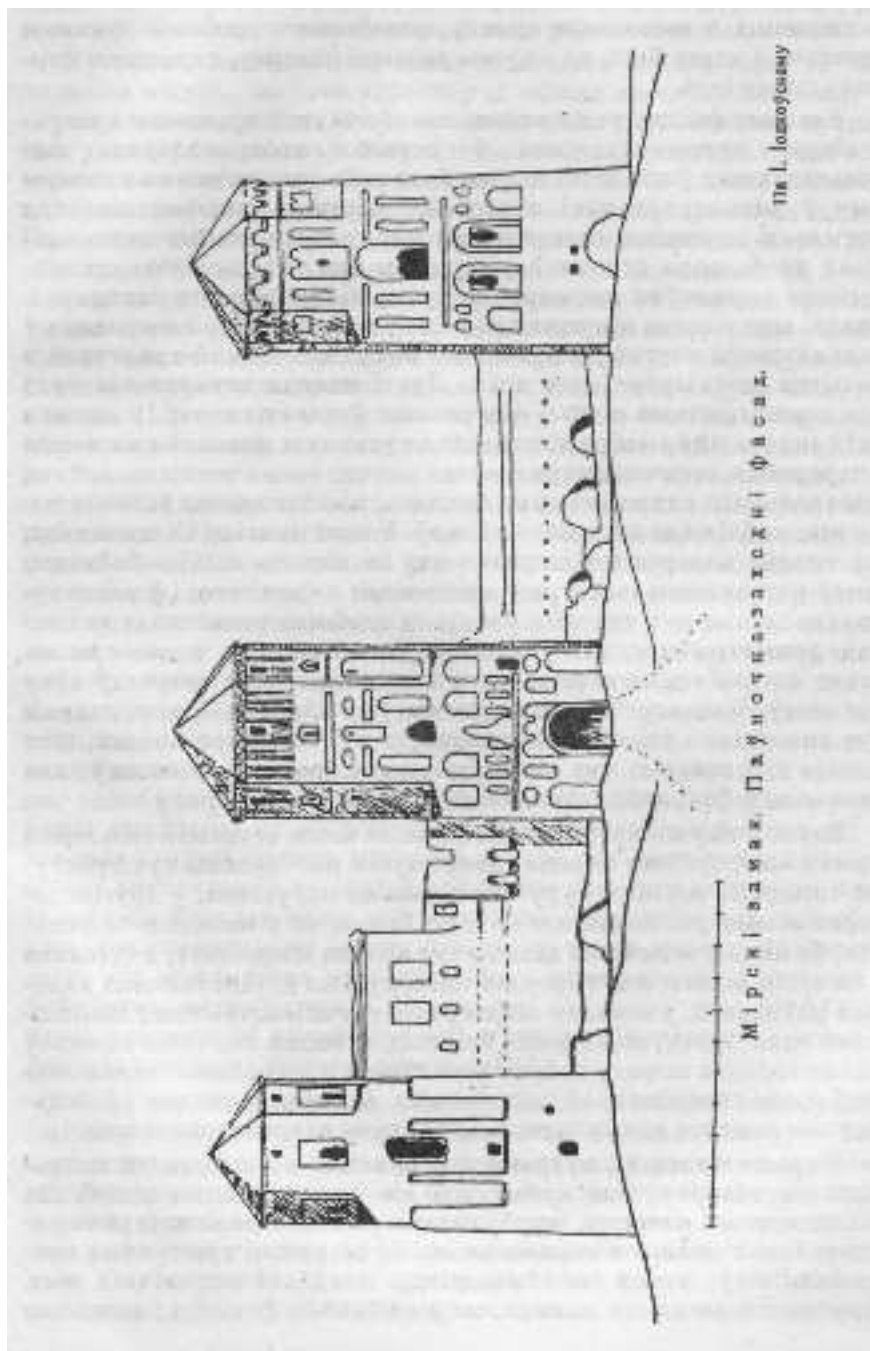
ЗАМКОВАЕ БУДАЎНІЦТВА XIII – XVI СТ.

ны над імі пяты ярус дэкарацыйнага прызначэння. Першыя два паверхі складаюць дольні чатырохсьценнік, а далей пачынаецца няправільны васьмісьценнік з паслядоўным чаргаваннем шырокіх і вузкіх граней. У дольным паверсе знаходзіцца брама, якая з абодвух бакоў мае паўцыркульныя надворныя аркі, а ў сярэдзіне крыху пераламанае, стрэльчатое ў перакроі скляпенне. Калісыці брама гэтая зачынялася з дапамогай жалезных кратаў, якія спушчаліся на ланцугох з спецыяльнага вузкага прарэзу, зробленага ў скляпенні. Асобны ўваход і ўсходы вядуць адсюль беспасрэдна на другі паверх вежы.

Асноўны эфэкт надворнае апрацоўкі фасадаў дасягаецца тут з дапамогай цэлай сістэмы гзымсаў і невялічкіх плоскіх ніш з затынкаванымі паглыбленнямі. Вокан у вежы вельмі мала, прычым некаторыя з іх у пазнейшыя часы былі закладзены, а часткаю і грунтоўна перароблены. Дэкарацыя прырэжняга фасаду вежы распачынаецца з самага дольнага паверху, дзе з абодвух бакоў галоўнага ўваходу размяшчаны дзве вялікія нішы з паўкруглымі лукамі, над імі два круглыя паглыбленьні, а крыху бліжэй да брамы яшчэ дзве маленькія нішы; над самай брамай знаходзіцца вялікая патройная ніша, сярэдні лук якой абапёрты на два кронштэйны; нарэшце яшчэ вышэй праходзіць даўгая паглыбленая паласа, замест гзымсу на мяжы двух паверхаў; з заходняга боку яе відаць звычайнае простакутнае вакно, мабыць прабітае ў пазнейшыя часы. Дэталь надворнае апрацоўкі другога паверху групуецца навакол цэнтральнага стрэльчатага вакна, моцна пашкоджанага пазнейшым праламам. Дэкарацыя складаецца тут з двух шэрагаў ніш, прычым восем ніш дольнага шэрагу параўнальна малыя і вузкія, а чатыры нішы згары — вялікія і шырокія, з паўкруглымі лукамі; дольні шэраг знаходзіцца пад вакном, а горнія нішы размяшчаны па дзве з абодвух бакоў і крыху вышэй вакна. Далей ужо пачынаецца трэці паверх, дзе вежа пераходзіць з асноўнага чатырохсьценніку ў васьмісьценнік, прычым пераход гэты настолькі выразны ў самай форме, што на фасадзе ён не падкрэслены ніякай дэкарацыйнай лініяй. На самай мяжы другога і трэцяга паверхаў знаходзіцца вакно пазнейшага пахаджэння і па баках яго дзве высокія вузкія нішы; над імі змяшчаюцца дзве нязначныя паглыбленыя гарызонталі, яшчэ вышэй дзве вельмі нізкія нішы і паміж іх

адна высокая, у луку якой прабіта маленькая шчылінападобная бойніца. Такую апрацоўку мае толькі звернутая наперад шырокая грань васьмисьценніка, а бакавыя вузкія грані цалком запоўнены вялікімі нішамі з аналёгічнымі бойніцамі ў іх. Чацьвёрты паверх і надбудаваны над ім дэкарацыйны ярус апрацаваны аднолькава па ўсіх гранях; ад трэцяга паверху чацьвёрты аддзелены паглыбленай затынкаванай паласой, паралельна якой праходзяць два шэрагі трыкутных паглыбленьняў; самы паверх мае вокны,

ЗАМАК У МІРЫ.

Мірскі замак. Паўночна-заходні фасад.

прыкрытыя двухспаднымі стрэшкамі, а горні дэкарацыйны ярус складаецца з выноснага гзымсу, аздобленага дробным аркавым фрызам, з якога ўніз да паловы вышыні паверху, спушчаны вэртыкальныя цягі.

Бакавыя фасады вежы маюць аналёгічную ў прынцыпе дэкарацыйную апрацоўку, але ў першых трох паверхах адрозніваюцца ў дэталях, дзе наглядаецца значна меншая сымэтрыя ў разьмеркаваньні паасобных частак. Апошнія асабліва датычыць паўднёва-заходняга фасаду, уся дэкарацыя якога здаецца як-быццам ссунутай у нутраны бок. Апроч таго, дэкарацыйная апрацоўка пачынаецца тут толькі з другога паверху, а долны мае выгляд цаглянае роўніцы, толькі крыху ажыўленае ў горнай сваёй частцы з нутранага боку, маленькай аркатурай з чатырох паўцыркульных арак. Другі паверх дэкараваны праз два асымэтрычныя шэрагі ніш розных форм і памераў, у адной з якіх знаходзіцца добра захаванае адусялякіх пазьнейшых зьмен і пераробак готычнае стрэльчатае вакно; вакно гэтае не займае цэнтральнага палажэньня на фасадзе, але адпаведна ўсёй сыстэме ніш набліжана да аднаго з бакоў. У залежнасьці ад апошняга, і ў трэцім паверсе беспасрэдна над ім разьмясьціліся бойніцы, ізноў парушаючы сымэтрыю дэкарацыі; апроч таго, і ў разьмеркаваньне ніш тут таксама ўведзена асабліва нават падкрэсленая асымэтрычнасьць, у якой досыць значную ролю граюць дзьве паглыбленыя горызонталі з дадаткам двух шэрагаў трыкутнікаў. Чацьверты паверх, як мы ўжо адзначалі, апрацаваны тут аналёгічна ўсім іншым граям, з тэй толькі розьніцай, што вокны яго таксама тут не займаюць асяродкавых месцаў, але адхілены ў бок, адпаведна вокнам ніжэйшых паверхаў.

Затое ў паўночна-ўсходнім фасадзе вежы агульная сымэтрыя крыху выпраўлена; першы паверх зусім пазбаўлены тут аркатуры і гладкая роўніца муру яго нічым не парушана; у другім паверсе асымэтрыі бадай нават яшчэ больш як у папярэднім фасадзе, бо ніша з готычным вакном тут значна шырэйшая, а суседняя з ёй зусім малая; але з трэцяга паверху ўжо ўсталяўваецца вядомая роўнавага: у долным шэрагу ніш тут асымэтрычна разьмешчана адна толькі маленькая бойніца, а болей значных памераў вакно горняга шэрагу займае ўжо строга цэнтральнае палажэньне ў зусім сымэтрычнай сыстэме ніш. Адпаведна гэтаму і ў чацьвертым паверсе вакно атрымала таксама асяродкавае месца.

Нарэшце апошні, нутраны фасад вежы, зьвернуты да замковага панадворку, мае найменшы лік дэкарацыйных аздоб. На мяжы другога паверху, над брамаю, тут праведзена даўгая горызонтальная паласа з паралельнымі ёй шэрагамі трыкутных паглыбленьняў, а над ёю знаходзіцца некалькі невялічкіх ніш. Другая такая самая паласа, які на іншых фасадах, аддзяляе

трэціпаверх ад чацьвертага. Уся іншая гладкая роўніца муру мае толькі нязначны лік няправільна размешчаных вокан.

Нутраныя памяшканьні вежы захаваліся значна горш за надворныя часткі, так што характар іх можна высветліць толькі ў самых агульных рысах. Муры яе маюць шмат рознастайных нутраных усходаў і пераходаў. У сутарэньні знаходзіцца невялічкае памяшканьне трапэзападобнага пляну, якое мае некалькі бакавых аддзяленьняў і злучана праходам з маленькім надворным выхадам. Праз першы паверх праходзіць праём брамы, складзены з трох аддзяленьняў; крайнія з іх пакрыты карабовымі скляпеньнямі, а над асяродкавым крыху пераламанае пасярэдзіне скляпеньне мае готычны стрэльчатый профіль. Па баках асяродкавага аддзяленьня змешчана некалькі бакавых памяшканьняў, і тут-жа ў паўднёва-ўсходнім муры пачынаецца праход і ўсходы, якія вядуць на другі паверх. Памяшканьне другога павярху было калісыці, здаецца, замковай капліцай; яно мае трапэзападобны плян, і было раней перакрыта крыжовым скляпеньнем, пазьней зруйнаваным; з паўночнага захаду побач з ім знаходзіцца невялічкая бакоўка з карабовым скляпеньнем і адным вакном, якое выходзіць на галоўны фасад вежы, а з паўднёвага ўсходу ёсьць досыць глыбокая ніша, дзе мабыць, зьмяшчаўся калісыці альтар. З усходняга кута памяшканьня распачынаецца шырокі нутраны праход у муры, які два разы загінаецца пад простым вуглом і выходзіць на галярэю, якая займае частку паўночна-заходняга замковага муру над машыкулямі, паміж галоўнай і паўночнай вежай. У супроцьлеглым заходнім куце каля капліцы знаходзіцца маленькая квадратная ў пляне каморка, адкуль пачынаюцца яшчэ два нутраныя праходы: адзін з іх паварочвае на паўднёвы ўсход і з паўднёвага рогу вежы выходзіць на абаронны ход, які злучае галоўную вежу з заходняй; другі праход, магчыма, болей, позьняга паходжэньня, крыху спушчаецца да долу ў паўночна-заходнім напрамку, і на галоўным фасадзе вежы мае выхад на зьнішчаны цяпер барбакан. Расплянаваньне іншых павярхаў вежы значна прасьцейшае: усе яны маюць чатырохкутныя памяшканьні з вокнамі і бойніцамі, перакрытыя ў большасьці выпадкаў ужо зруйнаванымі крыжовымі скляпеньнямі; нутраныя праходы ў мурах і ўсходы злучаюць павярхі паміж сабой.

Калі мы спыніліся так падрабязна на апісаньні надворнага выгляду і нутранага ладу галоўнае вежы Мірскага замку, — дык гэта з тае прычыны, што яна можа лічыцца ў замку за асабліва характэрную; дэкарацыйныя формы яе і конструкцыйныя дэталі з нязначнымі відазьменамі паўтораны таксама і ў іншых вежах, прычым у гэтых апошніх можна заўважыць толькі вядомае спрашчэньне ўсяе дэкарацыйнае схэмы, асабліва ў паўднёвай і ўсходняй вежах, прылеглых да палацавага будынку і

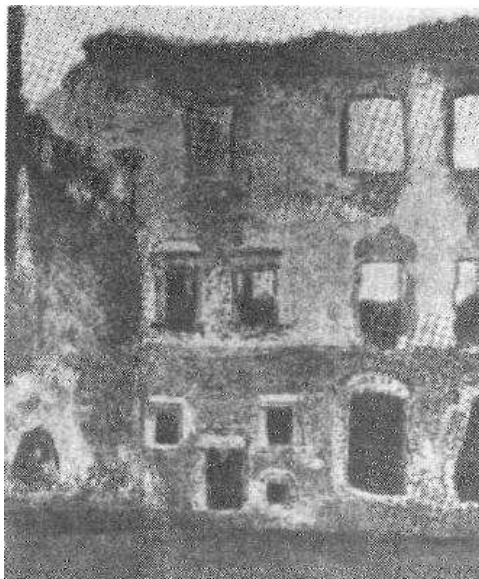
змешчаных на заднім пляне. Толькі заходняя вежа, якая стаіць паасобна, мае досыць багатую дэкарацыю, ня горшую ад галоўнай вежы. Асноўным мотывам яе зьяўляюцца такія самыя няглыбокія атынкаваньня нішы розных памераў і форм, але размяшчэньне іх зусім сымэтрычнае і аднолькавае на ўсіх фасадах. Розьніца ад галоўнае вежы выяўляецца ў формах затынкаваных палос між паверхамі, побач з якімі праходзяць вузкія фрызы, складзеныя ня з трыкутнікаў, але з паглыбленых простакутнікаў, а таксама ў апрацоўцы горняга васьмісьценьніку, якая мае болей сваеадменны характар: шырокія нішы канчаюцца тут падвойнымі аркамі, абапёртымі ўсярэдзіне на маленькія кронштэйны; над нішамі навакол усяго васьмісьценьніку абведзены ​​орнаментальны паясок з простакутных затынкаваных паглыбленьняў; і нарэшце згары вежа закончана масыўнаю аркатураю на шырокіх ступеньчатых кронштэйнах, якая падтрымлівае выносны гзымс.

У трох іншых вежах апрацоўка фасадаў ня столькі грае чыста дэкарацыйную ролю, колькі падкрэсьлівае і выдзяляе самыя іх конструкцыйныя формы. Паўднёвая вежа ня мае такога выразнага як у іншых вежах падзелу на паверхі, і распадаецца на дзьве асноўныя часткі — долні чатырохсьценьнік і горні васьмісьценьнік; першы мае на кожным фасадзе па дзьве вялікія, адкрытыя здолу нішы, што агулам робіць уражаньне як-быццам дзвёх вузкіх лапатак, злучаных паўцыркульнымі аркамі з рагавымі пілястрамі; у васьмісьценьніку на аналёгічныя пілястры пакладзена яшчэ болей моцная ніж у заходняй вежы аркатура з выносным гзымсам. Усходняя вежа, некаторыя дэталі якой былі знішчаны, адрозьніваецца вельмі нізкім асноўным чатырохсьценьнікам, які дасягае толькі паловы вышыні палацу, і вельмі высокім васьмярыком; дэкарацыя разьмешчана ў другім і чацьвертым паверхах і складаецца з звычайных ніш, але трэці паверх адмяжоўваецца ад чацьвертага фрызам, складеным з круглых паглыбленьняў. Нарэшце паўночная вежа зусім ня мае аздоб, і толькі ў другім паверсе сярэдня частка выдзелена з дапамогай дзвёх няшырокіх лапатак.

Апісаньня намі дэкарацыйныя схэмы веж Мірскага замку нельга вытлумачыць цалком з якіх-коліч чужаземных першаўзораў, хаця наагул аздоба будынкаў з дапамогай больш-менш аналёгічных няглыбокіх ніш вядома ў розных краінах у некаторых помніках готыцкага будаўніцтва. Як на бліжэйшыя прыклады ў архітэктуры Польшчы і Украіны можна спаслацца хаця-б на Collegium Jagellonicum у Кракаве, замковую браму ў Шыдлове, Міхалаўскую царкву ў Кодні, або Багаяўленскую царкву ў Астрозе; але ва ўсіх гэтых і іншых выпадках аналёгічны дэкарацыйны прыём ужываецца болей прыміўна і аднастайна, у выглядзе шэрагу нішаднолькавых памераў і форм, у параўнаньні

да чаго дэкарацыя Мірскага замку робіць значна болей складанае і багагае ўражанне, маючы самыя розныя сыхтэмы ніш, значную рознастайнасць форм іх і рознастайнасць групавак, што надае арнаментышчы мірскіх фасадаў характар зусім адменнага стылю. Такім чынам, можна лічыць, што калі нават памянёны дэкарацыйны прыём і быў запазычаны беларускай архітэктурай адкуль-небудзь знадворку, — дык у кожным разе ў практычным ужытку ён быў грунтоўна перапрацаваны ў новых, болей складаных і рознастайных формах; апроч таго, ласьне на Беларусі ён атрымаў і найболей значнае пашырэнне, зьявіўшыся адным з найболей улюбёных і характэрных дэкарацыйных прыёмаў у цягу пэўнага часу; апроч Мірскага замку, аналёгічныя спосабы дэкарацыі ў такім самым стылістычным аформленьні мы сустракаем у Беларусі і яшчэ ў цэлым шэрагу будынкаў, пераважна першае паловы XVI стагоддзя, як напрыклад у Сынкавіцкай і Мала-Мажэйкаўскай цэрквах, а таксама часам нават і ў яшчэ болей позніх пабудовах, прыкладам чаму можа быць хоць-бы фронтон Бэрнарднскага касцёлу ў Вільні, перабудаваны ў XVII стагоддзі.

Што да асноўнага грунту гэтага стылю, дык асабліва цікава, што, не зважаючы на досыць позняе паходжэнне ўсіх памянёных помнікаў, у тым ліку і Мірскага замку, мы знаходзім у іх выразныя рысы тае самае паўночна-нямецкае готыкі, якая ў цягу доўгага часу была найболей значнай крыніцай для беларускай замкавай архітэктуры. Праўда, у Мірскім замку рысы гэтыя абмежаваны толькі надворнай апрацоўкай фасадаў у вежах, у той час як у нутраной констукцыі апошніх, за малымі выняткамі, часцей сустракаюцца звычайныя карабовыя скляпенні, а таксама крыжовыя скляпенні без нэрвюр, і толькі ў двух мясцох — у паўднёвай і паўночнай вежах — мы знаходзім готычныя нэрвюрныя скляпенні. Але хутчэй за ўсё гэта тлумачыцца тым, што вежы Мірскага замку ніколі не прызначаліся ні для якіх іншых, як толькі для сыцісла абаронных мэт, з прычыны чаго іх нутраной апрацоўцы наогул было аддана параўнальна мала ўвагі, чаго мы не знаходзім у іншых, памянёных намі вышэй будынках, дзе надворная дэкарацыя нішамі злучана з чыста готычнымі констукцыйнымі сыхтэмамі. Характэрнай рысай зьяўляецца, напрыклад, тое, што ў Мірскім замку нават зьвернутыя на панадворак фасады веж значна меней дэкараваны, ніж надворныя фасады; гэта сьведчыць, што першапачаткова нутраным часткам тут надавалася наогул многа меншае значэнне; часткі гэтыя прызначаліся выключна для абаронных мэт, нутраны палац быў, напэўна, драўляным, без асаблівае артыстычнае апрацоўкі, і толькі ў надворных частках віднае месца было адведзена дэкарацыі, апрацаванай досыць сваеадменна, але ў характары традыцыйнае для замкавага будаўніцтва готыкі.

Мірскі замак. Паўночная частка палацу з боку дзядзіну.

Крыху пазней за першапачатковую пабудову, аднак, нутраныя часткі Мірскага замку былі перароблены і апрацаваны болей дакладна, але ня зусім адпаведна надворнаму стылю. На месцы ранейшага драўлянага палацу ў другой палове XVI стагоддзя тут быў збудаваны каменны палацавы будынак, які мы ўжо паміналі вышэй, дзе аналагічна палацу Дольняга замку ў Вільні былі ўжыты архітэктурныя формы, узятыя з узораў італьянскага будаўніцтва эпохі Рэнэсансу. Калісьці гэта быў раскошны будынак, багата і рознастайна дэкараваны; зробленыя ў ім у 1912 годзе раскопкі і расшуканыя выявілі рэшткі алебастровых пазалочаных аздоб, стракавых пячэй з паліваных рознакаляровых кахляў, і маляваных віпражаў з тоўстага шкла; але з цягам часу гэта ўсё было знішчана, і ў часе даследавання Іодкоўскага, напрыклад, будынак палацу ў параўнанні да веж знаходзіўся нават у значна горшым становішчы, бо ўсе паверхі яго былі зруйнаваны, і заставаліся толькі мury з дзвярыма і лічнымі праёмамі вокан. Рэштак гэтых досыць, аднак, для агульнай стылістычнай характарыстыкі будынку.

Як звычайна ў пабудовах з эпохі Рэнэсансу, вокны размешчаны тут на фасадах роўнымі, даўгімі радамі; фасады зусім не дэкараваны і нічым не падзелены, апроч гэтых ліній вокан па горызонталі; гызмсаў няма, і кожнае вакно складае адасобненую самастойную адзінку, аздобленую паасобным высунутым

падзаконінікам і простакутнай плоскай рамай, якая згары канчаецца маленькай гарызонтальнай стрэшкай і выкладзенай над ёй рэльефам дугападобнай аркай; арка гэтая складзена з пастаўленых кантам цаглін, а прамежак між ёю і стрэшкай затынкаваны, таксама як і большая частка паверхні фасадаў. Уваходы ў палац апрацаваны падобна да вокан, так што цагляныя аркі над імі ствараюць адзіную чыста дэкарацыйную дэталь. У выніках агульны характар палацавага будынку ў параўданьні да вежнабывае значна большую прастату, але ў той самы час здаецца больш вытрыманым і строгім. Вядомае ажыўленьне ў фасады ўносіла толькі лінія бальконаў у трэцім паверсе паўднёва-ўсходняга крыла; ад гэтых бальконаў, у цягу часу зруйнаваных, захаваліся вялікія патройныя ступеньчатыя кронштэйны з віткамі; але ў профілі іх ёсць ужо элементы барокко, так што, мабыць бальконы мелі болей позьняе за ўсё будынак пахаджэньне, належаць да ліку дадаткаў, унесеных перабудовкамі палацу ў XVII стагодзьдзі¹⁾.

Разглядаючы ўзаемаадносіны палацавага будынку і абаронных частак, г. зн. муроў і веж Мірскага замку, трэба адзначыць адну надзвычайна важную асаблівасьць: ня гледзячы на істотную розьніцу ў стылі, палац настолькі сысьцла злучаны з вежамі і мурамі, што разам з імі стварае нейкае агульнае архітэктурнае цэлае, якое хаця і ня было прадбачана, пэўна, асноўным першапачатковым плянам замку, але ў выніках крыху пазьнейшага разьвіцця яго. конструкцыі, у межах таго самага XVI стагодзьдзя, зрабілася як-быццам зусім натуральным і арганічным. Сувязь палацу з фортыфікацыйнымі будовамі замку асабліва падкрэсьлена тым, што ён ня мае сваіх уласных надворных муроў і зьяўляецца толькі прыбудовкаю да паўночна-ўсходняга і паўднёва-ўсходняга бакоў асноўнага чатырохкутнага замку, якія былі надбудаваны згары, і паралельна якім з панадворку былі збудаваны два нутраныя мury, злучаныя з надворнымі цэлым шэрагам перабораў. Гэтым спосабам у склад палацавага будынку былі ўведзены і рагавыя вежы, апроч заходняй, так што нават уваходы ў іх апынуліся ў нутраных рагавых памяшканьнях палацу.

Такая сысьцлая сувязь паміж жылым памяшканьнем і абароннымі часткамі ў будынку XVI стагодзьдзя складае асноўную асаблівасьць прыватнага замковага будаўніцтва. Як мы адзначалі вышэй, дзяржаўная замковая архітэктура ў гэты час ужо канчаткова разьмежавала палацавыя і абаронныя пабудовы, для чаго там былі шырокія аб'ектывныя магчымасьці, асабліва ў Вільні, дзе, напрыклад, пры пабудове Дольняга замку можна было пакладацца на моцную лінію цытадэльных умацаваньняў

1) Між іншым, Юдкоўскі дапушчае магчымасьць, што ўся пабудова палацу адбылася ў некалькі прыёмаў ("Древности" VI, стар. LXIX). Гэтаму супярэчыць аднак стылістычнае адзінства ўсіх трох паверхаў, прычым дэталі іх бясспрэчна належаць да XVI ст.

самага места. Але ў прыватных замковых будовах такіх варункаў, зразумела, ня было; на параўнальна нязначнай тэрыторыі, паранейшаму павінны былі быць згрупаваны як абаронныя, так і жылыя будынкі, што вымалагала беспасрэднага іх спалучэння ў адзін больш-менш моалітны масыў. Зьявіўшыся ў Беларусі наагул досыць позна, прыватныя замкі мелі магчымасць цалкам скарыстаць у сабе ўсе папярэднія стылістычныя плыні, — як бачым на прыкладзе Мірскага замку — аж да Рэнэсансу ўключна; аднак, у плянах іх няўхільна павінна была захавацца вядомая архаічнасць, бо кожны з іх меў характар зусіх самастойнае фортыфікацыйнае адзінкі, дзе аналагічна першапачатковым гаспадарскім замкам выгодная і нават пышная рэзыдэнцыя ўласніка мусіла быць абавязкова злучана з самым надзейным яе ўмацаваннем на выпадак якое-коледчы небяспекі.

Тым часам, рысы новага стылю не дазволілі прыватным замкам XVI стагоддзя быць літаральным паўтарэннем старадаўніх узораў, і ў гэтым стасунку яны выяўляюць істотную розніцу. Старыя вялікакняскія замкі, клясычным узорам якіх зьяўляецца замак у Троках, мелі ў сваіх камбінаваных замкова-палацавых будынках поўную стылістычную супярэчнасць, якой у прыватных замках XVI стагоддзя ўжо няма. Калі ў абаронных частках Мірскага замку і захаваны яшчэ больш-менш старадаўнія элементы ў характары традыцыйнае замковае готыкі, — дык у канструкцыі палацавага будынку ўжо выяўляецца залежнасць ад новых стылістычных запатрабаванняў пазнейшага часу, прадыхтаваных прыкладамі лепшых дзяржаўных, гаспадарскіх будоў. У гэтым, зразумела, была аснова вядомае стылістычнае супярэчнасці і разам з тым выразная адзнака блізкага заняпаду замковага будаўніцтва ў Беларусі, ня гледзячы на дасканаласць паасобных дэталей.

Дзяржаўная замковая архітэктура Беларусі ўвесь час мела магчымасць захоўваць чыстыя стылістычныя формы. У працэсе распаду яе ў XVI стагоддзі зьяўленне рэнэсансавых форм супала якраз з тым момантам яе паступовага развіцця, калі з прычыны належных спагадных варункаў формы гэтыя можна было скарыстаць у адпаведных будовах чыстага палацавага характару. Пры гэтым лёгка было ўнікнуць тае стылістычнае мешаніны, якая няўхільна ў выпадку, калі рэнэсансавы будынак павінен быць злучаны з умацаванай цытадэляй. Ня маючы належнае свабоды стылістычнага аформлення, прыватнае замковае будаўніцтва змушана было зрабіць вядомы крок назад, але і не хацела адмовіцца ў апрацоўцы палацавых частак ад ужывання новых архітэктурных форм, вынікам чаго зьявілася спалучэнне ў адной будове розных стылістычных элементаў.

Трэба зазначыць, аднак, што задача гэтая вырашана была досыць удала. З нашага погляду, Мірскі замак, напрыклад, можна

лічыць адным з найболей арыгінальных помнікаў беларускае замковае архітэктуры, дзе стылістычная нявытрыманасць зусім ня шкодзіць агульнаму ўражанню; важкія вежы ў злучэнні з суровымі мурамі палацу ствараюць тут асаблівы эфэкт і маюць зусім сваеадменную архітэктурную выразнасць. У гэтых адносінах, нават, Мірскаму замку можна часам аддаць перавагу ў параўнанні да значна больш вытрыманых стылістычна, але значна меней самастойных віленскіх тыпаў. У Дольнім віленскім замку, напрыклад, адбывалася проста замена аднаго стылю на іншы ў процэсе яго паступовае адбудовы; тым часам, у Мірскім замку была цалком захавана першапачатковая схэма, але ў хуткім часе ў ранейшую готыку як-быццам уліліся і ўраслі пазнейшыя рэнэсансавыя формы. Такім чынам, у аднэй пабудове тут як-бы сынтэзаваліся стылістычныя элементы розных эпох. Гэта быў апошні этап развіцця беларуска-літоўскае замковае архітэктуры, які падводзіў, быццам, нейкі рэальны парахунак усяму гэтаму развіццю.

Зразумела, далейшая эвалюцыя была ўжо адсюль немагчыма, ды фактычна і непатрэбна. Прыватныя замкі з'явіліся ў каменнай архітэктуры Беларусі апошнімі запраўды замковымі пабудовамі, пасля чаго маглі быць ужо толькі два адасобненыя шляхі для самастойнага і незалежнага развіцця з аднаго боку спецыяльнага, цытадльнага, і з другога — чыстага палацавага будаўніцтва.

Дадатак да разьдзелу III.

Выняткі з апісання фрэскавых роспісаў замку ў Троках, зробленага Вінцэнтам Смакоўскім у 1822 г. (Wincenty Smokowski: Wspomnienie Trok w 1822 г. — “Athenaeum”, wyd. przez J. Kraszewskiego T. V. Wilno 1841).

Strona południowa I — go piętra.

1) Ponieważ grubość ścian zamku na pierwszym piętrze do czterech łokci dochodzi, dwa przeto złomani a jakie na oknach widzieć się dają są obszernie i historyczne sceny z figurę przez połowę naturalnej wielkości wygodnie pomieścić mogły. Framuga pierwsza w górze półkołem zaokrąglona ma sześć łokci wysokości, z odpowiedną szerokością spod zaś deszczarni I czasem zniszczony miał szczyt na dwa łokci głęboką. Z lewej strony I w górze tynk miejscami opadł, a resztki pozostałe splókane żadnego śladu malowideł nie pokazują. Na prawej stronie w złomaniu od wnętrza malowana figura w czamej długiej sukni, siedząca w profile na taburecie, głowę I oczę ma zwrócone na widzów, ręka prawa w łokciu schylona w bliskości twarzy trzyma czaszę z kolonu do złotej podobną, wielkością spodka filiżanki nie przechodzącą. Stopy I część taburety z tynkiem opadły. Wyraz twarzy nic nie znaczący, włosy na dłowie krótkie I dość regulownie ułożone. Dno zupełnie spłowiło, po prawej tylko stronie równo kolan w oddaleniu widzieć się daje naczynie drewniane ze kształdo skrzyni, czy do taburety podobne.

2) Ta framuga równego co do wielkości i załamów wyniaru lepej się oparła niewczasom, gdyż I tynk niezbyt uszkodzony I malowania dość wyraźnie były. Na ścianie od wnętrza załamanej siedzi osoba w profile, na krześle z poręczami, stojącym na podniesieniu o kilka stopni wywyższoném. Czapka na głowie dość wysoka, w górze czworokątna, ciemna: twarz zdawa się młoda gdyż

na niej siadu wasów i brody dosłrzedz nie można było. Włosy z głowy na ramiona spadają. Suknia z lekkiej materji płóciennej koloru czarnego aż do stóp przedłuża się, rękawy szerokie. Lewa ręka leży spokojnie na udzie z tejże samej slony, prawa do góry nieco podniesiona, z palcami zupełnie rozwartemi. Z prawej strony niewiasta stoi, cała do niego obrócona, lewą rękę w dół prawa zaś ma do góry nieco podniesiona, akcję osoby coś opowiadającej przedstawia. Na głowie włosy, z tyłu w kłab zwinięte bez żadnego przykrycia; oba ramiona obnażone, stan biała materją przysłoniony, od pasa zaś aż do stóp pewien rodzaj osłonki koloru żółtego odziewa. W ogólności cała ta figura nosi strój, jak i zwyczajnie widzieć możemy na starożytnych figurach kobiet. Dno płowe bez żadnej dali lub wnętrza. Na złamaniu od strony zewnętrznej tynk wszystek opadł i śladu żadnego malowania dosłrzedz nie podobna.

3) W górze na płaszczyźnie półokregowej zewnętrznej siedzi osoba figura i twarzą do widzów obrócona (en face), czapka na głowie czworokątna, suknia koloru czarnego, obszema, nakształt komży do stóp spadającej, na ramionach do koła leży biały kołnierz z pod którego pas biały na piędź szeroki aż do stóp przeciąga się, a w poprzek drugi, powyżej biodr idący, krzyża wyobrażenie kształci. Prawa ręka wzniesiona do góry coś trzyma; trudno dosłrzedz czy krzyż czy buławę, lewa zaś w dół spuszczone z rozwartą palcami karłą wielkości pół akusza. Bez żadnych naokoło ozdób i oddalenia, ledwie domyślać się można, że ta osoba w jakimś wnętrzu siedzi.

4) Na złamanych płaszczyznach tak strony zewnętrznej jak i wewnętrznej jedna i ta sama scena odmalowana. Od lewej strony na płaszczyźnie siedzi osoba na taburecie o kilka słów wywyższonym, zupełnie w takim samym stroju, jak i poprzedzająca, z kołnierzem białym na ramionach i krzyżemna przedniej sukni z szerokiego pasa wyszytym. Prawa ręka leży na piersiach, lewa zaś coś przyjmuje z ręki prawej kobiety na stronie wewnętrznej odmalowanej; strój niewiasty zupełnie odpowiedni wyżej opisanemu, głowę ma nieco na dół schyloną; lewą ręką trzyma jakiś sznurek na około szyi oprowadzony. Cała postawa uległość i pokorę dokładnie maluje. Z tyłu tej kobiety są jeszcze trzy figury, pierwsza niewiasta ustrojona podobnie do poprzedzającej z lewą ręką na piersiach położoną, a tuż za nią mężczyzna w czarnej długiej sukni z rękawami szerokiemi. Ręce naprzód wyciągnięte jakąś prośbę oznaczają. Kółpak na głowie jak u siedzącego czworokątny, na biodrach pas czarny. Między temidzwoma figurami jest pośrednia trzecia: płaskie na głowie przykrycie raczej kobietę, aniżeli mężczyznę znamionuje. W całej postawie i na twarzy wielka submissia maluje się.

5) Na płaszczyźnie strony lewej wewnętrznej ledwie dosłrzedz można bardzo niewyraźnie ślady figury siedzącej na jakimś podwyższeniu. Głowa cokolwiek wyraźniejsza zupełnie obnażona. Tuż obok niej, mocno się wpatując, postrzedz można trzy figury, których dalsze części zupełnie spłokane najmniejszych rysów nie pokazują. Dwie figury osłania od prawej slony wyraźniejsze. Strój ich podobny do stroju X. X. Bernardynów w płaszczykach bez kapturów. Głowy coś dziwnego w sobie mają, twarze bowiem jakby do kocich podobne, a uszy dość wielkie po stronach obu, sterzące i odstawione, jak zwykle Talarów malują; każą się domyślać, że stanowią osobne plemię nie litewskie. Czy głowy obnażone, czy też szczelnie czemkolwiek przykryte, upatrzeć nie podobna. Oddalenie wyobraża wnętrze jakiejś izby, a przy tylnej ścianie, dwie cienkie kolumny z kapitelami nad wymiar przyzwoity większemi, których ozdobą są trzy linie wygięte, zupełnie w stylu wschodnim, a przynajmniej do tureckich podobne; po nad kapitelami przeciąga się archytraw z pasków rozmaitej szerokości ułożony, w pośrd których jeden szerszy w zygzag odmalowany. We wnętrzach budowli tureckich pospolite są tego rodzaju ozdoby. Między kolumnami nisza prostokątna odmalowana widzieć się daje. Na wszystkich innych stronach tej framugi tynk zupełnie opadł smutne cegły odkrył.

6) Na płaszczyźnie od wnętrza strony lewej odmalowany pewien rodzaj

obramowania; dwie boczne strony w liniach prostych, dolnia zaś i wierzchnia w kształcie płaskich odcinków koła. We środku tej rany obraz popiersny, z lewego brzegu odpadłym tynkiem znacznie uszkodzony. Płaszcz czamy osobę pokrywa, pas zaś biały z góry do dołu przeprowadzony, a oprócz tego jeszcze ozdoba jakaś z ramion obu na piersiach wisiała. Kolory na nim jak wypływały, że ledwo jak przez mgłę to wszystko wyczytać można było.

7) Po prawej stronie także od wnętrza siedzi figura na taburecie. Nogi w uboczni (en profil), tułów zaś i twarz do widzów obrócone, na głowie kołpak u góry do gamka wywróconego podobny. Suknia długa czarna, ręka prawa na taburecie, a lewą ścisnioną na lewem kolanie się opiera. Cała postawa poruszenie gniewa i złości dokładnie maluje. Po prawej stronie stoją skupione cztery kobiety w stroju jakim wyżej opisałem, na głowach namiotki, albo raczej prosto czapeczki bez żadnego u spodu podwiązania, z ich postawy wyczytać się dają troskliwe i usilne prośby. Na prawym brzegu stoi odosobniony mężczyzna, w postawie jakby już miał odchodzić. Na głowie kołpak czworokątny, twarz poważna, z długą na piersi na spadającą brodą. Płaszcz obszerny długi z peleryną na ramionach; ręce obie na piersiach leżą. Na tymobrazie farby jeszcze dość żywo odbijają.

Strona południowa drugiego piętra.

8) Scena na tej framudzie odmalowana najwyraźniejsza jest ze wszystkich, i razem zdaje się najwięcej interessu pokazywać. Po lewej stronie siedzi starzec poważny, z kądzierzawą miernej długości brodą, w ubiorze czamym, obszernym i licznymi zgięciami ozdobnym. Na głowie czapka czworokątna od wyżej opisanych niższa. Rysy twarzy wydatne, powagę, meźlow i wyższy rozum pokazują; słowem fiziognomja więcej od inszych charakteru pokazuje. Ręka lewa niewidzialna, a prawą naprzód trochę wysuniętą zdaje się coś prawić i dowodzić. Pierwsza figura naprzeciw niego po prawej stronie stojąca jest kobieta, której ułkon niezbyt niski prośbę o iask, lub coś podobnego oznacza; lewą ręką przytrzymuje osłonkę, zgradnie na biodrach i nogach zginając się, prawą zaś ma do piersi przyłożoną. Głowa bez żadnego przykrycia i włosy w jeden zwój z tyłu zapięte dziewiczego stanu dowodzą. Za nią tuż stojąca figura wyobraża kobietę wieku nieco dojrzalszego, lekko bowiem na głowie rzuciona namiotka, ledwo przez połowę włosy przykrywając, spada ślicznymi fałdami na ramię prawe i kształcąc pewien rodzaj tła do oddania lepszego rysów twarzy wielce się przyczynia. Lewa ręka na piersiach u spiecia sukni zawieszona. Za niemi są jeszcze dwie figury, z tych pierwszą jest mężczyzna przykryty osłoną do rzymskiej togi podobną, mocno połańdowaną. Na głowie czapka z kształtu do głowy cukru podobna, niezbyt jednak wysoka, brzegi jej dolne czyli skrzydła do góry zachylone i wznesione. Twarz młoda bez wąsów i brody, wiele jednak ma charakteru i rysami niepospolitemi się odznacza. Ręce obie na piersiach leżą. Za nią stojąca figura kobiety, której tylko głowa i część wyższa tulowa widzieć się daje, bo reszta przez pierwszą figurą zakryta. Ta wyraźnie płacze, gdyż ręka prawa białym sukni krańcem obie oczy i część twarzy ku dołu schyloną przykrywa.

9) Framuga druga po obu stronach z tynku zupełnie ogołocona, pozbyła się już wszelkich pamiątek, u góry tylko na złamanych płaszczyznach półokręgowych dają się widzieć mało znaczące ozdoby wyobrażające gwiazdy z liści plecione, które pospolicie rozetłami zowią; co do kształtu i piękności bynajmniej uwagi nie zwracają, w stylu do wschodnich tego rodzaju ozdób zbliżają się.

10) Ta framuga, choć znacznie od czasu pociepiła, we dwóch jednak miejscach tynk ledwo się trzymający jeszcze szczątki malowania, uszkodzone w części pokazuje. Na stronie prawej w górze od wnętrza figura kobiety tylko po same biodra, reszta z tynkiem opadła. Ile z pozostałej na murze części ciała wznosić można, siedzieć musiała; ręka prawa w dół spuszczone i tylko do połowy widzialna, łokciem lewej ręki oparłszy się na stoliku, częścią pokrycia białego, jakie z głowy na ramiona spada, oczy przykrywa i łzy ocierać zdaje się. Na tle ukośna zasłona ciemno-brunatnego koloru namalowana. Kawalki zaś

drobne tynku, gdzie niedzie u spodu po prawej stronie trzymające się, lubo mają na sobie farb ślady; domyślić się jednak w żaden sposób niczego nie pozwalają.

11) Po prawej stronie na płaszczynie bocznej od strony wewnętrznej widzieć się daje mała kapliczka wązka, wyniosła, z krzyżkiem na wierzchołku dachu, (co do kształtu nic w sobie szczególnego nie pokazuje, a co do stylu z obrębu pospolicie u nas bydowanych nie wychodzi). U drzwi otwartych tej kapliczki klęczy para; z rąk na piersiach krzyżem ułożonych i z wyrazu twarzy naprzd skłonionych widać, że modły do Boga zanoszą. Na tle dość wyraźne niebo, z lewej strony kapliczki niewielkie drzewko, raczej do gałęzi w ziemi utkwionej podobne.

12) Czwarła framuga równie jak i trzecia mocno uszkodzona, z prawej jednak strony dość wyraźnie widzieć się daje popiersie niewiasty siedzącej, naprzd skłonionej, i wyciągniętą prawą ręką zdającej się coś dawać. Cześć obslonki prześlicznie na głowie włożonej po tylnej części szyi spływa na ramię lewe, skąd przechodząc przez piersi z wielkim gustem ułada się na ramieniu prawem. Suknia tułowia z rękawami opiętymi mało składek na sobie pokazuje i szczególnie do ciała przylega. Na przeciw jej słoża cztery figury: pierwsze dwie są mężczyźni z głowami ku ziemi nakłonionymi i rękami wyciągniętymi do przyjęcia tego, co pierwsza figura daje. Kolana zgięte pokorę i wdzięczność pokazują. Tuż za nimi słoża dwie niewiasty. Namiotki głów coś podobnego do zawojów tureckich mają a osłonę całej figury szeroko rzucone niepospolity ubiór stanowią. Niższa część tych figur sięgając nieco wyżej kolan, s tynkiem na grzy odpadła. Z tyłu figury siedzącej wyraźnie odmalowane półkole z szerokiego pasu złocistego, a w nim głąb wyżłobiona domyślać się każe, że to być musi siedzenie do obrzędów uroczystych przeznaczone. Tło tej sceny wypłowiałe, ani ściany ani też ozdób żadnych dojrzeć nie można.

13) Po tej samej stronie od zewnątrz namalowany mężczyzna siedzący z głową obnażoną i na lewem ręku oparty. W całej postawie zadumanie głębokie maluje się. Przy nim stoi drugi mężczyzna, podobnie bez przykrycia na głowie, w sukni koloru czarnego, obszerej, z rękawami po łokieć krótkimi. Twarz ma zwróconą do pierwszej, a ręce rozwarte i w dół spuszczone jakaś strata lub nieszczęście tłumaczyć zdają się. Scena odbywa się wewnątrz izby, na ścianie w górze architrav, jak i wyżej w same tylko pasy malowane, ściany puste.

(„Athenaeum”, t. V, Wilno 1841, str. 166–173).

Важнейшая літаратура.

- 1) I. Kraszewski. Wilno od początków jego do roku 1750. T. III. Wilno 1840.
- 2) A. Kikor. Przewodnik po Wilnie. 1889.
- 3) M. Baliński. Historia Miasta Wilna. Tom II.
- 4) Ю Крачковский. Старая Вильна до конца XIII столетия. Вильна 1893.
- 5) Акты, издаваемые Виленскою Археологическою Комиссией, том XX.
- 6) P. Weber. Wilna, eine vergessene Kunststätte. Wilna 1917. Раздзел II.
- 7) Е. Орловский. Гродненская старина. Гродна 1910.
- 8) B. Schmid. Die Burgruine Traken. — „Das Litauen-Buch”, wyd. нямецкае 10-е арміі, 1918.
- 9) А. Турцевіч. Троцкі замак. Вильна 1901.
- 10) W. Zahorski. Troki i zamek Trocki. Wilno 1902.
- 11) М. Шемелевич. Город Лида и Лидский замок. — “Виленский календарь” на 1904 год.
- 12) W. Szukiewicz. Zamek w Lidzie. — “Ziemia”, 1911, № 46.

ЛІТАРАТУРА.

- 13) И. Глебов. Виленские замки Верхний и Нижний. — “Виленский Календарь” на 1904 год.
- 14) W. Zahorski. Wilno w rysunkach Fr. Smuglewicza. — “Litwa I Ruś”, t. I, zes. II, 1912, str. 73–78.
- 15) Wilno z przed stu lat w akwarelach Franciszka Smuglewicza. Wilno 1912.
- 16) И. Иодювский. Замок в Мире. “Древности. — Труды Комиссии по сохранению древних памятников, состоящей при Московском Археологическом О-ве”, т. VI.
- 17) Инвентарь Мирского графства от 1681 года — там сама.

Разьдзел IV.

Беларуская готыка XV – XVI стагоддзя.

1.

Пачатковае готыцкае будаўніцтва і два тыпы готыцкіх помнікаў у Беларусі.

Пытаньне аб паходжэньні готыцкіх форм у беларускай мураванай архітэктуры, таксама як і пытаньне аб часе зьяўленьня іх на беларускай тэрыторыі, само па сабе не належыць да ліку пытаньняў складаных. Апроч некаторых романскіх дэталей, якія ў свой час адыгралі вядомую ролю для беларускага будаўніцтва, готыцкія формы, як мы ўжо бачылі, зьявіліся наагул аднымі з першых заходня-эўрапейскіх форм, прынятых і распрацаваных беларускай архітэктурай. У папярэднім разьдзеле мы паказалі, што першыя ўзоры ваеннае готыкі, створаныя пад беспасрэдным уплывам нямецкіх “крыжацкіх” будоў, сустракаюцца ўжо ў самых старых з ліку беларуска-літоўскіх замкаў, і што ў канцы XIV стагоддзя, у кожным разе, у некаторых з іх ужо ўсталяваліся досыць складаныя готыцкія сьстэмы. Прыблізна да гэтага самага часу, хутчэй за ўсё, можа быць таксама дапасаваны і пачатак царкоўнае готыкі ў Беларусі. Рашучым момантам тут, мабыць, зьявіўся офіцыйны пераход беларуска-літоўскага вялікага князя да каталіцтва, які адбыўся ў 1385 годзе, пасля чаго, пераважна ў Вільні, быў змураваны цэлы шэраг касьцёльных будынкаў, — магчыма пры беспасрэдным удзеле нямецкіх майстроў, і ў характары тыповае нямецкае цаглянае готыкі. Той самы готыцкі і разам з тым ласьне нямецкі характар маюць шмат якія пазьнейшыя як замковыя, так і царкоўныя пабудовы Беларусі ў цягу ўсяго XV стагоддзя.

Калі, аднак, самае паходжэньне готыцкае архітэктуры ў Беларусі і зьяўляецца досыць ясным, — дык таго самага зусім нельга сказаць адносна далейшага разьвіцця готыцкіх архітэктурных форм у гэтай краіне, і адносна тых відаў, якім формьня тут падлеглі. Апошнія водукі готыцкіх конструкцый мы сустрака-

ем у беларускай архітэктуры яшчэ і ў XVII стагоддзі; готыцкія сістэмы ўпарта і традыцыйна захоўваліся тут нават побач з архітэктурнымі формамі Рэнэсансу, і канчаткова зніклі толькі пад магутным націскам барока. Але за час з XV да XVII стагоддзя яны прарабілі тут сваеадменную эвалюцыю. У той час як першыя готыцкія пабудовы Вільні ў шмат чым можна лічыць яшчэ толькі за помнікі нямецкае готыкі на тэрыторыі Беларусі, — у пазнейшую эпоху, а галоўным чынам пачынаючы з XVI стагоддзя, характар готыцкіх будоў у Беларусі настолькі істотна відазмяняецца, што для належнага стылістычнага іх азначэння ўжо адчуваецца патрэба ў нейкім новым тэрміне. Захоўваючы чыста готыцкія схэмы, асабліва ў сваіх асноўных конструкцыйных прыёмах, а таксама ў некаторых нутраных дэталях, будовы гэтыя ў той самы час ужо настолькі ўхіляюцца ў агульнай сваёй кампозыцыі ад пачатковых сваіх першаўзораў, і набываюць настолькі адменны ад усіх вядомых нам заходня-эўрапейскіх готыцкіх помнікаў характар, — што ў іх ужо прыходзіцца бачыць зусім асобную архітэктурную групу, якая стварае нейкі новы адменьнік готыцкага архітэктурнага стылю. Такім чынам, калі да XVI стагоддзя мы можам казаць толькі аб готыцы ў Беларусі (пры гэтым ласьне аб нямецкай готыцы), — дык пачынаючы з гэтага часу мы павінны ўжо казаць аб асобнай беларускай готыцы, укладаючы ў гэтае паняцце ня толькі тэрыторыяльны, але таксама і формальна-стылістычны сэнс.

У гэтых адносінах усе готыцкія помнікі Беларусі падзяляюцца на дзве групы, паміж якіх не адразу можна выявіць паслядоўную генэтычную сувязь. З першага погляду часам нават здаецца, што абедзве гэтыя групы маюць паміж сабой вельмі мала супольнага, за выняткам толькі самых асноўных конструкцыйных схэм. Нельга, аднак, лічыць, каб гэтае першае ўражанне з'яўлялася абсалютна правільным. У развіцці беларускае архітэктуры ў XV – XVI стагоддзях мы не знаходзім слядоў якога-кольчы рэзкага павароту, які спрыяў бы нейкаму раптоўнаму пераходу нямецкіх готычных форм у новыя самастойныя формы беларускае готыкі, бяз жадных прамежкавых этапаў і арганічнае эвалюцыйнае сувязі. Гэтыя прамежкавыя этапы, бясспрэчна, павінны былі існаваць, — але ў цяперашні час, на жаль, іх немагчыма вызначыць зусім ясна. Захаваўшы готыцкія архітэктурныя помнікі Беларусі нельга лічыць асабліва добрай, і можна гадаць, што тыя помнікі, якія яшчэ існуюць тут да цяперашняга часу, складаюць толькі частку ўсяе ранейшае готыцкае архітэктуры ў Беларусі. У адной толькі Вільні, напрыклад, шмат якія спачатку готыцкія будынкі (напр. касцёл Яна, Катадральны касцёл і інш.) былі ў пазнейшыя часы грунтоўна перабудаваны ў розных стылях, прычым большасць з іх

асабліва былі відазьменены ў эпоху барокко, так што ад іх ранейшай готыцкай асновы ўжо зусім нічога не засталася. Іншыя пабудовы, як напр. віленскі касцёл Марціна на Замковай гары, былі канчаткова зруйнаваны і знішчаны. Часам наўмысля руйнаваліся ня толькі напалову разбурэння пад уплывам часу, але нават і вельмі добра захаваныя будынкі, як напр. званіца віленскага Францішканскага касцёлу, разабраная ў 1869 годзе але вядомая нам з аднаго старадаўняга малюнку¹⁾. Апроч усіх гэтых занатаваных фактаў маглі быць, зразумела, таксама і іншыя выпадкі пазнейшых перабудовак, або знішчэння готыцкіх помнікаў. Магчыма, што ласьне ў гэтых знішчаных пабудовах мы і маглі-б знайсці якія-коліч сляды паступовае відазьмены і перапрацоўкі заходня-эўрапейскіх готыцкіх форм на беларускім грунце. Але, на жаль, усе яны выключаюцца з нашага разгляду і вывучаючы беларускую готыку, мы мімаволі павінны лічыцца з вядомай непаўнатай належнага матар'ялу.

Перш за ўсё гэта датычыць самых пачатковых касцёльных будынкаў на тэрыторыі Заходняе Беларусі, якія павінны былі тут з'явіцца з канца XIV стагоддзя, і ад якіх да цяперашняга часу не захавалася нават ніякіх рэштак. Толькі па аналогіі да пачатковага развіцця замковае архітэктуры мы можам лічыць, што ў аснову іх былі пакладзены, пэўна, нямецкія, дакладней кажучы крыжацкія ўзоры, якія паступова павінны былі падлягаць мясцовай перапрацоўцы. Але пачатку гэтага перапрацоўчага працэсу мы заўважыць ня можам. Калі мы зварачаемся да першах больш-менш захаваных да нашага часу помнікаў, якія належаць ужо да XV стагоддзя, — дык мы знаходзім у іх, пры агульным нямецкім характары, ужо некаторыя дэталі ясна аформленыя дэталі, якія бясспрэчна з'явіліся ў іх у выніку нейкіх спецыфічна мясцовых модыфікацый готыцкае асновы. Ня маючы болей грунтоўнага матар'ялу з ранейшых часоў, мы змушаны ў гэтых адносінах задавальняцца толькі памянёнымі дэталямі, шукаючы хаця-б у іх тых злучальных звяненняў, якія яднаюць старадаўнія готыцкія помнікі Беларусі з пазнейшымі ўзорамі яе ўласнае царкоўнае готыкі. Праўда, у канцы XV стагоддзя і ў самых конструкцыях, не зважаючы на агульную нямецкую іх аснову, мы ўжо таксама знаходзім некаторыя мясцовыя асаблівасці, так што калі мы і ня можам адзначыць ва ўсіх дэталях працэс відазьмены нямецкіх готыцкіх форм у Беларусі, — дык у кожным разе маем магчымасць заўважыць хоць некаторыя пазнейшыя характэрныя моманты гэтага працэсу.

Трэба гадаць, што першапачаткова пры пабудове касцёлаў у Беларусі павінна было адбывацца амаль тое самае, што мы на-

1) Гл. рыс. у Weber'а: Wilno, № 31.

глядаем у старадаўняй замковай архітэктурцы, а ласьне, што чужаземныя готыцкія формы цалком нязьменены пераносіліся на беларускі грунт, і можа толькі ў самых нязначных дэталях крыху дапасоўваліся да тых ці іншых мясцовых умоў. У данай галіне гэта магло выяўляцца нават яшчэ болей выразна ў параўнаньні да замковага будаўніцтва, бо з аднаго боку тут з самага пачатку зьяўляўся магчымым беспасрэдным ўдзел чужаземных майстроў, з другога-ж боку, з тае прычыны, што беспасрэднаму пераносу чужаземных архітэктурных форм у пачатковае касьцельнае будаўніцтва тут яшчэ мала магла перашкаджаць якая-коледы ранейшая будаўнічая традыцыя. На жаль, аднак, як мы ўжо адзначалі, самыя раннія помнікі беларускага касьцельнага будаўніцтва, а ласьне віленскія касьцёлы Марціна, Станіслава (Катадральны) і Яна, для вывучэньня страчаны канчаткова. Першы з іх яшчэ з XV стагодзьдзя быў напалову зруйнаваны, у канцы XVIII стагодзьдзя складаў бясформенныя руіны, і ў пачатку XIX стагодзьдзя быў зьнішчаны дашнэту. Разам з Катадральным касьцёлам ён мабыць належаў да ліку найболей старых касьцёлаў у Вільні, — але конструкцыя яго застаецца для нас зусім невядомай, і нават адзін з малюнкаў Смуглевіча ня можа дапамагчы ў гэтай справе, бо ў часе складаньня малюнку пазасталіся рэшткі будынку ўжо зусім страцілі сваю конструкцыйную выразнасьць. Другі з ліку памянёных намі будынкаў, Катадральны касьцёл Станіслава, у пачатковай сваёй пабудове належаў, магчыма, яшчэ да 1386 г., але ў часе шматлічых пажараў і разбурэньняў Дольняга замку ён не адзін раз перабудавуўся і перабудоўваўся, прычым у апошні раз, у 1783–1801 г., ён быў цалком перароблены нанова ў клясычным стылі. Праўда, на думку Weber'a, нават і ў сучасных прапорцыях яго нутранае прастору можна яшчэ заўважыць некаторыя рысы яго сярэднявечнай конструкцыі. Weber правільна зазначае, што аніводны з віленскіх касьцёлаў, апроч Катадральнага, ня мае такіх абрысаў і такіх прасторавых суадносін¹⁾ Але гэтага, зразумела, яшчэ занадта мала, каб мець хаця-б прыблізнае ўяўленьне яго ранейшых форм. Крыху болей у гэтых адносінах можа даць нам рысунк Катадральнага касьцёлу на пляне Брауна, які ў агульных рысах мы ўжо разглядалі ў папярэднім разьдзеле. Готыцкі характар будынку выяўлены на гэтым рысунку зусім ясна: касьцёл падзяляецца на тры нэфы, з якіх сярэдні значна вышэй за бакавыя; альтарная апсіда мае, здаецца, многасьценную форму; у вокнах ужыты выключна вострыя лукі; усе гэтыя рысы, разам з высокай завостранай вежай, сьведчаць аб досыць чыстых формах нямецкае царкоўнае готыкі амаль што яшчэ не закрунутых мясцовай перапрацоўкай. Рысунку Брауна нель-

1) Weber, Wilno, стар. 22.

га, аднак, надаваць асабліва важнага значэння ў стасунку да першапачатковых форм касцёльнае готыкі ў Беларусі, бо Катадральны касцёл паказаны тут ужо ў адной з пазнейшых пераробак. Застаецца, нарэшце, толькі касцёл Яна, закладзены ў 1388 годзе і скончаны першай пабудовай у 1426 годзе, — але ён яшчэ меней як Катадральны можа быць выкарыстаны для характарыстыкі раньняе беларускае готыкі, бо ў 1571 годзе ён быў грунтоўна перабудаваны ў стылі Адраджэння¹⁾, ніякіх-жа старадаўніх яго малюнкаў не захавалася. У сучасным сваім выглядзе ён захоўвае толькі самыя нязначныя першапачатковыя рысы свае канструкцыі, часткова ўнутраной прасторы, і галоўным чынам у вокнах, дзе ў некаторых выпадках яшчэ захаваліся вострыя лукі.

Такім чынам, з усяе пачатковае эпохі готыцкага будаўніцтва ў Беларусі мы ведаем надзвычайна мала. Аднак, тут усё-ж варта адзначыць адну досыць важную дэталю, а імяне форму востралуку ў вокнах Катадральнага касцёлу на малюнку Брауна і ў старых частках касцёлаў Яна, якая пазней у Беларусі ўжо ня ўжываецца, што пацвярджае нямецкія асновы ў ранніх готыцкіх помніках беларускага касцёльнага будаўніцтва.

Асновы гэтыя захоўваюцца, праўда, яшчэ і пазней, але тут яны падлягаюць паступовым досыць істотным відазменам. Прыкладам тут можа быць віленскі касцёл Міколы, закладзены ў 1440 годзе на месцы ранейшага драўлянага будынку, і скончаны, мабыць, у другой палове XV стагоддзя²⁾. Унутраным яго ладзе яшчэ цалком пануе нямецкі готыка ў выглядзе пышных вахлярападобных і зорчатых скляпеньняў, надзвычайна блізкіх, напрыклад, да аналёгічных скляпеньняў Марыенбурскага замку³⁾. Але характэрна, што тут за ўзор быў узяты помнік ужо не царкоўнае, а замковае готыкі, болей блізкае да ранейшай мясцовай архітэктурнай традыцыі. Магчыма, што ў сувязі з гэтым таксама і надворны выгляд Мікольскага касцёлу набыў тую адносную прастату, якая робіць яго з першага погляду падобным хутчэй да цывільнага, ніж да касцёльнага будынку. Мікольскі касцёл складае параўнальна невялікую, простакутную ў плане будыніну, пакрытую досыць высокім двохспадным дахам. Па рагох аднаго з вузкіх фасадаў, дзе знаходзіцца галоўны ўваход, змешчаны два нявысокія, але масыўныя контрфорсы. У апрацоўцы фасадаў ня відаць ніякіх дэкарацыйных дэталей. Фасады разбіты толькі разворамі вокан і ўваходаў, дзе ранейшыя вост-

1) Труды IX Археологического съезда в Вильне, т. II (аргумент В. Фронкевича: Краткое описание римско-католических костелов гор. Вильны).

2) Kraszewski: Wilno, II, 309. Некаторыя аўтары, аднак, адносяць яго ўжо да пачатку XVI ст. M. Balinski: Historia miasta Wilna, II, 80.

3) Pap. Essenwein: Handbuch der Architektur, IV, 2, мал. 403, 406.

рыя лукі ўжо заменены на паўцыркульныя аркі, што можа лічыцца за вельмі характэрную рысу пазьнейшых готыцкіх помнікаў Беларусі, і сьведчыць аб паступовай відазьмене ранейшых форм нямецкае царкоўнае готыкі. На галоўным фасадзе параўнальна нізкі, паўцыркульны згары ўваход, апрацаваны вузкім налічнікам з пастаўленых кантам цаглін. Беспасрэдна над ім зьмешчана вялікае вакно ў глыбокай нішы, арка якога таксама была спачатку паўцыркульнай, і толькі пазьней засталася пераробленай, сьляды чаго выразна відаць на муры. Над гэтым вакном знаходзіцца яшчэ адно маленькае ваконца, абкружанае вяночкам цаглін. Нарэшце з абодвух бакоў галоўнага ўваходу знаходзіліся яшчэ два вузкія вокны з паўцыркульнымі аркамі, у пазьнейшы час закладзеныя.

Апрацоўка бакавых фасадаў Мікольскага касьцёлу яшчэ значна прасьцейшая. Кожны з іх мае адзін бакавы ўваход і два вялікія вокны з паўцыркульнымі аркамі. Апроч таго, увесь будынак абведзены наўкола вузкім гзімсам, які праходзіць пад самым дахам. Вежа над адным з вузкіх фасадаў зьяўляецца пазьнейшай надбудоўкай.

Найболей цікавую рысу будынку складае апрацоўка яго фронтоннаў з дапамогай плоскіх няглыбокіх ніш, што мы сустракаем у готыцкіх помніках Беларусі асабліва часта, і чаму ў даным выпадку мы маем адзін з першых прыкладаў. Падобную апрацоўку мы ўжо бачылі ў папярэднім разьдзеле ў вежах Мірскага замку, з тэй толькі роўняй, што ў Міры, як болей позьняй будове, нішы ўжо атрымалі паўцыркульныя заканчэньні, тады як у Мікольскім касьцёле яны яшчэ маюць выключна вострыя лукі, дый наагул па сваіх абрысах шмат болей набліжаны да асноўных сваіх першаўзораў з нямецкіх готыцкіх фронтоннаў. Дэталі гэтая дае падставы для дапушчэньня, што паступовы пераход востралукаў у паўцыркульныя аркі пачаўся ў беларусіх готыцкіх будовах з дзвярэй і вокан, якія можа ўжо ў XV стагодзьці набылі паўцыркульныя аркі, у той час як у дэкарацыйных частках яшчэ захоўваліся ранейшыя формы, і адпаведная іх відазьмена наглядаецца толькі ў першай палове XVI стагодзьця, напрыклад у нішах Мірскага замку, а таксама ў фронтонях некаторых царкоўных будынкаў, разгляд якіх мы падамо ніжэй.

Прыклад Мікольскага касьцёлу сьведчыць, што ўжо ў палове XV стагодзьця можна заўважыць у віленскім будаўніцтве некаторыя элемэнты мясцовае перапрацоўкі готыцкіх архітэктурных тыпаў. Але побач з тым тут яшчэ захоўваюцца часам і зусім нязьменныя формы. Так, напрыклад, у Францішканскім касьцёле, які належыць у сваёй асноўнай канструкцыі прыблізна да таго самага часу, мы знаходзім пад болей позьнім барочным

налічнікам просты готыцкі портал з моцна выпягнутым вострым лукам упэўненага і цвёрдага абрысу. Аднак, у званіцы таго самага касцёлу, можа толькі крыху болей позняй, г. зн. канца XV стагоддзя, паўцыркульная форма араак, нават у чыста дэкарацыйных дэталях, мае ўжо поўную перавагу над востралукам. Званіца гэтая, якая да цяперашняга часу не захавалася, бо яна была разабрана ў 1869 годзе, вядома нам толькі з аднаго старадаўняга малюнку¹⁾. Але малюнак гэты настолькі дакладны і ясны, што ён цалком можа граць ролю дакументальнае крыніцы для поўнага аднаўлення як агульнага знадворнага выгляду, гэтак і стылістычных асаблівасцяў былага будынку. Перш за ўсё, тут ізноў з'яўрае ўвагу хутчэй цывільны, а не царкоўны яго характар. Званіца стаяла зусім асобна ад касцёлу, выходзячы галоўным сваім фасадам у вузкі завулак, і размяшчалася паперак яго шырыні, маючы ў дольнай частцы сваёй невялікую браму з паўцыркульнай аркай. Уздымаючыся прыблізна ў два разы вышэй за вакольнія будынкі, яна такім чынам мела выгляд надбрамнае вежы. У аснову яе быў пакладзены чатырохкутны плян, на якім самы корпус званіцы быў змураваны ў выглядзе масыўнага чатырохсценніку з плоска сыятымі рагамі, вышынёй на тры паверхі, горні з якіх быў роўны двом долнім разам па сваёй вышыні. У першым паверсе знаходзілася брама, а з пярэдняга фасаду да яе была пачыльна далучана нізкая прыбудова аднаго з суседніх будынкаў. Фасад быў пакінуты бяз жадных аздоб, і толькі з рагоў меў патоўшчаныя ў выглядзе двох кантовых выступаў (лік кантаў на малюнку паказаны нявыразна). Згары ён быў абмежаваны няшырокім, крыху высунутым наперад гзімсам. Другі ярус званіцы меў па рагах два тонкія, мабыць, шасцікантовыя дэкарацыйныя слупкі, якія падымаліся да паловы вышыні трэцяга ярусу. Кожны з гэтых слупкоў быў складзены з дзвёх частак, прычым горнія былі болей тонкія за долнія; пераход ад адной да другой, якраз на мяжы паверхаў самае вежы, быў адзначаны як-быццам маленькімі стрэшкамі кантовае формы, якія пакрывалі долнія часткі слупоў. Нарэшце згары слупы канчаліся дэкарацыйным перакрыццём у выглядзе шырокага паяска і полусферы. Самы ярус меў, мабыць, у сабе нейкае нутранае памяшканне, бо ў цэнтры галоўнага фасаду тут знаходзілася готыцкае вакно з адзіным ва ўсім будынку востралукам і аналёгічнай апрацоўкай пераплёту. Над гэтым вакном па ўсёй шырыні фасаду праходзіла досыць шырокая дэкарацыйная паласа, аздобленая лёгкім, празрыстым орнамэнтам. Тлю яго было цалкам затынкавана і выдзялялася з цёмнае роўніцы цаглянага муру; на гэтым тле орнамэнт быў выкладзены таксама

1) Рисунак гэты рэпрадукаваны ў Weber' a: Wilno, № 31.

цэглаю, а можа нават алебастрам, у выглядзе як-бы краткі з выцягнутых шасьцікутнікаў. Уся паласа была зьмешчана на фасадзе з такім разрахункам, каб адлегласьць між ёю і дольным гзымсам была аднолькавая з тым прамежкам, які аддзяляў гэты гзымс ад горняга краю пралёту брамы, чым дасягаўся надзвычайна гармонічны падзел, і разам з тым найболей вытрыманая аздоба фасаду.

Мяжа другога і трэцяга паверхаў званіцы нічым ня была спэцыяльна падкрэсьлена, але калі правесыць ўмоўную лінію між перадзеламі бакавых слупкоў, дык беспасрэдна на гэтай лініі пачыналася эфэктоўная дэкарацыя, якая складала быццам ужо пачатак трэцяга паверху. Тэхнічна яна была зроблена зусім таксама як і папярэдняя дэкарацыйная паласа, але мела зусім іншы орнамент. На белым атынкаваным тле, паглыбленым у мур, тут былі разьмешчаны тры вялікія, тонкія, шчыльна прылеглыя адна да адной акружыны, у сярэдзінах якіх знаходзіліся як-быццам квадраты з прагнутымі бакамі, а ўсё гэта наўкола было абведзена адной суцэльнай лініяй. Гэтая простая, але надзвычайна ўдалая ў сваіх абрысах аздоба складала падставу для галоўнае часткі фасаду, якая цалкам пераважала ў будынку і надавала яму канструкцыйны сэнс.

Трэці паверх зьяўляўся ласьне званіцай, і памяшканьне для званой раскрывалася ў надворны бок на фасадзе праз два пралёты рознае велічыні, але аднолькавае формы, у выглядзе вузкіх простакутнікаў з паўцыркульнымі аркамі. Пралёты гэтыя былі зроблены ў спэцыяльным полі, якое мела аналёгічныя пралётам, але зусім іншых прапорцый абрысы, было крыху высунута з фасаду наперад і ў адмену ад іншых частак яго — цалком затынкавана. Апроч пралётаў, у гэтым полі была яшчэ адна маленькая круглая бойніца. Уся гэтая частка фасаду ў агульным уражаньні адразу высоўвалася на першы плян, і разам з плаўнымі, закругленымі лініямі орнаментыкі іншых паверхаў як-бы давала асноўны стылістычны тон будынку, які канчаткова заглушаў адзін супярэчны яму востралук у вакне другога паверху, Вакно гэтае набывала значэньне амаль зусім няістотнае дэталі, у той час як мотыў паўцыркульнае аркі і акружыны меў поўную перавагу.

Згары ўвесь будынак быў абведзены вузкім паяском і гзымсам, дзе зьмяшчалася яшчэ некалькі бойніц, а далей пачыналася пакрышцё ў выглядзе пірамідальнага чатырохспаднага даху.

Трэба зазначыць, што калі паасобныя дэталі гэтае званіцы і можна яшчэ вытлумачыць з заходня-эўрапейскіх готыцкіх форм, — дык усё-ж у цэлым мы маем тут ужо прыклад нейкае зусім новае канцэпцыі готыцкага будынку, дзе роля мясцовае перапрацоўкі гэтых форм зьяўляецца асабліва значнай. Чужаземны ўзор не пераняты тут беспасрэдна, але ўмела і свабодна

відазьменены. Уся кампозыцыя неяк пановаму выяўляе свае складальныя элементы, прыводзячы іх між сабой у поўную гармонічную роўнавагу. Часткова тут яшчэ болей, ніж у памянёных вышэй будынках адчуваецца, магчыма, залежнасьць ад тыпаў цывільнае і ваеннае готыкі, аж да зьяўленьня бойніц, адносна якіх невядома, праўда, ці ў даным выпадку яны запраўды мелі абароннае прызначэньне. Разам з тым і грунтоўна ўжо зьменены ўвесь агульны стыль, асабліва што да дэкарацыйных аздоб. Важна пры гэтым тое, што фактычна хіба толькі мала істотнае вакно з востралукам можа лічыцца тут за дэталю, узятую беспасрэдна з заходня-эўрапейскае готыкі, а ў іншых мастках ужо нават цяжка пазнаць іх асноўныя чужаземныя першаўзоры. Сярод простакутных абрысаў агульнае архітэктурнае масы пануюць лёгкія закругленьня дэкарацыйныя лініі, і ўся кампозыцыя здаецца нібыта нейкай зусім новай знойдзенай формай архітэктурнага выяўленьня. У гэтым ужо зусім выразна намячаюцца рысы ўласнае эвалюцыі готыкі на тэрыторыі Беларусі, дзе працэс утварэньня сваеадменнага тыпу готыцкага будынку яшчэ цалком не аформлены, але дзе ўжо зроблены першы крок у гэтым напрамку. Праўда, з гэтага моманту яшчэ не адразу мы можам казаць аб беларускай готыцы ў поўным абхвце, і быў патрэбны пэўны прамежак часу, пакуль яна здолела выявіцца ў болей закончаных формах, і разам з тым у болей монуменэнтальным будаўніцтве.

2.

Група Бэрнардынскіх касьцёлаў у Вільні.

У канцы XV-га і ў пачатку XVI стагодзьдзя готыцкае будаўніцтва ў Беларусі выяўляе характэрную падвойнасьць у сваіх асноўных прыёмах і формах. Падвойнасьць гэтая пагрунтаваная на паступова ўсё большай выразнасьці новых, мясцовых готыцкіх тыпаў, пры захаванні яшчэ ў іншых будынках ранейшых, пазбаўленых гэткае самастойнасьці архітэктурных асноў, лепей за ўсё можа быць намі заўважана ў вядомай віленскай групе касьцёлаў Бэрнардынскага кляштару, якая складаецца з двух готыцкіх будынкаў — касьцёлу Ганны і касьцёлу Бэрнарда, або ласьне Бэрнардынскага, — збудаваных прыблізна ў адзін і той самы час, але грунтоўна розных паміж сабой у агульным характары сваіх архітэктурных мас.

Першы з памянёных будынкаў, касьцёл Ганны, зьяўляецца асабліва выразным узорам амаль што цалком беспасрэднае залежнасьці ад нямецкага готыцкага будаўніцтва. Калі нават і можна лічыць памылковым паданьне, нібыта яго збудаваў у 1392 годзе марыенбурскі архіэпскап Ян Пурбах (або па іншых даных Юрбах), —

БЭРНАРДЫНСКІЯ КАСЬЦЁЛЫ Ў ВІЛЬНІ.

Група Бэрнардынскіх касьцёлаў у Вільні.

усе-ж, аднак, застаецца бяспрэчным значнае падабенства галоўнага яго фасаду да нутраных фасадаў Марыенбургскага замку, а таксама і наагул выяўна адбітая ў ім характэрная пышнасьць позьня-нямецкае готыкі, зусім невядомая нам у іншых готыцкіх помніках Беларусі.

У Бэрнардынскім касьцёле, наадварот, адчуваюцца толькі некаторыя асноўныя рысы, якія набліжаюць яго да нямецкіх готыцкіх цэркваў, пры гэтым пераважна ў нутраным ладзе будынку; цалком-жа ён выяўляе настолькі істотныя конструкцыйныя і стылістычныя асаблівасьці, што ў шмат якіх адносінах яго ўжо можна лічыць за адзін з ліку першых узораў больш-менш самастойнага готыцкага будаўніцтва на беларускім грунце, дзе чужаземнае ядро глыбока схавана за шэрагам мясцовых напластаваньняў і модыфікацый агульнага архітэктурнага аблічча будынку. Увесь будынак тут як-быццам ужо зусім арганічна вырастае з беларускага грунту і шчыльна лучыцца з ранейшай будаўнічай традыцыяй, — хаця-б, напрыклад, у такім конструкцыйным прыёме як рагавыя вежы, пашыраныя ва ўсім ранейшым замковым будаўніцтве Беларусі, і перанесеныя адтуль у касьцёльны будынак, што ў нямецкай царкоўнай архітэктуры было зусім невядома.

Абодва памянёныя будынкі, аднак, паўсталі амаль што адначасна, і нават былі злучаны ў адну суцэльную архітэктурную групу, так што кожны з іх на свой лад зьяўляецца характэрным для пэўнага часу і адбівае ў сабе адзін з бакоў таго агульнага працэсу разьвіцьця готыцкае архітэктуры ў Беларусі, які ў даным выпадку нас цікавіць. Касьцёл Ганны можа лічыцца за адзін з найболей яскравых паказьнікаў чыста нямецкіх уплываў на беларускае будаўніцтва і быць узорам цалком чужаземнага тыпу, прыстасаванага да віленскае глебы; у той самы час, Бэрнардынскі касьцёл дазваляе вызначыць вядомую сувязь такога тыпу з мясцовай традыцыяй і найболей важныя элемэнты яго арганічнага

ператварэння ў новых умовах, з чаго вынікае ўсё далейшае развіццё беларускае готыкі пазьнейшага часу. Такім чынам, абодва гэтыя помнікі, бязумоўна, варты аднолькавае ўвагі з боку даследчыка, які жадае выявіць найболей істотныя рысы беларускае готыкі і высветліць асноўныя крыніцы яе паходжання.

У першую чаргу такую ўвагу мы аддамо касцёлу Ганны. Адзначаючы, што гэты будынак зьяўляецца амаль што вынятковым узорам нямецкае готыкі на беларускім грунце, мы павінны асабліва падкрэсліць беспасрэдную яго залежнасць ласьне ад чыста царкоўных готыцкіх будынкаў Нямецчыны з усімі іх характэрнымі стылістычнымі рысамі, у процілегласць іншым готыцкім пабудовам Беларусі, у аснову якіх у большасці былі пакладзены якраз не царкоўныя, але ваенна-замковыя або цывільныя першаўзоры. Касцёл Ганны зьяўляецца ў Беларусі адзіным помнікам, дзе выяўлены тыповыя рысы позьняе царкоўнае готыкі стылю *flamboyant*, з яе падрабненымі дэталямі, замілаваньнем да вострых і стрэльчатых дэкарацыйных форм і асабліва ўзмоцненым вылучэньнем асноўных вэртыкаляй у рознастайных высокіх вежах і завостраных шпілях. Усе гэтыя рысы цалком супадаюць з характэрнымі асаблівасьцямі позьняе нямецкае готыкі і прымушаюць лічыць запраўды магчымым беспасрэдным ўдзел у яго пабудове якіх-колічы нямецкіх майстроў, звязваючы яго з тэй нямецкай часткай насельніцтва Вільні, якая, мабыць, яшчэ з пачатку XV стагоддзя займала досыць значнае месца ў складзе віленскага гандлёвага і рамесніцкага мяшчанства. Увесь легендарны матар'ял, датычны часу пабудавання касцёлу Ганны, трэба, зразумела, адхіліць, і ўжо па адных стылістычных падставах нельга лічыць магчымым, каб ён быў збудаваны ў канцы XIV стагоддзя, як кажа пашыранае паданьне. Паданьне гэтае грунтуецца, магчыма, і на гістарычным факце пабудавання аднайменнага касцёлу праз жонку Вітаўта Ганну, пацвярджэньнем чаму можа быць тэстамэнт віленскага біскупа Андрэя ад 27 кастрычніка 1398 году, дзе гэты касцёл запраўды памінаецца. Але бясспрэчна гэта быў ня той касцёл, што існуе цяпер, бо ўжо бяручы хаця-б на ўвагу сьведчаньне вандроўніка de Lanou ад 1414 году аб тым, што Вільня складаецца выключна з драўляных будынкаў і ня мае аніводнае мураванае царквы, — трэба лічыць, што гэты першапачатковы касцёл Ганны быў збудаваны з дрэва, таксама як і першапачатковы Бэрнардынскі касцёл 1469 г. Апошні пазьней, у 1475 годзе, знішчаны быў пажарам, які закрнуў і касцёл Ганны, але з вестак аб гэтым пажары відаць, што ў касцёле Ганны абваліліся скляпеньні, і што даўгі час пасля таго яго не ўдавалася аднавіць. Адсюль вынікае, што ў 1475 годзе на месцы ранейшага драўлянага будынку існаваў ужо мураваны касцёл, і такім чынам пабудову яго, хутчэй за

ўсё, можна дапасаваць да сярэдзіны XV ст. Пасля пажару 1475 году да асноўнае масы касцёлу далучыліся, зразумела, розныя дадаткі, асабліва з грунтоўнае адбудовы 1501 — 1502 г. і нават з яшчэ значна болей позьняга часу¹⁾, — але ў аснове тут усё-ж застаўся нязьмененым характэрны нямецкі позьня-готыцкі будынак, стылістычна тыповы якраз для XV сталяцыя.

Будынак касцёлу Ганны мае звычайны простакутны плян і перакрыты двохспадным дахам па трыкутных фронтонах. У гэтай асноўнай частцы ён мае сысісную сувязь і з апісаным намі вышэй Мікольскім касцёлам і з бліжэйшым да яго касцёлам Бэрнардынскім, прычым з апошнім яго яшчэ болей яднае амаль што такі самы прыём апрацоўкі бакавых фасадаў. Як гэта звычайна ў помніках позьняе царкоўнае готыкі, у абодвух выпадках бакавыя муры тут амаль што зусім зьнішчаны як сцэльныя роўніцы і заменены як-бы на шраг слупоў, пастаўленых на нізкім цокалі і злучаных згары востралукамі, паміж якіх знаходзяцца вялікія памераў вокны. Таксама значнае падабенства заўважаецца паміж касцёлам Ганны і Бэрнардынскім касцёлам у формах альтарнае часткі: і тут, і там яна мае выгляд вялікай выцягнутага кантовага апсіды, далучанай з аднаго боку да асноўнага простакутнага будынку, болей нізкай за гэты будынак, і перакрытай самастойным дахам. Але ў надворнай апрацоўцы гэтае апсіды ўжо пачынаецца розніца; у той час як у Бэрнардынскім касцёле прамежкі між вакон падтрыманы простымі, не орнамэнтаванымі контрфорсамі, у касцёле Ганны яны маюць складаную апрацоўку ў выглядзе высокіх, фігурных эскарпаў з дадаткам завустранных дэкарацыйных вежак нагары. Лініі гэтых эскарпаў цалком панямецку падкрэсьліваюць у гэтым месцы асноўны вертыкалізм пабудовы, і ўзгадняюць апрацоўку апсіды з дэкарацыйнай галоўнага фасаду, выяўляючы яшчэ болей усю істотную прынцыповую розніцу гэтага будынку ад аналёгічна распінаванага, але зусім іначай апрацаванага надворку Бэрнардынскага касцёлу.

Галоўны фасад касцёлу Ганны дэкараваны з дапамогаю цэлага шэрагу рознастайных аракаў, пілястраў, вокан ды іншых дэ-

1) Напрыклад, вялікі князь Жыгімонт-Аўгуст у сваім тэстамэнце ад 6 траўня 1571 г. (з шчорсаўскага архіву Адама Хрэбтовіча) заявіў, што “dokonać kościoła S. Anny w Wilnie”, а таксама загадвае, у выпадку, калі яму давядзецца памерці ў Вялікім Княстве, пахаваць яго “na zamku w kościele nowym S. Anny”. М. Baliński, I. II, 162, 180. Адсюль відаць, што ў канцы XVI ст. касцёл Ганны яшчэ лічыўся “новым” пасля нядаўніх аднаўленьняў, і што ў гэты час нават прадбачылася яшчэ нейкае яго “даканчэньне”. Няма падстаў, аднак, лічыць, каб гэтае апошняе магло датычыць істотных частак конструкцыі; магчыма, што ў даным выпадку мелася толькі на ўвазе канчатковая адбудовка пахавальных капліц, або што-колечы падобнае да таго.

таляй, і мае характэрнае заканчэнне ў выглядзе пяці высокіх і тонкіх веж, аздобленых вострымі шпілямі¹⁾. Архітэктурны падзел гэтага фасаду зьяўляецца досыць складаным. Дольнюю частку яго аддзяляе роўны гарызонтальны гзымс, ніжэй якога ў асобна абрамаваных палёх, знаходзяцца тры ўваходы з порталамі; бакавыя порталы маюць тут востралукі, у той час як сярэдні, у два разы болей шырокі, канчаецца паўцыркульнай аркай; але гэта ёсць вынік пазнейшае пераробкі, бо на адной з акварэляў Смуглевіча з

канца XVIII стагоддзя мы бачым і ў сярэдзіне такі самы як і з бакоў готыцкі портал з востралукам²⁾. Беспасрэдна над уваходамі ўся сярэдняя частка фасаду мае складаны падвойны падзел: адзін элемент яго расчленення складаюць некалькі раз паўтораныя моцныя простыя лініі, у выглядзе вертыкальных пілястраў і абпёртых на іх гарызонтальных гзымсаў, што стварае адпаведныя абрамаванні наўкола асноўных вокан; гэты першы мотыў архітэктурнага падзелу ня меней моцна перабівае другі, які ўносіць ужо лініі выгнутыя, супярэчныя яго простакутным абрысам, і прымушае асноўныя вокны разбіцца на шэраг паасобных частак розных памераў і форм. Абапіраючыся ў асновы бакавых пілястраў, і як-бы перацінаючы просталінейнае абрамаванне асяродкавых вокан, тут

перакінута праз увесь фасад паўцыркульная арка, крыху вышэй якой размешчана яшчэ адна арка, але ўжо, “кілепадобнае” формы, зведзеная сваёй верхавінай да асяродкавага найболей магутнага пілястру, што раздзяляе увесь фасад па-

1) Вежы гэтыя ў пачатку бягучага стагоддзя рэнтаваліся і часткова перакладаліся (“ Древности”, т. III, М. 1909, стар 141–143), але формы іх ня былі зменены, як сьведчыць параўнанне сучаснага выгляду будынку да тэй акварэлі Смуглевіча, аб якой мы кажам у вынацы 2, а таксама да іншых старадаўніх малюнкаў, напрыклад, да літографіі Ph. Benoist, якую надрукаваў I. Wilczyński ў Прыжы ў 30–40 гадах XIX ст. (Ёсць у маім уласным зборы, № 232).

2) Акварэль гэтая рэпрадукавана ў выданні: Die St. Annenkirche und die Klosterkirchen von St. Bernhardin und St Michael in Wilna. Bearbeitet von Walter Jäger. Wilna 1918.

сярэдзіне і служыць для падтрымання горняе яго часткі. У сувязі з гэтым падзелам у асяродку фасаду ствараюцца паасобныя вокны, з якіх два горнія закончаны востралукамі, але сыяты ў асновах адпаведнымі часткамі кілепадобнае аркі, у той час як дольныя захоўваюць у асновах простакутную форму, згары-ж абмяжоўваюцца архівольтам паўцыркульнае аркі. Усё гэта робіць у выніку вельмі напружаны і моцны эфэкт перакрэсленых між сабою і супярэчных адна адной архітэктурных ліній, паміж якіх адбываецца, быццам, нейкая нутраная барацьба, дзе канчатковую перамогу мае нарэшце моцны лук асяродкавае кілепадобнае аркі, сьмела вынесены ўгару як база для надбудаванай над ім заостранай лёгкай вежы.

На самым грабяні аркі, падтрыманы яшчэ і цэнтральным пілястрам, знаходзіцца кантовы, калісьці дэкараваны кронштэйн, які падтрымлівае высокую, таксама кантовую аснову сярэдняе вежы. З абодвух бакоў аснова гэтая абхоплена яшчэ раз паўтораным мотывам кілепадобнае аркі, якая абাপёрта ў верхавіны дзвёх іншых, стрэльчатых арақ, перакінутых ад кронштэйну да бакавых пілястраў, з маленькімі дэкарацыйнымі шпілямі ў бакавых пунктах абаторы. Уся гэтая лёгкая, празрыстая аснова выносіць на сябе грацыёзны кантовы корпус самае вежы, які імкнецца ўгару сваім заостраным, багата дэкараваным шпілем.

З бакоў гэтай асяродкавай вежы знаходзяцца дзве іншыя, меншых памераў, асновы якіх пакладзены на горнія часткі абрамавання ў бакавых вокан. Асновы гэтыя спачатку высунуты наперад, у выглядзе прызматычных “ліхтароў”, прарэзаных стрэльчатымі ваконцамі, далей ідуць досыць высокія, мала дэкараваныя чатырохсьценнікі, і нарэшце ўсё закончана крыху меней стромкімі як у асяродкавай вежы, але таксама заостранымі і паготыцку дэкараванымі шпілямі.

Нарэшце, з рагоў усяго фасаду агульнае імкненьне ўсіх яго асноўных ліній па вяртыкалі яшчэ раз падкрэслена і асабліва падмацавана з дапамогаю яшчэ дзвёх высокіх складаных веж. Асновамі іх зьяўляюцца бакавыя часткі фасаду, падзеленыя дэкарацыйнымі паглыбленьнямі і фігурнымі рагавымі пілястрамі. У дольных частках саміх веж на гэтыя пілястры ізноў абапёрты шпілі і востралукі кілепадобнае формы, якія абкружаюць асноўныя васьмьсьценнікі веж. Вышэй падымаюцца болей тонкія, дэкараваныя васьмьсьценнікі, з вузенькімі праёмамі, закончанымі паўцыркульнымі лукамі. На самай гары нарэшце ізноў уздымаюцца тонкія, вострыя шпілі ў складаных пяцідольных камбінацыях.

Агульнае ўражаньне ўсяе гэтае лёгкае і прыгожае будовы — амаль што безагорна ў сваёй гармоніі і стылістычнай выпрыманасці. Трывожная барацьба горыгонгай і вяртыкаль у дольнай частцы фасаду, усё-жаднак сьмела прарэзанай моцным аб-

рысам цэнтральнае кілепадобнае аркі, разьвязваецца ў горняй частцы яго так свабодна і лёгка, што амаль не заўважаеш, як адбываецца тут канчатковы пераход да пераможных вяртыкаляй, — і ў цэлым здаецца, нібыта ўвесь фасад нястрымана імкнецца ўгару ў лёгічнай складанасьці сваіх бязьліччых вострых вуглоў і яшчэ болей заостраных шпілей. Бясспрэчная нязвычайнасьць і вынятковасьць гэтага будынку сярод іншых помнікаў як наагул беларускай, гэтак, часткова, віленскай архітэктуры — яшчэ асабліва падкрэсьлівае ўсё майстэрства яго выкананьня. Варта пры гэтым увагі, што адзіным тэхнічным прыёмам у апрацоўцы яго складанага і так удала зробленага фасаду зьявілася звычайная цагляная кладка, пры поўнай адсутнасьці скульптурных аздоб, пашыраных у готыцкіх будовах Захаду. З дапамогай адной толькі цэгля тут была створана самая жвавая ігра строга прадуманых ліній, якія чыгэльна разьбілі фасад і надалі яму магчымасьць закрасаваць глыбокімі і эфэктыўнымі модуляцыямі сьвятла і цені. Звычайная цагляная кладка дазволіла дасягнуць дынамічнай і ў той самы час высока гармонічнай сусьпэльнасьці. Але трэба гадаць, што якая-коледы скульптурная аздоба ў даным разе нават і ня прыдалася-б, — настолькі стройны ўвесь фасад цалком і скончаны ў сваіх дэталях. І ў гэтым асабліва выразна тут яшчэ раз выяўляюцца бязумоўна нямецкія будаўнічыя прыёмы, найбольш дасканалыя ласьне ў цаглянай готыцы. Калі параўнаць касьцёл Ганны да гэтых нямецкіх готыцкіх помнікаў, — дык мы павінны будзем адразу-ж залічыць яго ласьне да гэтае групы, і ў гэтым сэнсе, напрыклад, набліжэньне фасаду віленскае Ганны да аналёгічна апрацаваных фронтонаў царквы Тройцы ў Гданску можа быць асабліва паказальным.

Усе пералічаныя намі дадатныя рысы касьцёлу Ганны ня здолелі, аднак, замацаваць за ім асабліва важнае ролі ў беларускай архітэктуры таго часу. Не зважаючы на ўсю сваю дасканаласьць і стылістычную скончанасьць, ён застаўся ўсё-ж нейкім выключным зьявішчам, адзначаючы пэўны характэрны момант у архітэктурнай гісторыі Беларусі XV стагодзьця, які, аднак, ня можа лічыцца за асабліва істотны этап у агульным посьпехе беларускага готыцкага будаўніцтва. Значэньне гэтага помніку амаль што ня выходзіць за яго ўласныя межы і мала адбываецца ў процэсе далейшага аформленьня беларускага готыцкага тыпу, які вынікае ня з гэтае асновы, і амаль што нічога з яе не бярэ. Далейшае разьвіцьцё беларускае готыкі, наадварот, зусім адкідае і тую агульную канцэпцыю будынку, і тыя надворныя дэталі дэкарацыйнага характару, якія выявіліся ў касьцёле Ганны пры ўмовах вядомае выпадковасьці гэтага чужога архітэктурнага арганізму для беларускае глебы, і замяняе іх на зусім іншую і новую манеру архітэктурнага выяўленьня, што

вынікла, у процілегласьць касьцёлу Ганны, ужо цалком з мясцовых крыніц і традыцый. Праўда ў пераходным тыпе віленскага Бэрнардынскага касьцёлу мы яшчэ маем вядомае падабенства агульнага пляну будынку ў выглядзе простакутніку з дадаткам вялікае многасыценнае апсіды; таксама асноўны характар галоўнае архітэктурнае масы, пакрытае двохспадным дахам, застаўся нязмененым нават і ў далейшых адменьніках. Рысы гэтыя, аднак, зусім ужо не такія істотныя, каб тут можна было казаць аб якой-кольчы беспасрэднай генэтычнай сувязі з касьцёлам Ганны. Грунтоўна адменная апрацоўка аналёгічнага пляну нават ужо і ў Бэрнардынскім касьцёле дазваляе бачыць зьявішча зусім іншага стылістычнага парадку, а яшчэ далей і падабенства пляну зусім зьнікае. Такім чынам, касьцёлу Ганны даводзіцца адвесьці ў беларускім готыцкім будаўніцтве цалкам адасобленае месца: гэта яшчэ тыповы помнік “готыкі ў Беларусі”, занесены ў Вільню ў чыстых нямецкіх формах, і ніяк ня зьліты з лініяй самастойнага разьвіцця беларускага готыцкага будаўніцтва, якое, аднак, ужо ў часы пабудовы гэтага касьцёлу распачынала выяўляцца ў большай арганічнасьці і сваеадменных формах, часткова выходзячы з традыцый ранейшае замковае архітэктурны.

Для характарыстыкі гэтае новае архітэктурнае плыні, дзе ўжо вызначаюцца асноўныя элемэнты таго архітэктурнага стылю, да якога мы дапасоўваем назву “беларускае готыкі”, і які канчаткова аформіўся толькі ў першай палове XVI стагоддзя, — як мы ўжо зазначылі, трэба аддаць увагу больш-менш адначаснаму з касьцёлам Ганны, можа крыху толькі пазьнейшаму, Бэрнарданскаму касьцёлу, як аднаму з найбольш выдатных узораў.

Віленскі Бэрнардынскі касьцёл, заснаваны ў 1468—1469 г., быў спачатку драўляным, але пасля зьнішчэньня яго пажарам 1475 году на тым самым месцы распачата была пабудова мураванага касьцёлу, скончаная па адных вестках у 1512—1516, па другіх — у 1525 годзе, але ў кожным разе ў пачатку XVI стагоддзя¹⁾. У часе маскоўскае вайны будынак гэты быў часткова разбураны і падлягаў рэпарацыі ў 1661—1667 г.²⁾. Нарэшце ў 1794 г. ён быў закрануты пажарам, пасля чаго адбыліся ізноў некаторыя аднаўленьні³⁾. Такім чынам, першапачатковая яго конст-

1) Аб Бэрнардынскім касьцёле наогул гл. наступнае: A. Szysko-Bohusz: Warowne zabytki architektury Koscielnej w Polsce i na Litwie. — Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce/ IX, zes. III i IV. 1914, str. 370—375; И. Иодковский: Церкви, приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси. — “Древности”, VI, 269. Die St. Annenkirche und die Klosternkirchen von St. Bernhardin und St. Michael in Wilna, стр. 25—40; Труды IX Археологического съезда в Вильне, II, 208—209.

2) Kraszewski: Wilno, 11, 315.

3) Ibidem, 317.

рукцыя паходзіць прыблізна з таго самага часу як і касцёл Ганны, але часткова яна відазьменена пазьнейшымі пераробкамі. Так, напрыклад, абодва фронтоны будынку былі змураваны нанова ў стылі барокко, цалком перакладзены крыжовыя скляпенні сярэдняга нэфу, і нарэшце перабудаваны рагавыя вежы заходняга фасаду. Іншыя часткі засталіся ў першапачатковым выглядзе, і сярод іх асабліваю характэрнасьць мае паўднёва-ўсходняя рагавая вежа, а таксама бакавыя фасады з вялікімі готыцкімі вокнамі і абапорнымі эскарпамі, шэрагі бойніц у паўночным муры, і перакрываўці абодвух бакавых нэфу з складанай сыстэмай позня-готыцкіх скляпеньняў. Нарэшце, што важней за ўсё, не зважаючы на ўсе пазьнейшыя дадаткі і пераробкі, цалкам нязьменена захаваўся ўвесь агульны першапачатковы характар будынку, які мае вельмі просты і ў той самы час монументальны выгляд вялікага простакутнага гмаху з двохспадным дахам і рагавымі вежамі. Вежы гэтыя далучаны да асноўнага масыву будынку ў ліку трох: дзьве па рагах заходняга фасаду, і адна — з паўднёва-ўсходняга рогу; з характару агульнай канструкцыі будынку тут можна было-б чакаць і яшчэ аднае, чацьвертае вежы з супроцьлеглага боку, г. зн. з паўночна-ўсходняга рогу, — што мы запраўды і бачым у пазьнейшых помніках канчаткова аформленай беларускай готыкі, — але ў гэтым месцы будынак Бэрнардынскага касцёлу беспасрэдна злучаны з будынкамі кляштару, так што чацьвертае вежы няма. Паколькі, аднак, будынкі кляштару паходзяць ужо з пазьнейшага часу, а ласьне з XVII стагоддзя, — пастолькі магчыма, што першапачаткова тут і была гэтая чацьвертая вежа; у кожным разе, гэткае дапушчэньне ўжо выказвалася ў спэцыяльнай літаратуры¹⁾. У такім выпадку, Бэрнардынскі касцёл быў адным з першых узораў таго характэрнага для беларускае готыкі чагырохвежавага тыпу царкоўнага або касцёльнага будынку, які так дакладна быў распрацаваны ў беларускім будаўніцтве крыху пазьней, г. зн. у сярэдзіне XVI стагоддзя.

Пытаньне аб паходжэньні гэтага сваеадменнага архітэктурнага тыпу нам давядзецца яшчэ закрануць больш падрабязна ў далейшым. Зьяўленьне яго ў Беларусі нельга лічыць нечаканым, калі ўзяць на ўвагу шырокае ўжываньне рагавых веж у замковых будынках, пачынаючы яшчэ з XIV стагоддзя. Але надзвычайна цікавай зьяўляецца бясспрэчная генэтычная сувязь яго зусім не з ранейшай царкоўнай, а ласьне з ваенна-замковай архітэктурнай традыцыяй, якая асабліва ўзмацняецца яшчэ і тым, што ўсе царкоўныя будынкі гэтага тыпу, у тым ліку і Бэр-

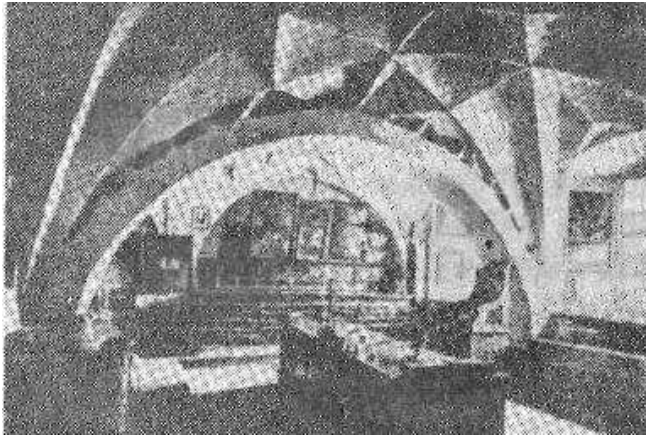
1) M. Sokolowski: Dwa gotycyzmy, wileński I krakowski, w architekturze I zlotnic wie I źródła ich znamion charakterystycznych. – Sprawozdania Komisji do badania historyi sztuki w Polsce, VIII, zwsz. I i II, 1907, str. 5–6.

нардынскі касьцёл, зьяўляюцца будынкамі ўмацаванымі, запраўды напалову цытадэльнага характару, дзе ёсьць цэлы шэраг спэцыяльных абаронных прыладаў, з дапамогай якіх касьцёл ці царква набываюць запраўднае значэньне як-быццам маленькага абароннага замку. Сам па сабе такі характар царкоўнага будынку ня ёсьць нешта выключнае ці надзвычайнае: лічныя прыклады ўмацаваных цэркваў вядомы ў архітэктуры Заходняе Эўропы, а таксама ў Польшчы, і, часткова, на Украіне. Варта ўвагі, аднак, што нідзе такая сыстэма цытадэльнае царквы не засталася дапасаванай да якога-колечы аднаго архітэктурнага тыпу, і толькі ў Беларусі такі тып быў створаны ў XVI стагодзьдзі ў цалкам сваеадменных архітэктурных формах, чаму спрыяла, мабыць, уся ранейшая будаўнічая практыка ў сувязі з канкрэтнымі вымаганьнямі царкоўнага і касьцёльнага будаўніцтва ў умовах рэлігійнае барацьбы. Гэтая характэрная асаблівасьць беларускіх цытадэльных цэркваў выяўляецца асабліва выразна пры параўнаньні іх да бліжэйшых аналёгічных узораў, г. зн. да абаронных касьцёлаў Польшчы, у якіх пануе поўная неўсталяванасьць тыпу, што між іншым ужо адзначалі некаторыя польскія дасьледчыкі¹⁾.

Віленскі Бэрнардынскі касьцёл зьявіўся, мабыць, адным з першых помнікаў цытадэльна-царкоўнага будаўніцтва ў Беларусі, з прычыны чаго абаронны характар яго паасобных частак быў выяўлены, можа, і ня зусім яшчэ выразна. Часткова, магчыма, гэта было ў сувязі з тым, што даны касьцёл, які знаходзіўся ў цэнтральнай частцы вялікага места, яшчэ і ня меў патрэбы ў асабліва грунтоўным умацаваньні і не складаў цалком адасобленае цытадэльнае адзінкі: хутчэй, ён проста ўваходзіў у лінію ўмацаваньняў Дольняга замку ў адпаведнасьці таму палажэньню, якое ён займаў у стасунку да замковае тэрыторыі; аднак, ужо і тут у канструкцыю будынку былі ўнесены спецыяльныя абаронныя прылады ў выглядзе шэрагаў бойніц наўкола муроў і ў вежах. У цяперашні час адзін з такіх шэрагаў захаваўся на паўночным фасадзе; таксама бойніцы розных форм відаць па ўсіх паверхах усходняе вежы; у іншых мясцох, аднак, абаронныя прылады зьнішчаны ў часе пазьнейшых пераробак, так што сучаснае становішча будынку нават і не дае нам поўнага ўяўленьня адносна яго першапачатковае ўмацаванасьці.

Усе пералічаныя канструкцыйныя асаблівасьці досыць блізка ўжо далучаюць Бэрнардынскі касьцёл да помнікаў пазьнейшае беларускае готыкі, якая выявілася ласьне ў тыпах умацаваных царкоўных будынкаў. Побач з гэтым, аднак, некаторыя часткі Бэрнардынскага касьцёлу сьведчаць яшчэ і пра вядомую яго залежнасьць адпапярэдніх нямецка-готыцкіх форм. Папершае,

1) А. Szysko-Bohusz, op. cit., str. 331, 375–376.

Бернардынскі касцёл у Вільні. Складанне ў закрыцці.

тут яшчэ ўжыта, як мы казалі, амаль што такая самая як і ў касцёле Ганны сыстэма агульнага расплянавання будынку, які складаецца з асноўнага трохнаснага корпусу і прыбудаванай да яго з аднаго боку вялікай многасценнай апсіды, моцна выцягнутай у даўжыню. Падругое, нават пры ўсёй агульнай розніцы ў надворнай апрацоўцы гэтага пляну, тут усё-ж яшчэ раз паўтараюцца аналагічныя касцёлу Ганны апрацоўка бакавых фасадаў, якія ва ўсю вышыню прарэзаны вялікімі вокнамі з востралукамі на гары, з тэй толькі розніцай, што з прычыны большых памераў будынку і большае складанасці скляпенняў у яго бакавых нэфах — прамежкі між вокан атрымалі ў Бернардынскім касцёле спецыяльныя абаторы ў выглядзе высокіх, але досыць тонкіх эскарпаў. Аналагічныя эскарпы знаходзяцца тут і на заходнім фасадзе, — але цалком першапачатковы выгляд яго моцна зменены пазнейшымі перапрацаўкамі: можна гадаць, аднак, што спачатку тут таксама было вялікае стрэльчатое вакно, з боку якога змяшчаліся дэкарацыйныя нішы, што, зразумела, ужо не супадае з апрацоўкай аналагічнага фасаду ў касцёле Ганны.

У нутраным ладзе касцёлу, у тых яго частках, якія захаваліся нязмёненымі ад пазнейшых перапрацавак, мы знаходзім складаныя сыстэмы позня-готыцкіх скляпенняў, якія таксама яшчэ выходзяць з чыста нямецкіх архітэктурных крыніц. Першапачатковае накрывальнае захавалася тут ва ўсходніх частках бакавых нэфаў і ў закрыцці; у першых мы бачым дасканалы зроблены зорчатыя скляпенні з пучкамі энэргічна профільаваных нэрвюр, з нутранага боку абатёртых аб шэрагі зграбных васьмісценных філяраў з характэрнымі валікамі па кантах, а з надворнага боку злітых з прамежкамі між вокан, падтрыманымі з надворку абаторнымі эскарамі. У закрыцці сустракаюцца ка-

моркавыя скляпеньні (Zellengewölbe), без нэрвюр, з абাপорай на куты памяшканья. Іншыя часткі будынку ў цяперашні час перакрыты нэрвюрнымі крыжовымі скляпеньнямі, якія, здаецца, ёсць вынік пазнейшага пераробкі. Не зважаючы на гэта, аднак, усянутраная прастора касьцёлу цалком захавала свой пачатковы позыня-готыцкі характар, які ў аснове сваёй яшчэ набліжаны да ўзораў паўночна-нямецкае царкоўнае готыкі.

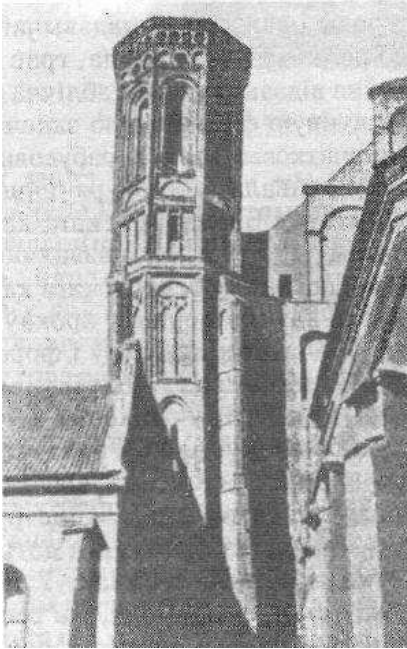
Як мы ўжо зазначалі, аднак пры ўсіх гэтых рысах, агульны надворны выгляд Бэрнардынскага касьцёлу выяўляе ўжо зусім новы стылістычны характар, дзе цалкам адкінуты звычайныя архітэктурныя эфэкты нямецкае царкоўнае готыкі, з заменай іх на нейкі сваеадменны, крыху болей суровы і важкі, але надзвычайна паважны монументалізм. Галоўную ролю тут, зразумела, грае асноўны мотыў рагавых веж, які грунтоўна відазьмяняе ўсё аблічча будынку і ў той самы час надае яму асаблівую формальную закончанасьць. Нават цяпер, калі дзье першапачатковыя вежы перабудованы нанова, і толькі адна ўсходняя вежа захавала цалком ранейшую сваю канструкцыю, агульнае ўражаньне ад Бэрнардынскага касьцёлу застаецца глыбока сучэльным і строгім, дазваляючы залічыць гэты помнік у лік найлепшых помнікаў беларускага касьцёльнага будаўніцтва, дзе наглядаецца адзін з першых крокаў да вызваленьня беларускае готыкі ад чужаземных прыёмаў і форм у напрамку да самастойнае, і вельмі ўдала знойдзенае архітэктурнае канцэпцыі. Але да гэтага ўражаньня шмат спрычыняецца і тое, што ня толькі ў агульнай кампозыцыі будынку, але і ў паасобных частках яго мы тут знаходзім ужо элемэнтны таксама відазьмененага і абноўленага стылю, які далучае да готыцкае канструкцыйнае асновы зусім новыя прыёмы дэкарацыі, ды іншыя дэталі, ператвараючы гэтую аснову ў істотна адменныя формы. У першую чаргу гэта ласьне датычыць веж, з якіх, зразумела, мы вылучаем на першы плян усходнюю, як цалкам нязьмененую і захаваную ў сваім першапачатковым выглядзе.

Запраўды, вежа гэтая, разам з апісанай намі вышэй і цяпер ужо знішчанай Францішканскай званіцай, нават узятая паасобку, бяз сувязі з агульнай архітэктурнай масай касьцёлу, можа лічыцца за адзін з найболей выдатных помнікаў віленскага будаўніцтва. Варта ўвагі, напрыклад, з якім захапленьнем пісаў аб ёй у свой час вядомы польскі дасьледчык, проф. М. Сакалоўскі, зазначаючы, паміж іншым, што “калі-б гэтая вежа была вышэй і болей па сваіх памерах, і калі-б яна стаяла асобна, — дык яна магла-б зьявіцца для Вільні тым самым, чым для Флёрэнцыі зьяўляецца Campanile”¹⁾. З свайго боку, мы ў гэткай ацэнцы ня бачым перавялічэньня, бо і фактычна як Бэрнардынскі касьцёл цалком, так, магчыма, і яго паасоб-

1) М. Sokolowski: Dwa gotycyzmy, с. 4.

ныя вежы павінны былі адыграць вялікую ролю ў віленскім будаўніцтве, вызначаючы тыя асновы новага архітэктурнага стылю, якія ў хуткім часе набылі шмат болей шырокае і важнае значэнне, ня толькі ў Вільні, але і ў іншых мясцовасцях Беларусі. Паралель да флэрэнцкае Campanile тут, такім чынам, зусім да рэчы.

Агульная форма ўсходняе вежы Бэрнардынскага касцёлу вытрымана ў выглядзе высокага васьмісьценніку з нізкім шатровым пакрыццём. Рагі яе маюць такія самыя дэкарацыйныя валікі, якія мы вызначылі як характэрную дэталю ў апрацоўцы нутраных, таксама васьмісьценных філіяроў касцёлу, — і гэтая рыса варта, бязумоўна, асаблівае ўвагі. Азначаная ўжо і М.

Сакалоўскім, яна выяўляе нейкую, наогул не ўласціваю готыцы тэндэнцыю да ўзмацнення падкрэслівання канструкцыйных ліній у гранях і кантах як у гарызонтальным напрамку, што рэзка адрознівае беларускую готыку ад готыкі польскай, і яшчэ раз набліжае яе да крыжацкае архітэктуры, а таксама і наагул да помнікаў паўночна-ўсходняе Нямеччыны, напр. у Вісмары, Ростоку і Гданску. Але разам з тым яна і настолькі тыпова ласьне для беларускае готыкі і настолькі арганічна вынікае з усяе ранейшае сувязі беларускага будаўніцтва з будаўніцтвам крыжацкім, што бязумоўна цалком мае рацыю той самы проф. М. Сакалоўскі, калі ён зазначае, што “ўсе арыгінальныя і зарактэрныя рысы віленскае Бэрнардынскае вежы сьцісла звязаны з мясцовымі вырункамі і маюць свае крыніцы ў

будаўнічых традыцыях гэтага краю”¹⁾. Разам з апрацоўкай рагоў асноўнага васьмісьценніку з дапамогаю памянёных валікаў, якімі азначаны і гарызонтальныя перадазлы паверхаў вежы, да ліку гэтых арыгінальных і характэрных рыс належаць таксама яшчэ і высокія, ярусныя абапорныя эскарпы, ужытыя, як мы зазначалі, ня толькі ў падставе вежы, але і ў галоўным корпусе самага будынку, замест

1) Dwa goty cy zmy, стар.7.

звычайных контрфорсаў, якія засталіся ў Бэрнардынскім касцёле толькі ў альтарнай апсідзе. Нарэшце, вельмі сваеадменны характар мае і наагул уся дэкарацыйная апрацоўка вежы, якая складаецца з ніш і пралёгаў, ужо пазбаўленых востралукаў, але закончаных паўцыркульнымі аркамі. Асобныя паверхі вежы выразна падзелены па гарызонталях, абхопленых гзымсамі або пераванымі рэльефнымі паясамі; у фасадных палёх, апроч таго, сустракаецца яшчэ і вэртыкальны падзел з дапамогай пілястраў; усё гэта разам узятася стварае гармонічнае і лёгкае расчляненьне корпусу вежы, разрахаванае на самы тонкі эфэкт модуляцый святла і цені, прычым у гэтым формальным багацці канчаткова знікае той абаронны характар вежы, які яна ў запраўднасці мела, і які робіцца амаль што няпрыкметным з агульнага выгляду, паколькі спецыяльныя абаронныя прылады, а ласьне рознастайныя бойніцы, дасканалася схаваны тут у складанай сыстэме дэкарацыі. Чым вышэй, тым гэтая дэкарацыя набывае ўсё большую складанасць і эфэктоўнасць, прычым найбольш удалага разьмеркаваньня элементаў аздобы дасягае самы горні паверх з яго багатымі абрамаваньнямі бойніц, атынкаванымі нішамі і навакольнай аркатурай. Усюды, пры гэтым, зьявляецца на сябе асаблівую ўвагу асноўная прасталінейнасць абрысаў, выразнасьць ня толькі вэртыкальных, але таксама і гарызонтальных падзелаў, і нарэшце выключнае ўжываньне паўцыркульных арак, што адбівае ў сабе характэрную для беларускае готыкі новую стылістычную плынь.

Як-бы, аднак, ні былі цікавы ўсе гэтыя дэталі Бэрнардынскага касцёлу, — усё-ж з найбольшай увагай мы павінны ізноў вараціцца да яго агульнай канструкцыі, якая мае найбольш істотнае значэньне. Мы ўжо зазначылі, што ў даным выпадку першы раз у беларускай архітэктуры мы сустракаем больш-менш ясна аформлены тып умацаванага царкоўнага будынку з рагавымі вежамі, што зьявілася пачаткам цікавага працэсу самастойнага разьвіцця беларускае царкоўнае готыкі ў новым стылістычным напрамку. У гэтым сэнсе Бэрнардынскі касцёл вызначыў ужо зусім выразную мяжу, пасля якой разьвіццё готыцкага будаўніцтва ў Беларусі зрабілася значна болей арганічным, выяўляючы свае асноўныя формы не з беспасрэднага перайманьня чужаземных узораў, але з сваіх уласных ранейшых тыпаў, прыёмаў і традыцый.

Нельга, зразумела, адмаўляць, што ў готыцкім будаўніцтве Беларусі ў пэўны час мелі важнае значэньне таксама і гэтыя чужаземныя ўзоры, з якіх вынікалі такія на свой манер дасканалыя, хоць і пазбаўленыя самастойнасьці помнікі як, напрыклад, касцёл Ганны. Але значэньне гэтае захавала сваю моц толькі да пэўнага моманту, паколькі побач з тым у Беларусі яшчэ захоўвалася і ўласная архітэктурная традыцыя, узгадаваная за некалькі сталеццяў у рознастайнага мо нумэнтальнага будаўніцтва.

Пачынаючы з XVI стагоддзя далейшы шлях беларускай царкоўнай архітэктуры якраз і быў пракладзены далейшым ростам гэтае традыцыі з перанясеннем у царкоўныя будынкі ўсіх тых прыёмаў, форм і прынцыпаў, якія выпрацаваліся ў Беларусі за доўгі час амаль што выключна замковага будаўніцтва. Калі спачатку распаўсюджваліся каталіцтва і прынясла з сабой на беларускі грунт гатовыя чужыя формы царкоўнае архітэктуры, — дык ужо параўнальна ў хуткім часе архітэктура Беларусі і ў гэтай галіне варацілася ў сваё ўласнае рэчышча. Не зважаючы на ўсю моц першапачатковых нямецкіх уплываў, можна ўсё-ж лічыць, што нямецкая царкоўная готыка неяк не ўвайшла арганічна ў беларускае будаўніцтва, пакінуўшы ў ім хіба толькі зусім мала звязаныя з пазнейшымі помнікамі ўзоры: формы замковае і ваеннае готыкі, хоць і пазначаныя ў сваёй аснове ад крыжакоў, але за доўгі час арганічна пераапрацаваныя, былі тут значна мацней, — так што калі на рубяжы XV і XVI стагоддзяў, у рознастайнай складанасці свайго насельніцтва Вільні, яшчэ і было магчыма з'яўленне такога будынку, як касцёл Ганны, — дык быць адзінай крыніцай далейшае эвалюцыі ён ужо ня мог. Усё папярэдняе беларускае будаўніцтва ўжо падрыхтавала да таго часу належны грунт, калі ў монументальным царкоўным будаўніцтве магчыма было развіццё таксама і зусім самастойнага архітэктурнага стылю, хоць і пагрунтаванага на готыцкай аснове, але апрацаванага пераважна на ўзорах якраз не царкоўнае, але замковае готыкі. Той факт, што амаль адначасна з касцёламі Ганны ў Вільні паўстае Бэрнардынскі касцёл, — з'яўляецца найлепшым довадам гэтага зацвярджэння.

3.

Цэрквы чатырохвежавага тыпу: Сынкавічы, Мала-Мажэйкава, Супрасль.

Характэрны для беларускае готыкі тып чытадэльнага царкоўнага будынку, умацаванага з дапамогай рагавых веж, які ў першы раз наміціўся ў канструкцыі віленскага Бэрнардынскага касцёлу, знайшоў сваё канчатковае выяўленне ў шэрагу пазнейшых пабудов, дзе ўжо ўсе чатыры рагі простакутнае ў плане царквы набылі абаронныя вежы, пры захаванні позня-готыцкіх сыстэм у кладцы асноўных муроў і ў скляпеннях. Да нашага часу на тэрыторыі Заходняе Беларусі захаваліся тры помнікі гэтага тыпу: Міхалаўская царква ў Сынкавічах (Слунімскага павету, на Горадзеншчыне), царква ў Мала-Мажэйкаве (Лідзкага павету на Віленшчыне), і нарэшце царква Добравешчання ў Супрасльскім манастыры (Беластоцкага павету на Горадзеншчыне). Гэтыя тры будынкі, вельмі падобныя між сабой у агульных канструкцыйных і

стылістычных рысах, і толькі часткова розныя ў некаторых дэталях, як-быццам вызначаюць нейкія асноўныя этапы ў паступовым развіцці і аформленні таго сваеадменнага стылю беларускіх готыцкіх будоў, які, выходзячы з караняў ранейшага замковага будаўніцтва, стварыў у першай палове XVI стагоддзя найболей арыгінальныя ўзоры беларускае архітэктуры, цалком непадобныя ні да воднага з ліку вядомых нам архітэктурных помнікаў іншых краін¹⁾.

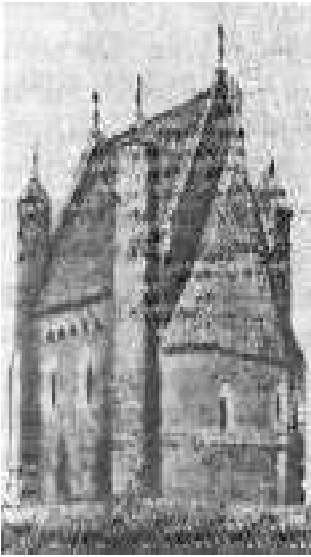
Першы з памянёных намі будынкаў — Міхалаўская царква ў Сынкавічах — зьяўляецца, мабыць, і хронрлёгічна першым у шэрагу аналёгічных пабудоў, дзе новая чатырохвежавая конструкция ў першы раз была канчаткова замацавана ў вельмі простых, але закончаных і монументальных формах. У агульных рысах царква гэтая мае вядомае падабенства да Бэрнардынскага касцёлу, — але ўжо робіць значны крок наперад у сэнсе сваёй конструкцыйнай сцэльнасці і стылістычнай вытрыманасці, што выяўляецца ў шмат болей компактным агульным абрысе, у зграбнасці паасобных частак будынку, і ў поўнай прапарцыяльнасці яго нутранага і знадворнага падзелу. На жаль, для бясспрэчнага датавання гэтага помніку няма ніякіх крыніц. Калі ў шэрагу чатырохвежавых будынкаў мы аддаем яму першае месца, — дык гэта выключна на падставе стылістычных адзнак, і на падставе гэтых самых даных і наагул больш або менш дакладна мы маем магчымасць дапасаваць яго да пэўнага часу, адкідаючы ўсе тые фантастычныя дапушчэнні, якія часам адносілі яго пабудову ледзь не да X–XI стагоддзя²⁾. Агульная готыцкая конструкция Сынкавіцкае царквы ўжо сама па сабе паказвае на пэўную эпоху; але прысутнасць у гэтым будынку характэрных позня-готыцкіх скляпеньняў, асабліва так званага “крышталёвага” зорчатага скляпеньня ў дзяканіку, яшчэ болей звужае тые хронолёгічныя межы, у якіх паўстаньне такога будынку можна лічыць магчымым: для Беларусі — гэта канец XV або пачатак XVI стагоддзя, прычым якраз аб XVI стагоддзі хутчэй за ўсё сьведчаць, у дадатак да сыстэмы скляпеньняў, тые іншыя конструкцыйныя рысы царквы, якія выяўляюцца ў ёй у параўнаньні да Бэрнардынскага касцёлу, і якія змушаюць лічыць яе хаця-б крыху пазнейшай за гэты апошні.

У стасунку да Бэрнардынскага касцёлу царква ў Сынкавічах здаецца лёгічным вынікам далейшага развіцця аналёгічнае архітэктурнае схэмы. У аснове яе мы бачым той самы простакутны масыў, пакрыты высокім двохспадным дахам і ўмацаваны ра-

1) Апісаньне ўсіх гэтых будынкаў, разам з значным лікам фотографічных здымкаў, рысункаў, плянаў і перакрояў падана ў памянёных намі ніжэй артыкулах А. Szyszki-Bohusza: *Wagowne zabytki architektury kościelnej*, і И. Иодковского: *Церкви, приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси*.

2) Пар. думкі розных аўтараў, цытаваныя Иодковским, стар. 290.

гавымі вежамі. Але веж гэтых, замест Бэрнардынскіх трох, з’явілася тут ужо чатыры, а таксама вядомая розніца наглядаецца ў прапорцыях: будынак мае адносна меншую даўжыню і значна болей высокі дах з болей стромкімі спадамі, агульная вышыня якога такая самая як і вышыня асноўных муроў ад грунту да горняга краю. Рысы гэтыя, у параўнагні да Бэрнардынскага касцёлу, надаюць будынку Сынкавіцкай царквы болей монументальны характар, і разам з тым крыху відазмяняюць агульныя абрысы знадворнага перакрыцця, паколькі стромкі дах уздымаецца тут вышэй за рагавыя вежы.

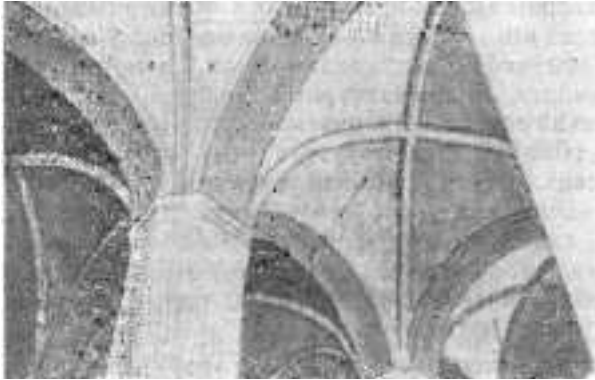

Царква ў Сынкавічах.
Агульны выгляд.

Аднак, яшчэ большую розніцу мы знаходзім тут у дэталях самай канструкцыі, прычым выяўляюцца некаторыя зусім новыя і надзвычайна важныя яе элементы. Перш за ўсё, мы тут сустракаем задавалася-б зусім нечаканую архаічнасць агульнага пляну. Не зважаючы на чыста готыцкую апрацоўку муроў і скляпеньняў будынку, плян яго вытрыманы ў характары старадаўніх плянаў шасціслуповых цэнтральна-кумпальных бізантыцкіх цэркваў, што можа сьведчыць аб паўторным звароце старой, яшчэ з XII стагоддзя ня згубленай традыцыі. У пляне Сынкавіцкая царква мае выгляд выцягнутага прастакутніку, які разбіты з дапамогай шасці нутраных слупоў на тры прадоўжаныя нэфы, закончаныя з усходняга боку паўкруглымі апсідамі. Аналогія да бізантыцкага пляну тут ствараецца поўная, і толькі ў асобных частках ён мае вядомае ўскладненне праз новыя дадаткі, а ласьне праз невялічкі, асобна прыбудаваны прытвор з заходняга боку, і праз чатыры рагавыя вежы, дзве з якіх у пляне круглыя, а дзве васьмісценныя; вежы гэтыя, аднак, амаль што выдзелены, і толькі дакраняюцца рагоў асноўнага прастакутніку, злучаючыся з памяшканнем царквы з дапамогай нутраных праходаў, зробленых у яе вельмі тоўстых муроў.

Было-б, аднак, памылкай лічыць, што ў Сынкавіцкай царкве мы маем справу з беспасрэдным аднаўленьнем бізантыцкае архітэктурнае схэмы, бо, не зважаючы на бізантыцкі ў сваёй аснове плян, мы тут знаходзім у самай істоце адменную агульную канцэпцыю будынку, дзе плян гэты атрымаў чыста готыцкую апрацоўку у сваім канструкцыйным аформленьні, ствараючы новы, сынтэзаваны архітэктурны арганізм цалком арыгінальнага тыпу. Па сут-

ЦАРКВА Ў СЫНКАВІЧАХ.

Сынковіцкая царква. Складзены.

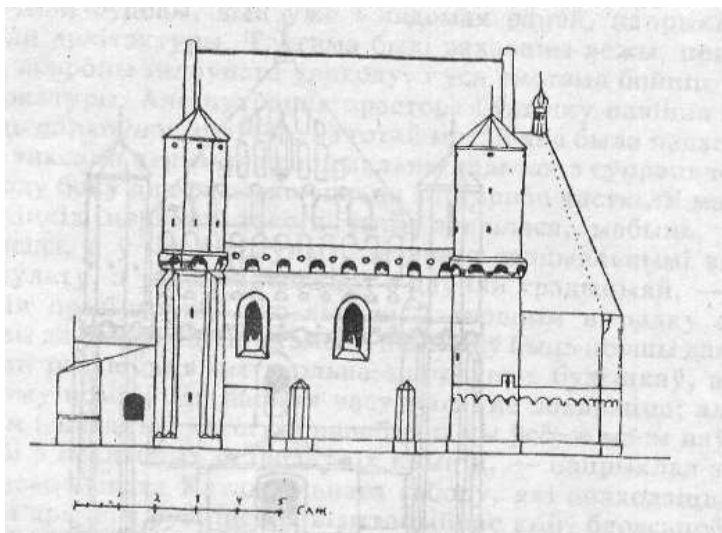
насыці, асобныя часткі пляну нават страцілі тут тое значэнне, якое яны мелі ў запраўдных бізантыцкіх сыстэмах, так што агульнае распінаванне будынку хутчэй набыло ў даным выпадку характар нейкае старасьевае для свайго часу рэмінісцэнцыі, а не запраўднае спробы пагрунтавання новае конструкцыі на старадаўнім пляне. Так, напрыклад, нутраныя слупы будынку, — досыць тонкія, васьмікантовыя, параўнальна мала моцныя, — бяспрэчна, і не маглі-б на сябе ўтрымаць важкую масу бізантыцкага перакрыцця з яго падпорнымі аркамі, парусамі і падкумпальным барабанам, і адразу відаць, што для гэтага гэтыя яны ніколі і не прызначаліся, што бізантыцкае іх размеркаванне не выклікалася жаданнем пакласці па іх запраўдную бізантыцкую сыстэму. Наадварот, яны з самага пачатку былі прызначаны для іншага ролі, якая з посьпехам на іх і ўскладзена: замест бізантыцкага кумпальнага пакрыцця яны трымаюць шэрагі готыцкіх крыжовых скляпеньняў з нэрвюрамі, болей высокіх у асяродкавым нэфе і болей нізкіх у бакавых, прычым у апошніх з надворнага боку скляпеньні гэтыя абалётны аб бакавыя мury, і як звычайна ў готыцкіх помніках яшчэ падтрыманы знадворку з дапамогай невялічкіх контрфорсаў, размешчаных па два на кожным бакавым фасадзе. Усходнія слупы злучаны паміж сабой, а таксама з бакавымі мурамі з дапамогай готыцкіх востралукаў, якія абмяжоўваюць згары пралёты альтарных апсід. Нарэшце, пры звычайным пакрыцці дзвёх апошніх, у дзяканіку мы яшчэ раз знаходзім чыста готыцкае зорчатае скляпеньне. Такім чынам, ня гледзячы на бізантыцкі плян, нутраная прастора царквы мае цалкам готыцкае аблічча, што яшчэ болей падкрэслена, апроч конструкцыйных прыёмаў, яшчэ і готыцкай стрэльчатой формай вокан.

Да гэтага, зразумела, няма ўжо чаго і казаць аб тым, што ўвесь надворны выгляд будынку, як вынікае з паданага намі вышэй адносна яго агульных форм, знаходзіцца ў поўнай супярэчнасці з аб'ёмнай бізантыскай схэмай, і выяўляе, замест таго, зусім процілеглыя архітэктурныя тэндэнцыі, якія вынікаюць з яго готыскай асновы, апрацаванай у падворных масах у сваеадменным, тыповым для беларускае готыкі характары. Гэтая сваеадменнасць, апроч агульнай чатырохвежавай конструкцыі, таксама наглядаецца тут і ў цэлым шэрагу дэталей як конструкцыйнага, гэтак і чыста дэкарацыйнага прызначэння, прычым некаторыя з іх, да вядомай ступені, як-быццам дазваляюць нам болей канкрэтна высветліць тыя ці іншыя наогул магчымыя крыніцы данага архітэктурнага тыпу.

Асноўным мотывам надворнае апрацоўкі Сынкавіцкае царквы з'яўляецца мотыву паўцыркульных арак у рознастайных адменах і камбінацыях. Востралукі параўнальна маленькі вокан тут наагул занадта нязначныя, каб граць якую-кольчы прыкметную ролю. Але гэтая перавага паўцыркульных абрысаў мае ў некаторых частках будынку выразныя конструкцыйныя падставы ў сувязі з систэмай абароннага ўмацавання царквы, што можа лічыцца досыць важным для высвятлення паходжання і генэзы гэтай пашыранай формы, якую мы ўжо адзначалі як форму тыповую для беларускіх адменьнікаў нават позьняе готыкі. Выяўлена гэтая конструкцыйная пагрунтаванасць у тым, што ўся горняя частка будынку Сынкавіцкае царквы, апроч толькі ўсходняга фасаду, абхоплена магутнай аркатурай, абалёткай на шэраг ступеньчатых пагройных кронштэйнаў, якая адпавядае запраўднаму баявому апасанню будынку і мае ў сабе, у прамежках між арак, шэраг акруглых бойніц, выведзеных знутраных абаронных памяшканняў, размешчаных на гары царквы над скляпеннямі і ў яе рагавых вежах. Апошнія таксама абкружаны потым аркатурным поясам з бойніцамі, які, такім чынам, перарваны толькі на ўсходнім муре над альтарнымі апсідамі, што пакідае гэты бок царквы крыху меней умацаваным; але магчыма, што гэта ёсць вынік пазнейшых пераробак, напрыклад, у часе рэмонтаў 1841 і 1880–81 г. г., і што раней абаронная аркатура цягнулася наўкола ўсяго будынку цалкам.

Уся гэтая абаронная систэма, якая ў надворным сваім выяўленьні ўжо мае ў сабе элементы пэўнае дэкарацыйнасці, бясспрэчна, можа быць пастаўлена ў беспасрэдную сувязь з аналёгічнай систэмай абаронных прылад, якую мы ўжо сустракалі ў некаторых частках апісаных намі вышэй віленскіх цыгальных муроў 1505–1522 году, што сведчыць аб нейкіх блізкіх узаемных дачыненнях, якія маглі існаваць у пачатку XVI стагоддзя паміж запраўднай ваенна-абароннай архітэктурай і часткова

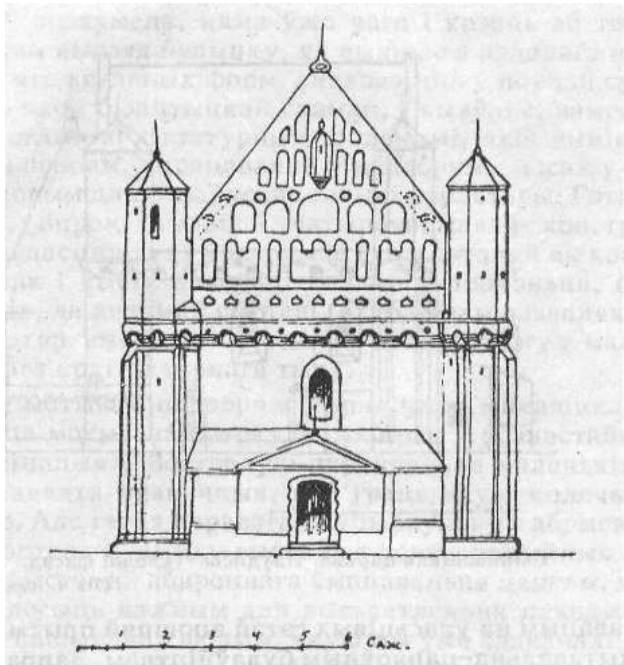
ЦАРКВА ў СЫНКАВІЧАХ.

Сынковіцкая царква. Паўднёва-ўсходні фасад.

(Па І. Іодкоўскаму)

пагрунтаваным на ўласцівых гэтай апошняй прыёмах і формах, новым цытадэльна-царкоўным будаўніцтвам. Запраўды, у абодвух выпадках характар прарэзанай бойніцамі аркатуры цалкам аналёгічны ў сваіх абрысах і мае зусім тое самае прызначэнне. Але гэта яшчэ ня ўсё: ня толькі ў адной абароннай сыстэме, але і наагул у стасунку да ўсяе конструкцыі Сынковіцкае царквы, аналёгія можа быць яшчэ болей паглыблена шляхам набліжэння гэтай конструкцыі да такога, напрыклад, абароннага будынку, як брама Субач у тых самых віленскіх цытадэльных мурах, дзе падабенства да Сынковіцкае царквы ўжо не абмяжоўваецца адной толькі баявой аркатурай, але выяўляецца таксама і ў размяшчэнні гэтае аркатуры наўкола блізка падобнага ў сваіх агульных абрысах будынку. Калі параўнаць між сабою браму Субач і Сынковіцкую царкву, дык можна адразу адзначыць вельмі блізкае агульнае іх падабенства і ў асноўным простакутным масыве будовы, і ў характары высокага даху, і ў размяшчэнні рагавых веж, блізка прысунутых да будынку і звязаных з ім баявым аркатурным поясам у суцэльную абаронную адзінку, — прычым ані розніца пляну, ані дэталі апрацоўкі фасадаў, ані нарэшце тое, што брама Субач мае дзве вежы, а Сынковіцкая царква — чатыры, ня знішчае і не паслабляе гэтага агульнага падабенства найболей істотных элементаў архітэктурнае схэмы. На нашу думку, такое падабенства нельга лічыць выпадковым, але наадварот — яго трэба выводзіць збясспрэчнае супольнасьці самых будаўнічых

Сынкавіцкая царква. Заходні фасад.
(Па І. Іодкоўскаму).

прынцыпаў і прыёмаў у абодвух паказаных намі помніках, і нават бачыць у ім магчымыя рысы болей блізкае іх узаемнае сувязі. Цалком натуральна, што царкоўнае будаўніцтва XVI стагоддзя, маючы на мэце стварэнне спецыяльнага ўмацавання, царкоўна-цытадэльных будынкаў, павінна было скарыстаць з тае практыкі, якую ўжо раней мела беларускае абароннае будаўніцтва, і мела магчымасць узяць сабе за ўзор ужо нейкія больш-менш аформленыя тыпы абаронных пабудов. З ліку апошніх у першую чаргу лепей за ўсё маглі быць узяты тыя, якія найболей лёгка было дапасаваць для новых мэт, унікаючы патрэбы ў апрацоўцы цалкам новай конструкцыі, абаронная прыдатнасць якой ня была-б бясспрэчна засведчана ранейшай практыкай. А такім вымаганнем найлепей адпавядаў абаронны будынак якраз тыпу брамы Субач, або да яе падобнага, дзе цалкам ужо былі закладзены належныя магчымасці далейшае яго распрацоўкі і паступовага развіцця ў патрэбным кірунку.

У такім разе, працэс аформлення цытадэльнае царквы чатырохвежавага тыпу мог адбывацца наступным парадкам. Асноўная простакутная форма будынку, разам з двухспадным перакрыццём, маглі быць цалкам захавана, як зусім адпаведная

для царкоўнай будовы, дый ужо і вядомая раней, напрыклад у касцёльнай архітэктурцы. Таксама былі захаваны вежы, прызначаныя для абароны галоўнага ўваходу, і ўся сыстэма бойніц у надворнай аркатуры. Але нутраная прастора будынку павінна была ўжо набыць царкоўнае аблічча, і з гэтай мэтай яна была падзелена слупамі, а таксама атрымала спецыяльны дадатак з супроцьлеглага ад уваходу боку для размяшчэння альтарнае часткі. У магчымых каталіцкіх цэрквах такога тыпу з'явілася, мабыць, адна вялікая апсіда, а ў праваслаўных, згодна з спецыяльнымі вымаганьнямі культу, а таксама, можа, і з даўняй традыцыяй, — тры апсідальныя прыбудовкі, што з'яўляло ў апошнім выпадку самы плян царквы да бізантыцкае схэмы. Такі мусіў быць першы дапушчальны этап развіцця цыгдальна-царкоўных будынкаў, адпаведныя якому помнікі да нашага часу маглі не захавацца; але аб запраўдным існаваньні чагосьці падобнага мы ўсё-ж маем пэўныя зазначэнні з некаторых старадаўніх крыніц, — напрыклад з рысунку Берасцейскага Катадральнага сабору, які знаходзіцца на загалоўным аркушы рукапіснае візытацыйнае кнігі берасцейскіх цэркваў з XVIII стагоддзя¹⁾. Хоць гэты рысунак і вельмі схэматычны, усё-ж, аднак, з яго выразна відаць, што берасцейскі Катадральны сабор калісьці меў выгляд звычайнага простакутнага будынку з высокім дахам, галоўны фасад якога абаранялі дзве круглыя рагавыя вежы, аднолькавыя з усім будынкам сваёй вышыняй. Канструкцыя гэтая, яшчэ вельмі блізкая да брамы Субач або якога-колечы іншага аналогічнага будынку, як бачым, цалком супадае з нашым папярэднім дапушчэннем.

Далейшае развіццё цыгдальных царкоўных будынкаў павінна было ісці ў напрамку іх органічнага ўскладнення ў мэтах надання ім належнае поўнае абароназдольнасці. Канструкцыя Субачы, зусім прыдатная для мескае брамы, ужо не магла задаволіць усе фортыфікацыйныя патрэбы перанясенні яе ў царкоўны будынак, бо яна мела толькі дзве вежы з галоўнага фасаду, зьвернутага ў надворны бок, адкуль магла пагражаць небяспека нападу, у той час як задні яе фасад, які выходзіў у места, пакінуты быў, натуральна, без спецыяльнага ўмацавання. Размешчаны паасобна, цыгдальны царкоўны будынак, наадварот, ужо вымагаў пасіленае абароны з усіх небяспечных бакоў, набываючы характар самастойнае абароннае адзінкі. Адсюль вынікала патрэба ў павялічэнні ліку веж а таксама ў распаўсюдненні сыстэмы іншых абаронных прылад на ўсю корпусу будынку. Першы крок у гэтым напрамку зроблены быў, мусіць, у такіх пабудовах як, напрыклад, віленскі Бэрнардынскі касцёл, дзе з'явілася трэцяя вежа з боку альтарнае часткі, пры беспасрэдным далучэнні

1) Liber visitationum Ecclesiae Cathedralis et Ecclesiarum Brestensium. Рys. сабору рэпродукаваны ў кнізе Батюшкова: Белоруссия и Литва стар. 141.

чацвёртага рогу будынку да іншых пабудов, у даным выпадку — да кляшторных корпусаў. Але гэта было не заўсёды магчыма і не заўсёды мэтазгодна, — дый нельга забывацца на тое, што віленскі Бэрнардынскі касцёл быў усё-ж змураваны ў цэнтры вялікага места, дзе ня было такой няўхільнай пагрэбы ў цалком непаступнай фортыфікацыі. З гэтай прычыны, трохвежавая конструцыя Бэрнардынскага касцёлу зрабілася як-бы прамежкавай на шляху да канчатковага аформлення беларускага тыпу цытадэльнае царквы, наступным-жа і апошнім крокам было лёгічнае далучэнне чацвёртае абароннае вежы, што і замацавала тыя цалком закончаныя чатырохвежавыя конструцыі, якія захаваліся да нашага часу ў Сынковічах, Мала-Мажэйкавае і Супраслі, г. зн. ужо ня ў местах, але ў невялічкіх, мала заселеных мястэчках.

Такім чынам, чатырохвежавыя абаронныя цэрквы Заходняе Беларусі, трэба, на нашу думку, амаль што цалком выводзіць з ваенна-замковага будаўніцтва, і толькі часткова браць на ўвагу іх значна меней істотную сувязь з папярэдняй чыста царкоўнай архітэктурай. Зразумела, конструцыя такога, напрыклад, будынку, як віленскі Бэрнардынскі касцёл, мае ў сабе некаторыя рысы залежнасці ад ранейшае касцёльнае готыкі нямецкага тыпу; таксама, будынак Сынковіцкае царквы можна лічыць за вядомае сынтэтычнае спалучэнне бізантыцкага царкоўнага пляну з апрацоўкай яго ў характары готыцкага царкоўнага будынку ў нутраных частках. Але ў агульнай трактоўцы ўсяго суцэльнага архітэктурнага арганізму беларускае чатырохвежавае царквы XVI стагоддзя гэтыя элементы ўсё-ж ня граюць кіраўнічае ролі. Як пэўны сваеадменны тып, чатырохвежавая царква цалком вырастае з папярэдняе абароннае архітэктуры¹⁾.

З такога погляду асабліваю цікавасць набываюць для нас і некаторыя іншыя, раней не адзначаныя намі дэталі ў апрацоўцы будынку Сынковіцкае царквы, якія яшчэ выразней выяўляюць у ім рысы замковай архітэктурнай традыцыі ня толькі ў конструкцыйных прыёмах, але таксама нават і ў зусім незалежных ад гэтых прыёмаў формах надворнае дэкарацыйнае аздабы. Як мы ўжо казалі, асноўным элементам апрацоўкі фасадаў з'явіўся тут аркавы пояс з бойніцамі, які апроч свайго абароннага прызначэння, часткова граў таксама і дэкарацыйную ролю. Да вядо-

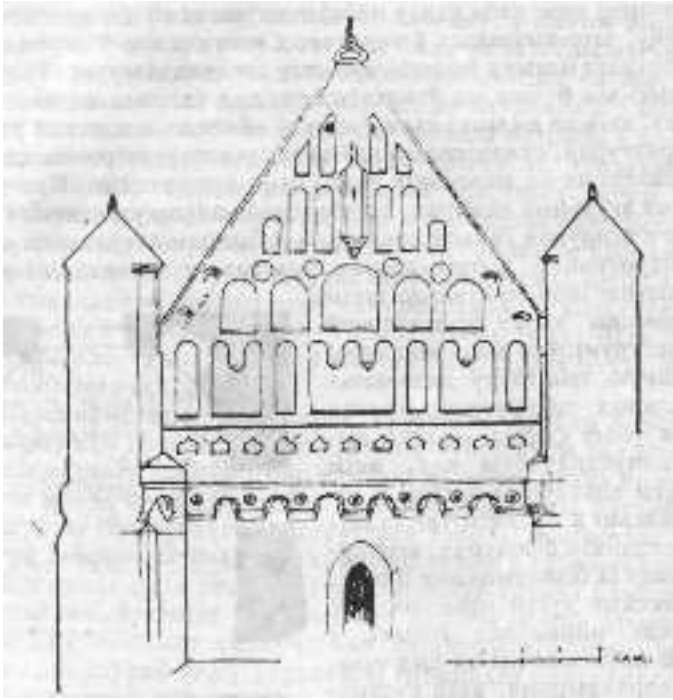
1) Між іншым, лічым патрэбным адзначыць, што гэтыя нашы пагляды на беларускую готыку, таксама як і наогул на беларускую архітэкттуру XI–XVI ст., былі ў свой час выкладзены ў популярнай форме М. Каспяровічам, якому яшчэ з 1923 г. нашыя “Нарысы” вядомы былі ў рукапісу. Гл. яго артыкулы “Беларускае мастацтва і яго даследчыкі” — “Савецкая Беларусь” за 1924 год, №№ 197 (194) і 198 (195) ад 27–28 жніўня; “Беларуская архітэктурна” — выд. Віцебскага Акруговага Т-ва Краязнаўства, Віцебск, 1925; “Асноўныя моманты гісторыі беларускага дойлідства” — “Полымя” за 1927 г. № 5, стар. 183 і наст.

май ступені пояс гэты надаў нейкі асноўны тон усёй орнамэнтыцы будынку, што выявілася ў некаторых частках яго ў перанясенні аналёгічнага мотыву ў прыёмы чыстае дэкарацыі муроў. Такую дэкарацыю мы бачым на ўсходніх вежах, а таксама на альтарных апсідах, якія на вышыні каля 3 мэтраў абхоплены плюскай рэльефнай аркатурай, складзенай з паўцыркульных арак романскага тыпу, абাপёртых на маленькія трыкутныя кронштэйны. Пры крыху меншых агульных памерах, аздоба гэтая цалком узгоднена ў сваёй форме з асноўнай баявой аркатурай, і быццам зьяўляецца нейкім яе дапаўненнем, вытрыманым у тым самым характары і рытме, што, паміж іншым, стварае зусім сваеадменны эфэкт у альтарнай частцы, грунтоўна відазьмяняючы звычайную трактоўку надворных апсідальных паўкружын. Другая варта ўвагі форма — гэта высокі конусападобны дах, якім пакрыты альтарныя апсіды ў адпаведнасьці з высокім трыкутнікам усходняга фронтона, што супярэчыць іх бізантыцкаму пляну, але таксама зусім невядома і ў помніках царкоўнае готыкі, і хутчэй набліжаецца да тых прыёмаў перакрыцця, якія сустракаюцца ў замковых вежах. Цікава, пры гэтым, што тут будаўнік царквы відавочна хацеў паслабіць уражаньне тае трохпадзельнасьці альтарнае часткі, якая была ім дапушчана ў пляне, складзеным з трох паасобных акружын, і абавязкова імкнуўся да аднаго супольнага даху, які перакрыў-бы ўсе тры апсіды разам, і як-мага болей быў-бы набліжаны да правільнага конусападобнага пакрышця. З гэтай мэтай ён змушаны быў ужыць арыгінальны прыём падвядзеньня горняга краю апсід пад адну больш-менш правільную паўкруглую лінію з дапамогай зьмяшчэньня ў горніх частках паміжаапсідных паглыбленьняў асобных канцэнтрычных арачак паступова павялічанага памеру¹⁾.

Сынкавіцкая царква. Плян скляпеньня ў дзяканіку. (Па І. Іодкоўскаму).

1) Трэба зазначыць, што гэты прыём, апроч Сынкавіцкае царквы, сустракаецца таксама і ў некаторых іншых беларускіх будынках. Так, напрыклад, мы знаходзім яго ў віленскай Траецкай царкве ў злучэньні з аналёгічнай апрацоўкай альтарных апсід з дапамогаю дэкарацыйнае аркатуры, што засталася ў гэтым будынку нязьмененым, не зважаючы на пазьнейшыя грунтоўныя яго пераробкі. Гл. *Sprawozdania Komisji do badania historyi sztuki w Polsce*, IV, стар. ХСІІІ, табл. 31. Хутчэй за ўсё, ласьне з Беларусі ён быў перанесены і ў Маскву, дзе ён сустракаецца, як вынятак, у саборнай

Сынковіцкая царква. Галоўны фронтон.
(Па І. Іодкоўскаму).

Нарэшце, трэці прыём, які таксама, мабыць, мае вядомае дачыненне да замковае архітэктуры, мы знаходзім у апрацоўцы фронтонаў Сынковіцкае царквы, дзе шырока ўжыта тая сыстэма складанае дэкарацыі паверхні муроў з дапамогаю цэлага шэрагу рознастайных затынкаваных ніш, якую мы ўжо сустракалі ў вежах Мірскага замку. Асабліва ўдала дэкарацыя гэтай дапасавана ў Сынковіцкай царкве да заходняга яе фронтона, якому ня глядзячы на значныя яго памеры надана такім спосабам нейкая быццам празрыстасць і лёгкасць, што цалкам угадняе яго абрысы як з усім характарам высокага перакрываў будынку, так і з лёгкай страхой альтарнае часткі, і з вэртыкальнымі масамі веж. Эфэкт гэты дасягаецца, з аднаго боку, прадуманым і дакладна разрахованым размяшчэннем памянёных дэкарацыйных ніш у полі фронтона, з другога-ж боку — шляхам надання ім надзвычайна рознастайных форм і памераў, што стварае вельмі бага-

туго і ў той самы час спакойную, прапорцыянальную аздабу. Самы прыём гэты, зразумела, ня мае ў сабе нічога выключнага, бо ён вядомы часткова і ў Польшчы і на Украіне, а таксама вельмі пашыраны ў Беларусі, дзе з ліку ўжо апісаных намі помнікаў можна назваць, напрыклад, Мікольскі касцёл у Вільні, і асабліва — ужо памянёны намі Мірскі замак. Але ў Сынковіцкай царкве мы маем узор найболей складанага яго развіцця на беларускай глебе, дзе ён набывае ўжо рысы вядомае самастойнасці, і цалкам сваю ўласную стылістычную афарбоўку, што намячалася яшчэ ў Мірскім замку, тут-жа было канчаткова выяўлена і замацавана. У гэтым стасунку, мабыць, якраз Мірскі замак і трэба лічыць за тую асноўную крыніцу, якая была пакладзена ў аснову для дэкарацыі Сынковіцкае царквы, што нават давала магчымасць некаторым аўтарам выказваць дапушчэнне, нібыта абодва гэтыя помнікі маглі быць творами тых самых майстроў¹⁾. Бясспрэчнага пацвярджэння правільнасці гэтае думкі мы ня маем; але беспасрэдную стылістычную сувязь Мірскага замку і Сынковіцкае царквы — адмаўляць, бязумоўна, нельга, хаця ў апошняй мы і знаходзім значна болей ужо развіцця і ўдасканалення формы аналёгічнае ў прынцепах дэкарацыі.

Як бачым, усе адзначаныя намі характэрныя рысы Сынковіцкае царквы, як у канструкцыі гэтага будынку, так і ў дэкарацыйнай яго апрацоўцы, нязменна прыводзяць нас да ўзораў замковае архітэктуры, і ласьне ў гэтай апошняй знаходзяць папярэднія свае аналёгіі. Зразумела, той новы архітэктурны тып, які ў першы раз выразна аформіўся ў Сынковіцкай царкве, ня вырас з беспасрэднага пераймання гэтых узораў, але быў вынікам арганічнае перапрацоўкі старых асноў у новай галіне будаўніцтва. Аднак, для высьвятлення гэтага працэсу ўсе паданія намі набліжэнні могуць быць досыць істотнымі. І ў сувязі з гэтым асабліва выразна выяўляецца ўласнае значэнне Сынковіцкае царквы ў гісторыі беларускае архітэктуры XVI стагоддзя, як помніку, з дапамогай якога мы хоць часткова вызначаем паходжанне і генэзу сваеадменных форм беларускае царкоўнае готыкі.

Наступным этапам у развіцці беларускіх чатырохвежавых цэркваў XVI стагоддзя можна лічыць пабудову царквы ў Мала-Мажэйкаве. Тут трэба рашуча адхіліць пагрунтаванае па даных спрэчнага дакумэнту ад 1648 году²⁾ пераконанне, нібыта гэтая царква была збудавана ў 1407 годзе, на падставе чаго ў 1907 г.

1) Иодковский, *op. cit.*, стар. 300.

2) Знаходзіцца ў архіве царквы.

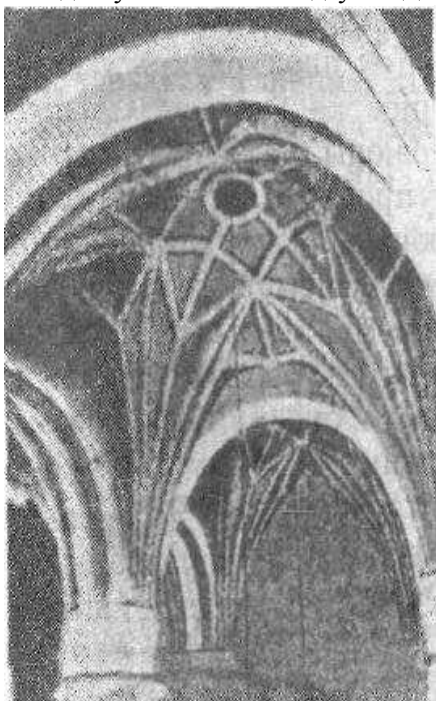
святкавалася, нават, пяцісотлецце яе існавання; папершае, гэтая дата — 1407 год — падана ў докумэнце зусім беспадстаўна і без вызначэння крыніц, адкуль яна вядома, а ў палове XVII стагоддзя ўжо магло стварыцца легендарнае паданне адносна пабудовы царквы, запраўдны час якой быў забыты; падругое, — што найболей важна, — самыя формы гэтага будынку, асабліва складаная сыстэма скляпеньняў, ніяк не даюць магчымасці адносіць яго пабудову да пачатку XV стагоддзя, і бязумоўна сьведчаць, што ён мог быць збудаваны не раней як у пачатку XVI стагоддзя. Апроч таго, захаваны ў царкоўным архіве фундушавы запіс ад 1542 году выразна вызначае, што ў гэты час царква ўжо існавала. Такім чынам, больш-менш дакладна можна яе датаваць першай паловай XVI стагоддзя, пры гэтым, аднак, крыху пазней за Сынкавіцкую царкву, аб чым сьведчаць некаторыя стылістычныя асаблівасці Мала-Мажэйкаўскага будынку.

Да нашага часу Мала-Мажэйкаўская царква захавалася ня зусім у першапачатковым выглядзе і ў некаторых частках сваіх зьменена пазнейшымі перабудовкамі, якія адбыліся ў 1817 і асабліва ў 1871–72 г. г. Перабудовкі гэтыя найболей закранулі надворныя фасады будынку, якія шмат у чым пазбаўлены цяпер ранейшае свае характэрнасці, і найменей выявіліся ў агульным пляне, дзе цалкам захавана ўся пачатковая структура. Але якраз, выходзячы з пляну, і можна лепей за ўсё вызначыць беспасрэдную сувязь Мала-Мажэйкаўскае царквы з царквой у Сынкавічах, і ўбачыць у некаторых дэталях далейшы шлях развіцця аналагічнага архітэктурнага тыпу. У агульных рысах пляны гэтых абодвух будынкаў, а адпаведна таму і ўсё надворнае іх аблічча, блізка падобны паміж сабою. Аднак, у асобных частках тут наглядаецца і вядомая розніца. Перш за ўсё, гэта датычыць размяшчэння веж у стасунку да галоўнага корпусу будынку: у Сынкавічах мы бачылі далучэнне веж самастойнага пляну да рагоў асноўнага чатырохкутніка як амаль што незалежных адзінак, беспасрэдна з гэтым чатырохкутнікам ня злітых і як-бы ад яго адасобненых; у Мала-Мажэйкаве, наадварот, мы знаходзім ужо досыць шчыльную і арганічную сувязь веж і асноўнага корпусу; калі ў Сынкавіцкай царкве вежы былі яшчэ толькі дадаткам да разбітага ў бізантыйскай схэме пляну, — дык тут яны ўжо цалком уваходзяць у гэты плян і ператвараюць яго ў новую схэму. Вежы Мала-Мажэйкаўскае царквы ўжо ня маюць поўных акружын у плянах, але нібыта ўцягнуты ў рагі будынку, мury якога беспасрэдна пераходзяць у іх акруглыя корпусы і як-бы складаюць з імі адну суцэльную архітэктурную масу. У параўнанні да Сынкавіцкае царквы гэтым спосабам дасягаецца яшчэ болей кампактнае і закончанае адзінства пляну, і гэта нават магло б мець вынікам значна ўзмоцненую монументальнасць усяго будынку цалком, пры

ёмове іншае надворнае апрацоўкі веж і фасадаў; аде ё апошняй, як мы ўбачым ніжэй, атрымалі перавагу чыста-дэкарацыйныя элемэнтны, што паслабляе агульнае монументальнае ўражаньне. Другая істотная розніца палягае ў форме альтарнае часткі. Як мы зазначалі, у Сынкавіцкай царкве, ня гледзячы на готыцкі характар усё яе конструкцыі, яшчэ цалком была перанята старадаўняя бізантыцкая схэма пляну, пры характэрнай трохдольнасьці і ў разьбіўцы асноўнае прасторы на тры ўздоўжныя нэфы і ў падзеле альтарнае часткі на тры паасобныя апсіды. Але ўжо ў перакрыцьці ўсіх трох апсід пад адзін супольны высокі дах у Сынкавічах адчуваецца

імкненьне хаця-б да надворнага адзінства альтарнае групы; надворная-ж апрацоўка фасадаў, а таксама асноўнае перакрыцьцё ўжо зусім ня лічыцца з нутраным падзелам будынку, і не выяўляюць яго патройнага расчляненьня. У Мала-Мажэйкаўскай царкве мы таксама знаходзім нутраны падзел пляну з дапамогай чатырох аналёгічных слупоў, прычым падабенства да бізантыцкіх тут нават яшчэ павялічвае прысутнасьць заходніх хораў звычайнага царкоўнага тыпу; таксама як і ў Сынкавічах, аднак, гэтая сыстэма слупоў ня злучана з запраўднай бізантыцкай конструкцыяй перакрыцьця, замест чаго слупы трымаюць на сабе складаныя позьня-готыцкія скляпеньні, — ды і апроч таго і самы падзел будынку на тры прадоўжныя нэфы ўжо згубіў тут сваю конструкцыйную выразнасьць з прычыны адсутнасьці паасобных апсід

па канцох гэтых нэфаў, і наагул пры адсутнасьці абыхога падзелу адзінага вялікага альтара. У цяперашні час альтар ад царквы аддзяляе нутраны мур, дзе зроблены тры традыцыйныя пралёты; але мур гэты ёсьць пазьнейшы дадатак, ды нават і ў ім разьмяшчэньне пралётаў ня ўзгоднена з самым падзелам будынку на нэфы; спачатку-ж альтар раскрываўся ў царкву аднэй вялікай паўцыркульнай аркай, сьляды якой добра відаць у мясцох, дзе яна замуравана пазьнейшай дабудоўкай, а сам ён мае выгляд аднэй вялікай і шырокай апсіды, правільна паўкруглай у пляне, асновы якой беспасрэдна зьліты з мурамі ўсходніх веж. Бізантыцкі характар альтарнае часткі тут ужо канчаткова страчаны, і формай сваёй яна хутчэй набліжаецца да романскіх або

Мала-Мажэйкаўская царква.
Скляпеньне перад іконастасам.

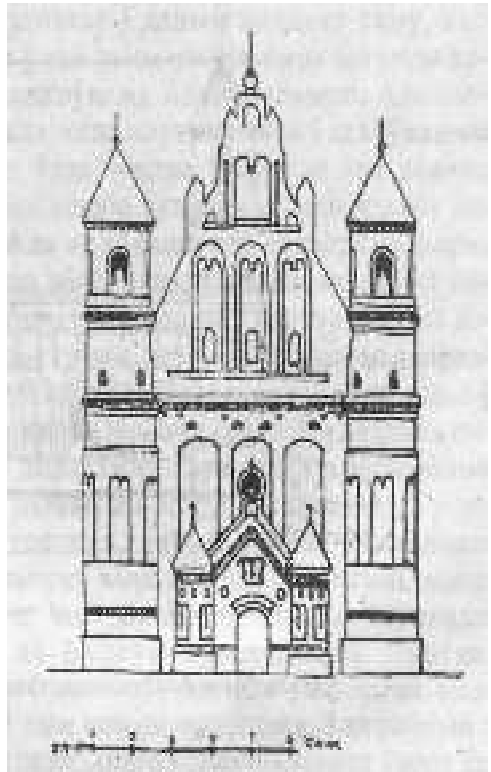
раньня-готыцкіх апсід, да чаго, часткова, дапасавана таксама і надпорная яе дэкарацыя. Такім чынам, у параўнаньні да Сынкавіцкае царквы Мала-Мажэйкаўскі будынак, нават у пляне, як-быццам робіць яшчэ адзін крок у бок готыкі, хоць праўда і досыць сваеадменнай, што наагул уласціва беларускім чатырохвежавым цэрквам. Пасіленьне готыцкіх элементаў у Мала-Мажэйкаўскай царкве таксама выразна выяўлена і ў яе нутраной канструкцыі. Увесь будынак пакрыты з дапамогай вельмі складаных зорчатых скляпеньняў з рэзка профільаванымі нэрвюрамі, якія ў некаторых мясцох пераходзяць у г. зв. крышталёвыя скляпеньні, дзе нэрвюрны касцяк ужо зліваецца з распалубкамі перакрывацця. Нэрвюры густымі пучкамі выходзяцца да цэнтральных слупоў, а з супроцьлеглага боку абапіраюцца аб кронштэйны ў мурах, ня маючы з надворнага боку ніякіх спецыяльных абпорных прылад. Уся гэтая сыстэма ў параўнаньні да Сынкавіцкае царквы з яе звычайнымі крыжовымі скляпеньнямі зьяўляецца значна болей разьвітай і выяўляе значна большае ўдасканаленьне ў прыёмах готыцкага будаўніцтва, разам з шырокім разуменьнем багатых дэкарацыйных магчымасьцяў позьня-готыцкіх канструкцый.

Пераходзячы да надворнага выгляду Мала-Мажэйкаўскае царквы, трэба перш за ўсё мець на ўвазе тую зьмену, якія былі ў яе ўнесены пазьнейшымі пераробкамі. За доўгі час свайго існаваньня будынак царквы быў досыць моцна разбураны, так што, нават, у пачатку XIX стагодзьдзя, як сьведчыць візыта ад 1804 г., царкве пагражала канчатковае зачыньненне. Апошняе, аднак, не адбылося, і з 1811 году пачалося паступовае аднаўленьне будынку, якое скончылася грунтоўным рэмантам у 1871–72 г.г. Пры гэтых рэпарацыйных працах вельмі мала лічыліся з архэалёгічнай каштоўнасьцю помніку, і вельмі мала дбалі аб захаваньні яго першапачатковага выгляду, так што некаторыя часткі яго падлеглі досыць грунтоўным пераробкам. Папершае, да царквы быў прыбудаваны прытвор, які засланіў ранейшыя ўваходныя дзьверы і значна зьмяніў усё агульнае аблічча заходняга фасаду. Падругое, абедзьве заходнія вежы былі надбудаваны ў вышыню, прычым адна з іх была перароблена на званіцу. Патрэцяе, нарэшце, першапачаткова незатынкаваныя часткі фасадаў былі пакрыты пластамі тынку і афарбаваны, што зусім знішчыла ранейшы характар іх дэкарацыі, пагрунтаванай калісьці, таксама як і ў Сынкавіцкай царкве, на эфэктоўным кантрасьце цёмна-чырвоных цагляных муроў і белых плям тынку ў дэкарацыйных нішах.

Адкідаючы ўсе гэтыя пераробкі, мы, аднак, досыць лёгка можам мець уяўленьне адносна першапачатковага аблічча будынку, якое, апроч некаторых дэталей, было досыць блізка падоб-

ным да Сынкавіцкай царквы. Асноўны простакутны масыў, пакрыты двохспадным дахам, а таксама чатыры рагавыя вежы былі тут цалкам аналёгічны, і толькі вышыня веж здаецца адносна меншай, таксама як і вышыня пакрыцця альтарнае часткі. Крыху большая розніца выяўляецца ў апрацоўцы ўсіх гэтых асноўных частак — хоць і яна, магчыма, выходзіць з тэй самай дэкарацыйнай схэмы, якая была прынята ў Сынкавічах.

За аснову для дэкарацыі тут узяты аналёгічны прыём апрацоўкі паверхні муроў з дапамогаю дэкарацыйных ніш, прычым аднак, такую апрацоўку атрымалі ня толькі фронтоны, як у Сынкавіцкай царкве, але таксама і ўсе фасады, а формы ніш і сыстэма іх размяшчэння былі відазменены, часткова ў сувязі з дробнай відазменай і самых форм тых частак будынку, якія атрымалі гэтую дэкарацыйную аздобу. Апошнія лепей за ўсё выяўляецца, напрыклад, у заходнім фронце, які падняты крыху вышэй даху ў выглядзе дэкарацыйнага шчыга, мае ступеньчатыя бакавыя спады з вертыкальнымі стрэльчатымі падвышэннямі; такая форма значна ўзмацняе агульныя вертыкалізм усяго заходняга фасаду, і асабліва палягае самы фронтон, чаго ён патрабуе меншага падзелу і тым самым магчымае зусім адменнага ад Сынкавіцкай царквы размеркавання дэкарацыйных ніш, у значна меншым ліку і ў меней дробных памерах. Увесь фронтон падзелены на дзве часткі па гарызонталі; доляняя з іх мае тры вялікія нішы складанае пагройнае конструкцыі, дзе нішы меншых памераў зьмешчаны ў сярэдзіне большых, а горняя частка запоўнена адной вялікай нішай з падвойнай аркай. Усё гэта, агулам кажучы, досыць проста; але разам з тым, асноўныя дэкарацыйныя лініі знойдзены тут настолькі ўдала, што гэтая простая дэкарацыя надвычайна гармонічна расцяляе належную павер-

Мала-Мажэйкаўская царква. Галоўны (заходні) фасад. (Па І. Іодкоўскаму).

хню, і нават здаецца амаль што багатай, асабліва з прычыны ўжывання арыгінальнага спосабу размяшчэння адных ніш у сярэдзінах іншых.

Другая дэкарацыйная асаблівасць Мала-Мажэйкаўскае царквы — гэта тое, што аналёгічная дэкарацыя вынесена і за межы фронтонаў, пашырыўшыся на бакавыя фасады, на мур альтарнае апсіды і па дольнія часткі веж. Усе гэтыя месцы ў параўнанні да Сынкавіцкае царквы атрымалі, такім чынам, значна болей пышную апрацоўку, страціўшы характэрную для Сынкавіч канструкцыйную монументальнасць. Прычына гэтага палягае ў тым,

Мала-Мажэйкаўская царква. Паўднёвы фасад.
(Па І. Іодкоўскаму).

што ў Сынкавічах дэкарацыя фасадаў і веж складаецца з абароннага поясу бойніц, абведзеных аркатурай, у той час як у Мала-Мажэйкаве, пры захаванні зусім аналёгічнае абароннае сыстэмы, апошняя не атрымала надворнага выяўлення, але наадварот — была замаскавана ў дэкарацыі. Пояс бойніц, якія раскрыты з аналёгічнае баявое галярэі над скляпеннямі царквы, ня высунуты тут наперад, і ня толькі пазбаўлены аркатуры, але нават ня мае і якіх-коначы абкаймленняў на ўкола бойніц, замест чаго фасады згары абведзены звычайным гзымсам і чыста дэкарацыйна апрацаваны ў горніх частках над вокнамі, паміж вокан,

наўкола веж і па апсідзе з дапамогай розных памераў ніш, пераважна з падвойнымі аркамі, сярод якіх абаронныя прылады займаюць зусім няпрыкметнае месца. Крыху іншая дэкарацыя аздабляе заходні фасад, складаючыся з ніш болей значных памераў, адпаведна паднятаму над гэтым фасадам фронтону, і круглага дэкарацыйнага вакна пасярэдзіне над уваходам; але і тут сыстэма абаронных бойніц няграе ніякае ролі.

Уся гэтая пераважная дэкарацыйнасць надворнае апрацоўкі Мала-Мажэйкаўскае царквы зьяўляецца, такім чынам, зусім незалежнай ад яе цытадэльнай конструкцыі, у чым можна бачыць асноўную рысу далейшага стылістычнага разьвіцця ўмацаваных царкоўных будынкаў. Належная прыстасаванасць будынку да абароны, выяўленая ў вежах, у досыць значным ліку бойніц, і ў спецыяльных прыладах для аховы ўваходных дзвярэй у выглядзе падвеснай жалезнай краткі на ланцугох, цяпер ужо знішчана, — ужо не замінае ў даным выпадку таму, каб уся апрацоўка будынку мела ў той самы час і досыць багатую дэкарацыю, адпаведную яго царкоўнаму прызначэнню. Адыходзячы ад суровага ўзору Сынкавіцкае царквы, хоць і захоўваючы яе асноўны тып, беларускае будаўніцтва стварыла тут значна болей лёгкаю, болей прыздобленую будову, дзе абаронная аснова засланілася незалежнай ад яе апрацоўкай надворных форм, і дзе нават часткі беспасрэдна абароннага прызначэння, як напрыклад вежы, шмат у чым былі трактаваны ў разрахунку на дэкарацыйны эфэкт. Цікава пры гэтым, што такія рысы надворнага выгляду злучыліся тут і з ускладненнем самае конструкцыі ў нутраным перакрыцці, дзе, як мы ўжо зазначалі, складаная сыстэма скляпеньняў таксама пераважна служыць дэкарацыйным мэтам. У выніках, надалей разьвіты і болей распрацаваны ў дэталях Сынкавіцкі тып, бясспрэчна, набыў у Мала-Мажэйкаве нейкую адменную формальную выразнасць з рысамі новае стылістычнае афарбоўкі, з магчымасцю новага агульнага ўражання, не зважаючы на блізкую супольнасць асноўнае конструкцыі абодвух гэтых будынкаў. Адсюль ужо лёгка было зрабіць і яшчэ адзін крок у тым самым напрамку, і перайсці ў далейшым да таго найболей складанага і арыгінальнага ўзору беларускае царкоўнае готыкі, які мы знаходзім крыху пазней у Супрасьлі.

Царква Добравешчання ў вядомым Супрасьлёўскім манастыры была заснавана ў 1503 годзе¹⁾, — але няма дакладных вестаў ці з самага пачатку тут распачаў будаўца той самы будынак, які захаваўся да нашага часу, і колькі ласьне цягнулася

1) Археографический сборник, IX, 2–3. — Kronika Lawry Supraśliskiey.

яго пабудова. У кожным разе, аднак, паколькі вядома, што нутраны росьпіс царквы паходзіць з 1557 году, — пастолькі бясспрэчна, што ў гэты час будынак быў ужо скончаны, і такім чынам прыблізная дата яго вызначаецца як палова XVI стагоддзя. Таксама бясспрэчна, што ён мог паўстаць ніяк не раней, але бязумоўна пазьней за Мала-Мажэйкаўскую царкву, і што наагул па сваіх стылістычных адзнаках ён павінен лічыцца за адзін з самых позьніх, нават апошніх помнікаў беларускае царкоўнае готыкі.

У сваім паступовым разьвіцьці апошняя набыла ў Супрасьлеўскай царкве настолькі сваеадменныя формы, што без знаёмства з усім папярэднім готыцкім будаўніцтвам у Беларусі формы гэтыя нават і немагчыма зразумець. Адсюль вынікаюць тыя характэрныя непаразумыні зацікаўленых гэтым помнікам, але мала дасьведчаных у гісторыі беларускае архітэктуры аўтараў, якія, падыходзячы да Супрасьлеўскае царквы адразу заўважалі ў ёй усе яе арыгінальныя рысы, пазбаўленыя жадных аналёгіяў у якім-кольчым з іншых помнікаў эўрапейскага царкоўнага будаўніцтва, — але заставалася цалком беспараднымі пры ўсялякіх спробах вытлумачэньня гэтай арыгінальнасьці і змушаны былі высюўваць у гэтым пытаньні самыя фантастычныя дапушчэньні. Найболей тыповым прыкладам зьяўляецца тут, здаецца, недарэчная тэорыя П. Пакрышкіна, аўтара монографічнага апісаньня Супрасьлеўскае царквы¹⁾, згодна якой сваеадменныя асаблівасьці гэтага будынку тлумачацца нібыта “жаданьнем мала знаёмага з готыкай будаўніка надаць праваслаўнай царкве готыцкі стыль і цытадэльнае прызначэньне”, рагавыя-ж вежы разглядаюцца як дэкарацыйнае перайманьне маскоўскае пяцікумпаловае схэмы.

Зразумела, адносна гэтай тэорыі нават нельга казаць сур'ёзна, настолькі выразна з самага першага пагляду ўся яе недарэчнасьць. Але мы лічылі патрэбным пра яе памянуць, як пра найболей характэрную ў досыць багатай усё-ж літаратуры аб Супрасьлеўскай царкве. Праўда, пазьнейшыя, ужо адзначаныя намі агульныя працы Іодкоўскага і Шышкі-Богуча, болей правільна зьмясьцілі помнік у Супрасьлі ў групу абаронных цэркваў Беларусі, побач з будынкамі ў Сынкавічах і Мала-Мажэйкаве, — але разглядаючы ўсе гэтыя будынкі выключна ў стасунку да іх “абароннасьці”, абодва гэтыя аўтары ня здолелі вызначыць таго чыста архітэктурнага шляху, які прывёў да сваеадменных форм Супрасьлеўскае царквы, і такім чынам асноўнае пытаньне аб пасьлядоўным разьвіцьці гэтых форм, аб беспасрэдных крыніцах іх па-

1) П. Покрышкин. Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре. — “Сборник археологических статей, поднесенных А. А. Бобринскому”. СПб 1911.

хаджэння, і нарэшце аб тым, якое месца займаюць яны ў гісторыі беларускага будаўніцтва, і тут усё-ж засталася неразвязаным.

Выходзячы з сусьпэльнага ўяўленьня аб паступовым аформленьні і паслядоўным ўскладненьні беларускіх готыцкіх будынкаў чатырохвежавага тыпу, мы, зразумела, адразу знаходзім больш моцны грунт для належных вывадаў у стасунку да Супрасьлеўскае царквы. Праўда, у шмат якіх паасобных дэталях гэтага будынку мы можам заўважыць досыць істотныя новыя рысы ў параўнаньні да чатырохвежавых цэркваў у Сынкавічах і Мала-Мажэйкаве, што надае яму вельмі сваеадменную стылістычную выразнасьць; асабліва гэта датычыць перакрысьця, часткова — агульных прапорцый будынку і яго дэкарацыйнае апрацоўкі; але ўсё гэта не мяняе самых асноў яго агульнай канструкцыі. Калі мы возьмем плян Супрасьлеўскае царквы, — дык знойдзем тут той самы асноўны простакутнік, падзел на тры нэфы, чатыры рагавыя вежы; ёсьць тут пэўныя відазьмены, што мы адзначым ніжэй, — але прынцып пакінуты той самы як і ў ранейшых будынках, і толькі болей свабодна распрацаваны, выяўлены ў болей складаных формах, што сьведчыць аб арганічным далейшым росьце адпаведнага архітэктурнага стылю.

У параўнаньні да папярэдніх помнікаў плян гэты мае большы прадоўжны працяг з усходу на захад, пры значным звужэньні бакавых нэфаў. Асновы рагавых веж маюць адносна меншыя памеры і болей шчыльна злучаны з асноўнымі мурамі будынку. З ранейшых чатырох цэнтральных слупоў фактычна захавалася вольнай толькі ўсходняя пара, у той час як заходняя (зьлілася з нутраным мурам, які аддзяляе прытвор і хоры, але мае вельмі шырокія аркавыя пралёты. Альтарная частка трактавана трохдольна, аднак адпаведна вузасьці бакавых нэфаў малыя апсіды ня граюць значнае ролі, зьвярнуўшыся ў невялічкія прыбудовкі, далучаныя з абодвух бакоў да вялізнай асяродкавай апсіды, пры гэтым ня толькі значна меншых памераў у пляне, але таксама і вельмі нязначнае вышыні¹⁾. Цэнтральная апсіда мае пяцісьценную форму і вельмі масыўныя мury. Як бачым, пры ўсіх адменах у дэталях, плян гэты досыць звычайны для беларускіх чатырохвежавых цэркваў і не выяўляе ніякіх асабліва значных асаблівасьцяў, цалком выходзячы з тых плянаў, якія былі аформлены ў ранейшых аналёгічных помніках, г. зн. у Сынкавічах і ў Мала-Мажэйкаве.

Усё тое новае, што было ўнесена ў Супрасьлеўскую царкву, выявіліся пераважна ў самай апрацоўцы гэтага пляну, што можна заўважыць, разглядаючы перакроі будынку, і, асабліва,

1) Паўднёвая бакавая апсіда ў цяперашні час ужо ня існуе; на месцы яе ў пазьнейшыя часы была зроблена вялікая, простакутная ў пляне прыбудовка, дзе зьмяшчалася закрыстыя.

формы надворнай яго конструкцыі. Перш за ўсё, тут варты ўвагі асноўныя прапорцыі ўсяе царквы. Базылікальная выцягнутасць будынку, пры болей вузкіх адносна заходнім і ўсходнім фасадах, надае яму значна большую стройнасць у параўнанні да ранейшых помнікаў. Вузкія фасады як-бышцам сціснуты тут паміж рагавых веж, што, не зважаючы на іх гарызонтальны падзел, адразу асабліва ўзмацняе асноўныя вэртыкалі будынку. Апошнія, перш за ўсё, выяўлены ў вежах, якім наагул аддана вельмі значнае месца ва ўсёй кампазіцыі царквы. Захоўваючы абароннае сваё прызначэнне, вежы ў той самы час і дакладна ўзгоднены тут з агульным характарам фасадаў і, нават, чыста дэкарацыйна трактаваны, асабліва ў горніх сваіх частках. Апроч таго, асноўная роля іх у будынку яшчэ болей пасілена значнай іх вышыняй, большай за вышыню сярэдняга даху, а таксама далучэннем да звычайных чатырох рагавых веж яшчэ адной пятай, асяродкавай вежы. Падругое, усё гэта мае сьціслую сувязь з зусім новым характарам перакрыцця як асноўнага корпусу будынку, так і паасобных веж. У папярэдніх чатырохвежавых цэрквах мы бачылі высокія двохспадныя дахі і параўнальна нізкія конусападобныя перакрыцці ў вежах. У Супрасьлеўскай царкве ўся гэтая сыстэма значна болей складаная: асноўны двохспадны дах перацяты папярочным перакрыццём, якое выходзіць на бакавыя фасады ў выглядзе асобных дадаткаў з самастойнымі фронтонамі; на гэтым перакрыжжы зьмешчана памянёная намі пятая вежа, якая грае конструкцыйную ролю цэнтральнага кумпалу; нарэшце вежы маюць складаныя ярусныя пакрыцці з фігурнымі галоўкамі і высокімі шпілямі.

Асабліва цікавым тут можна лічыць зьяўленьне пятае вежы, якая здаецца як-бышцам зусім нечаканым дадаткам да ўсталяванага чатырохвежавага тыпу. Але яна ня мае характару выключна дэкарацыйнага элементу, бо яна арганічна звязана з нутраным ладам будынку, займаючы ў ім месца звычайнага кумпалу, і тым самым значна відазьмяняючы ўвесь падзел яго нутраной прасторы. Аснова яе вынесена ў гару з дапамогай цэнтральных слупоў і пакладзеньх на слупы абпорных арак, і высунута праз грэбень даху ў выглядзе высокага двух'яруснага васьмісьценьніку. З нутранаго боку васьмісьценьнік гэты мае кумпальнае скляпеньне з росыпісам, асьвятленае праз вокны яго дольнага ярусу, а над скляпеньнем знаходзіцца яшчэ адно памяшканьне. З бакоў ён аздоблены дэкарацыйнымі нішамі і зубчатымі фрызамі, згары-ж пакрыты кантовай галоўкай, якая нясе на сябе высокае складанае завяршэньне ў выглядзе аналёгічных, паступова паменшаных васьмісьценьнікаў і галовак, закончаных шпілем. Уся гэтая вежа, зразумела, ужо ня гра-

ла абароннае ролі, і ў лепшым выпадку магла службыць за найболей падвышаны ў будынку наглядалны пункт.

Амаль што такія самыя перакрыцьці маюць і рагавыя вежы, з нязначнымі адменамі ў дэталях. Круглыя корпусы іх пераходзяць на гары ў васьмісьценнікі, абведзеныя аналёгічнымі цэнтральнай вежы зубчатымі паяскамі, і аздобленыя з дапамогай дэкарацыйных ніш; вышэй знаходзяцца гатовыя палавінныя галоўкі; далей уздымаюцца тонкія празрыстыя васьмісьценнікі на слупках, і нарэшце высокія шпілі. Усе, гэтыя часткі перакрыцьця як у цэнтральнай, так і ў рагавых вежах маюць жывыя, раздробненыя, але вельмі ўдала знойдзеныя абрысы, так што ўсё заканчэньне будынку згары надзвычайна прыгожа і гармонічна. Але агульны эфэкт яго яшчэ ўзмацняецца часткова ўжо памянёнай намі новай трактоўкай асноўнага перакрыцьця пад васьмісьценнікам асяродкавай вежы. З абодвух бакоў да двухспаднага даху далучаны тут асобныя, таксама двухспадныя дадаткі, падобныя да г. зв. “бочак”, пашыраных у драўлянай архітэктуры, але вельмі значных памераў, якія ствараюць два дадатковыя самастойныя фронтоны на ўзроўні бакавых фасадаў. У сярэдзінах гэтых фронтонаў перакінуты паўцыркульныя архівольты, абапёртыя ў шырокія гзімсы з зубчатамі фрызамі, а ў самых палёх знаходзяцца дэкарацыйныя нішы і бойніцы. Памеры гэтых бакавых фронтонаў такія самыя як асноўных фронтонаў заходняга і ўсходняга фасадаў, так што ўсё перакрыцьцё зьяўляецца быццам крыжовым, складаючыся з асноўнага двухспаднага даху і папярочнага пакрыцьця аналёгічных абрысаў і ня меншае шырыні. Поўнае адзінства ўсяго гэтага як-бы васьміспаднага даху падмацавана яшчэ і зусім аналёгічнай баковым фронтонам апрацоўка асноўных фронтонаў, дзе мы знаходзім, асабліва ў заходнім, такія самыя архівольты і дэкарацыйныя нішы. Маленькая розьніца палягае толькі ў тым, што асноўны дах мае зусім простыя, а папярочны — крыху выгнутыя спады, у сувязі з чым нязначна адрозьніваюцца таксама і агульныя абрысы фронтонаў.

Сваеадменная арыгінальнасьць конструкцыйных прыёмаў, ужытых пры пабудове перакрыцьця ў Супрасьлеўскай царкве, вызначае амаль што бясспрэчна магчымыя іх крыніцы. Прысутнасьць “бочак”, формы кантовых галовак, конструкцыя і форма асяродкавай вежы, нарэшце характэрныя абрысы горніх частак ў пакрыцьцях веж, — усе гэтыя рысы, хутчэй за ўсё, змушаюць бачыць у перакрыцьці Супрасьлеўскае царквы выразны вынік уплыву з боку драўлянага будаўніцтва, конструкцыйныя формы якога былі перанесены тут у мураваны будынак, часткова таксама ў конструкцыйным, а часткова і толькі ў дэкарацыйным значэньні, што наагул, як вядома, нярэдка здараецца ў архітэктуры.

Для беспасрэднага тлумачэння тыповых асаблівасцяў будынку ў Супрасьлі, на нашу думку, вельмі мала можа прыдацца зробленае, напрыклад, Іодкоўскім, досыць выпадковае набліжэнне яго бакавых фронтаў да аналёгічных дэталей Богаяўленскае царквы ў Астрозе 1521 году¹⁾, бо мы ня маем падстаў лічыць, каб гэтыя будынкі ў сваім паходжэнні былі чым-колечы звязаны паміж сабою; агульныя тыпы іх —

Царква Добравешчання ў
Супрасьлі. Складанне ў
прыворы.

істотна розныя, а ў падобных сваіх дэталях абодва яны маглі вынікаць з нейкіх супольных першаўзораў. Тым часам, ласьне ў драўляным будаўніцтве Беларусі мы якраз знаходзім амаль што ўсе ўжытыя ў Супрасьлі формы, прывым характэрныя крывыя сплюсчаныя васьмікантовыя галоўкі, а таксама празрыстыя барабанчыкі ў выглядзе васьмісьценнікаў з асобных слупкоў. Праўда, помнікі драўлянае архітэктуры, дзе мы сустракаем гэтыя формы, належаць да значна больш позьняга часу за Супрасьлеўскую царкву, г.зн. ужо да XVII, або нават да XVIII стагоддзя. Але гэта мала мяняе справу, бо драўлянае заўсёды мела надзвычайна сталыя традыцыі, і захаваныя да нашага часу будынкі XVII–XVIII стагоддзяў у пераважнай большасці ўсходзяць да значна больш ранніх тыпаў. У кожным разе, у XVI стагоддзі такія формы, бясспрэчна, былі ўжо магчымыя ў драўляных будынках, адкуль яны і маглі быць перанесены ў Супрасьлеўскую

царкву. Запраўды, вельмі цяжка лічыць, каб яны маглі ў даным выпадку вырасьці арганічна, з паступовага разьвіцця ўласнага стылю чатырохвежавых цэркваў. Готыцкая аснова апошніх, не зважаючы на ўсе відзьмены яе ў беларускім будаўніцтве, зусім ня мела ў сабе таго беспасрэднага гунту, адкуль яны маглі б вынікаць, але б той самы час пакідала магчымасьць свайго ўскладненьня, асабліва ў дэкарацыйным стасунку, праз далучэньне новых мясцовых элементаў. У гэтым сэнсе тое, што адбы-

1) Op. cit., 259. Зазначым, між іншым, што як Пакрышкін, так пад уплывам яго і Іодкоўскі, ужываюць чамусьці ў стасунку да гэтых фронтаў зусім неадпаведны тэрмін: “закамары”, з чым ніяк ня можна згадзіцца.

ЦАРКВА ДОБРАВЕШЧАННЯ ў СУПРАСЬЛІ.

лося ў Супрасьлеўскай царкве, — зьяўляецца вельмі характэрным для беларускае готыкі, як вынік самай апошняга мясцовай яе модыфікацыі ў тыпе чатырохвежавага будынку.

У іншых частках царквы ў параўнаньні да пакрыцьця мы знаходзім значна меней складаную апрацоўку. Асноўнае месца, падобна да Сынкавіцкай царквы, займаюць тут модныя гзымсы з аркатурай, дзе пераважна згуртаваны бойніцы абароннага поясу; аркатура мае тут толькі меншыя памеры і размяшчаецца выключна на фасадах, не закранаючы рагавых веж, якія даход-

Царква Добравешчання ў Супрасьлі. Складзены
ў кумпале. (Росьпіс 1557г.).

зяць аж да самага пакрыцьця ў выглядзе роўных круглых масываў. Апроч таго, яна часткова заходзіць таксама і на альтарную частку, дзе, аднак, у звычайны гзымс уведзены толькі паасобныя навесныя аркі з пралётамі бойніц. Ніжэй аркатуры па фасадах праходзяць чыста-дэкарацыйныя вузкія фрызы з дробных зубчыкаў, аналягічныя тым, якія ўжыты і ў перакрыцьці, Сярэднія часткі муроў пакінуты без апрацоўкі і маюць толькі параўнальна нязначны лік вокан у крыву паглыбленых і злёгка орнамантаваных зубчыкамі нішах. На бакавых фасадах размяшчэньне вокан дакладна адпавядае нутраному ладу будынку, а разам з тым сымэтрычна ўзгоднена з асноўнымі формамі перакрыцьця, крыву ссунутага ва ўсходнім кірунку ў залежнасьці ад канструкцыі асяродкавай вежы. Нарэшце, увесь цокаль будынку аддзелены яшчэ раз зубчатым фрызам і прыгожа аздобле-

ны пракладкамі жалызняковае цэгля ў выглядзе сетчатага рысунку з ромбаідальных фігур.

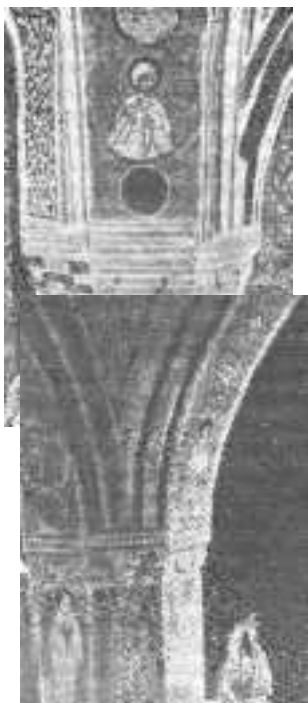
Апрацоўка заходняга фасаду першапачаткова мела, мабыць, крыху іншы характар, — але зьмененая пазьнейшай прыбудовкай яна дакладна нам цяпер невядома. У кожным разе, аналёгічна Мала-Мажэйкаўскай царкве, тут быў калісьці абаронены ўваход, які закрываўся пад'ёмнай жалезнай заслонай на ланцугох, для чаго былі спецыяльныя прылады на хорах, а вышэй яго яшчэ і цяпер відаць напалову заслоненае дахам прыбудовкі круглае вакно, з бакоў якога зьмяшчаюцца дзьве вялікія бойніцы. Ніякіх дэкарацыйных дэталей заходні фасад ня мае, у той час як альтарная апсіда з супроцьлеглага боку будынку апрацавана больш-менш таксама, як і бакавыя фасады.

Незалежна ад апрацоўкі, самая конструкцыя альтарнае часткі надзвычайна цікава. У пляне, як мы ўжо зазначалі, альтар мае тут бізантыцкі патройны падзел, але цэнтральная вялікая апсіда цалкам пануе тут над бакавымі. Апошнія маюць вельмі нязначныя памеры, і як-бы заціснуты паміж асяродкавай апсідай і ўсходнімі вежамі ў выглядзе маленькіх прыбудовак пацісьценнае формы. Такое сваеадменнае ператварэньне бізантыцкае альтарнае схэмы дазваляе бачыць і ў гэтай частцы будынку рысы вядомай набліжанасьці да ўзораў драўлянага будаўніцтва, дзе вельмі часта бакавыя альтарныя памяшканьні знаходзяцца ў зусім аналёгічных маленькіх прыбудовках з бакоў вялікай цэнтральнай апсіды, прычым і самая кантовая форма апсід лёгічна грунтуецца ў гэтых выпадках на конструкцыйных магчымасьцях дрэва. Скарыстаньне такой альтарнай сыстэмы драўлянага будаўніцтва, пры запазычаньні іншых драўляных форм, магло тым лягчэй адбыцца ў Супрасьлі, што і ў драўлянай архітэктуры сыстэма гэтая была конструкцыйна звязана з традыцыйным бізантыцкім мотывам, і значыцца ня была ў супярэчнасьці да агульнага супрасьлеўскага пляну.

Адзначым, нарэшце, яшчэ адну вартую ўвагі дэталю у надворным абліччы Супрасьлеўскае царквы: гэта ўжо памянёныя намі дэкарацыйныя фрызны, складзеныя з шэрагу падвойных зубчыкаў у выглядзе маленькіх простакутных выступаў, пад якімі знаходзяцца абапорныя цагляны. Хаця ў Супрасьлі аздоба гэтая і зроблена ў цаглянай кладцы, аднак у сваім пахаджэньні яна, бясспрэчна, можа быць звязана ізноў-жа з пашыранымі ў драўляным будаўніцтве зубчатымі гзымсамі або накладкамі, што найболей выразна якраз у тых частках будовы, якія мы лічым магчымым выводзіць з драўляных форм, бо ў гэтых мясцох зубчатая дэкарацыя зьмяшчаецца ласьне там, дзе аналёгічная орнаментыка запраўды сустракаецца ў драўляных будынках. У іншых частках Супрасьлеўскае царквы яна магла

ЦАРКВА ДОБРАВЕШЧАННЯ Ё СУПРАСЬЛІ.

Царква Добравешчання ў Супрасьлі.
Дэталёва-паўночна-ўсходняга слупа.

Царква Добравешчання ў Супрасьлі.
Дэталёва-ўсходня-паўднёвага слупа.

ёжо

ёжо

быць ужыта па аналёгіі, і для захавання суцэльнага дэкарацыйнага адзінства. Пры гэтым яна перайшла і ў такія месцы, якія ніякай залежнасці ад драўлянай архітэктуры не выяўляюць, між іншым, нават, і ў нутраную апрацоўку будынку,

напрыкладу капітэлі цэнтральных слупоў.

Пераходзячы да нутранага ладу Супрасьлеўскае царквы, трэба перш за ўсё адзначыць тую выключную ролю, якая надана ў агульнай кампозыцыі будынку яго асяродкавай частцы пад цэнтральную вежаю, што сыцісла звязана і з трактоўкай надворных форм, і з тымі крыніцамі, адкуль мы гэтыя формы выводзілі. Як мы ёжо зазначалі, цэнтральная вежа ня мае ў даным выпадку характару толькі дэкарацыйнага дадатку, але настолькі арганічна злучана з усёй сыстэмай нутранага перакрыцця, што ў апошнім, у параўнанні да папярэдніх помнікаў, асноўная готыцкая конструкцыя засталася грунтоўна відазмененай, пры захаванні, аднак, запраўдных пазыя-готыцкіх скляпеньняў у паасобных нутраных памяшканнях. Цэнтральная частка будынку, закончаная згары высокім васьмярыком вежы, хоць і накрытым усярэдзіне кумпальным скляпеньнем, набыла тут зусім іншыя прасторавыя адносіны, ствараючы зусім нязвычайнае ўражанне сярод готыцкіх скляпеньняў і стрэльчатых падпорных арак. Высокі і вузкі пралёт гэтага нутранага васьмярыка, які пачынаецца на вышні асноўны муроў і цягнецца аж за горні край даху ў выглядзе быццам нейкае нутранае, здолу адчыненае ве-

жы, — нібыта разрывае тут звычайную аднастайнасьць готыцкага перакрыцця і нечакана выносіць усю сярэдняю частку будынку да гары, у формах блізка падобных да перакрыцця драўляных шатровых цэркваў. Такім чынам, тут яшчэ раз мы сустракаем прыёмы, бясспрэчна набліжаныя да прыёмаў драўлянага будаўніцтва, — але ўжо ў найболей істотных частках конструкцыі, дзе ўжываньне такіх прыёмаў патрабавала спецыяльнага прыстасавання некаторых чыста-конструкцыйных дэталей нутранага ладу будынку, і мела вынікам грунтоўную зьмену пропорцый у расчляненьні нутранае прасторы царквы. Запраўды, для таго, каб стрымаць высокі і важкі васьмярык вежы, тут зьявілася патрэба ў асобнай сыстэме абапорных прылад. З заходняга боку ён быў абапёрты ў нутраны мур, якім цэнтральная частка будынку аддзелена ад прытвору і хораў, і які быццам вырас з патоўшчання і ўзмацнення звычайнай пары заходніх слупоў. З супроцьлеглага боку абапорай зьявіліся ўсходнія слупы, якія трымаюць на сабе тры магутныя падпорныя аркі ў форме востракулаў, перакінутыя паміж гэтых слупоў, а таксама ад іх да заходняга муру. Тым часам, іншыя часткі будынку атрымалі готыцкія скляпеньні розных форм, што асабліва выдзеліла якраз цэнтральную частку з яе васьмярыком, але разбіла суцэльнасьць нутранага перакрыцця, а разам з тым і агульнай прасторы.

Вытрыманы ў пляне падзел будынку на тры ўздоўжныя нэфы застаўся тут толькі ўмоўнай схэмай і не атрымаў запраўднага выяўленьня ў нутраной прасторы. Болей высокая цэнтральная частка замкнулася ў сабе як паасобная адзінка, набыўшы пераважнае значэньне самага галоўнага памяшканьня ў царкве. У той самы час прылеглыя да яе іншыя часткі будынку аформіліся зусім ад яе адасобнена. З заходняга боку, з дапамогай нутранага муру з пралётамі, ад яе аддзелена вялікае падзеленае на два паверхі памяшканьне, дзе знаходзяцца хоры і прытвор. Памяшканьне гэтае мае зусім самастойны характар і ў прасторавым сэнсе з іншымі часткамі будынку ня звязана; абодва паверхі яго маюць, зразумела, розныя перакрыцці — тры складаныя крышталёвыя скляпеньні ў прытворы і тры крыжовыя скляпеньні над хорамі. Пры ўваходзе ў будынак першае месца займае, такім чынам, досыць нізкі прытвор, пераход ад якога да высокай цэнтральнай часткі здаецца асабліва рэзкім. Цэнтральная частка адразу за ім стварае асабліва моцнае ўражаньне свабоднага імкненьня ў вышыню ў лёгкім уздыме падпорных арак і асяродкавага васьмісьценніка з кумпальным скляпеньнем. Аднак, за падпорнымі аркамі прылеглыя да яе часткі будынку ізноў паніжаюцца; з бакоў застаюцца вузкія памяшканьні, пакрытыя крыжовымі скляпеньнямі; з усходняга боку амаль што квадратная прастора пакрыта крыху важкаватым зорчатым скляпеньнем

ЦАРКВА ДОБРАВЕШЧАННЯ Ё СУПРАСЬЛІ.

з магутнымі нэрвюрамі, перакінутым на вышыні асноўных муроў будынку, г. зн. нават ніжэй за падпорныя аркі цэтральнае часткі. Яшчэ далей, нарэшце, альтар, які адзелены асобным мурам з пралётам, ужо зусім нізкі, ня вышэй за прытвор, бо аналёгічна апошняму ён таксама падзелены на два паверхі, з баявым памяшканьнем у горнім. Такім чынам, уся нутраная прастора будынку разьбіта ў перакроі па шэраг паасобных памяшканьняў рознае вышыні, кожнае з якіх досыць рэзка адасоблена ад суседніх. Суцэльнасьць готыцкага будынку тут ужо зусім страчана, хаця ў асобных частках ужыты складаныя і добра распрацаваныя готыцкія конструкцыі, што можа лічыцца за вельмі характэрную рысу ў гэтым позьнім узору беларускае готыкі. Мы бачым тут, бязумоўна, вынік нейкага надзвычайна цікавага і сваеадменнага стылістычнага працэсу, у паслядоўным разгортваньні якога ад віленскага Бэрнардынскага касцёлу і яму падобных будынкаў да Супрасьлеўскае царквы — чыстыя готыцкія формы паступова страцілі сваё асноўнае значэньне, зрабіўшыся толькі адным з элемэнтаў ужо зусім новага архітэктурнага арганізму, амаль што цалкам самастойнага і ў сваёй агульнай канцэпцыі і ў сваім стылістычным абліччы.

Наколькі, аднак, і гэты новы арганізм усё-ж быў сьцісла звязаны з усёй папярэдняй традыцыяй, якая выходзіла з цытадэльнае архітэктуры і апрацоўвала ў Беларусі пэўны тып абароннае царквы, — сьведчыць тое, што нават ствараючы часткова зусім адменныя формы, Супрасьлеўская царква ў той самы час цалком захавала свой асноўны характар добра ўмацаванай цытадэльнай будовы, дзе нават дэталі, узятыя з зусім незалежных ад цытадэльнага будаўніцтва драўляных узораў, ня толькі былі арганічна зьліты з агульнай конструкцыяй, але ў некаторых мясцох і беспасрэдна скарыстаны для традыцыйных у будынках данага тыпу абаронных мэт, не парушаючы, пры гэтым, ні суцэльнасьці стылю, ні гармонічнай закончанасьці ўсяе кампозыцыі. У гэтым сэнсе Супрасьлеўская царква, бясспрэчна, займае найболей выдатнае месца ў шэрагу тых беларускіх чатырохвежавых будынкаў, дзе сваеадменны архітэктурны стыль, які мы вызначаем тэрмінам “беларуская готыка”, знайшоў найболей поўнае сваё выяўленьне. Зьяўляючыся адным з апошніх помнікаў гэтага стылю, будынак у Супрасьлі асабліва падкрэсьлівае яго арганічнае разьвіцьцё ў беларускім будаўніцтве XVI стагодзьдзя, і ўвесь тыповы яго сынтэтычны характар, пагрунтаваны на арганічным ператварэньні і спалучэньні ўсіх папярэдніх яму архітэктурных асноў. На прыкладзе Супрасьлеўскае царквы мы наогул лепш за ўсё можам убачыць, з якіх элемэнтаў вырас, нарэшце, гэты як-быццам зусім новы стыль, найболей арыгінальны і самастойны ва ўсёй беларускай архітэктуры. Бізантыцкая схема пляну, готыцкая цытадэльная канструкцыя, дэ-

БЕЛАРУСКАЯ ГОТЫКА XV – XVI СТ.

талі, пазычаныя з драўлянага будаўніцтва, — усё гэта злілася тут у адно гармонічнае цэлае, стылістычна цалкам закончанае. Але ў гэтых асноўных складальных элементах мы знаходзім выразны адбітак усіх тых папярэдніх этапаў, праз якія паслядоўна прайшло старадаўняе беларускае будаўніцтва. Працэс аформлення чагырохвежавых готыцкіх цэркваў у Беларусі адбыўся цалкам дыялектычна, складаючы з супрацьлеглых асноў адзіную сынтэтычную форму, дзе гэтыя асновы грунтоўна былі перароблены і пагоджаны між сабой у цалкам новай стылістычнай манеры. Зьяўленне гэтага стылю зусім органична закончыла, такім чынам, усю даўгую гісторыю папярэдняе эвалюцыі, адзначыўшы завяршэнне яшчэ аднаго этапу старой беларускай архітэктуры ў момант найбольшага стылістычнага росквіту.

Важнейшая літаратура.

1. Dr Paul Weber: Wilna, eine vergessene Kunststätte. Wilna 1917. Разьдзел III: “Deutsch-mittelalterische Kulturdenkmäler in Wilna”/

2. В. Фронцкевич: Краткое описание римско-католических костелов г. Вильны. — Труды IX Археологического С'езда в Вильне, т. II.

3. M. Sokołowski: Dwa gotycyzmy, wileński i krakowski, i źródła ich znamion charakterystycznych. — Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. VIII, 2052. zesz. I i II, Kraków 1907.

4. И. Иодковский: Церкви, приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси. — Древности. Труды Комиссии по сохранению древних памятников, состоящей при Московском Археологическом Обществе. Т. VI. М. 1915.

5. Adolf Szyszko-Bohusz: Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie: Płkanów, Brochów, Synkowicze, Małomożejków, Supraśl, Wilno. — Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. IX, zesz. III i IV, Kraków 1914.

6. И. Иодковский: Сообщение о Сынковичской церкви. — Древности т. IV, М. 1912, стар. 275–281.

7. Мало-Можейковская Рождество-Богородицкая церковь Лидского уезда Виленской губернии. — Виленский Календарь на 1908 год.

8. П. Покрышкин: Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре. — Сборник археологических статей, поднесенных гр. А. А. Бобринскому. СПб. 1911.

9. Kronika Ławry Supraślskiej. — Археографический сборник. т. IX.

10. Арх. Николай (Далматов): Супрасльский Благовещенский монастырь. СПб. 1892.

Апроч таго, цэлы шэраг часам досыць цікавых замотак і паведамленьняў адносна Сынкавіцкай, Мала-Мажэйкаўскай і Супрасьлеўскай цэркваў можна знайсці ў наступных выданнях:

12. Литовские Епархиальные Ведомости: 1865 г., №№ 3–6, 11, 23; 1866 г., № 1, 23–24; 1867 г., №№ 4–5, 7; 1873 г. №№ 33–34, 36, 42.

13. Вестник Западной России: 1867 г., г. I–II, №№ 2–7.

Сьпіс ілюстрацый*).

А. Ілюстрацыі ў тэксьце.

Стар.

1. Часткі пласцінчатых грыўняў з нарэзаным орнамэнтам. Люцынскі магільнік. (Матэрыялы по археологии России, № 14).....	40
2. Сярэбраная грыўня з пацеркамі і будавешкамі і падвеска з Гнёздаўскага магільніку. (Русские древности в памятниках искусства, вып. 5)	49
3. Сярэбраная грыўня з пацеркамі і падвескі з Гнёздаўскага магільніку. (З таго самага выданьня).....	50
4. Сярэбраная плячэная (вітая) грыўня і пацеркі з Гнёздаўскага магільніку. (З таго самага выданьня).....	53
5. Сярэбраная плячэная (вітая) грыўня, дзьве падвескі і пацеркі з Гнёздаўскага магільніку. (З таго самага выданьня).....	54
6. Галаўная шпілька з Люцынскага магільніку. (Матэрыялы по археологии России, № 1).....	59
7. Плечавыя ланцужкі з Люцынскага магільніку. (Русские древности в памятниках искусства, вып. V)	60
8. Плечавыя ланцужкі з Гнёздаўскага магільніку. (З таго самага выданьня).....	61
9. Фібулы Віленскага Музэю. (З фотографічных табліц, выданых з тэкстам Ф. Пакроўскага пад загалоўкам “Виленский Музей Древностей”, Вильна 1892).....	63
10. Бронзавыя бранзатэты з нарэзаным орнамэнтам. Люцынскі магільнік. (Матэрыялы по археологии России, № 14).....	73
11. Налокатнік з Люцынскага магільніку. (З таго самага выданьня).....	74
12. Плян руін Спасаўскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску 1141 г. Складзены В. Паповым, А. Гуржыенкам і В. Шэйманам. (Смоленская старина, вып. I, ч. 1).....	84
13. Спасаўская царква на Сьмядыні ў Смаленску па малюнку на пляне Гонда 1636 г. (Smolenscium Urbs, Opē Divina Vladislai IV ... liberatum. Anno 163. Per S-oe R-oe M-tis Architectum Militarium Dn Joannem Pleitmerum in ipso loco Delineatum Mensuratum ac Designatum A-o 1634 Et per S-oe R-oe M-tis Chalcoglyptem Iconographum et perspectivarium Delineatorum Privilegium Guiljelmu Hondum vices incisum Gedani Anno 1636).....	88
14. Плян Барысаглебскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску 1145–1146 г (Складзены аўтарам па матар’ялах Е. Н. Клетновой).....	90
15. Сьвірская царква ў Смаленску 1194 г. па малюнку на пляне Гонда 1636 г. (Гл. № 13).....	102
16. Плян руін у Барысаглебскім манастыры на Бельчыцы ў Полацку. XI–XII ст. Складзены А. М. Паўлінавым. (Труды IX Археологического с'езда, т. I).....	104

*) У дужках паказаны назвы выданняў, адкуль узяты ілюстрацыйныя матэрыялы, або імяны аўтараў тых рысункаў і фотографій, якія публікуюцца ў першы раз.

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ.

17. Плян альгарнае часткі царквы Добравешчаньня ў Віцебску. (Па абмерах І. Хозерава).....	111
18. Перакрой царквы Добравешчаньня ў Віцебску. Па А. М. Паўлінаву. (Труды IX Археологического с'езда, т. I.).....	112
19. Схэма конструкцыі падкумпальнага постаменту Спасаўскае царквы ў Полацку. (Складзены І. Хозеравым).....	116
20. Схэма скляпеньняў і падкумпальнага постаменту Спасаўскае царквы ў Полацку. (Складзена І. Хозеравым).....	117
20. Перакрой Спасаўскае царквы ў Полацку па А. М. Паўлінаву. (Труды IX Археологического с'езда, т. I.).....	118
22. Спроба рэканструкцыі заходняга фасаду Спасаўскае царквы ў Полацку. (Складзена І. Хозеравым).....	119
23. Плян Калажанскае царквы ў Горадні. (Памятнікі древняга рускаго зодчества, изд. Академией Художеств, вып. VI).....	125
24. Праект рэканструкцыі Калажанскае царквы, складзены І. Горнастаевым. (З таго самага выдання).....	129
25. Плян палацавага будынку ў Троцкім замку, складзены В. Schmidt' am. (Das Litauen-Buch. Eine Auslese aus der Zeitung der 10. Armee. 1918).....	151
26. Стары замак у Горадні з рысунку на пляне Адэльгаўзэра і Цюнда та 1568 г. — “Vera designatio urbis in Littavia Grodnae”. (W. Oncken. Allgemeine Geschichte, X Theil, I Band).	159
27. Руіны Горняга замку ў Вільні з пляну Расіі 1779 г. (Памятнікі рускай старыны в западных губерниях, вып. VI).	165
28. Руіны Доляняга замку ў Вільні з пляну Расіі 1779 г. (З таго самага выдання).	171
29. Віленскія замкі з рысунку на пляне Брауна і Гогэнбэрга 1576 г, “Vilna Litvaniae Metropolis” у кнізе “Civitates Orbis Terrarum” (Акты Віленскай Камісіі, т. XX).	173
30. Мірскі замак з паўднёвага боку. (Древности, т. VI).	200
31. Мірскі замак з заходняга боку. (З таго самага выдання).	202
32. Пэрспэктыўны выгляд Мірскага замку па І. Іодкоўскаму (З таго самага выдання).	204
33. Паўночна-заходні фасад Мірскага замку па І. Іодкоўскаму. (З таго самага выдання).	207
34. Група Бэрнардынскіх касцёлаў у Вільні. (P. Weber: Wilna, eine vergessene Kunststätte).	229
35. Заходні фасад касцёлу Ганны ў Вільні. (З таго самага выдання).....	232
36. Скляпеньне ў закрытыя віленскага Бэрнардынскага касцёлу. (З таго самага выдання).....	238
36. Паўднёва-ўсходняя вежа віленскага Бэрнардынскага касцёлу. (З таго самага выдання).....	240
38. Агульны выгляд царквы ў Сынкавічах. (Древности, т. IV).....	244
39. Скляпеньне Сынкавіцкае царквы. (Древности, т. VI)	245
40. Плян скляпеньня ў дзяканіку Сынкавіцкае царквы па І. Іодкоўскаму. (З таго самага выдання).....	251
41. Паўднёва-ўсходні фасад Сынкавіцкае царквы па І. Іодкоўскаму. (Таксама)	247

42. Галоўны фасад Сынкавіцкае царквы па І. Іодкоўскаму. (Таксама).....	248
43. Галоўны фронтон Сынкавіцкае царквы па І. Іодкоўскаму. (Таксама).....	252
44. Складзены перад іконастасам у Мала-Мажэйкаўскай царкве. (Таксама)...	255
45. Галоўны фасад Мала-Мажэйкаўскае царквы па І. Іодкоўскаму. (Таксама).	257

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ.

43. Паўднёвы фасад Мала-Мажэйкаўскае царквы па І. Іодкоўскаму.(Таксама).....	258
44. Складзены ў прытворы царквы Добравешчаньня ў Супрасьлі.(Таксама).....	264
45. Дэталь паўднёва-ўсходняга слупа царквы Добравешчаньня ў Супрасьлі. (Таксама)	267
46. Дэталь паўночна-ўсходняга слупа царквы Добравешчаньня ў Супрасьлі. (Таксама)	267
47. Складзены ў кумпале царквы Добравешчаньня ў Супрасьлі. (Таксама).....	267

Б. Ілюстрацыі на асобных табліцах.

Табліца 1. Нэалітычны тапор з ласінага рогу. Віленскі Музей (Е. Романов: Старина доисторическая Северо-Западного Края. 1908).

Табліца 2. а) Прадметы Мяжанскіх курганоў — эмалёвыя падвескі, арбалетная фібула, грыўня з абвіўкай — з раскопак Ф. Пакроўскага (Труды IX Археологического с'езда, том II).

б) Г. зн. дзядэмы Віленскага Музею. (3 фотографічных табліц, апублікаваных з тэкстам Ф. Пакроўскага пад загалоўкам “Виленский Музей Древностей”, 1892).

Табліца 3. а) Ланцугі невядомага прызначэння з эмалёвымі зьвеньямі.

б) Падвескі, грыўня з падвескамі і галаўная шпілька з ланцужкамі (3 тых самых табліц).

Табліца 4. а) Прадметы Лынтупскіх курганоў — грыўні з падвескамі, грыўня з абвіўкай і орнамэнтаваныя пласцінкі — з раскопак Ф. Пакроўскага. (Труды IX Археологического с'езда, т. II).

б) Пласцінчатая грыўня з падвескамі з Віленскага Музею. (3 вышэй памянёных табліц, гл. табл. 2 б).

Табліца 5. Грыўні Віленскага Музею. (3 тых самых табліц).

Табліца 6. а) Шчытавідныя бранзалеты і пражкападобныя фібулы.

б) Літыя і вітыя бранзалеты. (3 тых самых табліц).

Табліца 7. Руіны Спасаўскае царквы на Сьмядыні ў Смаленску. (Фотографія Е. Н. Клетновой).

Табліца 8. а) Фрэскавы росьпіс на альтарнай сьцяне Барысаглебскай царквы на Сьмядыні ў Смаленску. (Фот. Е. Н. Клетновой).

б) Схэма таго самага росьпісу (складзена аўтарам).

Табліца 9. а) Фрэскавы росьпіс у дзяканіку Барысаглебскай царквы на Сьмядыні ў Смаленску. (Фот. Е. Н. Клетновой).

б) Схэма таго самага росьпісу (складзена аўтарам).

Табліца 10. Пяць фрагмэнтаў фрэскавых росьпісаў Барысаглебскай царквы на Сьмядыні ў Смаленску (З рысункаў Е. Н. Клетновой).

Табліца 11. Плян Петрапаўлаўскае царквы ў Смаленску. (Складзены І. Хозеравым).

Табліца 12. а) Агульны выгляд Петрапаўлаўскае царквы ў Смаленску.

б) Альтарная частка Петрапаўлаўскае царквы (Фотографіі аўтара).

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ.

Табліца 13. Паўночна-заходні і паўднёва-ўсходні слупы Петрапаўлаўскае царквы ў Смаленску. (Фотографіі аўтара).

Табліца 14. а) Аркі і парусы пад кумпалам Петрапаўлаўскае царквы ў Смаленску.

б) Старадаўняе вакно ў афіяравальніку Петрапаўлаўскае царквы. (Фотографіі аўтара).

Табліца 15. Плян Яна-Багаслоўскае царквы ў Смаленску. (Складзены І. Хозеравым).

Табліца 16. Альтарныя апсіды Яна-Багаслоўскае царквы. (Фотографія аўтара).

Табліца 17. Плян Сьвірскае царквы ў Смаленску. (Складзены І. Хозеравым).

Табліца 18. а) Сьвірскае царква ў Смаленску з паўночнага-ўсходу. (Фот. Н. М. Нікольскага). б) Сьвірскае царква з паўднёвага ўсходу. (Фот. Е. Н. Клетновай). в) Усходнія слупы Сьвірскае царквы (Фот. аўтара).

Табліца 19. а) Альтарныя апсіды Полацкае Сафіі. (Фот. Бэрманта ў Полацку). б) Схэма пляну Полацкае Сафіі (складзены аўтарам).

Табліца 20. Плян царквы Добравешчаньня ў Віцебску па А. Паўлінаву. (Труды IX Археалагічнага с'езда, том I).

Табліца 21. а) Старадаўняя кладка царквы Добравешчаньня ў Віцебску пад сучасным тынкам. б) Віцебская царква Добравешчаньня з паўднёва-ўсходняга боку. (Фотографіі аўтара).

Табліца 22. а) Руіны Барысаглебскае царквы на Бельчыцы ў Полацку. б) Руіны Пятніцкае царквы на Бельчыцы. (Фотографіі Бэрманта ў Полацку).

Табліца 23. Плян Спасаўскае царквы ў Полацку па А. Паўлінаву. (Труды IX Археалагічнага С'езда, т. I).

Табліца 24. Калажанская царква ў Горадні ў 1897 г. (Фотографія Э. Бінковіча ў Горадні).

Табліца 25. а) Перакрой альтарнае часткі Калажанскае царквы ў Горадні. б) Схэма бакавой сьцяны Калажанскай царквы з галасынікамі. (Замечательности Северо-Западного края, вып. I, Вільна 1868).

Табліца 26. а) Руіны замку ў Наваградку. (Das Litauen-Buch, 1918). б) Замак у Лідзе (3 малюнку пачатку XIX ст., рэпрадукаванага ў тым самым выданні).

Табліца 27. Два здымкі руін галоўнае вежы Крэўскага замку. (З таго самага выданьня).

Табліца 28. Два здымкі замку ў Троках. (Таксама).

Табліца 29. а) Руіны Горняга замку ў Вільні. (3 малюнку Ф. Смуглевіча 1781 г.). б) Горні і Дольні замкі ў Вільні. (3 малюнку канца XVIII ст., рэпрадукаванага ў “Памятниках русской старины в западных губерниях”, вып. VI).

Табліца 30. а) Замковая гара ў Вільні з руінамі касцёла Марціна і частка Дольняга замку. б) Дольні замак у Вільні з паўночнага захаду. (3 малюнкаў Ф. Смуглевіча 1781 г.).

Табліца 31. а) Прылеглая да Катадральнага касцёлу частка

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ.

Віленскага Дольняга Замку. (З літографіі пач. XIX ст.). б) Рудніцкая брама ў Вільні, (З малюнку Ф. Смуглевіча 1781 г.).

Табліца 32. а) Руіны Віленскіх цытадэльных умацаванняў каля Базыліянскага манастыра. б) Брама Субач у Вільні. (З малюнкаў Ф. Смуглевіча 1781 г.).

Табліца 33. а) Віленскія цытадэльныя ўмацаванні каля Святадухаўскае царквы. б) Віленская Гродзкая брама. (З малюнкаў Ф. Смуглевіча 1781 г.).

Табліца 34. Плян Мірскага замку, складзены І. Іодкоўскім. б) Мірскі замак з паўночна-заходняга боку. (Древности, том VI).

Табліца 35. а) Галоўная вежа Мірскага замку. б) Заходняя вежа Мірскага замку. (Древности, т. VI).

Табліца 36. Званіца віленскага Францішканскага касцёлу з старадаўняга малюнку (Weber: Wilna, eine vergessene Kunststätte).

Табліца 37. а) Паўночны нэф віленскага Бэрнардынскага касцёлу (Weber: Wilna). б) Плян віленскага Бэрнардынскага касцёлу, складзены А. Шышкай-Богушам (Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. IX).

Табліца 38. Паўднёва-ўсходняя вежа віленскага Бэрнардынскага касцёлу. (Фотографія Ст. Забароўскага, з таго самага выдання).

Табліца 39. а) Плян царквы ў Сынкавічах, складзены Л. Шышкай-Богушам. б) Царква ў Сынкавічах з паўднёвага захаду з фот. Ст. Забароўскага. (З таго самага выдання).

Табліца 40. а) Альтарная частка царквы ў Сынкавічах. б) Паўднёвы фасад царквы ў Сынкавічах. (Древности, т. VI).

Табліца 41. а) Плян Мала-Мажэйкаўскае царквы, складзены Л. Шышкай-Богушам. б) Мала-Мажэйкаўская царква з заходняга боку з фот. Ст. Забароўскага (Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. XI).

Табліца 42. а) Плян царквы Добравешчаньня ў Супрасьлі, складзены А. Шышкай-Богушам. (З таго самага выдання). б) Галоўны фасад царквы ў Супрасьлі. (Древности, т. VI).

Табліца 43. а) Агульны выгляд царквы Добравешчаньня ў Супрасьлі. б) Схэма паўночнага фасаду царквы ў Супрасьлі па П. Пакрышкіну. (Сборник археологических статей, поднесенных гр. А. А. Бобринскому, СПб. 1911).

Табліца 44. а) Альтарная частка царквы ў Супрасьлі з паўночна-ўсходняга боку. (Древности, т. VI). б) Тое самае ўсходняга боку. (Сборник статей, поднес. А. Бобринскому).

Табліца 45. а) Падкумпацьны васьмісьценьнік і падпорныя аркі царквы ў Супрасьлі. (З таго самага выдання). б) Складзены перад іконастасам Супрасьлеўскае царквы. (Древности, т. VI).

Географічны паказьнік.

- Абхазія 108, 127.
Азія 30.
Ака 18, 32, 33.
Ані 110.
Апагіда 20, 61.
Арль 133.
Арменія 107.
Аршаншчына 46.
Астрог 210, 264.
Аўленбэрг 37.
Ашэрадэн 37, 63.
Бабруйск 4.
Багдад 17.
Багінскія курганы 36.
Бальтыцкае мора 15, 34, 42.
Бальтыцкае ўзьбярэжжа 29, 34, 141.
Барысаўшчына 18, 27, 28, 38, 39, 67, 74, 75.
Бачэйкава 25.
Бельчыца 104, 121.
Берасьце, Катадралны сабор 249.
Бізантыя 16, 17, 57, 77, 88, 110, 129, 133, 134.
Бурба, табл. 3.
Бэдыя 110.
Бяроза 22.
Вагаршапат 110.
Валадзімэр 78, 86, 95, 107, 108.
Валынь 20.
Вансоўскія курганы 36.
Варшава 44.
Віленская губ. б. 36.
Віленшчына 27, 31, 33, 36, 47, 64, 67, 68, 74, 75, 242.
Вільня 4, 6, 9, 63, 150, 162–198, 220, 221, 223–242; Ангакольскі шлях 175, 176; Антокаль 183; Базылянская вуліца 192, 194; Бакшта 195; Бэрнардынскі касьцёл 211, 228, 229, 231, 235–244, 249, 250, 269, табл. 37, 38; Вострая брама 165, 192–194, табл. 32; касьцёл Ганны 228–236, 238, 241, 242; Гродзкая брама 192–194, табл. 33; замак Горні 159, 167–189, 191, 212, 223, 237, табл. 29–31; Замковая вуліца 176, 180, 187; Замковая гара 164, 166, 172, 175., 176, 185, 186, 222, табл. 30; Катадралны касьцёл 171, 172, 174–181, 183, 184, 186, 221, 223, 224, табл. 31; касьцёл Марціна 163, 166, 222, 223, табл. 30; Мікольскі касьцёл 224, 225, 231, 253; Рудніцкая брама 192–194, табл. 31; брама Субач 195–197, 247–249, табл. 32; Сьвятадухавы манастыр 195, табл. 33. Траецкая царква 251; Францішканскі касьцёл 225; званіца Францішканскага касьцёлу 222, 226–228, 239, табл. 36; цытадэльныя мury 168, 188–198, 247, табл. 31–33; касьцёл Яна 221, 223, 224.
Вісла 13, 29.
Вісмар 240.
Віцебск 4, 5, 79–81, 87, 98, 103, 110–115, 136–137; царква Добравешчаньня 87, 103, 110–115, 116–121, табл. 20, 21; царква Міхала 103.
Віцебшчына 33, 34, 38, 46, 54, 55, 57, 67, 141.
Волга 15, 17, 29, 36.
Волькенборг 141, 142, 144.
Ворша 4.
Вэнгрыя 18, 20, 21, 61, 63.
Вэндэн 143, 154.
Вэндэнскі павет, б. 37.
Вэньцыя 32.
Вялейка 176.
Вялікае Княства Літоўскае (Беларуска-Літоўская дзяржава) 139–141, 144, 145, 147, 156, 158, 170, 182, 202, 231.
Вяляля 175–177, 186.

ГЕОГРАФІЧНЫ ПАКАЗЬНІК.

Гарадзілава 63.
Гданск 234, 240.
Гішпанія 21, 133.
Гнёздава, магілёнік 13, 18–20, 23, 42, 48–51, 55, 60, 61, 64–66, 68–70, 75.
Горадзеншчына 19, 23, 67, 242.
Горадня: замак 158–163, 167; Калажанская царква 103, 124–134, 160, табл. 24, 25.
Гробін 63.
Гэльмэт 37.
Даліна 49.
Далісхан 110.
Дамаск 17.
Дзісьненскі павет, б. 36, 44
Дзвіна Заходняя 15, 17, 21, 33, 77, 141.
Дзвінск 4, 18, 51, 63–65, 71, 141, 143, табл. 6.
Дзвінскі павет, б. 38, 43.
Дняпро 13, 15–17, 33, 77.
Дон 17, 36.
Драгічын 23.
Друя 4.
Дрыса 4.
Дунай 31.
Дэрбі 63.
Жамойць 65.
Заборцы 46, 47.
Загорскія курганы 68, 75.
Заходняя Рымская імперыя 7.
Ільзэнбург 43.
Ільменскае возера 15.
Інаврацлаў 183.
Інфлянты 34, 141, 142.
Італія 169.
Ітыль 17.
Кальб-Лузэх 110.
Капзэдэн 63.
Каспійскае мора 15, 17.
Каўказ 17, 21, 22, 29, 31, 77, 107–110, 120.
Кёльн 159.
Кіеў (Кіеўшчына) 4, 8, 16, 31, 33, 77–82, 85–87, 91, 97, 103, 106, 108, 123, 130, 132, 134.
Кітай 17.
Ковенская губ., б. 34, 36, 43, 51.
Кодэнь 210.
Косэль 54.

Кракаў 9, 164, 170, 183, 186, 195, 205, 210.
Кручары 38, 44.
Крэва, замак 144, 147–149, 151, 153, 157, 161, 167, 202, табл. 27.
Курляндія 43.
Кутаіс 110.
Лепельшчына 25.
Лехна (Соук-Су) 127, 128.
Ліда, замак 147, 149–151, 157, 167, 202, табл. 26.
Літва 13, 24, 39–41, 141, 145.
Ліфляндія 142.
Лынтупскія курганы 36, 46, 51, 53, табл. 4.
Люблін 9.
Людвікава 43, 51, 52, 55, 71.
Люцын: замак 141; магілёнік 13, 20, 38, 39, 42, 44, 48, 52, 54–62, 64–68, 70–75.
Люцынскі павет, б. 46.
Лядзінскі магілёнік 36, 57.
Магілёў 4, 9.
Магілёўшчына 54, 67, 76.
Мазыр 4.
Мазыршчына 39, 67, 74.
Маладэчна 4.
Мала-Мажэйкава, царква 211, 242, 250, 253–261, 266, табл. 41.
Малая Азія 77, 106, 109, 110.
Марыенбург 224, 228, 229.
Масква (Маскоўская дзяржава) 4, 9, 149, 156, 177, 251.
Машчынскае гарадзішча 33, 35, 52.
Менск 4, 8.
Меншчына 25, 33, 39, 55, 58, 64, 67, 75, 200.
Мілкавічы 53.
Мір, замак 198–215, 225, 252, 253, табл. 34, 35.
Мішкінёва 46, 47.
Мюкві 108.
Мсьціслаў 25, табл. 1.
Мурамскі павет 18, 57.
Мяжанскія курганы 27, 47, 52, табл. 2.
Наваградск, замак 145–148, 157, табл. 26.
Наўгародзкая краіна 12, 79, 81.
Нежын 31.
Нёман 15, 27, 32, 33, 124.

Несьвіж 4.
Нікарцінда 110.
Ноўгарад 78, 79, 82, 83, 85—87, 92,
93, 95, 97, 98, 100, 108, 109, 123,
126, 131, 132, 134, 144.
Нэвель 19, 42, 49.
Нямеччына 71, 230, 240.

Оўруч 132.
Падняпроўе 57.
Падўя 169.
Паставы 44.
Пераяслаўль Залескі 95.
Піліпкі 19.
Пацунда 127, 128.

ГЕАГРАФІЧНЫ ПАКАЗЬНІК.

Познань 183.
Полацак 4, 5, 8, 78—82, 86, 98, 104
111, 115—123, 136, 137; Барысаг-
лебскі манастыр на Бельчыцы
104, 110, 111, 124, 136, 137, табл.
22; Барысаглебская царква 110,
121, 122, табл. 22; Пятніцкая цар-
ква 110, 121, 122, табл. 22; Сафія
104—109, 111, 121, 136, 137,
табл. 19; Спасаўская царква 86
110—112, 115—121, 124, 136,
137, табл. 23.
Полацка-Віцебская краіна 95, 103,
109, 121, 123.
Полацкая зямля (Полаччына) 31, 67,
78, 81, 104, 114, 115, 123.
Польшча 6, 9, 24, 169, 170, 199, 210,
237, 253.
Прусія 142, 145, 170.
Прыбалтыцкія краіны 26, 30, 34, 35,
41, 42, 63—65, 71, 145.
Прываложжа 17, 21.
Прыдунайскія землі 21.
Прыладажжа 64.
Прыпяць 22, 27.
Пскоў 78, 86, 126, 131, 132, 134.
Пэрсія 17, 19, 21, 22, 156.
Равэнна 133.
Рагачэў 4, 7.
Расенскі павет, б. 43.
Рася 5, 61, 62.
Растоўская краіна 12.
Роннэбург 37.
Росок 240.
Руэйх 110.
Рыга 141, 143, 154, 205.
Рым 20—22, 40, 62, 133.
Рыскі павет б. 37.
Рэбрына 18.
Рэжыца 141, 142.
Рэйнская даліна 32.
Рэчыцкая акруга 22.
Сакуза 110.
Сандамір 9.
Сірыя 17, 21, 77, 110.
Скандынавія 16, 20, 26, 42, 54, 63.
Слущак 4, 189, табл. 6.
Слущкая акруга 53.
Случчына 67.
Смаленск 78—104, 106, 114, 121—
123, 127, 129, 130, 133—136; Ба-

рысаглебская царква 83, 88—92,
129, 135, табл. 8—10; Пётра-
паўлаўская царква 83, 86, 91—
96, 100, 122, табл. 11—14; Спа-
саўская царква 82—91, 135, табл. 7;
Сьвірская царква 97—103, 123,
127, 128, 133, 136, табл. 17, 18;

царква Яна Багаслова 96—98,
100, 122, 127, 136, табл. 15, 16.
Смаленшчына 49, 67, 78, 81, 95.
Солунь 126—128.
Соук-Су (Лехна) 127, 128.
Старобінскі раён 53.
Суздаль 78, 86.
Сула, табл. 6.
Супрасьць, царква Добравешчаньня
242, 250, 259—270, табл. 42, 45.
Сынкавічы, Міхалаўская царква 211,
242—261, табл. 39, 40.
Сьмядынь 82—91, 127, 129, 130, 135.
Сярэдняя Азія 17.
Тамбоўская губ. 36.
Тамнікоўскі магілынік 36, 57.
Таўроген 34, табл. 3.
Трокі: замак 144, 150—157, 161, 167,
189, 202, табл. 28; фрэскавы
росьпіс у замку 154, 155, 215—
218.

Трокі Новыя 150.
Трокі Старыя 150.
Тураў 78.
Турманін 110.
Тэльшаўскі павет, б. 51.
Тэхэльфэр 37.
Украіна 5, 31, 61, 210, 237, 253.
Усходняя Прусія 30, 145.
Усходняя Рымская імперыя 7.
Фіандэн 37.
Фінляндыя 26, 64.
Флёрэнцыя 239, 240.
Францыя 32.
Фрыдгэм 63.
Фэлінскі павет, б. 37.
Хазарыя 17.
Хопі 110.
Чарнігаў 79, 80, 108, 126, 128.
Чарнігаўшчына 16.
Чорнае мора 15—17, 29.
Чудзкае возера 15, 132.
Чырвоны Бор 28.
Швэцыя 133.

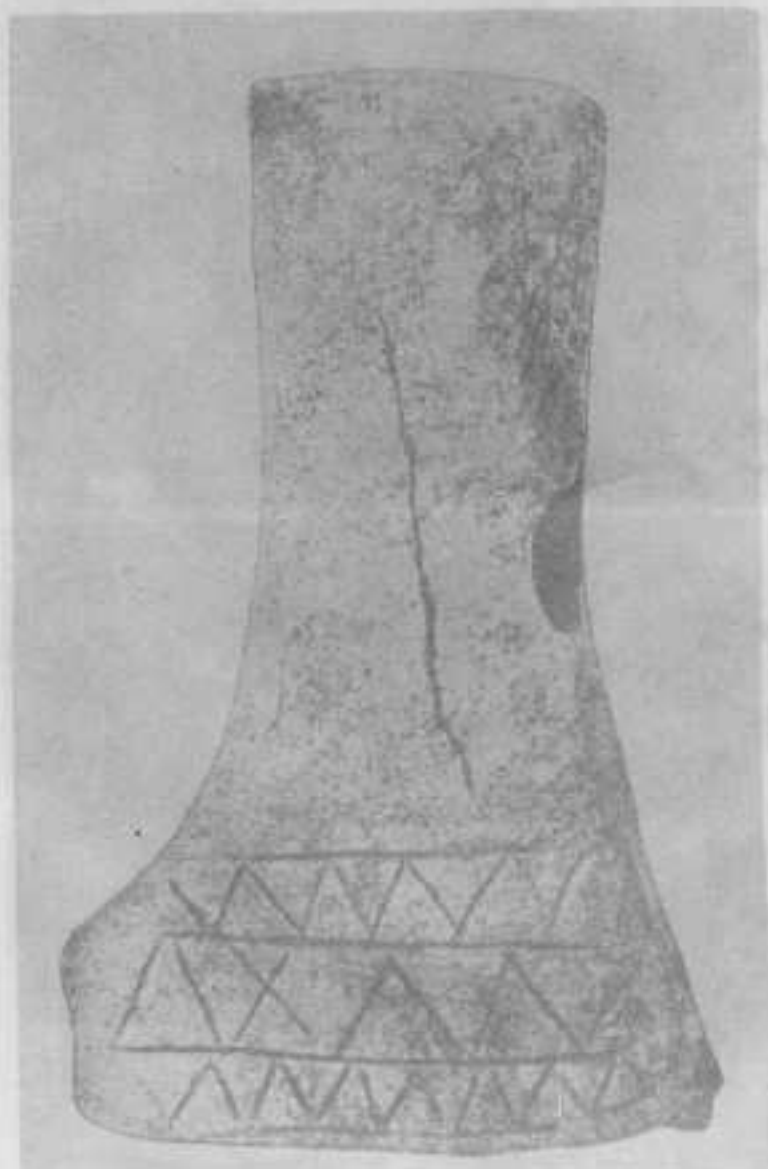
Шкельбаты 38, 52, 74.
Шыдлоў 210.
Эглі 44, 52, 54.
Эсрэ 110.
Эўропа 7, 30.
Эўропа Заходняя 30, 32, 71, 169, 205,
237.

Эўропа Паўднёвая 40.
Эўропа Усходняя 20, 25.
Эўропа Цэнтральная 20, 33.
Юхнава 19.
Юхнаўскі павет 49.
Янушкевічы, табл. 4.

Т а б л і ц ы .

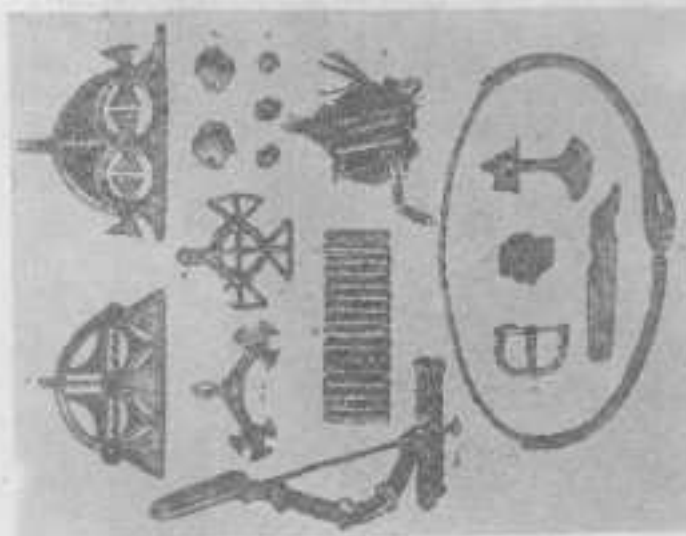
УВАГА.

Табл. 1—да стар. 25; табл. 2—да стар. 27—28; табл. 3—да стар. 29 і 34; табл. 4—да стар. 36—38; табл. 5—да стар. 43—45 і 51—52; табл. 6—да стар. 67—68 і 71—74; табл. 7—да стар. 83—88; табл. 8, 9, 10—да стар. 88—91; табл. 11—да стар. 92; табл. 12, 13, 14—да стар. 93—94; табл. 15, 16—да стар. 96—98; табл. 17, 18—да стар. 98—103; табл. 19—да стар. 104—109; табл. 20, 21—да стар. 111—114; табл. 22—да стар. 121—122; табл. 23—да стар. 115—121; табл. 24, 25—да стар. 124—134; табл. 26—да стар. 146 і 149; табл. 27—да стар. 147—148; табл. 28—да стар. 150—157; табл. 29—да стар. 162—167; табл. 30—да стар. 186—187; табл. 31—да стар. 184—185 і 193—194; табл. 32—да стар. 194—197; табл. 33—да стар. 193 і 195; табл. 34, 35—да стар. 198—215; табл. 36—да стар. 226—228; табл. 37—38—да стар. 235, 242; табл. 39—40—да стар. 243—253; табл. 41—да стар. 253—259; табл. 42, 43, 44, 45—да стар. 259—270.

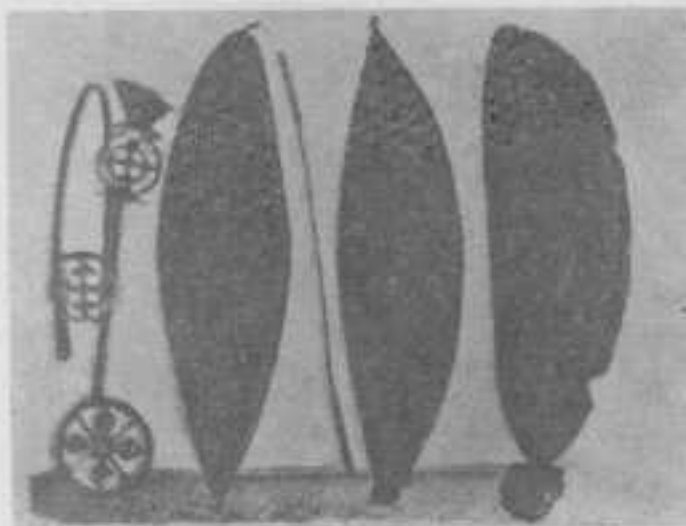
Хайолныцкы талор з ласінага рогу. (Віленскі Мусей)

Пл. В. Радзівілаў

Предмети з Мезоліту з колекції Східноукраїнського музею історії, 18-20 і 30 ст. — бронзові предмети з асалью, 19 ст. — бронзові флюїди, 20 — гравіти з просяною зернистою і асалью, у вигляді шпатель.

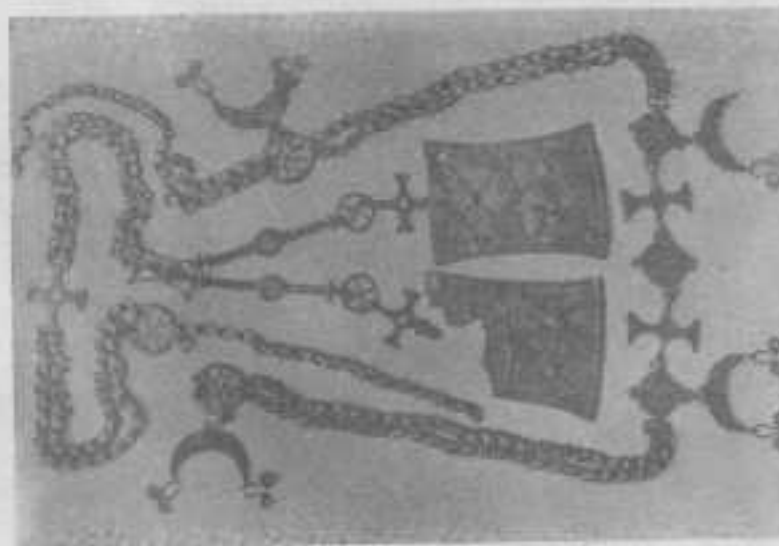
13. рисунки 9. Острожський.

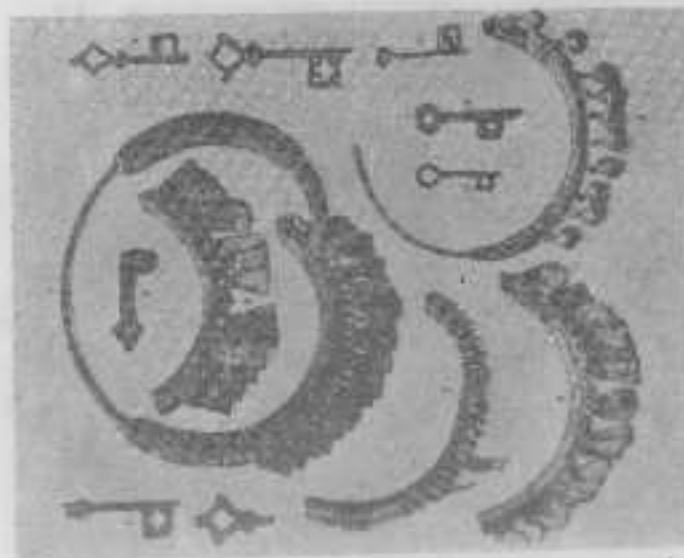
Г. до «дизайну» — скарбничка (бронза) — бронзові предмети з асалью (Білецький музей, Н. 500 — 503).

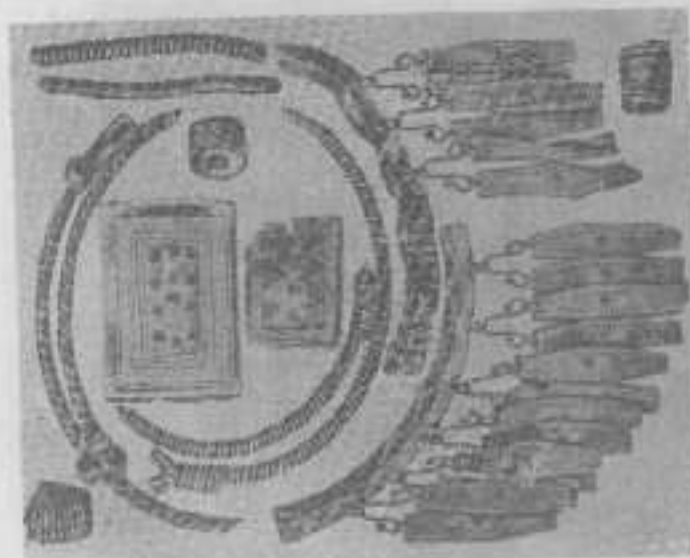
1-2 — Падарскі ў мясцовым намеры; 3 — прыгук
з падшпіткам з Тугарска (Б 594); 4 — галаўнішак
паляцка і дробнага з Тугарска (Беларускі Музей).

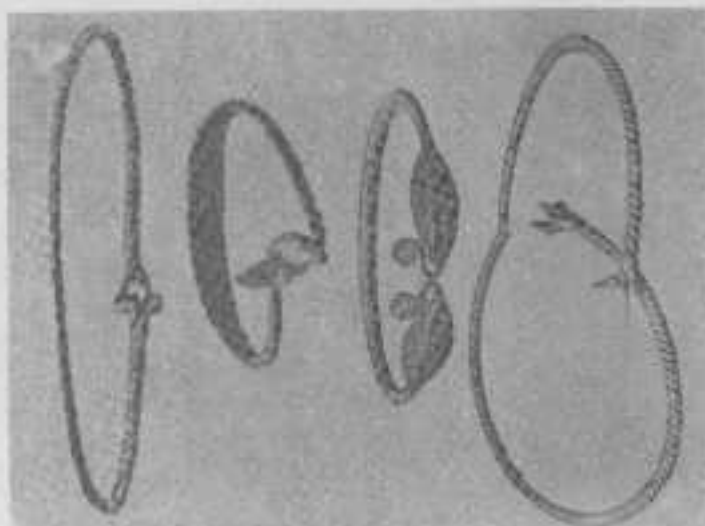
Підсудіт невідомого призначення з ознаками
застебівості. (Власно Музс), в. 48, 182)

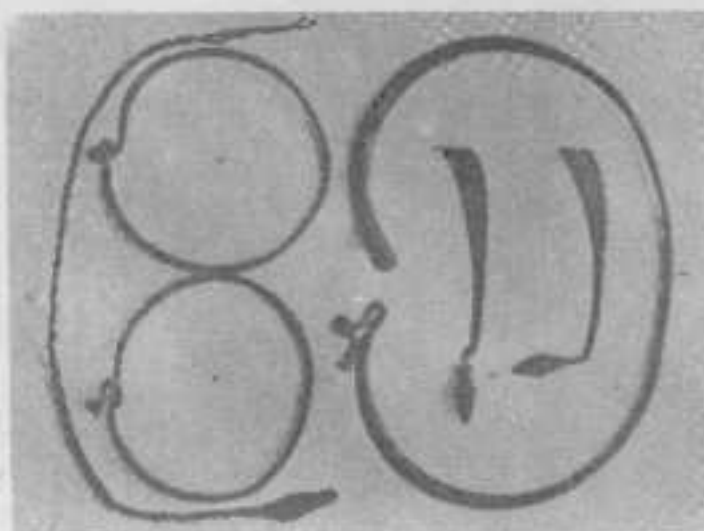
1 — підвісний грізний з підвесками з лі-
тласта металу (Б. 655); 2-4 — апліки
з підвісних грізних з підвесками (Б.
657, 659); 5 — підвісний грізний з бубен-
цями (Б. 656); 6-13 — підвески з металу
кільця (№ 9 зображена з підвесками
на Браслеті № 5, Б. 766—796). Відомі
з МЗД.

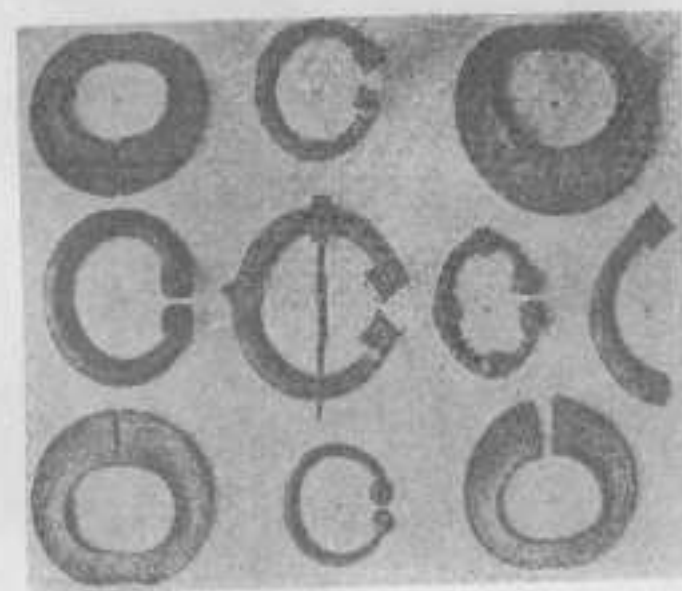
Предмети з Лягушських курганів на Вілен-
щині. 2 — апліки грізних з підвесками з кон-
сидуванням (у вигляді з апліки); 5-6 — брас-
лет з підвесками з апліками з апліками з
підвесками з апліками; 9 — підвісний гріз-
ний з апліками з підвесками з апліками.
З МЗД № 10. Відомі з МЗД.

Гривни Влодская Музею. 1, 1-4 — бронзовые
плетеные (Б. 570—571); 2 — наплетенный
з-наплетенным (Б. 569); 3 — наплетенный
(наплетенный) и наплетенный (Б. 591).

Гривни Влодская Музею. 1, 3-4 — наплетенные
(Б. 569, 569—569); 2 — наплетенный
наплетенный (Б. 561); 5 — наплетенный (Б. 572).

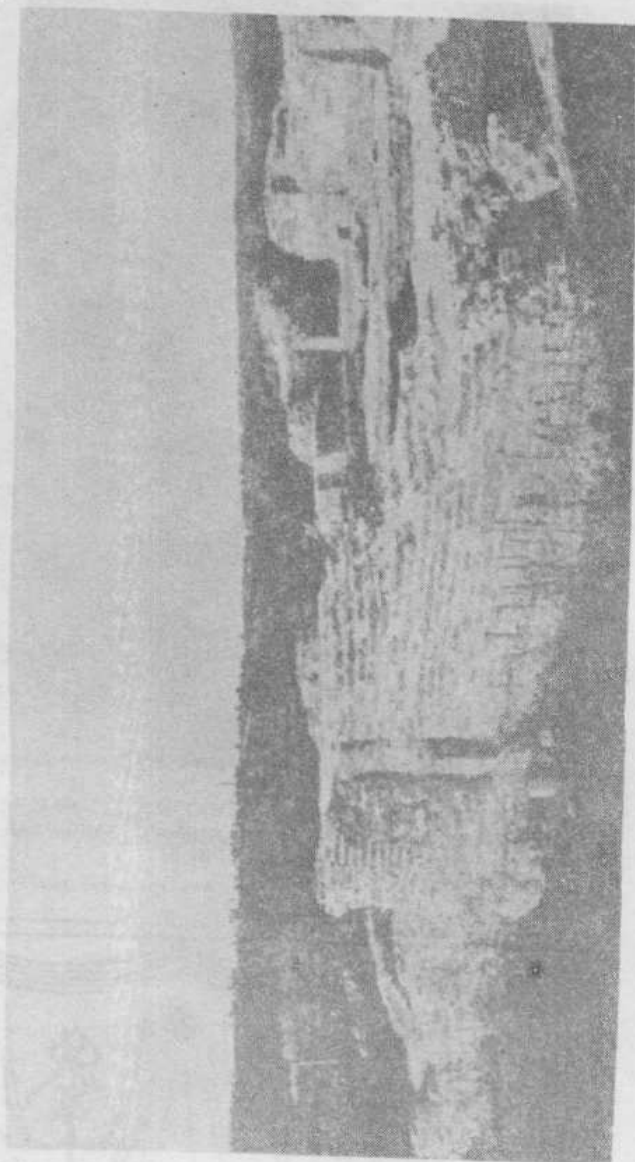

Примеры Басмакова Музея. 1-4 — древнейшие бронзовые (Б. 144-145); 5-10 — позднейшие, тип фобуса (Б. 6 из кат. Скуфору, 7-8, 1, 10 — из Джиригата, 3, 9 — древнейшие изделия с сайта Б. 90-51).

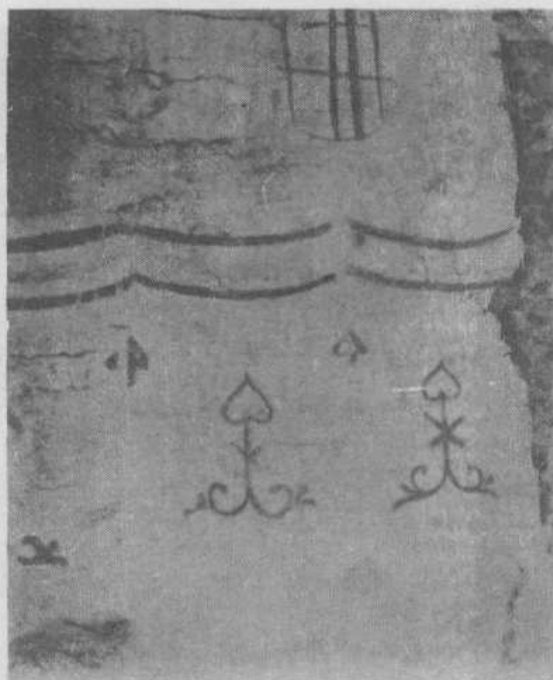
Бронзовые Басмакова Музея. 3 — бронзовая пластинка из Джиригата, 4-6, 9, 11-13 — из Джиригата (Б. 62, 143); 7-8 — с сайта Басмакова из Басмакова (Б. 149, 150); 10 — из Джиригата, 11-13 — из Джиригата (Б. 25); 14 — 3 последние бронзы с сайта Басмакова (Б. 171).

Таблиця 7.

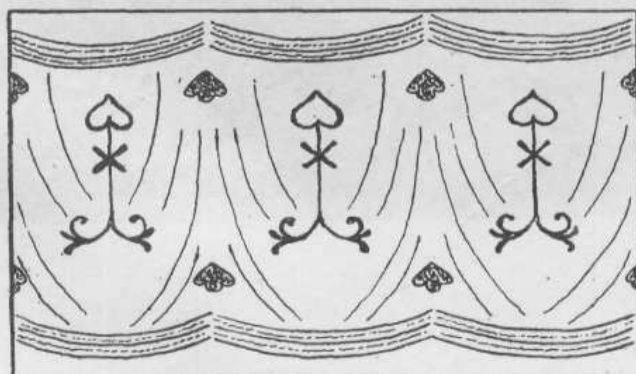
Руїны Спасау́ске црквы на Сьмядыні ў Смаленску. 1141 г.
Фот. Е. Н. Клетновай.

Таблиця 8.

Барысаглебская царква на Сьмядыні ў Смаленску. Фрэскавы росьпіс на паўднёвай альтарнай сьцяне. 1145—1146 г.

(Фот. Е. Н. Клетновой).

Схэма таго самага росьпісу.

Барисагдебская царява на Смядани у Смялен-
ску. Фрагменти росписі у ланкаціку. 1145—1146 р.
(Фот. Е. П. Котікова)

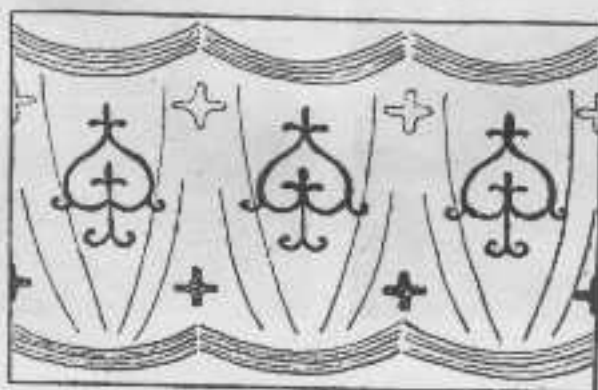
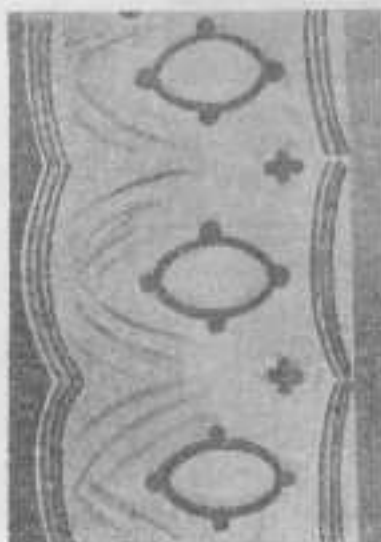
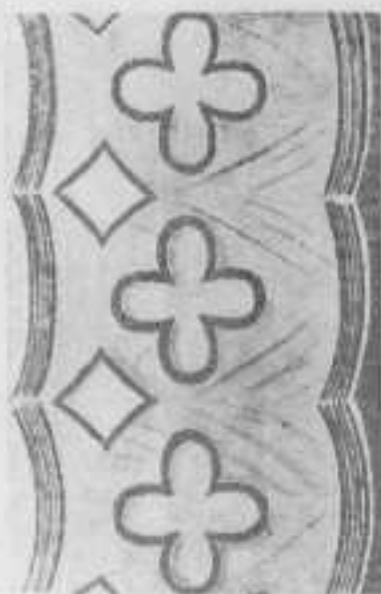

Схема того самого росписі.

Таблиця 10.

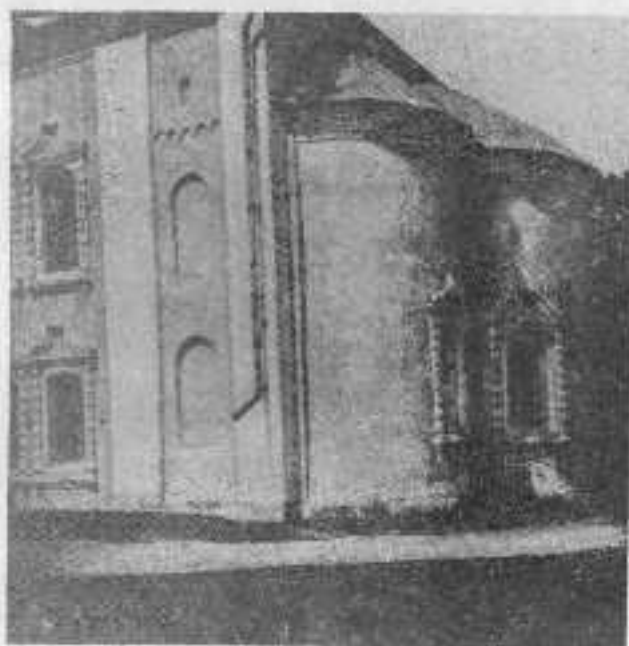

Барисагальська церква на Східній 3 Складен-
су. Фрагменти фрескових рослинних 1145
1146 р. 1 2 — у афразальську. 4 — на ступенях
горного моста. 3 і 5 — на похоронній стіні.

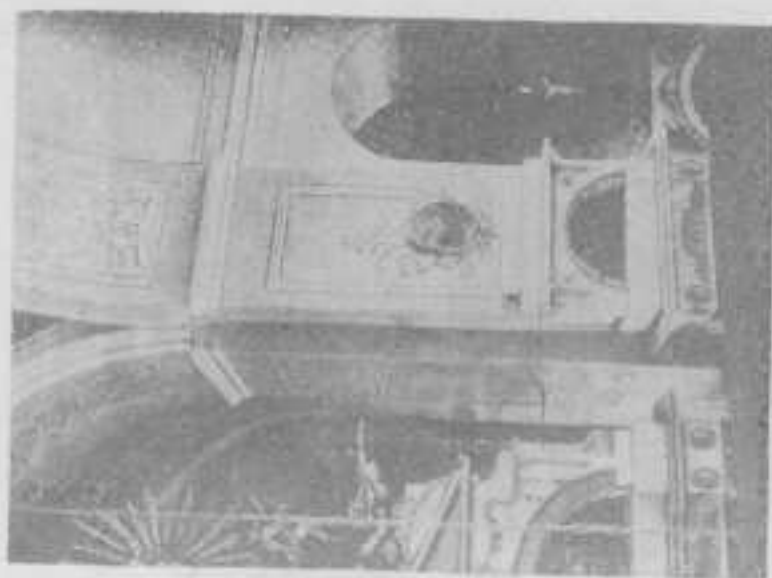
(На зображеннях Л. Н. Косенко)

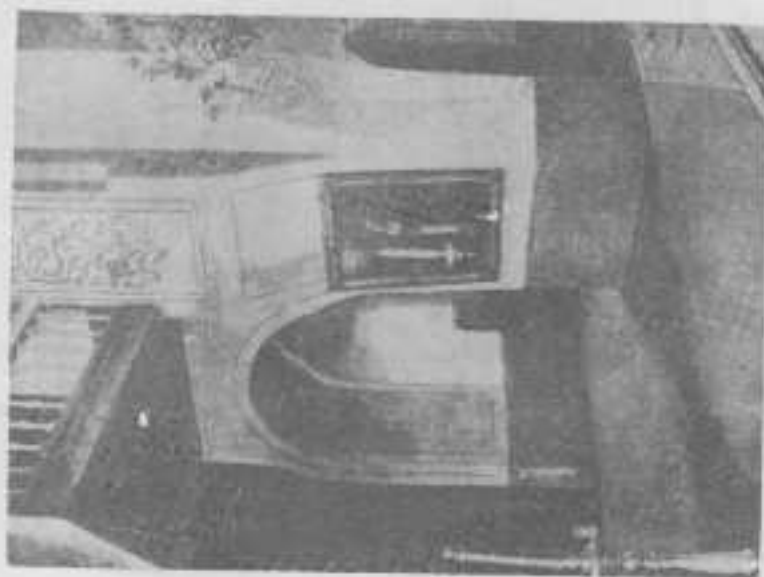
Петровська церква в Смоленську. Головний вхід. Напряма стародавня частина XIII ст.

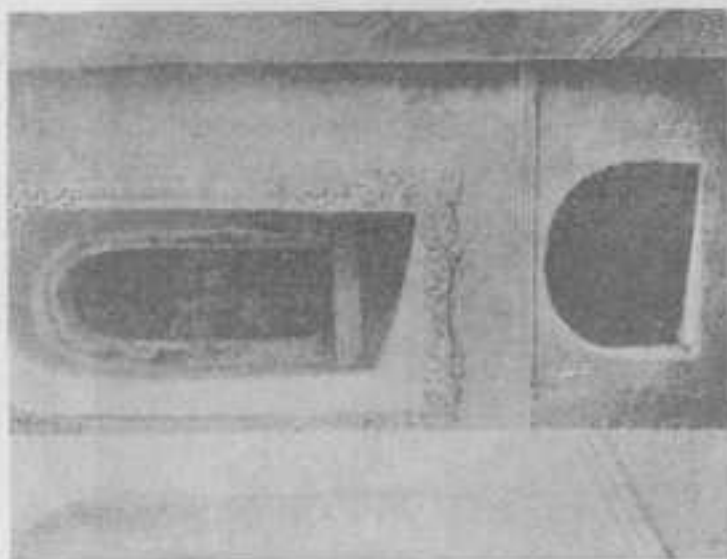
Петровська церква в Смоленську.
Альовий частка.

Петриша-Любський церква в Смальці.
Найвищий-східний ступ.

Петриша-Любський церква в Смальці.
Найвищий-західний ступ.

Петровский храм в Свердловске.
Средний этаж колоны апсиды.

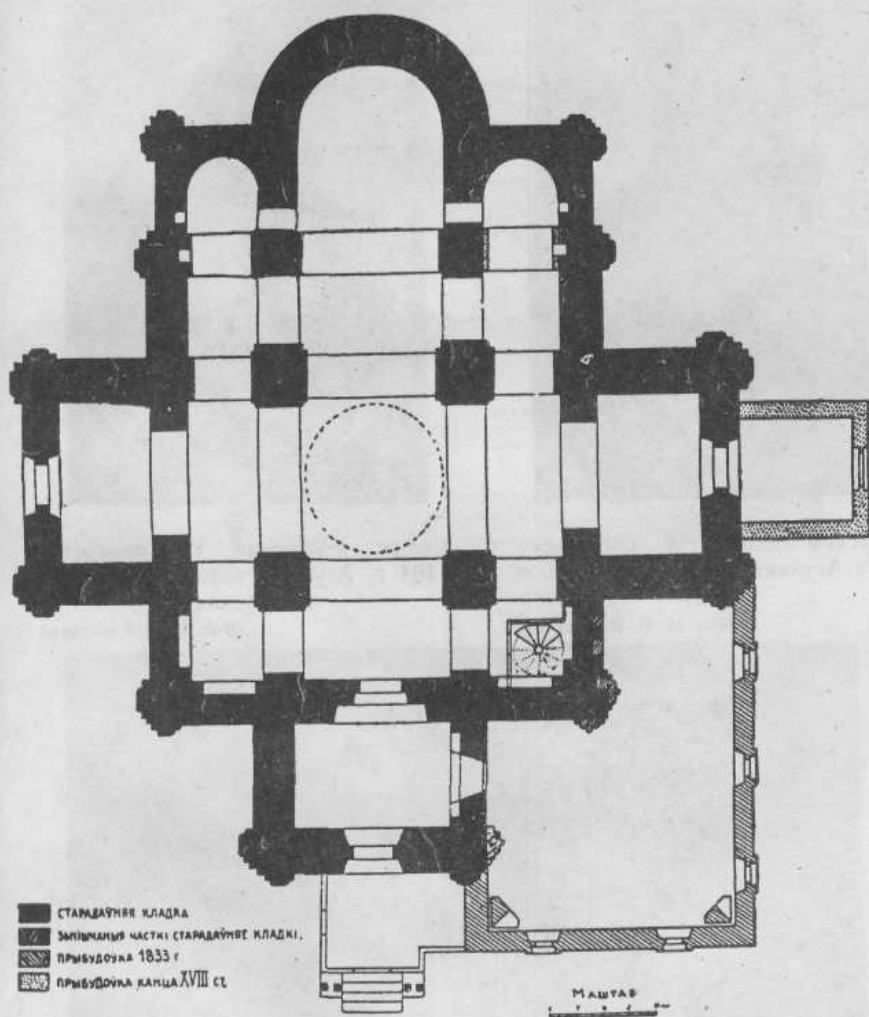

Петровский храм в Свердловске.
Апсиды и купол.

Алтарная апсіда Явн-Богословської церкви у Смоленську. XII ст.

Табліца 17.

Плян Сьвірскае царквы ў Смаленску, 1194 г.
(Па абмерах І. Хозерава).

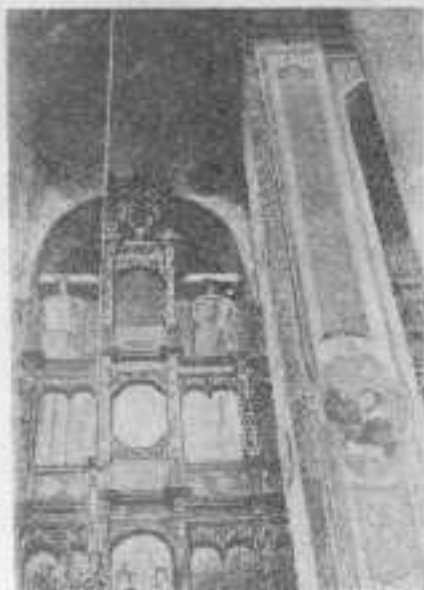
Сибірська церква в Смоленську.
1194 г. Агульни вигляд з північного
засходу.

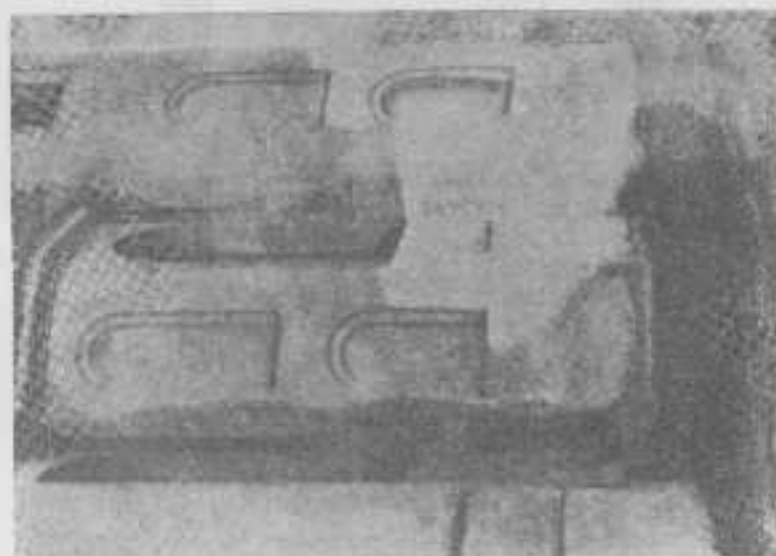
Фот. П. М. Южасовська.

Сибірська церква в Смоленську.
1194 г. Агульни вигляд з північно-
сходу.

Фот. Е. П. Каленік

Аттикони входи гробових Сафії,
XI ст.

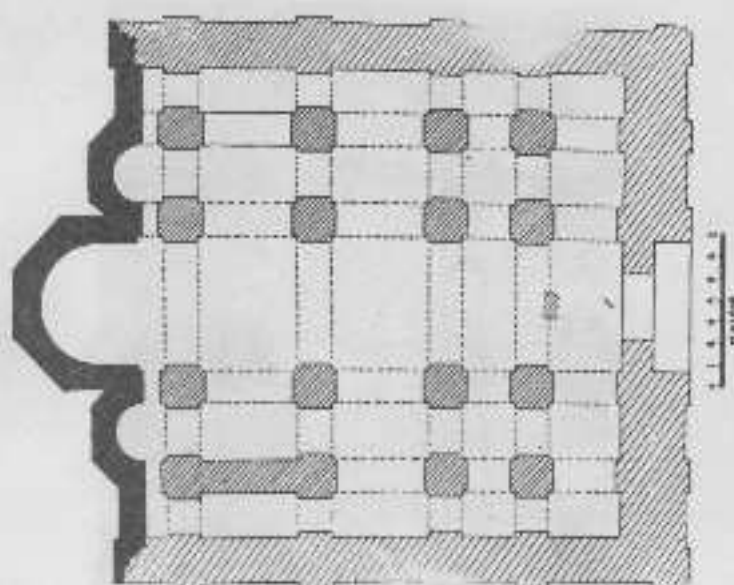
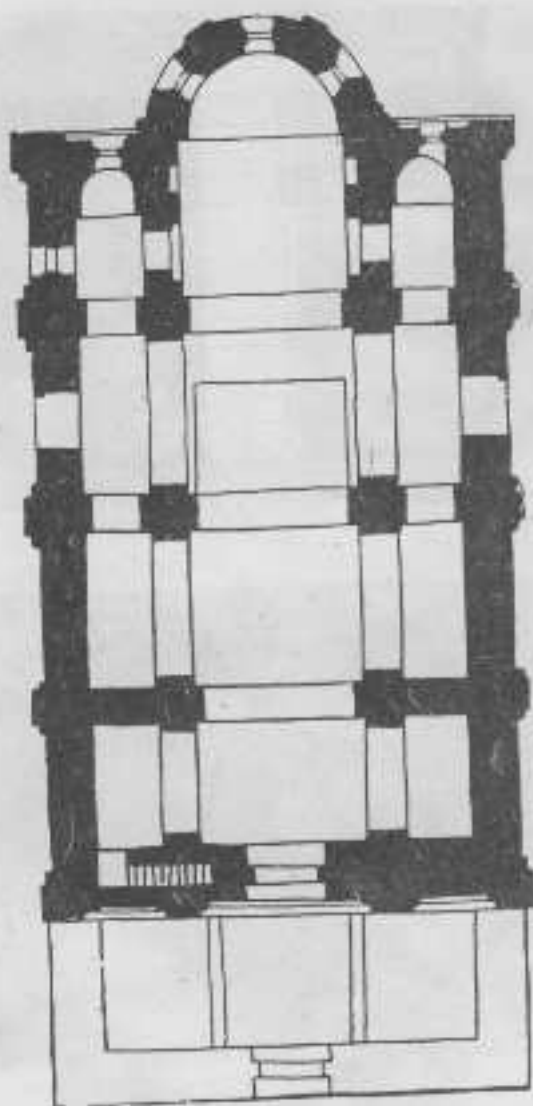

Схема плану подиуму Сафії, XI ст.
(за розмірами входу)

План церкви Добружичанина в Витебске. XII ст.
[Ил. А. Нагайкоу].

Церква Добровешчаньня ў Віцебску. Старадаўняя
аляшка ў вапняку і асфальт пад сучасным тытанам.

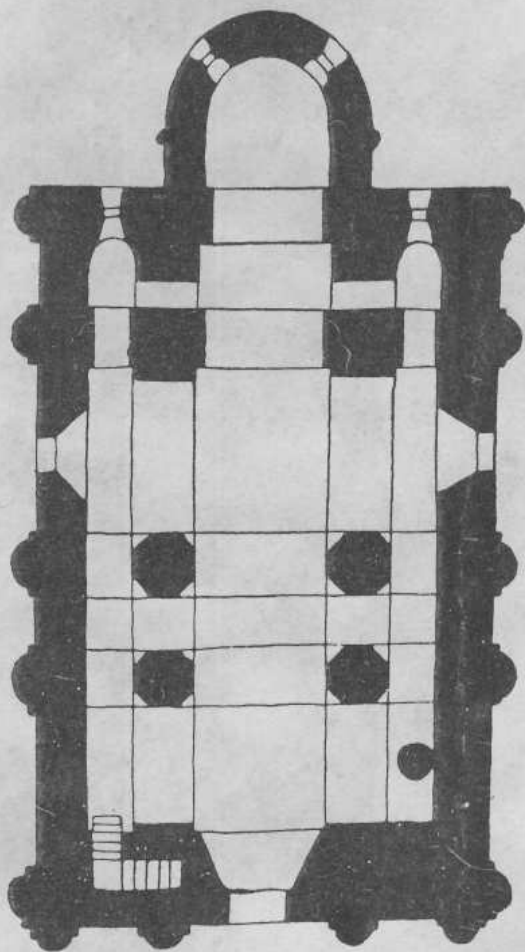
Церква Добровешчаньня ў Віцебску. Алятарная
чыстка.

Руїни Барисатлебської церкви на Бельчанин у Полтаву. XII ст.

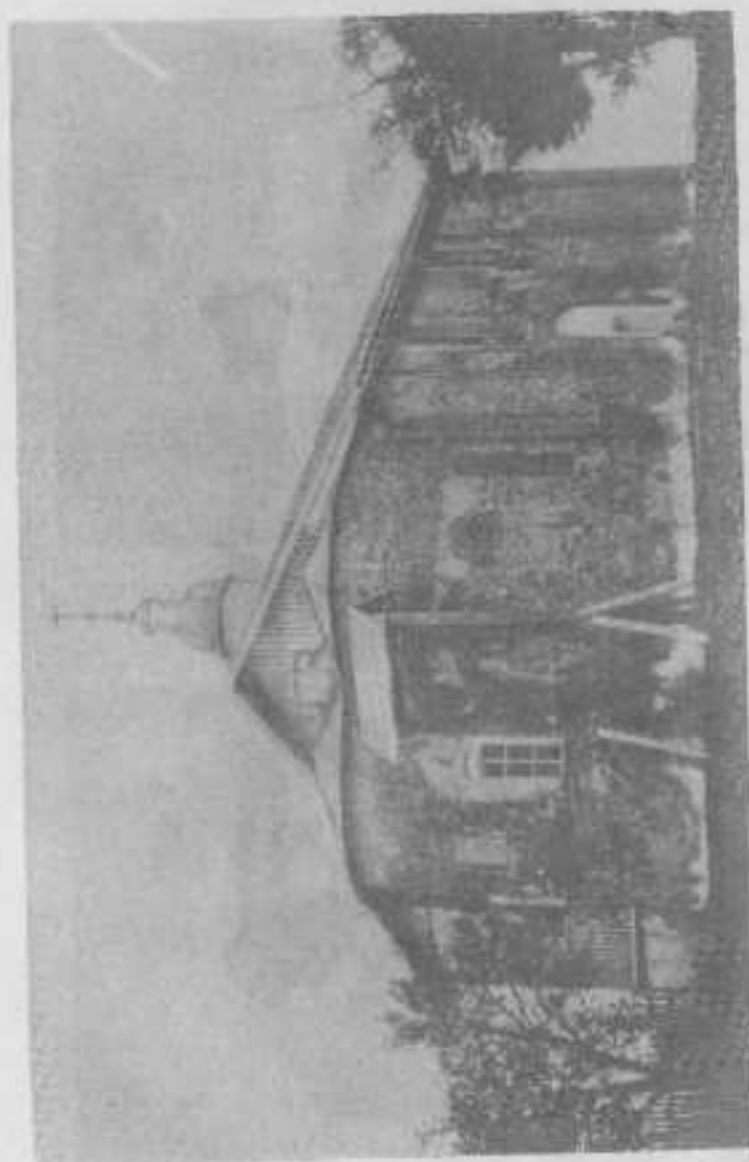

Руїни П'ятицької церкви на Бельчанин у Полтаву. XII ст.

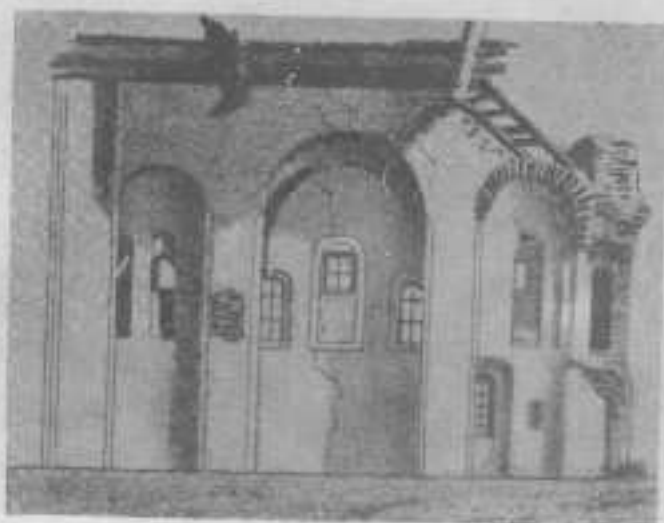

Плян Спасаўскае царквы ў Полацку. XII ст.

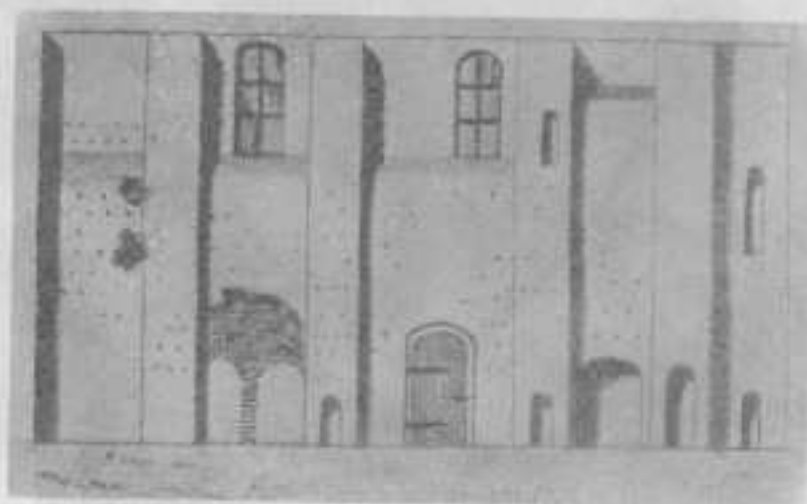
(Па А. Паўлінаву).

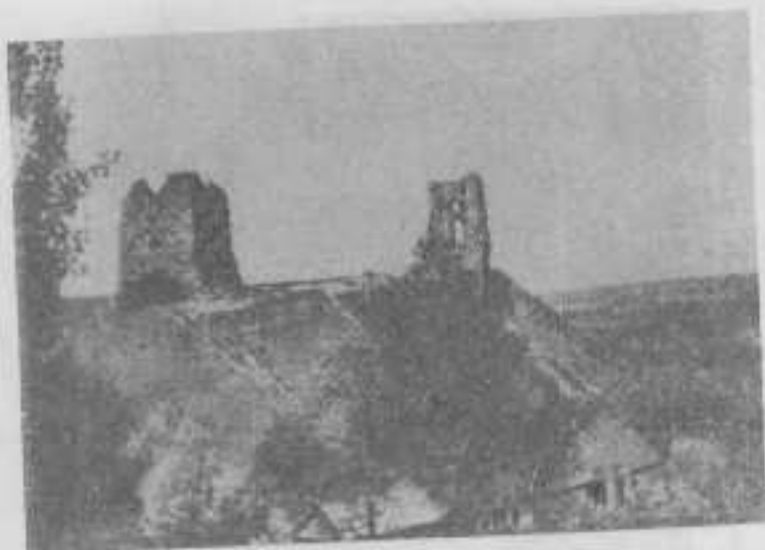
Казанский храм в Городище. XII ст. Агулы на выгоне и нафированная фелла

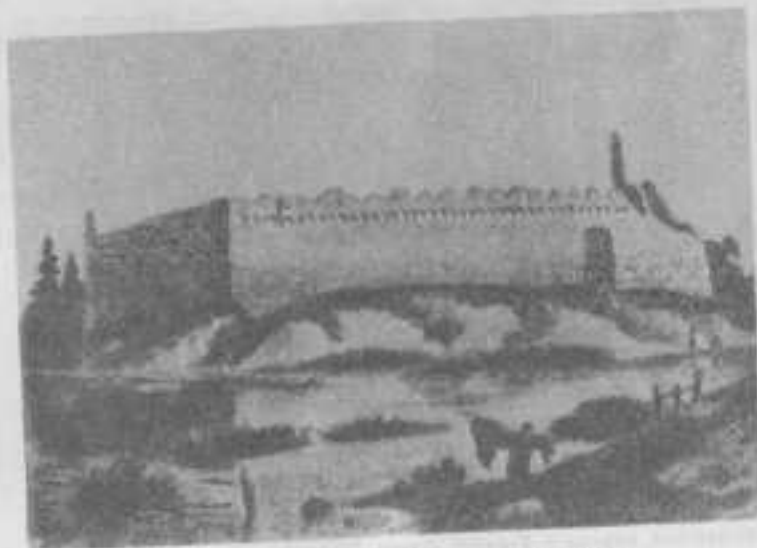
Каламитская церковь в Гори. Перекрой дымовых частей.

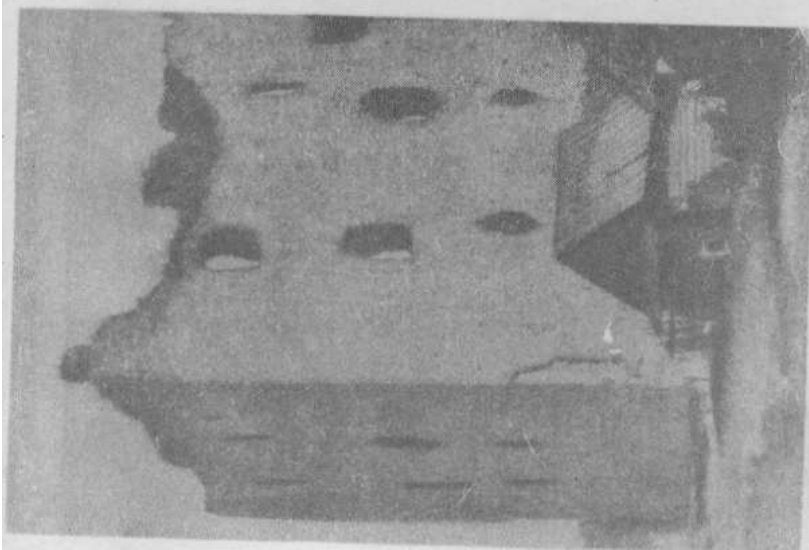
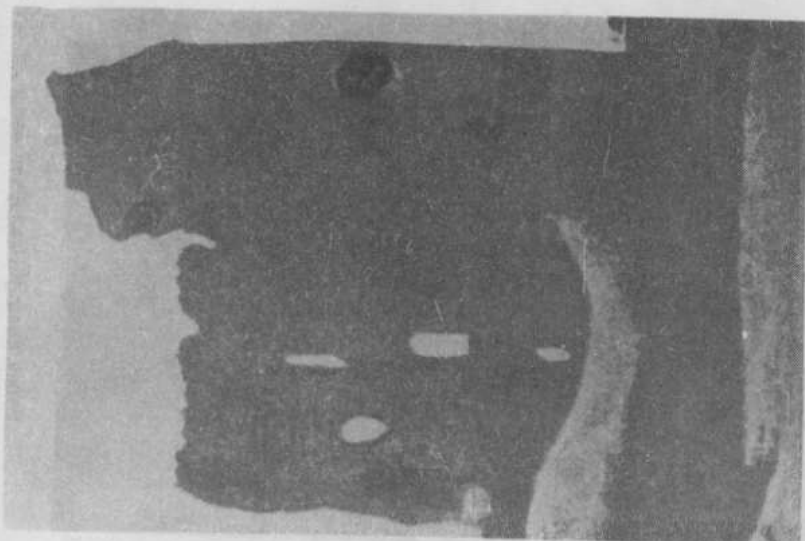
Каламитская церковь в Гори. Съемка башенной системы и галереи.

Руїни замку в Гнатюку. XIII—XIV ст.

Замок у Ліазі. XIV ст. З малюнку поч. XIX ст.

Замак у Крэве. XIV ст. Руіны галоўнае вежы.

Замък у Троках
Калея XIV в.

Круглата вежа с полуциркулна бочу

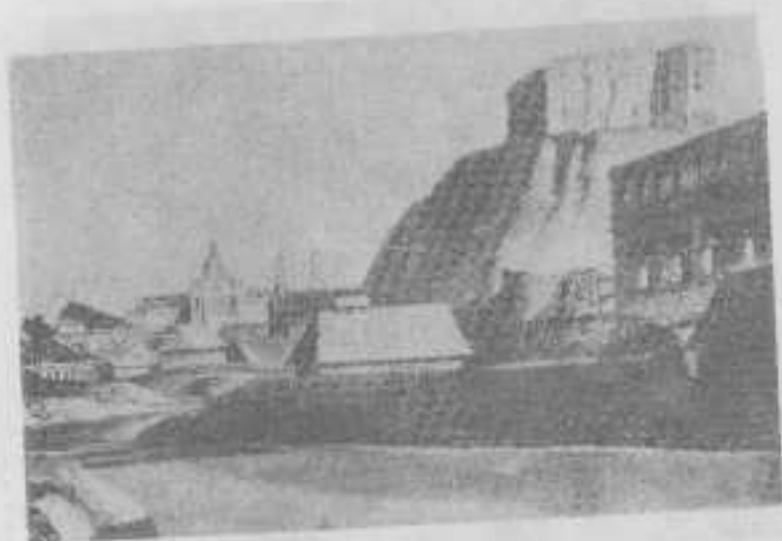
Ръчна оръдица и гилбертска мина

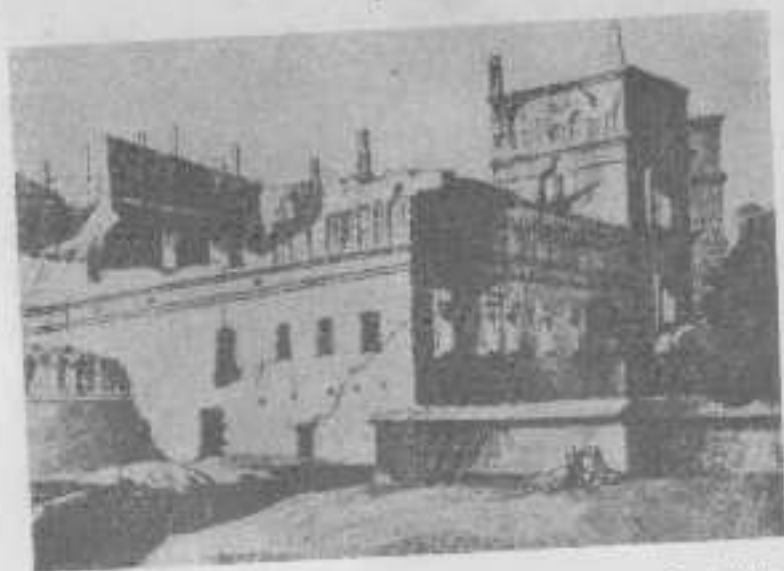
Руїни Гориньга замку у Вілні, XV ст. З малюнку Смулевича кінця XVIII ст.

Віленські санкі, Горні і Дольні. З малюнку кінця XVIII ст.

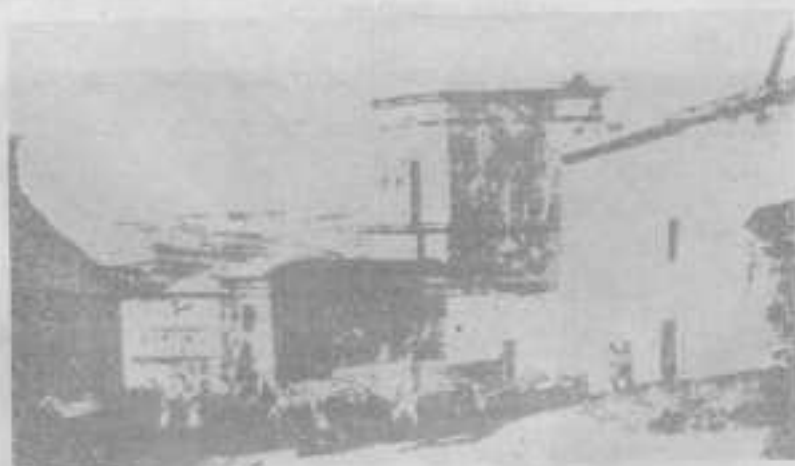
Ланковик гора у Вільні з руїнами кастеляна Мерціна XIV ст. На правій частині Дольний замок. З малюнку Смуслейна кінця XVIII ст.

Дольні замок у Вільні, XVI ст. Вид з північної сторони. З малюнку Смуслейна кінця XVIII ст.

Долній замок у Відні. XVI ст. Частина, яку призначали на Камерального касьєру. З літографії поч. XIX ст.

Рудиніи брима у Відні. З малюнку Струассеїє каїна XVIII ст.

Руїни Віленських цитуваннях уміцненнях XVI ст. коли Базиліанського монастиря. На заднім плані Вострага брама. З малюнку Смутковича князя XVIII ст.

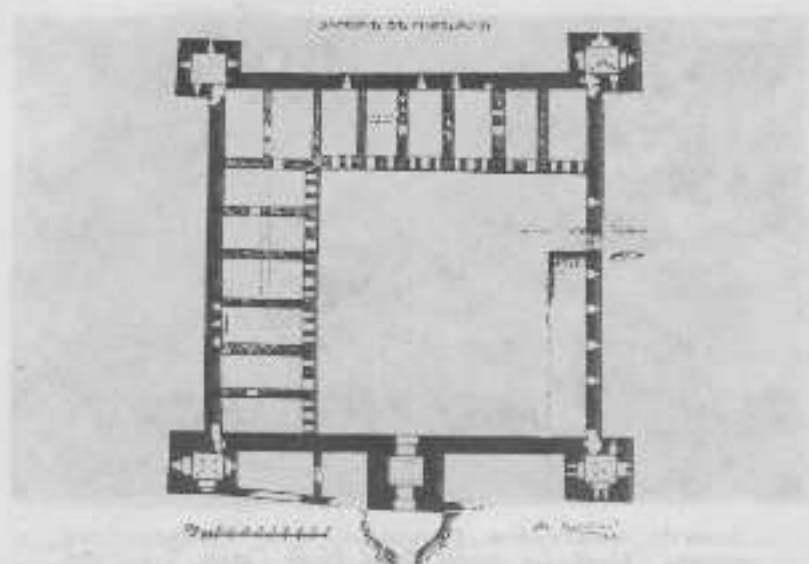
Брама Субота у Вілені XVI ст. З малюнку Смутковича князя XVIII ст.

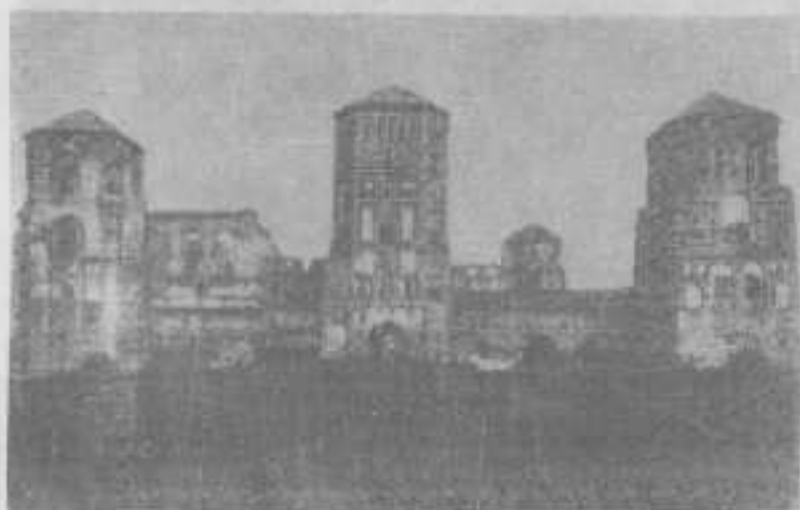
Віленскія цытадэльныя ўмацаванні, каля Святадухавскай царквы. XVI ст. На заднім плане брама Субач. З малюнку Смуглевскага канца XVIII ст.

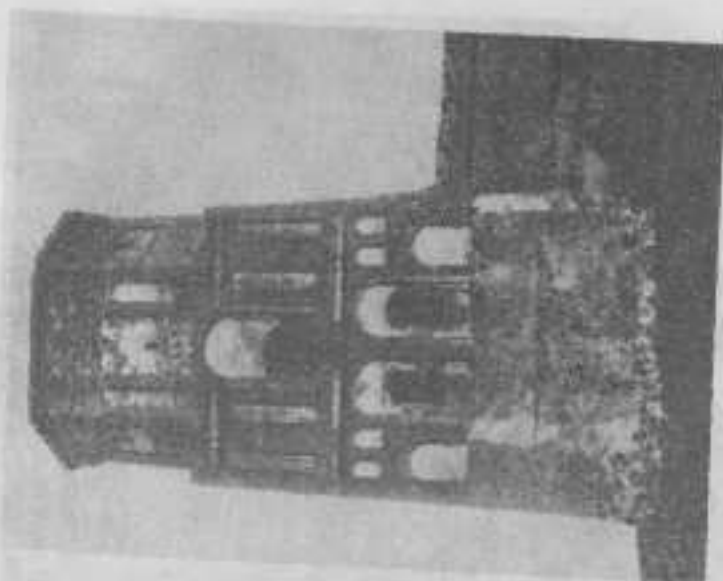
Віленская Гродзкая брама. З малюнку Смуглевскага канца XVIII ст.

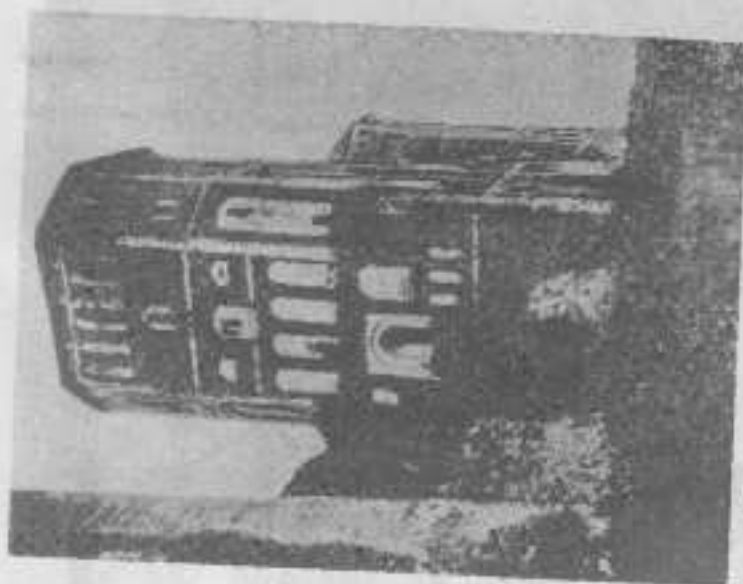
План Мірського замку XVI ст.
(Скопаченко І. Історія).

Зовнішній вигляд Мірського замку з південно-західного боку.

Заходняя вежа Мірнягаўскага запору.

Гідрэлектрычная вежа Мірнягаўскага запору.

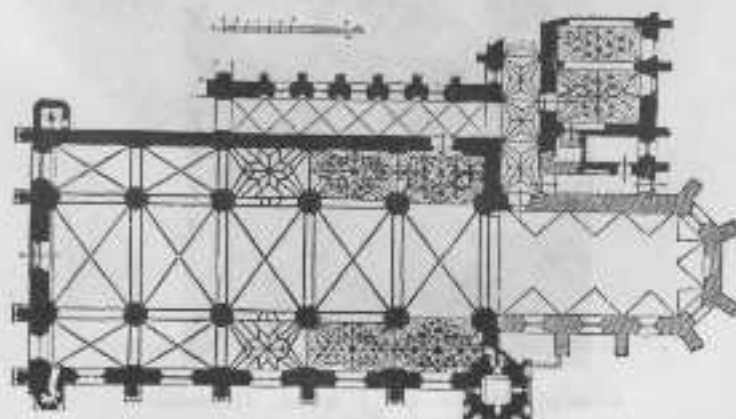

Званіца XV ст. каля Францішканскага асярэдду ў Вільні, зруйнаваная ў 1869 г.

(з старадаўняга малюнку).

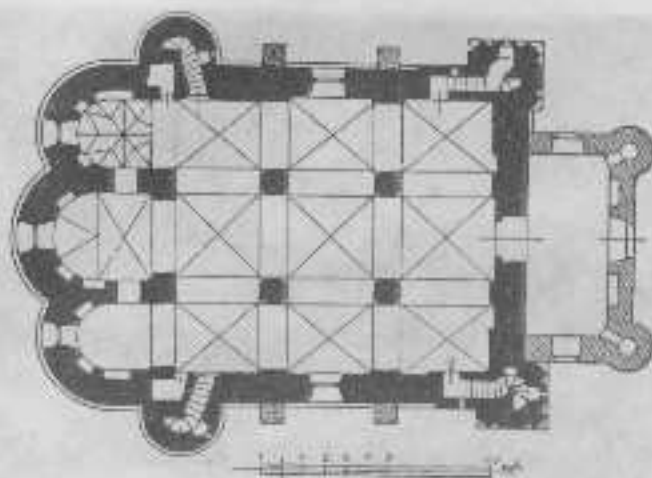
Бернардинскі касцёл у Відні. Святельні і паўлічым баковым ізафе.

План Бернардынскага касцёла у Відні.
(Складзены А. Шапкі-Восуніч)

Бернардинський костел у Відні. Південно-
східна вежа.
(Фот. С. Зибаровська).

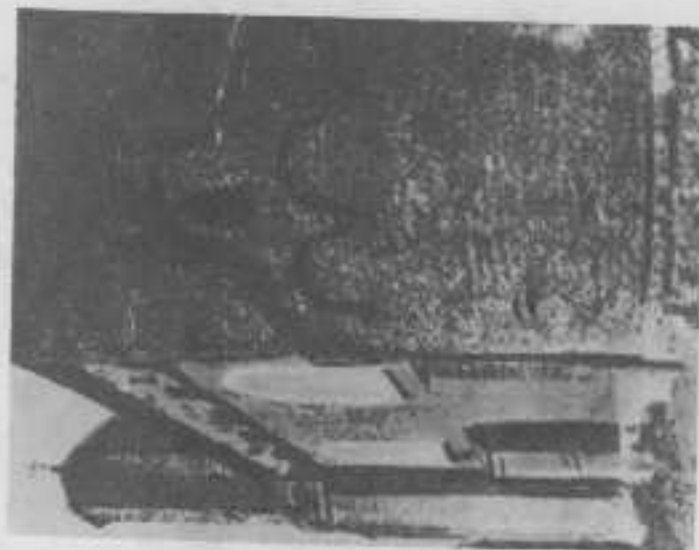

План церкви $\bar{\text{С}}\bar{\text{и}}\bar{\text{н}}\bar{\text{я}}\bar{\text{в}}\bar{\text{с}}\bar{\text{к}}\bar{\text{а}}$
(См. стр. 3, Шашин (Витусен)).

$\bar{\text{С}}\bar{\text{и}}\bar{\text{н}}\bar{\text{я}}\bar{\text{в}}\bar{\text{с}}\bar{\text{к}}\bar{\text{а}}$ церква. Вид з півдня захалу.

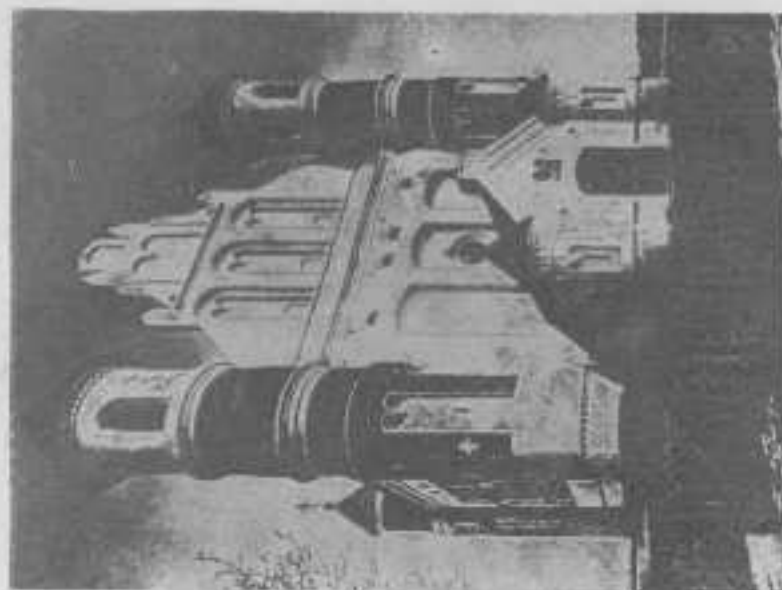
Фот. С. А. Шашин (Витусен).

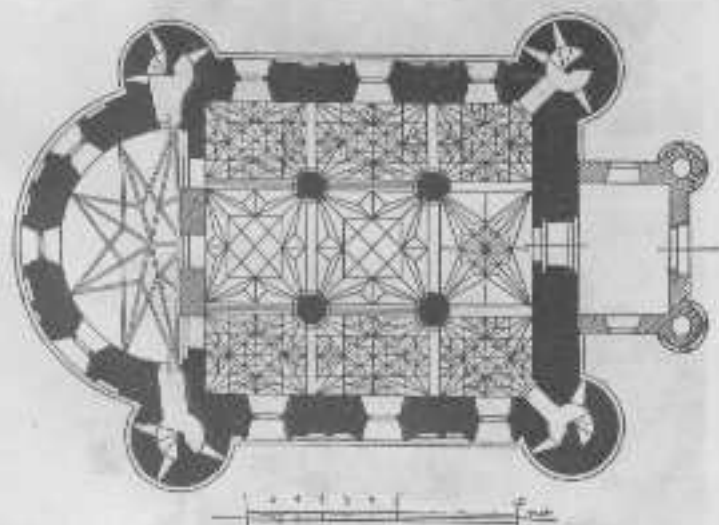
Санкхачан монастырь. Подъездная фасад
в саду монастыря.

Санкхачан монастырь. Архитектурная часть.

Маджа-Маджидзиде Маджидзиде и захватна бина,
1898 г. (Забележително)

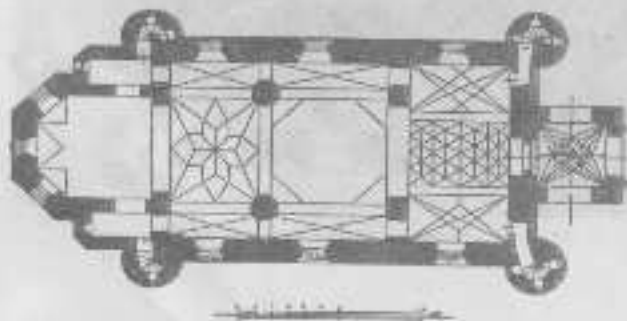

План Маджа-Маджидзиде и
захватна бина.
(Составлен А. Маджидзиде)

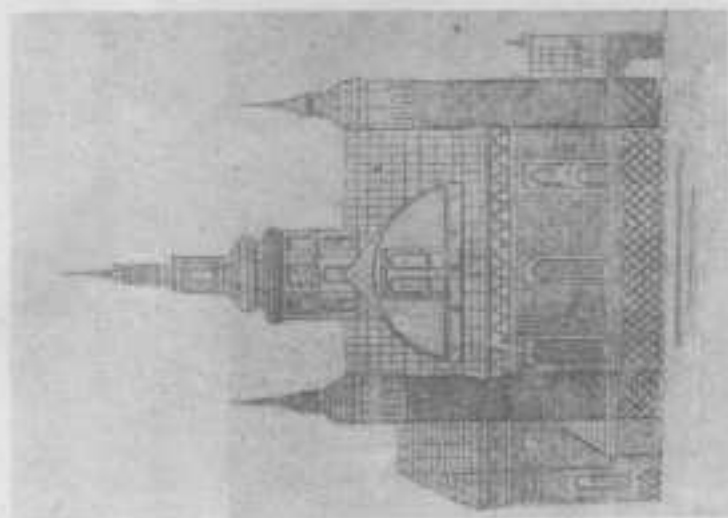
Таблица 42.

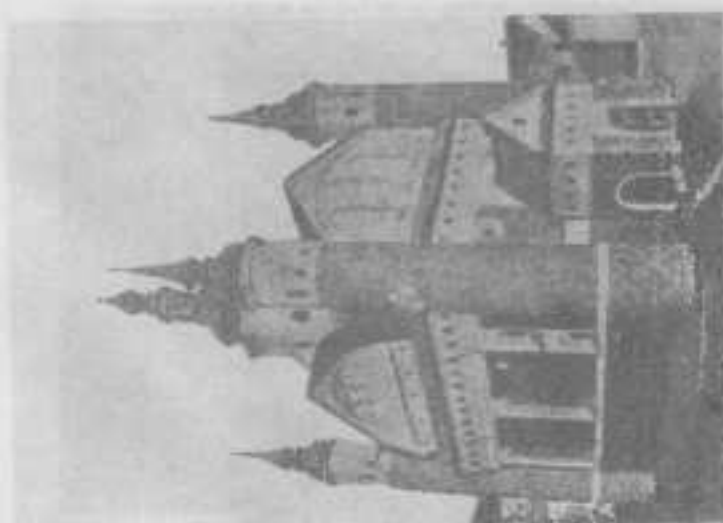
Главный фасад церкви Добровещанская в Суздале.

План церкви Добровещанская в Суздале
(Составил А. Владимирович).

Церковь Добравошедения Φ Сурдеской. Схематический фасад.
(из П. Парамов)

Церковь Добравошедения Φ Сурдеской. Архитектурный фасад.

Церковь Довроуешчаньинъ въ Свирской.
Алтарная часть, зъ лѣвѣиона-ухода-
ннѣи доуу.

Церковь Довроуешчаньинъ въ Свирской.
Алтарная часть.

Церква Добравеччавиця у Супрасьлі. Складення на стелі жіноцтва сям.
(Русава: 1987 г.)

Церква Добравеччавиця у Супрасьлі. Падмурныя і падпартыя аркі.
(Русава: 1987 г.)

ПА С Л Я С Л О Ё

З імем Міколы Шчакаціхіна (1896–1940) звязаны пачатак і станаўленне беларускага мастацтвазнаўства.

Вучоны прыйшоў у беларускую навуку ў яе шчаслівую пару, у 20-я гады, калі яна зведала сваю кароткую і яркую вясну. Была гэта пара аднаўлення беларускай дзяржаўнасці, культуры, духоўнасці наогул. Ішоў ужо не аднойчы перапынены працэс кансалідацыі беларускай нацыі, і ім былі пазначаны ўсе сферы жыцця. Узрослая самасвядомасць і звязаная з ёй актыўнасць народа прыносілі добры плён, асабліва прыкметны ў мастацкай творчасці і навуцы, і перш-наперш у такіх галінах ведаў, як мовазнаўства і літаратуразнаўства, этнаграфія і гісторыя. Не засталася ўбачу ад агульнага рэнесансу і навука аб мастацтве, Першапраходцам яе стаў Мікола Шчакаціхін. Уласна дзякуючы яму навука аб вобразных або прасторавых мастацтвах, як тады яе называлі, ужо к канцу 20-х гадоў заняла належнае месца ў агульнай сістэме беларусазнаўства.

А пачынаць М. Шчакаціхіну давялося, папраўдзе, на голым месцы. Да яго існавала адно само паняцце “беларускае мастацтва”, год некалькі таму ўведзенае ў навуковы ўжытак нямецкім вучоным А. Іппэлем, ды з дзесятак апісанняў помнікаў пераважна царкоўнай архітэктуры, не без тэндэнцыйнасці пададзеных у рускіх і польскіх дарэвалюцыйных выданнях пра Беларусь.

М. Шчакаціхін пачынаў з гісторыі: гэта дазваляла ў кантэксце часу асэнсаванне асноўных здабыткі беларускага мастацтва, убачыць этапы і напрамкі яго развіцця.

У 1923—1924 гг. у сценах Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ім упершыню быў прачытаны курс гісторыі беларускага мастацтва. Сваю распрацоўку малады вучоны на ўніверсітэцкай кафедры абараніў як дысертацыю, акрамя таго пазнаёміў з ёй шыроўшае кола культурна-асветнай і навуковай грамадскасці (гл. часопіс “Асвета”, 1925, № 3).

У 1925 г. М. Шчакаціхін, ужо дацэнт БДУ, быў запрошаны на працу ў Інстытут беларускай культуры, дзе тады канцэнтраваліся асноўныя навуковыя сілы рэспублікі. Пяць гадоў у Інбелкультэ сталіся на рэдкасць плённымі ў жыцці і творчасці даследчыка. Тут хараша разгарнуўся талент Шчакаціхіна гісторыка і крытыка, тэарэтыка і практыка-арганізатара мастацтва.

ПАСЛАСЛОЎЕ.

Пасведчанне супрацоўніка Беларускай Акадэміі Навук,
выдадзенае М. Шчакаціхіну ў 1929 г.

Вучоны стварае пры Інбелкульце Камісію гісторыі мастацтва, у якой збірае менскіх і перыферычных, пераважна віцебскіх, мастацтвазнаўцаў, мастакоў, жывапісцаў і графікаў. У часопісах “Трыбуна мастацтва”, “Полымя”, “Наш край” выступае з артыкуламі на актуальныя тэмы мастацкага жыцця Беларусі: засяроджвае ўвагу на засваенні нацыянальных мастацкіх традыцый як перадумове паспяховага развіцця сучаснай творчасці, на падставе практыкі асобных творцаў арыентуе моладзь на стварэнне нацыянальнай мастацкай школы.

Уздыхае пытанне пра неабходнасць стварэння ў Беларусі вышэйшай мастацкай школы (акадэміі), рупіцца аб згуртаванні творчых сіл ва Усебеларускую мастацкую асацыяцыю. Дзейсна ўдзельнічае ў арганізацыі і правядзенні трох усебеларускіх, як яны тады называліся, мастацкіх выставак: складае каталогі, робіць крытычныя агляды паказаных твораў.

Аднак асноўную ўвагу, час аддае вывучэнню мастацкай спадчыны. Даследуе фрэскі цэркваў рэзідэнцыі полацкіх князёў у Бельчыцах, старажытнае манументальнае дойлідства Полаччыны, старабеларускі іконапіс, творчасць магілёўскага гравёра канца XVII — пачатку XVIII ст. Васіля Вашчанкі, помнікі архітэктуры старога Менска.

Важкі ўклад М. Шчакаціхіна ў мастацкую скарыніну. Яму належыць аўтарства арыгінальнай гіпотэзы адносна даты і года нараджэння нашага першадрукара (“Полымя”, 1925, № 5). У шэрагу публікацый “Дрэварыты і арнамент у выданнях Ска-

рыны”, “Гравюры і кніжныя аздобы ў выданнях Францішка Скарыны” (апошняя ў кнізе “Чатырохсотлеце беларускага друку 1525–1925”) М. Шчакаціхін засведчыў аб сабе як глыбокі знаўца і інтэрпрэтатар мастацтва Скарынавых кніг.

Сваю асноўную задачу, так бы мовіць звышзадачу, даследчык бачыў у стварэнні цэласнай гісторыі развіцця мастацкай думкі, мастацкіх формаў на Беларусі. Бачыў яе, гэта вынікес з прадмовы да першага тома “Нарысаў з гісторыі беларускага мастацтва”, ў пяці тамах. Першы том, выдадзены ў 1928 г., уключаў чатыры манаграфічныя раздзелы з дадаткам каля 90 ілюстрацый, бібліяграфіі і геаграфічнага паказальніка.

У гэтым тоес М. Шчакаціхін прааналізаваў мастацкае развіццё Беларусі ад самых простых яго формаў часоў радавога грамадства да такіх складаных і дасканалых, як храмы абарончага тыпу XVI ст. Асноўную ўвагу ён аддаў старажытнаму дойлідству, найбольш пераканаўчым яго здабыткам. Прасачыў лінію развіцця, архітэктуры Беларусі ад манументальных культавых збудаванняў перыяду Полацкага княства праз замкавае будаўніцтва, выкліканае да жыцця экспансіяй крыжакоў, да царкоўна-абарончых храмаў XVI ст., якія, паводле думкі вучонага, уяўляюць сабой беларускі сінтэз усходніх і заходніх мастацкіх традыцый.

Прадметам даследавання гісторыі беларускага мастацтва ў наступных тамах М. Шчакаціхін назначыў драўлянае дойлідства, старажытны жывапіс, графіку старога беларускага кнігадрукавання, разьбу па дрэве і розныя віды ўжытковых мастацтваў.

Працу — задуму жыцця М. Шчакаціхіну завяршыць не ўдалося. Летам 1930 г. ён стаў ахвярай таталітарнага рэжыму. Арыштаваны ў ліку іншых вядучых беларускіх вучоных, М. Шчакаціхін быў высланы на пяць гадаў у Башкірыю. У Белебеі, вымушаны брацца за першую, якая трапіла пад руку, работу: давялося служыць статыстам, планавіком у райспажыўсаюзе, затым выкладчыкам рускай і нямецкай моў у сярэдніх навучальных установах, вучоны не пакідае думкі вярнуцца ў навуку. У лісце да акадэміка У. Пічэты, што воляю выпадку вярнуўся ў Маскву, М. Шчакаціхін расказвае пра няўдалую спробу, а пасля сканчэння тэрміну высылкі ён на гэта лагічна спадзяваўся, уладкавацца на навуковую працу. Пры гэтым наведамляе, што на высылцы (апошнім часам ужо не ў Белебеі, а ў Колтаўцы, за 30 км ад гарадка, дзе ў сельскай школе яму літасціва дазволілі працаваць) ён закончыў дзве навуковыя працы “Нарыс гісторыі літоўскай манеты XVI–XVII ст ст.” і “Вадзяныя знакі Літоўскай метрыкі”. У 1931 г. яшчэ меў магчымасць узяць з сабою на высылку такі-сякі даследчы матэры-

ял. У сваім лісце да калегі М. Шчакаціхін ледзь хавае адчай, крык душы: “Я не мару цяпер ні аб чым больш, не імкнуся ў буйныя цэнтры; мяне здаволіла б самая маленькая, самая сціплая навуковая работа дзе заўгодна ў правінцыі, — хоць самым малодшым навуковым супрацоўнікам; гатоў хоць зноў пачынаць навуковую кар’еру з асістэнта, як 17 гадоў назад — абы. толькі зноў мець магчымасць цалкам аддацца любімай навукавай працы. Я яшчэ не стары — мне толькі сорок два гады”.

Але не лёс быў М. Шчакаціхіну вярнуцца да любімай працы. Яго навалі і надзейна дабівалі жорсткія абставіны. Беларускі вучоны памёр на сорок чацвёртым годзе жыцця ў Белебеі ад туберкулёзу, што набыў пры чарговым прафілактычным арышце, які звычайна адбываўся перад кожным рэвалюцыйным святам.

“Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва” М. Шчакаціхіна выходзяць трэцім разам. Папярэдняе выданне іх было здзейснена беларускім замежжам.

Новае, трэцяе выданне кнігі Шчакаціхіна, хоцяцца спадзявацца, стане пачаткам перавыдання ўсёй спадчыны таленавітага вучонага. Напісанае першым беларускім мастацтвазнаўцам заслугоўвае ўвагі сучаснікаў ні толькі дзеля ўшанавання яго памяці, але і для патрэб развіцця сучаснай мастацкай думкі. Пошукі і навуковыя высновы М. Шчакаціхіна нямала чаго прадвызначылі ў сённяшнім вывучэнні беларускіх мастацкіх здабыткаў. Адданы навуцы, народу, чым геніем, увасобленым у велічныя храмы, манументальны жывапіс, графіку скарынавых кніг, залататканых слупкія паясы, вучоны захапляўся і натхняўся, Мікола Шчакаціхін назаўсёды застанецца ў айчынай навуцы.

ЗЬМЕСТ.

Стар.

Ад аўтара.....	1
Уступ. Агляд асноўнае літаратуры; пастаноўка праблемы шляхі і мэты папярэдніх дасягдзін	3

Разьдзел I. Курганныя старажытнасьці Беларусі. (11–76).

1 . Агульны характар беларускай курганнай культуры. Надворныя сувязі Беларусі ў кургановую эпоху і крыніцы чужаземных уплываў. Хронолёгія беларускіх архэалёгічных помнікаў.....	11
2. Орнамэнтэтыка нэалітычнае эпохі.....	24
3. Эмалёвыя вырабы VI–VIII стагодзьдзяў.....	27
4. Нашыйныя аздобы: грыўні з падвескамі	34
5. Нашыйныя, галаўныя і паясныя аздобы: грыўні без падвесаў, гладкія і втыя.....	41
6. Галаўныя, нагрудныя, паясныя і ручныя аздобы: павязкі, ланцугі, фібулы, прэжкі, паясы і бранзалеты	55

Разьдзел II. Царкоўная архітэктура XI–XII стагодзьдзяў. (77–138).

1 . Пахаджэньне беларускіх архітэктурных помнікаў XI–XII ст. і месца іх сярод помнікаў усходня-славянскага будаўніцтва.....	77
2. Смаленскія архітэктурныя помнікі XII стагодзьдзя.....	82
3. Полацка-віцебскія архітэктурныя помнікі XI–XII стагодзьдзя.....	103
4. Каложанская царква ў Горадні.....	124
Крыніцы	135

Разьдзел III. Замковае і ваеннае будаўніцтва Заходняе Беларусі ў XIII–XVI стагодзьдзях. (139–219).

1 . Пахаджэньне першапачатковых тыпаў.....	139
2. Замкі ў Наваградку, Крэве і Лідзе	145
3. Замак у Троках.....	150
4. Замак у Горадні і Горні замак у Вільні.....	158
5. Дольні замак у Вільні	167
6. Віленскія цытадэльныя мury	188
7. Замак у Міры.....	198
Дадатак да разьдзелу III: выняткі з апісаньня фрэскавых росьпісаў Троцкага замку ад 1822 г.....	215

Разьдзел IV. Беларуская готыка XV–XVI стагодзьдзя. (220–270).

1 . Пачатковае готыцкае будаўніцтва і два тыпы готыцкіх помнікаў у Беларусі.....	220
2. Група Бэрнардынскіх касцёлаў у Вільні.....	228
3. Цэрквы чатырохвежаватагу: Сынкавічы, Мала-Мажэйкава, Супрасьль.....	242

Сьпіс ілюстрацый.

A. Ілюстрацыі ў тэксьце	271
B. Ілюстрацыі на асобных табліцах.....	273

Геаграфічны паказьнік	276

Табліцы	279

Пасляслоўе (А. Ліс).....	326

Выданьне фінансавана
Таварыствам беларускай мовы
імя Францішка Скарыны
і Галоўным упраўленьнем па рэстаўрацыі
і кансервацыі помнікаў гісторыі
і культуры пры Савеце Міністраў
Рэспублікі Беларусь

Навуковае выданне
Шчакаціхін Мікола

**НАРЫСЫ З ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАГА МАСТАЦТВА:**

Том першы

Загадчык рэдакцыі *Л. І. Пятрова*
Рэдактар *С. К. Лазар*
Мастак *В. А. Жахавец*
Мастацкі рэдактар *В. А. Жахавец*
Тэхнічны рэдактар *Т. В. Лецьен*
Карэктары *А. І. Бандарэнка, В. М. Ківерава*

Здадзена ў набор 16.04.92. Падпісана ў друк 15.12.92.
Фармат 60х90^{1/16}. Папера друк. № 1. Гарнітура
літаратурная. Ум. друк. арк. 21,0. Ум. фарб.-адб. 210.
Ул.-выд. арк. 21,34. Тыраж 10000 экз. Зак. 324. Цана 25 р.
Выдавецтва “Навука і тэхніка” Акадэміі навук Беларусі і
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. 220067.
Мінск, Жодзінская, 18. Друкарня імя Францыска
Скарыны выдавецтва “Навука і тэхніка”. 220067. Мінск,
Жодзінская, 18.

Тэкст набраны і апрацаваны на персанальных
камп'ютэрах тыпу IBMPC у тэкставым працэсары MULTI
EDIT. Вёрстка ажыццёўлена ў праграме XEROX
VENTURA PUBLISHER.

ББК 85

Ш 98

Тэкст друкуецца на выданні: Шчакаціхін Мікола.
Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Менск, 1928.

Шчакаціхін М.

Ш 98 Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. — Мн.: Навука і
тэхніка, 1993. — 336 с.: іл.

ISBN 5-343-01105-5.

“Нарысы...” з’яўляюцца перавыданнем першага (і адзінага) тома галоўнай працы
выдатнага беларускага вучонага М. Шчакаціхіна (1896–1940), які першым
распрацаваў стройную канцэпцыю гісторыі развіцця беларускага мастацтва і
заклаў асновы нацыянальнага мастацтвазнаўства.

Разлічана на ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй беларускага мастацтва.

Ш 4901000000-009
МЗ16(03)-93 131 _ 92

ББК 85

© Пасляслоўе. А. Ліс,

ISBN 5-343-01105-5.

1993